

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ७८

नारायणभट्टविरचितः

त्रिस्थलीसेतुः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० रा० गोखले इत्युपाध्वैर्गं
संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८३७

ख्रिस्ताब्दाः १९१९

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यं पादोनरूपकचष्टतुयम् । रु० (३०१२) ।

आदर्शपुस्तकोत्प्रेषणिका ।

अस्य नारायणमहोदयविरचितत्रिस्थलीसतोः पुस्तकं शृङ्गेरीमठस्थ-
सर्वाधिकारिरामशास्त्रिमिदत्तम् । अस्य लेखनकालः संवत् १८४९.

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

नारायणभट्टविरचितः

त्रिस्थलीसेतुः ।

सुरमुनिदितिजेन्द्रैः सेव्यते योऽस्ततन्द्वै-

गुरुतरदुरितानां का कथा मानवानाम् ।

स्वभ्रुवि सुकृतकर्तुर्वाञ्छितावाप्तिहेतु-

र्जयति विजितयागस्तीर्थराजः प्रयागः ॥ १ ॥

वाणी वाणीपतेर्यस्या वर्णनायामणीयसी ।

तीर्थश्रेणिमणिर्वेणी स्वर्निःश्रेणिः प्रवर्ण्यते ॥ २ ॥

अथ प्रयागप्रकरणम् ।

नन्वनुष्ठानक्रमेणानुष्ठेयं निरूप्यम् । न चात्रास्त्यनुष्ठानक्रमः । स हि द्वेधा । एकप्रयोगविधिपरिगृहीतानामेककर्तृकत्वावगमे सत्यवश्याकाङ्क्षिते क्रमे पाञ्चमिकश्रुत्यादिषट्कान्वतरेण वाऽऽग्नेयादिवद्भवति । भिन्नप्रयोगविधिपरिगृहीतानामपि घचनाद्दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेतिवत् । तत्र न तावत्प्रयागकोशीगयायात्राणामेकः प्रयोगविधिरस्ति । न च घटते पृथक्काम्यत्वादेतासाम् । नापि श्रुत्यादिषट्कान्वतरत्कमबोधकमस्ति । अत एव त्रिस्थलीयात्रामहं करिष्य इति सामान्यतो वा प्रयागादिपात्राः करिष्य इति विशेषतो वा युगपत्संकल्पो न घटते । अमुककामस्त्रिस्थलीयात्रां कुर्यादिति वा प्रयागकाशीगयायात्राः कुर्यादिति वैकल्प्य प्रयोगविधेरभावात् । किञ्चैकप्रयोगविधौ सति राजसूयादिवत्समुदापादेव फलं भवेन्न तु प्रत्येकम् । तथा च प्रत्येकं फलभ्रवणव्याघातः । प्रयागस्थस्य च काशीपात्रा गयापात्रा च निष्फला स्यात् । एवं गयादिस्थस्यापि काश्यादिपात्रेति । एकैकयात्रया द्वयद्वययात्रायाश्चोपरतस्य मृतस्य वा यात्रावैयर्थ्यं च । न हि फलसाधनसमुदायैकदेशादाग्नेयादेः फलं भवति । किञ्च यद्येकः प्रयोगविधिः स्यात्तदा काश्चिदेको वैकल्पिको वाऽनियतः क्रमः स्यात् । न च सोऽस्ति । प्राच्याः स्वसौकर्येण गयादिक्रमेण कुर्यन्ति । दाक्षिणात्यादयः प्रयाग-

क्रमेण । अन्ये काश्यादिक्रमद्वयेनेति । अथवेष्टिवत्समुदायान्तर्गत्या
 पृथक्फलसाधनतामभ्युपेत्य सर्वमिदं परिह्रियते । तन्न । तत्र हि क्षत्रि-
 यकर्तृकराजसूयाख्यसमुदायमध्यपाते प्रमाणान्तरेण निश्चिते तदन्तर्ग-
 तावेष्टेर्द्यदि ब्राह्मणो यजेतेत्यादिबोधितब्राह्मणकर्तृकत्वासंभवादेतयाऽन्ना-
 द्यकाममिति च पृथक्फलश्रुतेर्द्विविध्यमाश्रितम् । न त्वत्र तथा किञ्चि-
 दस्ति समुदायान्तर्गतेरुक्तदूषणत्वात् । एकप्रयोगविधौ च सतीदं कल्पं
 स च नास्तीत्युक्तमेव । न च त्रिस्थलीसमाख्ययैकप्रयोगविधिकल्पनम् ।
 समाख्याया विनियोगमात्रप्रमाणत्वात् । सप्तपुर्यादिसमाख्यायामति-
 प्रसङ्गात् । प्रचयसिद्धसमुदायेन पदचितिकोऽग्निः सप्तसंस्थो ज्योतिष्टोम
 इतिवदुपपन्नत्वाच्च । तस्मान्नैकप्रयोगविधिवलाद्युगपत्संकल्पोपपत्तिः ।
 अथ भिन्नप्रयोगविधिविधेयत्वेऽपि युगपत्कर्तव्यताप्रसक्तावनेकगृहदाहा-
 दिनिमित्तकक्षामवत्यादिवत्तन्त्रतया युगपत्संकल्प उपपाद्येत । तच्च न ।
 तादृशी हि नित्यानां नैमित्तिकानां नित्यनैमित्तिकयोर्वा नियतकाल-
 तथा युगपत्प्रसक्तिसंभवाद्भवेत्तन्त्रता । केवलकाम्यानां तु युगपत्प्रस-
 क्तिरेव नास्तीति कथं तन्त्रता । न च संभवति । न्यूनातिरिक्तमा-
 गंगमनरूपतया समानकालताभावात् । किञ्च । यद्येतादृशेऽपि
 तन्त्रं भवेत्तर्हि मार्गस्थसर्वतीर्थान्पुल्लिख्य तन्त्रेण यात्राः करिष्य
 इति संकल्पं सर्वः कुर्यात् । को हि फलाधिक्यं नेच्छति ।
 उद्देश्यतीर्थयात्रैव संकल्प्यत इति चेत् । न । किमुद्देश्यमित्येवानिर्ण-
 यात् । तस्मान्न युगपत्संकल्पः संभवति किंत्वन्तिममेव तीर्थमुद्दिश्य
 संकल्पः कार्यः । आन्तरालिकं तु सर्वं प्रासङ्गिकम् । अतः 'अर्धं
 तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति' इतिवचनात्तद्यात्राया अर्धमेव
 फलं स्नानश्राद्धादेस्तु सर्वमेव । तेन दाक्षिणात्यः प्राच्यात्पो वा गया-
 यात्रामेव संकल्पयेद्गयाकाश्यादि तु तस्य प्रासङ्गिकम् । प्राच्यस्तु
 दाक्षिणात्येनाऽऽदौ प्रयागयात्रैव तन्मात्रसंकल्पपूर्वकं कार्या ततः प्रयागे
 काशीयात्रां संकल्प्य तां कुर्यात् । ततः काश्यां गयायात्रां संकल्प्य तां
 कुर्यात् । एवं प्राच्यादिनाऽपि गयादिक्रमेण यात्राः कार्याः । तत्र च तत्त-
 र्गतामिदं तत्तद्यात्राफलमपि तारतम्यापन्नं दूरस्थसमीपस्थकर्तृकपा-
 द्यामिव संपूर्णमेव भवति । प्रयागतारतम्ये फलतारतम्यस्य 'फलस्य कर्म-
 निष्पत्तेर्येषां लोकयत्परिमाणतः फलविशेषः स्यात्' [जै० १।२।१।२२]

इत्यत्र सूत्रे जैमिनिमुनिनोक्तत्वादित्यलं प्रसक्तेन । तत्सिद्धमेतत्प्रयागादि-
यात्राणामेकप्रयोगविध्यमावान्न श्रुत्याद्यन्यतरेण क्रम इति । नापि भिन्नप्र-
योगगृहीतानामपि दर्शपूर्णमाससोमवद्वाचनिकः क्रमः । तादृशवचना-
मावात् । यद्यपि च कश्चित्पुराणे कश्चित्पाठक्रमः स्यात्तथाऽपि तेन
नानुष्ठानक्रमनियमः संभवति । केवलकाम्येष्वैन्द्राग्न्यादिषु पाठक्रमेणानु-
ष्ठानक्रमनियमामावस्य ' अङ्गवत्क्रतूनामानुपूर्वम् ' [जै० सू० ५ ।
३ । १२ । ३२] इत्यधिकरणे स्थापितत्वात् । तस्मात्प्रयागादिक्रमेणा-
नुष्ठाने प्रमाणामावान्न प्रयागनिरूपणं प्रथमं संगच्छत इति चेत् ।
सत्यमेतत्सर्वं तथाऽपि प्रयाग आवश्यककर्तव्यब्राह्मण्यभावाद्वाद्यवेन प्रथमं
प्रयागप्रस्तावो नासंगत इत्यलं भूयसा ।

तत्र प्रथमं तावत्सामान्यतः प्रयागमाहात्म्यमुच्यते—' विद्या तपश्च
कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ' इति तीर्थमहिमज्ञानरूपाया विद्यायास्ती-
र्थफलप्राप्त्यौपयिकत्वाक्तेः । स्वतन्त्रतयाऽपि फलश्रवणाच्च । अत एव
कौर्म प्रयागमाहात्म्यं प्रकृत्योक्तम्—

इदं सत्यं द्विजातीनां साधूनामात्मजस्य च ।
सुहृदां च जपेत्कर्णे शिष्यस्यानुगतस्य च ॥
इदं धन्यमिदं स्वर्ग्यमिदं मेध्यमिदं सुखम् ।
इदं पुण्यमिदं रम्यं पावनं धर्म्यमुत्तमम् ॥
महर्षीणामिदं गुह्यं सर्वपापप्रमोचनम् ।
अत्राधीत्य द्विजोऽध्यायं निर्मलत्वमवाप्नुयात् ॥
यश्चेदं शृणुयान्नित्यं तीर्थपुण्यं तथा शुचिः ।
जातिस्मरत्वं लभते नाकपृष्ठे च मोदते ॥

तथा—इदं कल्पे समुत्थाप्य पठतेऽथ शृणोति वा ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो मृत्युलोकं न गच्छति ॥

मात्स्येऽपि प्रयागमाहात्म्यं शृण्वित्युपक्रम्य—

यच्छ्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ।

इत्युक्तम् । तस्मान्माहात्म्यमवश्यं वक्तव्यमिति तदुच्यते । तत्राऽऽ-
श्वलायनानां परिशिष्टश्रुतिः ' सितासिते सारिते यत्र संगते तत्राऽऽशु-
तासो दिवमुत्पतन्ति । ये वै तन्वं विसृजन्ति धीरास्ते जनासो अमृ-

तत्त्वं मजन्ते । शाखान्तरे तु ' ते वै जनासो अमृतं मजन्ते ' इति पठन्ति ।
 अयमर्थः—सितासिते श्वेतकृष्णे गङ्गायमुने सरिते नद्यौ यत्र संगते
 संगमं प्राप्ते । सरिच्छब्दादापं चैव हलन्तानामिति भागुर्युक्त आपि कृते
 सरिते इति द्विवचनं छान्दसं वा । एतेन प्रयाग उपलक्षितः । तत्राऽऽ-
 प्लुतासः स्नाता जना दिवं स्वर्गमुत्पतन्ति । आज्ञसेरसुगित्यसुकि कृत
 आप्लुतास इति निष्पद्यते । एवं स्नानफलमुक्त्वा तत्र प्राणत्यागे फलमाह
 ये वै इति । वै त्वर्थे प्रमाणान्तरप्रसिद्ध्यर्थे वा । ये धीरास्तन्वं तनुं शरीरं
 विसृजन्ति म्रियन्त इत्यर्थः । ते जनासो जनाः प्राणिनोऽमृतत्वं भोक्षं
 मजन्ते प्राप्नुवन्ति । अमृतत्वमिति कैमुतिकन्यायेन फलान्तरस्याप्युप-
 लक्षणम् । ' अमि पूर्वः ' इत्यत्र वा छन्दसीतिपूर्वसूत्रानुवृत्तेः पूर्वरूपा-
 भावपक्षे यणादेशेन तन्वमिति द्वितीयैकवचनम् । जनास इति पूर्ववद-
 मुक् । धीरा इत्यनेन धैर्यमवलम्ब्य बलादपि प्राणत्यागे न दोष इति
 सूचयति । एतच्चाग्रे सम्यग्ब्रह्मकी मविष्यति । एतेन धीरा विघ्नोत्पत्ता-
 वपि धैर्यमालम्ब्याऽऽशरीरपातमत्र स्थित्वाऽन्ते स्वमावादेव ये तनुं विसृ-
 जन्ति म्रियन्त इति व्याख्या प्रत्युक्ता । वाग्यतस्तिस्रो दोहयित्वेतिव-
 त्साक्षात्संबन्ध आनर्थक्यामावेनाङ्गायतारन्यायासंभवात् । हीपि(मि)ति
 वृष्टिकामाय निधनमित्यादिषु प्राप्तिवदश्रुतसंबन्धेऽत्र बीजामावात् । धीरा
 इत्यस्य वैषय्यापाताच्चेत्यलम् । तथा तत्रैव परिशिष्टान्तरम्—' यत्र
 गङ्गा च यमुना च यत्र प्राची सरस्वती । यत्र सोमेश्वरो देवस्तत्र माम-
 मृतं कृधीन्द्रायेन्दो परिस्रव ' इति । मत्स्यपुराणे—

युधिष्ठिर उवाच—मगवन्भोतुमिच्छामि पुराकल्पे यथा श्रुतम् ।

ब्रह्मणा देवमुख्येन यथावत्कथितं मुने ॥

कथं प्रयागगमनं नराणां तत्र कीदृशम् ।

मृतानां का गतिस्तत्र स्नातानां तत्र किं फलम् ॥

ये वसन्ति प्रयागे तु ब्रूहि तेषां च किं फलम् ।

एतत्सर्वं समाख्याहि परं कौतूहलं हि मे ॥

मार्कण्डेय उवाच—कथाविष्णामि ते वत्स पञ्चेष्टं यच्च तत्फलम् ।

पुरा ऋषीणां विप्राणां कथ्यमानं मया श्रुतम् ॥

तथा—तत्र ब्रह्मादयो देवा रक्षां कुर्वन्ति संगताः ।

अन्ये च बहवस्तीर्थाः सर्वपापहराः शुभाः ॥

न शक्याः कथितुं राजन्वर्षपुगशतैरपि ।

संक्षेपेण प्रवक्ष्यामि प्रयागस्य तु कीर्तनम् ॥
 पटिं धनुःसहस्राणि यानि रक्षन्ति जाह्नवीम् ।
 यमुनां रक्षति सदा सविता सप्तवाहनः ॥
 प्रयागं तु विशेषेण स्वयं रक्षति वासवः ।
 मण्डलं रक्षति हरिर्देवतैः सह संगतः ॥
 तं वटं रक्षति शिवः शूलपाणिर्महेश्वरः ।
 अधर्मेणाऽऽवृतो लोको नैव गच्छति तत्पदम् ॥

तथा—तपनस्य सुता देवी त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।
 समागता महाभागा यमुना यत्र निम्नगा ॥
 यत्र संनिहितो देवः साक्षाद्देवो महेश्वरः ।
 दुष्पापं मानुषैः पुण्यं प्रयागं तु युधिष्ठिर ॥
 देवदानवगन्धर्वा ऋषयः सिद्धचारणाः ।
 तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र स्वर्गलोकमुपाप्नुते ॥

वाराहपुराणे—पुनरन्यत्प्रवक्ष्यामि गुह्यं सर्वजनप्रियम् ।
 सुलभं धर्मकर्माणां दुर्लभं पापकर्मणाम् ॥
 वटमूलेति विख्यातं रहस्यं परमं मम ।
 ब्रह्मणा यत्र चेष्टं हि क्रतूनां च शतैरपि ॥
 तत्प्रयागमिति ख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् ।
 ब्रह्मणः क्षेत्रमित्युक्तं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥

तथा —तत्र चैकार्णवे सर्वे नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
 सर्वत्र जलपूर्णं तु न प्राज्ञायत किञ्चन ॥
 एतद्वटं महादेवि विष्णुमूलं महाद्रुमम् ।
 मम प्रसादात्सुभोगि तदेकं तिष्ठते तदा ॥
 एतद्वटस्थ माहात्म्यं देवि केचिन्न जानते ।
 मुक्त्वा भागवताञ्छुद्धान्मम कर्मपरायणान् ।
 एतत्कृतोदका मन्त्रे दिवं यान्ति न संशयः ॥

मात्स्ये—यत्र ते द्वादशाऽऽदित्यारतपन्ते रुद्रमाश्रिताः ।
 निर्देहन्ति जगत्सर्वं वटमूलं न दह्यते ॥
 नष्टचन्द्रार्कपवनं यदा चैकार्णवं जगत् ।
 स्वपते तत्र वै विष्णुर्पूजमान पुनः पुनः ॥
 यजमानेति राजसंबोधनम् ।

देवदानवगन्धर्वा ऋषयः सिद्धचारणाः ।

सर्वे सेवन्ति तत्तीर्थं गङ्गायमुनसंगमम् ॥

तथा—प्रवणातीर्थराजस्य नामसंकीर्तनादपि ।

मृत्तिकालभनाद्वाऽपि नरः पापात्प्रमुच्यते ॥

तथा—गङ्गा च यमुना चैव उभे तुल्यफले स्मृते ।

केवलं ज्येष्ठभावेन गङ्गा सर्वत्र पूज्यते ॥

तथा—यथा सर्वत्र लोकेषु ब्रह्मा सर्वत्र पूज्यते ।

तथा सर्वेषु भूतेषु प्रयागः पूज्यते बुधैः ॥

प्रयागस्तीर्थराजश्च सत्यमेव युधिष्ठिर ।

ब्रह्माऽपि स्मरते नित्यं प्रयागं तीर्थमुत्तमम् ॥

तीर्थराजमनुप्राप्य न चान्यत्किंचिदर्हति ।

को हि देवत्वमासाद्य मानुषत्वं चिकीर्षति ॥

अनेनैवानुमानेन त्वं ज्ञास्यसि युधिष्ठिर ।

यथा पुण्यमपुण्यं वा तथैव कथितं मया ॥

तथा—शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि माहात्म्यं पुनरेव तु ।

नैमिषं पुष्करं चैव गोतीर्थं सिन्धुसागरम् ॥

गया च धेनुकं चैव गङ्गा सागरमेव च ।

एते चान्ये च बहवो ये च पुण्याः शिलोच्चयाः ॥

दश तीर्थसहस्राणि त्रिंशत्कोट्यस्तथा पराः ।

प्रयागे संस्थिता नित्यमेवमाहुर्मनीषिणः ॥

श्रीणि चाप्यग्निकुण्डानि येषां मध्ये तु जाद्वी ।

प्रयागादभिनिष्क्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ॥

तपनस्य सुता देवी त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।

यमुना गङ्गाया सार्धं संगता लोकपावनी ॥

गङ्गायमुनयोर्मध्ये पृथिव्या जघनं स्मृतम् ।

प्रयागं राजशार्दूल कलां नार्हति षोडशीम् ॥

तथा—प्रयागं समधिष्ठाप कामलाश्वतराद्युभौ ।

भोगयत्यथ या चैषा वेदिरेषा प्रजापतेः ॥

तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्तिमन्तो युधिष्ठिर ।

प्रजापतिमुपासन्त ऋषयश्च तपोधनाः ॥

यजन्ते क्रतुभिर्वेदास्तथा चक्रधरा नृपाः ।

यस्मात्पुण्यतमो नास्ति त्रिषु लोकेषु भारत ॥
प्रमावत्सर्वतीर्थेभ्यः प्रभवत्यधिकं विभो ।

तथा—पञ्चयोजनविस्तीर्णं प्रयागस्य तु मण्डलम् ॥
उत्तरेण प्रतिष्ठानाच्छात्मली ब्रह्म तिष्ठति ।
महेश्वरो चटो भूत्वा तिष्ठते परमेश्वरः ॥
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
रक्षन्ति मण्डलं नित्यं पापकर्मनिवारणाः ॥
तस्मिञ्जुह्वत्स्वयं पापं नरकं स न पश्यति ।

तथा—प्रजापतेरिदं क्षेत्रं प्रयागमिति विश्रुतम् ॥
एतत्पुण्यं पवित्रं च प्रयागं च युधिष्ठिर ।
स्वराष्ट्रं कुरु राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितो भव ॥

तथा—पापौघभूरिमारस्य दाहहेतुं प्रजापतिः ।
प्रयागं विदधे भूपः प्रजानां च हिते रतः ॥

पद्मपुराणे—

सूनास्थानमिदं सम्यक्सितासितजलं किल ।
पापरूपपद्मूनां हि ब्रह्मणा विहितं पुरा ॥
सितासिता तु या धारा सरस्वत्या विगर्भिता ।
तं मार्गं ब्रह्मलोकस्य सृष्टिकर्ता ससर्ज वै ॥

भविष्ये—

कामप्रदानि तीर्थानि त्रैकोक्ये यानि कानि च ।
तानि सर्वाणि सेवन्ते गङ्गायमुनसंगमम् ॥

अग्निपुराणे—

वक्ष्ये प्रयागमाहात्म्यं भुक्तिमुक्तिप्रदं परम् ।
प्रयागे ये च विष्णवाद्या देवा मुनिवराः स्थिताः ॥
सरितः सागराः सिद्धा गन्धर्वाप्सरस्तथा ।

एतदग्रे मात्स्यसदृशान्येव भूयांसि वचांसि—

तथा—प्रयागं समधिष्ठानं कम्बलाश्वतराद्युभौ ।
तीर्थं भोगवती चैव वेदी प्रोक्ता प्रजापतेः ॥
तत्र देवाश्च यज्ञाश्च मूर्तिमन्तः प्रयागके । इत्यादि ।

ब्रह्मपुराणे—

न माधवसमो देवो न च गङ्गासमा नदी ।
न तीर्थराजसदृशं क्षेत्रमस्ति जगन्त्रये ॥

पुलस्त्यतीर्थयात्रायाम्—

ततो गच्छेत राजेन्द्र प्रयागमृपिसंस्तुतम् ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सदिगीश्वराः ॥
लोकपालाश्च सिद्धाश्च नियताः पितरस्तथा ।
सनत्कुमारप्रमुखास्तथैव च महर्षयः ॥
अंगिरःप्रमुखाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽपरे ।
तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्चकधरास्तथा ॥
सरितः सागराश्चैव गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिपुरस्कृतः ॥

इत्यादीनि बहूनि प्रयागगततीर्थादिप्रतिपादकानि वचनानि मत्स्य-
पुराणतुल्यान्येवेति न लिख्यन्ते । धौम्यतीर्थयात्रायाम्—

पवित्रमृपिमिर्जुष्टं पुण्यं पावनमुत्तमम् ।
गङ्गायमुनयोर्वारि संगमं लोकविश्रुतम् ॥
यत्रापजत भूतात्मा पूर्वमेव पितामहः ।
प्रयागमिति विख्यातं तस्माद्भरतसत्तम ॥

ब्रह्मपुराणे—

पश्चिमाभिमुखी गङ्गा कालिन्द्या यत्र संगता ।
देवानां दुर्लभं तत्र चेतरेषां तु किं पुनः ॥

तथा—ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म परब्रह्मामिधायकम् ।
तदेव वेणी विज्ञेया सर्वसौरयप्रदायिनी ॥
अकारः शारदा प्रोक्ता प्रद्युम्नस्तत्र जायते ।
उकारो यमुना प्रोक्ताऽनिरुद्धस्तज्जलात्मकः ॥
मकारो जाह्नवी गङ्गा तत्र संकर्षणो हरिः ।
एवं त्रिवेणी विरपाता वेदबीज प्रकीर्तिता ॥

तथा—वेदमाता तु सावित्री त्रिपदी या चतुष्पदा ।
स एव तीर्थराजोऽयं त्रिवेण्या यत्र संगमः ॥
अन्यनीर्थसमानेन प्रयागं मनुते नरः ।

रौरवादिषु घोरेषु नरकेषु पतत्यसौ ॥

तथा—दिवि भुव्यन्तरिक्षे च पातले विवरेषु च ।
तीर्थानि व्रतदानानि ज्ञानयज्ञतर्पांसि च ॥
सन्ति श्रेयःसाधनानि तानि सर्वाणि मारुत ।
प्रयागगुणलेशानां नार्हन्ति कलया तुलाम् ॥

पाद्मे—अविमुक्ते विमुच्यन्ते तारकज्ञानजन्मना ।
विना ज्ञानं प्रयागेऽस्मिन्मुच्यन्ते सर्वजन्तवः ॥
क्षेत्राणामुत्तमं क्षेत्रं तीर्थानां च तथोत्तमम् ।
गङ्गायमुनयोर्योगं प्रवदन्ति महर्षयः ॥
सितासितोदकं तीर्थं ब्रह्माद्याः सर्वदेवताः ।
मुनयो मनवश्चैव सेवन्ते पुण्यकाङ्क्षिणः ॥
गङ्गा पुण्यनदी ज्ञेया यतो विष्णुपदोद्भवा ।
विरजा यमुना ब्रह्मस्तयोर्योगमनुत्तमम् ॥

तथा—यानि क्षेत्राणि पुण्यानि समुद्रान्ते महीतले ।
तेषां पुण्यतमं ज्ञेयं प्रयागाख्यं महामुने । इत्यादि ॥

कौर्मै—पटिं धनुःसहस्राणि यानि रक्षन्ति जाह्नवीम् (?) ।
यमुनां रक्षति सदा सविता सप्तबाहनः ॥
प्रयागे तु विशेषेण स्वयं वसति वासवः ।
मण्डलं रक्षति हरिः सर्वदेवैश्च संमितः ॥
न्यग्रोधं रक्षते नित्यं शूलपाणिर्महेश्वरः ।
स्थानं रक्षन्ति वै देवाः सर्वपापहरं शुभम् ॥

तथा—दश तीर्थसहस्राणि पटिः कोट्यस्तथा पराः ।
तेषां सांनिध्यमत्रैव तीर्थानां कुरुनन्दन ॥

तथा—यत्र गङ्गा महामाग बहुतीर्थसमागता ।
सिद्धिक्षेत्रं हि तदक्षेत्रं नात्र कार्या विचारणा ॥
क्षितौ तारयते मर्त्यान्नागांस्तारयतेऽप्यधः ।
दिवि तारयते देवांस्तेन सा त्रिपथा स्मृता ॥

तथा—सर्वत्र सुलभा गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा ।
गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसंगमे ॥

इद्धाऽत्रैव महायज्ञैः सृष्टिकामः प्रजापतिः ।
 अवाप सृष्टिसामर्थ्यं ततः सृष्टिं चकार सः ॥
 अत्र नारायणः सस्नौ सपत्नीकः सितासिते ।
 तदैव लब्धवौलुक्ष्मीं मार्याममृतमन्थने ॥
 उपित्वा तत्र पण्मासान्धात्वा वेण्यां यथेच्छया ।
 त्रिपुरं पातयामास ह्येकवाणेन शूलधृक् ॥
 वासवस्य तु शापेन स्वर्गभ्रष्टा पुरोर्वशी ।
 स्वर्गकामाऽत्र सा सखी मेजे स्वर्गं ततोऽचिरात् ॥
 पुत्रं वंशधरं लेमे ययातिं नहुषो मुने ।
 पुत्रकामः प्रयागे हि स्नात्वा पुण्ये सितासिते ॥
 धनकामः पुरा शक्रः स्नातो ह्यत्र द्विजोत्तम ।
 धनदस्य निधीन्सर्वास्तज्जहार स मायया ॥
 नारायणो नरश्चैव वर्षाणामयुतं पुरा ।
 अनाहारः प्रयागेऽस्मिन्कृतवान्धर्मसंग्रहम् ॥
 जैगीपथ्योऽत्र संन्यासी दशधर्मरतो द्विज ।
 अणिमादिगुणान्मेजे धर्मसिद्धिं च दुर्लभाम् ॥
 कश्यपोऽत्र तपस्तेपु शिवाराधनतत्परः ।
 अस्मिन्स्तीर्थे मरद्वाजः पठ्यां वै सप्तमोऽभवत् ॥
 कश्यपादिक्रपिपट्टके सप्तमो जात इत्यर्थः ।
 अस्मिन्क्षेत्रे पुरा विप्र क्षेत्रज्ञस्यापरोक्षताम् ।
 योगस्य फलसिद्धिं च लेभिरे सनकादयः ॥
 तथा—अन्यक्षेत्रे कृतं पापं पुण्यक्षेत्रे विनश्यति ।
 पुण्यक्षेत्रे कृतं पापं प्रयागे तीर्थनाथके ॥
 पाप्मे—अन्यक्षेत्रकृतं पापं तत्क्षणादेव मामिनि ।
 प्रयागे विलयं याति पापं तीर्थकृतं विना ॥
 रामायणेऽयोध्याकाण्डे मरद्वाजवचनम्—
 अवकाशो विविक्तोऽयं रमणीयश्च राघव ।
 गङ्गानयमुनयोश्चैव संगमो लोकविश्रुतः ॥
 युद्धकाण्डेऽपि सीतां प्रति रामः—
 मरद्वाजाप्रमथेष प्रयागममितः शिवः ।
 दृश्यते देवि गङ्गेया नदी त्रिपथगा शिवा ॥
 यमुना च महापेगा सान्निध्यं चोत्तमं तपोः ।

स्कान्दे—तीर्थराजं परित्यज्य योऽन्यस्मात्काममिच्छति ।

मारताख्ये महावर्षे स कामं नाऽऽप्नुयात्स्फुटम् ॥

काशीखण्डे—प्रथमं तीर्थराजं तु प्रयागाख्यं सुविश्रुतम् ।

कामिकं सर्वतीर्थानां धर्मकामार्थमोक्षदम् ॥

तथा प्रयागमधिकृत्य—

सितासिते सरिच्छ्रेष्ठे यत्राऽऽस्तां सुरदुर्लभे ।

यत्राऽऽप्लुतो नरः पापः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

क्षेत्रं प्रजापतेः पुण्यं सर्वेषामेष दुर्लभम् ।

लभ्यते पुण्यसंमारैर्नान्यथाऽर्थस्य राशिभिः ॥

तथा—यज्वनां पुनरावृत्तिर्न प्रयागार्द्रवर्षणाम् ।

यत्र स्थितः स्वयं साक्षाच्छूलटङ्को महेश्वरः ॥

तत्राऽऽप्लुतानां जन्तूनां मोक्षमार्गोपदेशकः ।

तत्राक्षयवटोऽप्यस्ति सप्तपातालमूलवान् ॥

प्रलयेऽपि यमारुह्य मृकुण्ठतनयोऽवसत् ।

हिरण्यगर्भो विज्ञेयः स साक्षाद्दृष्टरूपधृत् ॥

तत्समीपे द्विजान्मक्या संमोज्याक्षयपुण्यमाक् ।

यत्र लक्ष्मीपतिः साक्षाद्वैकुण्ठादेत्य मानवान् ॥

श्रीमाधवस्वरूपेण नयेद्विष्णोः परं पदम् ।

श्रुतिभिः परिपठ्येते सितासिते सरिद्वरे ॥

तत्राऽऽप्लुताङ्गा ह्यमृतं भवन्तीति विनिश्चितम् ।

शिवलोकादित्याशुक्त्या—

स्नातुं माघे समापान्ति प्रयागमरुणोदये ।

दिगङ्गनाः प्रार्थयन्ति यत्प्रयागानिलानपि ॥

तेऽपि नः पावयिष्यन्ति किं कुर्मः पद्मवो ययम् ।

अश्वमेधादियागाश्च प्रयागस्य रजः पुनः ।

तुलितं ब्रह्मणा पूर्वं न ते तद्भजसा समाः ।

धर्मतीर्थमिदं सम्यगर्थतीर्थमिदं परम् ।

कामिकं तीर्थमेतच्च मोक्षतीर्थमिदं ध्रुवम् ॥

ब्रह्महत्यादिपापानि तावद्दर्जन्ति देहिषु ।

यावन्मज्जन्ति नो माघे प्रयागे पापहारिणि ॥

सरस्वती रजोरूपा तमोरूपा कलिन्दजा ।
 सत्त्वरूपा च गङ्गाऽत्र नयन्ति ब्रह्म निर्गुणम् ॥
 इयं वेणी हि निःश्रेणी ब्रह्मणो वर्त्म यास्यतः ।
 जन्तोर्विशुद्धदेहस्य श्रद्धाश्रद्धाप्लुतस्य च ॥

तथा—पापिर्ना यानि पापानि प्रसह्य क्षालितान्यहो ।
 तच्छुद्ध्यै सेव्यते तीर्थैः प्रयागमधिकं ततः ।

तथा ब्रह्मा—

सर्वेभ्योऽपि हि तीर्थेभ्यस्तीर्थराजो विशिष्यते ।
 स्वर्गदो मोक्षदश्चैव सर्वकामफलप्रदः ॥
 प्रयागस्तन्मम क्षेत्रं तीर्थराज इति स्मृतः ।

इत्यादिसकलपुराणप्रसिद्धमहिमत्वात्प्रयागस्यालं बहुलेखनेन ।

इति श्रीमद्भट्टारामेश्वरसूरिसुनुभट्टनारायणविरचिते त्रिस्थलीसेतौ
 प्रयागप्रकरणे प्रयागमहिमा ॥ १ ॥

अथ प्रयागस्मरणमहिमा ।

मात्स्ये—प्रयागं संस्मरन्नित्यं सहास्माभिर्युधिष्ठिर ।

स्वयं प्राप्स्यसि राजेन्द्र स्वर्गलोकं न संशयः ॥

स्कान्दे—घट्टु वाऽल्पतरुं वाऽपि पापं यस्य नराधिप ।

प्रयागं स्मरमाणस्य सर्वमायाति संक्षयम् ॥

प्रयागं स्मरमाणश्च यस्तु प्राणान्परित्यजेत् ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति वदन्ति मुनिपुंगवाः ॥

सर्वकामप्रदा वृक्षा मही यत्र हिरण्यमी ।

क्षययो मुनयः सिद्धास्तत्र लोके स गच्छति ॥ इत्यादि ।

अथ नाममहिमा स्कान्दे—

मज्जागतानि पापानि बहुजन्मार्जितान्यपि ।

प्रयागनामश्रयणात्क्षीयन्तेऽतीवविह्वलम् ॥

नाममात्रस्मृतेर्यस्य प्रयागस्य त्रिकालतः ।

स्मृतुः शरीरे नो जातु पापं यस्य कुत्रचित् ॥

ब्राह्मे—तीर्थराजं तु ये यान्ति ये स्मरन्ति सदा मुनि ।

ते सर्वपापनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ इत्यादि ।

अथ प्रयागशब्दनिर्वचनं स्कान्दे—

प्रकृष्टं सर्वं यागेभ्यः प्रयागमिति गीयते ।
दृष्ट्वा प्रकृष्टं यागेभ्यः पुष्टेभ्यो दक्षिणादिभिः ॥
प्रयागमिति तन्नाम कृतं हरिहरादिभिः ।

ब्राह्मे—प्रकृष्टत्वात्प्रयागोऽसौ प्राधान्याद्वाजशब्दवान् ।

अत्रोमपथा पुराणे प्रयोगाद्भुमपालिङ्गः प्रयागशब्दः । तत्र तीर्थक्षेत्रा-
विशब्दसामानाधिकरण्ये क्लीबता । तीर्थराजाविशब्दसामानाधिकरण्ये
पुंलिङ्गतेति वृद्धाः ।

तथा—एतमाभित्य तीर्थानि राजसेवकवन्नृणाम् ।

पापारीज्ञाशयेयुर्यत्तीर्थराजस्ततः स्मृतः ॥

एतदाशयोऽस्मिन्स्वपापक्षालनम् ।

अथ प्रयागगमनं काशीखण्डे—

जन्मान्तरेष्वसंख्येषु यः कृतः पापसंचयः ।
दुष्प्रणोद्यो हि नितरां व्रतैर्दानैस्तपोजपैः ॥
स तीर्थराजगमनोद्यतस्य शुभजन्मनः ।
अङ्गेषु वेपतेऽत्यर्थं द्रुमो वातंहतो यथा ॥
ततः क्रान्तार्धमार्गस्य प्रयागदृढचेतसः ।
पुंसः शरीरान्निर्गन्तुमपेक्षेत पदान्तरम् ॥

पदान्तरं स्थानान्तरम् ।

कौर्मे—प्रयागगमनं श्रेष्ठं नराणां पापकर्मणाम् ।

तत्र देवो महादेवो रुद्रो विश्वामरेश्वरः ।

सहाऽऽस्ते भगवान्ब्रह्मा स्वयंभूरपि देवतैः ॥

तथा—न मित्रवचनात्तात न लोकवचनादपि ।

मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागगमनं प्रति ॥

मात्स्ये—भगवन्केन विधिना गन्तव्यं धर्मनिश्चयैः ।

प्रयागे यो विधिः प्रोक्तस्तं मे ब्रूहि महामुने ॥

मार्कण्डेय उवाच—

कथयिष्यामि ते वत्स तीर्थयात्राविधिक्रमम् ।

आर्येणैव विधानेन यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥

प्रयागतीर्थयात्रार्थी यः प्रयाति नरः कश्चित् ।
 बलीवर्दसमारूढः शृणु तस्यापि यत्फलम् ॥
 नरके वसते घोरे गवां क्रोधो हि दारुणः ।
 सलिलं च न गृह्णन्ति पितरस्तस्य वेहिनः ॥
 ऐश्वर्यलोमान्मोहाद्वा गच्छेद्यानेन यो नरः ।
 निष्फलं तस्य तत्तीर्थं तस्माद्यानं विवर्जयेत् ॥

तथा—अज्ञानेनापि यस्येह तीर्थयात्रादिकं भवेत् ।
 सर्वकामसमुद्भूतः स स्वर्गलोके महीयते ॥
 स्थानं च लभते नित्यं धनधान्यसमाकुलम् ।

ब्राह्मे—प्रयागामिमुखो मूढा पादमेकमपि प्रमो ।
 स्मरन्नागच्छते जन्तुः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अत्र यद्यप्यविशेषेण पापक्षयमात्रं श्रुतं क्षये चामावत्वाद्द्वैजात्यं न
 संभवति तथाऽपि दूरदूरतरदूरतमासन्नासन्नतरासन्नतमदेशागमनभेदेन
 प्रयासन्यूनधिकतया 'सर्वत्वमाधिकारिकम्' [जै० १।२।१।१६] इति
 न्यायाप्रतियोगिकृतं विशेषमालोच्य सर्वपापक्षयो द्रष्टव्यः । प्रयागा-
 धिक्रये फलसाम्पायोगादिति ।

अथ दर्शनं काशीखण्डेऽसख्यजन्मार्जितपापं प्रकृत्य—

माग्यान्नेत्रातिथीभूते तीर्थराजे महात्मनः ।
 पलायते द्रुततरं तमः सूर्योदये यथा ॥

पात्रे प्रयागं प्रकृत्य विष्णुः—

ब्रह्महत्यादिपापानि सप्तजन्मार्जितान्यपि ।
 दर्शनादस्य तीर्थस्य विनाशं यान्ति तत्क्षणात् ॥

कौमे—दर्शनात्तस्य तीर्थस्य नामसंकीर्तनादपि ।
 मृत्तिकालमनाद्वाऽपि नरः पापात्प्रमुच्यते ॥

तथा—एवं दृष्ट्वा तु तत्तीर्थं प्रयागं परमं पदम् ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यः शशाङ्क इव राहुणा ॥

ब्राह्मे—गङ्गायमुनयोर्मध्ये गुप्ता यत्र सरस्वती ।
 तस्य दर्शनमात्रेण पूतो भवति पातकी ॥

तथा—तीर्थराजप्रयागस्य दर्शनं मुवि दुर्लभम् ।
 किं पुनः चानपानानां फलं जानाति योऽबुधः ॥

नारदीये—गङ्गायमुनयोर्योगो ज्ञेयस्तत्राप्यनुत्तमः ।

यस्य दर्शनमात्रेण नरा यान्ति परां गतिम् ॥

तत्रापीति । प्रकृतत्वात्तीर्थमध्ये । अत्रापि मानसब्रह्महत्यादिमहापातकस्याध्यवसितादेश्योपपातकस्य क्रमेण सप्तजन्मासंख्यजन्माजितस्य योग्यतया स्थानसामान्याच्च नाशोऽध्यवसेयः । अथ प्रवेशः—

कौर्मे—प्रयागं विशतः पुंसः पापं नश्यति तत्क्षणात् ।

तथा—न ते जीवन्ति लोकेऽस्मिन्पत्र तत्र युधिष्ठिर ।

ये प्रयागं न संप्राप्तास्त्रिषु लोकेषु वञ्चिताः ॥

मात्स्ये—पञ्च कुण्डानि राजेन्द्र येषां मध्ये तु जाह्नवी ।

प्रयागस्य प्रवेशात्तु पापं नश्यति तत्क्षणात् ॥

त्रीणि कुण्डानीति क्वचित्पाठः । कुण्डानि कूपाः । ते च प्रयागप्रतिष्ठानालर्कपुरेषु ज्ञेयाः ।

तथा—पञ्चयोजनविस्तीर्णं प्रयागस्य तु मण्डलम् ।

प्रविष्टमात्रे तद्भूमावश्वमेधः पदे पदे ॥

अत्र प्रतिपदाश्वमेधफलमर्थवादः पापक्षय एव तु फलम् । तत्रापि प्रतियोगिवैलक्षण्यकृतं पूर्ववदेव वैलक्षण्यं कारणवैलक्षण्यानुसाराद्यथाकथंचित्कल्पम् ।

अथ प्रयागादिपरिमाणं मात्स्ये—

पञ्चयोजनविस्तीर्णं प्रयागस्य तु मण्डलम् ।

अत्र ब्रह्मयूपं मध्ये शङ्कुं प्रकल्प्य सार्धयोजनद्वयपरिमितया रज्ज्वा वर्तुलक्षेत्रे निष्पादिते पञ्चयोजनं मण्डलं ज्ञेयम् । इदं व्यापकं क्षेत्रम् । एतद्याप्यं च प्रयागक्षेत्रम् । तत्प्रमाणं तु मात्स्ये—

आ प्रयागं प्रतिष्ठानाद्यत्पुरो वासुकेर्ह्रदात् ।

कम्बलाश्वतरो नागौ नागश्च बहुमूलकः ॥

एतत्प्रजापतेः क्षेत्रं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।

आ प्रतिष्ठानादित्यन्वयः । प्रतिष्ठानशब्देन तत्कूपो लक्ष्यते । ततश्च प्राच्यां कूपोऽवधिः । उत्तरतो वासुकिह्रदः । पश्चिमे कम्बलाश्वतरो । दक्षिणे बहुमूलकः । एवं दिगवधिपूक्तेषु तेभ्यश्चतुरस्रसाधनप्रकारेण कोणेषु साधितेषु चतुरस्रं यत्संपद्यते तत्प्रयागक्षेत्रमिति संपिण्डितार्थः । एतन्मध्येऽपि वेणीक्षेत्रम् । तच्च विंशतिधनुःप्रमाणम् ।

माघः सितासिते विप्र राजसूयैः समो भवेत् ।

धनुर्विंशतिविस्तीर्णे सितनीलाम्बुसंगमे ॥

इति पाप्मोक्तेः । वेण्यां एव च सितासितमिति संज्ञान्तरम् । इदमेव क्षेत्रमवधिमिरुपलक्ष्योक्तम्—

कालिन्द्या उत्तरे कुले मागीरव्याश्च पश्चिमे ।

वटस्य पूर्वदिग्भागे ज्ञातः किमनुशोचसि । इति ।

इयं च क्षेत्रं ती(ति)र एव न तु चतुरस्रम् । अत एवोत्तरावधिर्नोक्तः । एवं मण्डलप्रयागवेण्याख्यानि पूर्वपूर्वव्याप्यानि त्रीणि क्षेत्राणि । ब्रह्मपुराणे तु पञ्चक्रोशाख्यं क्षेत्रान्तरमुक्तम् । तीर्थानीति प्रक्रम्य—

पञ्चक्रोशस्य सर्वत्र यावन्तः परमाणवः ।

एकैकस्मिन्सदा सन्ति ह्यसंख्यानानि पृथक्पृथक् । इति ॥

अत्रापि मध्यमशङ्कुरूप एव वर्तुलं च क्षेत्रम् । यद्वा क्रोशशब्दोऽत्र योजनपरस्तेन मण्डलक्षेत्रमेवानेनोक्तं भवति । योजनधनुषोः प्रमाणं तु—

तिर्यग्ध्वोद्वराण्यष्टावृद्धा वा त्रीहयस्त्रयः ।

प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिद्वादशाङ्गुलः ॥

हस्तो वितस्तिद्वितयं दण्डो हस्तचतुष्टयम् ।

तत्सहस्रद्वयं क्रोशो योजनं तच्चतुष्टयम् । इति ॥

धनुश्च दण्डसममेव 'चतुर्हस्तो धनुर्दण्डः' इति मार्कण्डेयपुराणोक्तेः । 'पणवत्पङ्गुलश्चैव धनुर्दण्डः प्रकीर्तितः' इत्यादित्यपुराणाच्च ।

इति श्रीत्रिस्थलीसेतौ प्रयागप्रकरणे प्रयागादिपरिमाणम् ।

अथ प्रयागवासः ।

मारस्ये—प्रयागमनुगच्छेद्वा वसते वाऽपि यो नरः ।

सर्वपापविशुद्धात्मा रुद्रलोकं स गच्छति ॥

स्कान्दे—तीर्थाभिलाषिभिर्मर्त्यैः सेव्यं तीर्थान्तरं न वै ।

अन्यत्र भूमिवलये तीर्थराजात्प्रयागतः ॥

तथा—ब्रह्महत्यादिपापानां प्रायश्चित्तचिकीर्षुणा ।

प्रयागं विधिस्तत्सेव्यं द्विजवाक्प्राप्तं संशयः ॥

किं बहूक्तेन विप्रेन्द्र महोदयमभीप्सुना ।
सेव्यं सितासितं तीर्थं प्रकृष्टं जैगतीतले ॥

इदमामरणविषयम् । यात्रामात्रार्थगमने तु मासं वसेत् ।
ततो गत्वा प्रयागं तु सर्वदेवाभिरक्षितम् ॥
ब्रह्मचारी वसेन्मासं पितृन्देवांश्च तर्पयेत् ।

इति मात्स्योक्तेः । अत्र मासमिति सामान्योक्तेर्यः कश्चिन्मासस्त-
त्रापि सावनः । माघे तु वक्ष्यमाणवाक्यैर्विशेषः । इति प्रयागप्रकरणे
प्रयागवासफलम् ।

अथ वपनविचारः ।

काशीखण्डे—

सप्तधातुमयीमृततनौ पापानि यानि वै ।
केशेषु तानि तिष्ठन्ति वपनाद्यान्ति तान्यपि ॥

अत्र प्रकरणात्प्रयागे । तथाऽन्यत्र—

प्रयागे वपनं कुर्याद्द्रवायां पिण्डपातनम् ।
दानं दद्यात्कुरुक्षेत्रे वाराणस्यां तनुं त्यजेत् ॥
किं गयापिण्डदानेन काश्यां वा मरणेन किम् ।
कुरुक्षेत्रे च दानेन प्रयागे वपनं यदि ॥ इति ।

यदत्र वदन्ति मण्डने फलाकाङ्क्षायामार्थवादिकमेव फलं रात्रि-
सध्रवदन्वीयत इति तद्विचारासहम् । तत्र हि 'फलमात्रेणो निर्देशात्'
[जे० ४।३।८।११] इति सूत्रेणार्थवादे निर्दिश्यमानप्रतिष्ठायाः स्वरूप-
कल्पनाक्लेशाभावाल्लकारविपरिणामेन फलत्वमाश्रयधर्मकल्पनेन लाघवा-
त्फलत्वं न तु स्वर्गादेः स्वरूपकल्पनया फलत्वकल्पनया च गौरवापाद-
कत्वादित्युक्तम् । इह तु किं गयापिण्डदानेनेत्यत्र न किञ्चित्फलं निर्दि-
श्यते तेन क तद्रूपायावतारः । अथ प्रयागे यदि वपनं तर्हि गयापिण्ड-
दानादिप्रयोजनं नास्तीति तत्तिरस्कारेण वपनविधानाद्द्रवापिण्डदाना-
द्विफलमेव वपनफलमर्थादुक्तं भवतीति यश्च्येत् तर्हि पितृद्वारा सुपुत्रा-
वाप्तिमुक्तिस्वर्गलक्ष्मीप्राप्त्यादेस्तत्प्रयोजनस्यानेकरूपत्वात्तावतः फल-
त्वकल्पने विपरीतं गौरवम् । तस्मात्प्रशंसामात्रमेवेदं प्रयागवपनस्य ।
फलं तु यानि कानि च पापानीति वपनमग्ननिर्दिष्टः पापमाघः सूक्त-

वाक्यतायुराद्याशासनवत् । यत्तु कश्चित्—किं गयेत्यादिवचनं विध्य-
न्तराशेषत्वादर्थवाद एव न भवति तेन न रात्रिसन्न्यासः । अर्थवाद-
त्वप्रसिद्धिस्तु स्तुतितात्पर्यकत्वसाम्यात् । यद्यपि चायमर्थवादः स्यात्त-
थाऽपि पूर्ववचननिर्दिष्टप्रयागवपनादिविधिचतुष्टयेऽव्यवधाननिर्दिष्टवा-
राणसीतनूत्यागविधिशेष एवेतरनिन्दाद्वारा स्यात् । न चैतदुक्तं काश्या
वा मरणेन किमिति तस्यापि निन्दोक्तेः । तस्मान्नायमर्थवादः । किंच
न निन्दा क्वापि फलसमर्पिका दृष्टा विधेयस्तुतावेव तात्पर्यात् ।
अन्यथा प्रातः प्रातरित्यादेरप्युदितहोमफलसमर्पकत्वापत्तेः । तस्मान्नाऽऽ-
र्थवादिकं फलमिति तत्तु जल्पनमात्रम् । स्वतन्त्रपठितविधिशेषत्वा-
भावेऽप्युन्नीतविधिशेषत्वेन यदाशेषादिवाक्यवदर्थवादत्वोपपत्तेः । कल्पि-
तस्यापि विधेस्तस्मान्छुत्येकदेशः स इति न्यायेन शब्दस्यैव कल्पनादे-
कवाक्यत्वोपपत्तेश्च । किंच स्मृतिपुराणयोर्धेदमूलकत्वात्तद्वदेव विधि-
मन्त्रार्थवाद्वाक्यत्वेन त्रैविध्यमेव । तत्र किं गयेत्यादीनां विधिमन्त्रत्वे
न स्त एव । अर्थवादत्वमपि यदि न स्यात्तदा चातूराश्यप्रसङ्गः । अपि
च नार्थवादशब्दो जात्यादिनिबन्धनो येन स्तुतितात्पर्यकत्वसाम्यास्ति-
हादिशब्दवद्गौणः स्यात्किंतु स्तुतितात्पर्यकत्वनिबन्धन एव । ततश्च
प्रवृत्तिनिमित्तसाम्याद्वापि मुख्य एव । द्वादशाहगवामयनाद्याह्वयोरिव
प्रापणीयशब्दः । तेन संभवत्येवार्थवादत्वम् । अन्यथा—

ब्रह्मज्ञानेन किं कार्यं गोग्रहे मरणेन किम् ।

किं कुरुक्षेत्रदानेन यदि पुत्रो गयां व्रजेत् ॥

इत्यादीनामग्निपुराणादिवाक्यानां समानन्यायानां का गतिः । यच्चो-
क्तमर्थवादत्वे काशीमरणविधिशेषतैव स्यादिति । तदपि न युक्तम् ।
'प्रयागे वपनं कुर्यात्' इत्युपक्रमात् 'प्रयागे वपनं यदि' इत्युपसंहा-
राच्च तस्यैव विधेयत्वात् । इतरनिन्दाद्वारा तत्स्तुत्यर्थमेव गयापिण्डदा-
नादित्रयोपन्यासात् । अत एव किं गयेत्यादीनां त्रयनिन्दा । यदपि
निन्दा न फलसमर्पिकेति तदपि न । एतावता हेनसा युक्तो भवतीति
निन्दाया अपि प्रत्यवायामात्रफलसमर्पकत्वादित्यलम् । तस्मात्पूर्वपु-
क्तिरेव साधुः । तथाऽन्यदपि केचिदाहुः—

केशानां यावती संख्या छिन्नानां जाह्नवीजले ।

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

इत्यादिवाक्यवशात्प्रयागावच्छिन्नगङ्गायामपि मुण्डनं काम्यं प्राप्नोति । तत्र काम्ययोः प्रयागगङ्गामुण्डनयोर्नानाफलकामाधिकारिकत्वात्कामन-
योश्च युगपदसंभवाच्च तन्त्रेण प्रसङ्गेन वा युगपत्सिद्धिः । तथा च क्रमा-
काङ्क्षायां गङ्गामुण्डनमादौ प्राप्तमात्राधिकारिकत्वात् । प्रयागमुण्डनं तु
कालाश्रयणान्न तथा । यत्तु प्रयागप्राप्तिनिमित्तकं मुण्डनं तस्योपवासवत्प्रा-
प्तिदिन एव कर्तव्यत्वात्काम्येनैव गङ्गामुण्डनेन प्रसङ्गसिद्ध्यावपि काम्यं
प्रयागमुण्डनमनियतकालत्वात्प्राप्तिदिनादिनान्तरे प्रयागमुण्डनाभ्यन्तरे
क्षिप्रच्छुचिस्थले 'यूपसमीपे' धाऽनुष्ठेयमिति तदिदमभीर्मांसकसंमो-
हनं गङ्गामुण्डनवचसां प्रयागावच्छिन्नगङ्गापरत्वस्य साधारणविधाधेव
निराकरणात् । किंचैवं सति प्रयागवपनवचसां सायंप्रातर्धचनस्थाना-
मिपेकाद्गङ्गावपनवचसां च यावज्जीववचनस्थानापत्तेरेकवाक्यतया
निमित्तसंकोचेनैकमेव वपनं विहितं स्यादिति क्व तन्त्रप्रसङ्गविचाराव-
सरः । यदपि काम्ययोर्न प्रसङ्गस्तन्त्रं वेति तन्न । युगपत्प्रसक्तिमात्रस्य तत्र
प्रयोजकत्वात् । तत्र च विशेषाग्रहणतद्ग्रहणे अथान्तरमेदके इत्यन्यथेव
तत् । प्रस्तुते च युगपत्प्रसक्तिरस्येव । अपि च । यमलपुत्रजन्मनि
जातेष्टयोर्युगपद्वेकगृहदाहादिनिमित्तेषु च क्षामवत्यादीनां मित्राधिका-
रिकाणामपि श्रौते तन्त्रं दृष्टमेव । स्मार्तेऽपि संक्रान्तिव्यतिपातामावा-
स्यादिशान्द्धानां मित्राधिकारिकाणामपि युगपत्प्रसक्तौ हेमाद्रादिभि-
स्तन्त्रमङ्गीकृतमेव । किंच प्राप्तिनिमित्तकस्य प्रयागवपनस्य गङ्गावपने-
नैव प्रसङ्गतो निर्वाहः समानकालतया त्वयाऽपि तावदङ्गीकृतः । न च
नैमित्तिकप्रयागमुण्डनादत्यन्तातिरिक्तं काम्यं तन्मुण्डनं वक्तुं शक्यते ।
तस्यैव संयोगपृथक्त्वेनाग्निहोत्रादिवन्नित्यकाम्यतायाः संभवात् ।
तथा च यदि नैमित्तिकस्य गङ्गामुण्डनेन निर्वाहस्तदा तदमिन्नस्य
काम्यस्य कथं पृथगनुष्ठानमिति । किंचैवं काम्यं गङ्गामुण्डनमपि नैमि-
त्तिकात्पृथक्प्रसज्येत समानन्यायात् । अपि च । इदं दिनान्तरमुण्डनं किं
केवलकाम्यं प्राप्तिनिमित्तिकस्यैव वा फलान्वयः । नान्त्यः । नैमित्ति-
कस्य गङ्गामुण्डनेन प्रसङ्गसिद्धेस्त्वयाऽप्यङ्गीकारात्प्राप्तिदिनकर्तव्यतया
दिनान्तरानुष्ठानविरोधात् । कामनोपनिपाते फलोत्प्रेषेण संकल्पवाक्यं
तु केवलं मिथेत न तु मुण्डनावृत्तिः । आद्ये तु कामनानां भूयस्त्वे
काम्यप्रयागस्नानवत्प्राप्तिदिनमावर्तेत । न च

संवत्सरं द्विमासोऽनं पुनस्तीर्थं व्रजेद्यदि ।

मुण्डनं चोपवासं च ततो यत्नेन कारयेत् ॥

इति वचनाद्दशमासाभ्यन्तर एकस्मिंस्तीर्थे पुनर्मुण्डननिषेधादना-
वृत्तिः । एतस्य नैमित्तिकोपवाससाहचर्याद्वजेदित्युक्तेश्च नैमित्तिकमुण्ड-
नावृत्तिनिषेधपरतया काम्यविषयत्वाभावात्तीर्थाधिकरणकमुण्डनमात्रा-
वृत्तिविषयत्वे पित्रादिमरणेऽपि मुण्डननिषेधप्रसङ्गात् । यत्तूच्यते—

गङ्गायां मास्करक्षेत्रे मुण्डनं यो न कारयेत् ।

स कोटिकुलसंयुक्त आकल्पं रौरवे वसेत् ॥

इत्यकरणे निन्दाश्रवणात्करणे च फलश्रुतेः प्रयागमुण्डनं नित्यका-
म्यम् । तच्च सकृत्करणादेव शास्त्रार्थसिद्धेरकस्यां यात्रायामेकमेवा-
नियतकालं चेति तत्र भ्रान्तमापितम् । एतस्य वचनस्य प्रयागपरत्वा-
भावात् । अथ मास्करक्षेत्रपदेन प्रयाग उच्येत तत्र । प्रजापतिक्षेत्र-
त्वेन मास्करक्षेत्रत्वाभावात् । कोणादित्यादीनामेव मास्करक्षेत्रत्वस्य
सामान्यविधावुक्तत्वात् । अस्तु वा प्रयागपरता तथाऽपि नित्यप्रयागमुण्ड-
नस्य प्राप्तिदिनीयगङ्गामुण्डनेन प्रसङ्गसिद्धिसंभवात्कालान्तरत्वकल्पने
प्रमाणाभावः । तस्यैव च कामनोपनिपाते काम्यत्वात्तन्नियतकालमे-
वेति कुतो नियतकालं कुतश्च कालान्तरेऽनुष्ठेयमिति । तस्मादेवं
केचिदाहुः—प्रयागगङ्गयोः प्राप्तिनिमित्तकमेकैकं मुण्डनं काम्यं चैकै-
कम् । तत्र नैमित्तिकयोः काम्यप्रसङ्गेन काम्ययोश्च तन्त्रेणानुष्ठानात्प्रा-
प्तिदिने सकृन्मुण्डनेनैव चतुर्णामपि निर्वाहः । न च काम्ययोस्तन्त्रानु-
ष्ठानादनेकफलजनकत्वे योगसिद्धिन्यायविरोधः । तस्य केवलकाम्य-
विषयत्वात् । नैमित्तिकस्य तु निमित्तानुरोधेनानेकस्यापि युगपदुप-
स्थितौ फलस्याप्यनेकस्य तन्त्रानुष्ठानादेव जननात् । यमलपुत्रोत्पत्तौ
जातेष्टिवत् । अपरपक्षश्चाद्धफलमघात्रयोदशीश्राद्धफलजनकमघात्रयो-
दशीकालीनश्राद्धवच्चेति । तदप्ययुक्तम् । प्रकृतयोर्नैमित्तिकयोरेव मुण्ड-
नयोर्वचनान्तरेण फलसंबन्धबोधनात्काम्ययोः पृथगभावेन चतुर्णां
प्रसक्त्यभावात् । अन्यथा फलार्थमुण्डनान्तरविधावेतयाऽन्त्याद्यकामं याज-
येदित्यवेष्टयन्तरविधाविव गौरवमुपस्थितपरित्यागश्च । तस्माद्दे एव
गङ्गाप्रयागप्राप्तिनिमित्तके मुण्डने । तयोश्च तन्त्रम् । ताम्बां च फल-
द्वयं जायते । योगसिद्धिन्यायविरोधपरिहारश्च पूर्ववदेवेत्याहुः । अपरे
तु काम्ययोः कर्ममेदामावात्पृथक्त्वाभावेऽपि नित्यकाम्याग्निहोत्रवद्या-
वज्जीवाधिकरणन्यायेन प्रयोगमेदसद्भावाच्चतुर्णां कर्मप्रयोगाणां युगपत्प्र-
सक्तिः संभवत्येव । तत्रापि तु जातेष्टेरैकवाक्यतया निमित्तफलसंयोगे-

नैवोत्पत्तेः संवलिताधिकारत्वान्निमित्तद्वयप्रसक्तौ तादृश्या एव तन्त्र-
 मावाद्भवेत्सकृदनुष्ठानात्फलद्वयम् । मद्यात्रयोदश्यामप्यपरपक्षक्रोडी-
 कृतायामेव फलान्तरार्थश्रान्दान्तरोपवेशाद्वचनबलादेव फलद्वयं गुण-
 फलोपबन्धस्थलवत् । इह त्वग्निहोत्रवन्निमित्तसंयोगेनोत्पन्नस्य वत्त्वना-
 न्तरेण फलार्थत्वबोधनात्तद्वदेव संवलिताधिकारामावाद्दशमासाभ्यन्तरे
 च कृतगङ्गामुण्डनस्य तदप्रसक्तावपि प्रयागमुण्डनविधानात्प्रयागव्यति-
 तिरेकेण च गङ्गामुण्डनविधानात्परस्परक्रोडीकारासंभवात् युगपरप्रयो-
 गेण फलद्वयम् । तेनैकस्यां यात्रायां स्वःफलार्थं कृतेन गङ्गामुण्डनप्र-
 योगेण प्रयागमुण्डनप्रयोगेण वा द्वयोर्निमित्तिकमुण्डनयोर्निर्वाहः ।
 एवमपरस्यां यात्रायां फलान्तरोद्देशकृततत्प्रयोगेण द्वयोरिति प्रयोगत्र-
 यस्यैव निर्वाहो न तु चतुष्टयस्य । तथा चैकस्यां यात्रायामेकमेव मुण्डनं
 तेन चैकमेव फलम् । एवमपरस्यामपीति वदन्ति । यदा तु नान्यतरफ-
 लेच्छा तदा द्वयोर्मुण्डनयोरगृह्यमाणविशेषत्वात्तन्त्रम् । यदा तु
 दशमासाभ्यन्तरे कृतगङ्गामुण्डनस्तदा सत्यां कामनायां काम्येनैव
 प्रयागमुण्डनेन तन्निमित्तकस्य प्रसङ्गसिद्धिः । कामनामावे तु केवलनै-
 मिक्तिकमेवानुष्ठेयमिति । सर्वथा त्वैकस्यां यात्रायामेकमेव मुण्डनमिति
 सिद्धम् । स्त्रीणां तु विधवानां भवत्येवेति साधारणविधाविवोक्तम् ।
 सध्वानां तु विशेषः । तत्र केचिदाहुः—

केशानां नास्ति नारीणां वपनं व्रतयज्ञयोः ।

गोवधादिषु सर्वेषु च्छेदयेदङ्गुलद्वयम् ॥

तथा—सर्वान्केशान्समुद्धृत्य च्छेदयेदङ्गुलद्वयम् ।

एवमेव तु नारीणां मुण्डमुण्डनमादिशेत् ॥

इति प्रायश्चित्तप्रकरणेऽपि श्रुतस्याऽऽकाङ्क्षातौल्येनात्राप्यन्वयो योग्य-
 त्वाद्धिष्वजिति स्वर्गवत् । अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्येऽप्यसंबन्धस्तस्मा-
 द्छ्रुत्येकदेशः स इति जैमिनिसूत्रात् ।

यो येन धस्य संबन्धो दूरस्थस्यापि तस्य सः ।

अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणम् ॥

इति वार्तिकाच्च । अत एव प्रमासखण्डे—

ह्युरकर्म न शस्तं स्याद्योषितां तु धरानने ।

समर्तृकाणां तत्रैव विधिं तासां शृणुष्व मे ॥

सर्वान्केशान्समुद्धृत्य च्छेदयेदङ्गुलद्वयम् ।

इति प्रमासे तथैव वपनं विहितम् । दिवोदासीये तु—

विद्वद्विप्रनृपस्त्रीणां नेप्यते केशवापनम् ।

सर्वान्केशान्समुद्भूतं च्छेदयेदङ्गुलद्वयम् ॥

तीर्थादिषु समर्तृणां स्यादेवं केशवापनम् ।

इति साक्षादेव वचनं पठितम् । तस्मात्प्रयागे समर्तृकाणां सर्वकेश-
समुच्चयस्य द्वाङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा छेदयेदित्येव वपनमिति ।

सांप्रदायिकास्तु—

केशमूलान्पुषाभित्य सर्वपापानि देहिनाम् ।

तिष्ठन्ति तीर्थस्नानेन तस्मात्तांस्तत्र वापयेत् ॥

इत्यादिवचनैः केशमूलवपनस्यैव तीर्थं विशिष्यविधानादाकाङ्क्षामा-
वाप्त्यप्रकरणान्तरश्रुतस्यात्रान्वयः सौर्वादी स्वर्गानन्वयवत् । प्रमासख-
ण्डीयं तु वचस्तन्मात्रविषयं तत्रैवेत्युक्तेः । अन्यथा तीर्थत्वादेव तादृशव-
पनप्राप्तेर्व्यर्थत्वापातः । किंचैतस्मादेव विशेषविधानात्तीर्थान्तरे मूलत-
एव मुण्डनं गम्यते । विकृतिविशेषे साप्तदृश्यविशेषविधिनेष विकृत्यन्तरे
पाश्चदृश्यवत् । दिवोदासोपदर्शितं तु वचो ग्रन्थान्तरादर्शनादनाकरम् ।
किंच द्विद्वाङ्गुलच्छेदने कर्तनमात्रं स्यात्तु वपनं तत्रात्र विहितम् ।
प्रायश्चित्ते तु प्राकरणिकवचनबलात्तथा क्रियते । अत्र तु न तदस्ति ।
तस्मात्समूलमेव केशवपनमिह स्त्रीणामिति । अत्रापि नोन्मुक्तकेशवपनं
किंतु वेणीं कृत्वा कुङ्कुमादिमङ्गलद्रव्यालङ्कृता मर्तारं नमस्कृत्य
तदनुज्ञाता वापयेत् । तां च वेणीमञ्ज्रलौ निधाय यथाशक्ति कृतां
स्वर्णमयीं रूप्यमयीं वा वेणीं मुक्ताप्रवालादि च निधाय

वेण्यां वेणीप्रदानेन सर्वं पापं प्रणश्यतु ।

जन्मान्तरेष्वपि सदा सौमार्ग्यं मम वर्धताम् ॥

इति पठित्वा वेण्यां क्षिपेत् । इदं च प्रथमयात्रायामेव न प्रतियात्र-
मिति सर्वशिष्टानामाचारः । ननु स्त्रीणां मुण्डनप्राप्तिरेव कथम् । इत्थम् ।
मुण्डनं चोपवासश्चेत्यादिवचनं तावत्तीर्थं स्त्रीपुंससाधारण्येन वपनं
विधत्ते । यत्रापि च पुंसः श्रवणं स्यात्तत्राप्युद्देश्यविशेषणत्वात्पुंस्त्वम-
विवक्षितम् । तथा च यदेव पुंसां वपनप्रापकं तदेव स्त्रीणामपि । अत-
एव प्रमासे तासां द्वाङ्गुलवपनविधायकं प्रमासरण्डीयं वचनं पूर्वमुदाह-
तम् । ब्रह्मवैवर्ते च कामकलोपाख्याने काश्यामपि मुण्डनान्यार्थदर्शनम्—

आगत्य मणिकर्ण्यां तु स्नात्वा दत्त्वा धनं बहु ।

वपनं कारयित्वा तु स्थित्वा शुद्धा पयोव्रता ॥ इति ।

तर्हि प्रयाग एव कुतस्ता घ्रापयन्ति न तीर्थान्तरेऽपीति चेत् । अत्र शिष्टाचार एव संकटनिःसरणसरणिः ।

यद्यपि स्यात्स्वयं ब्रह्मा त्रैलोक्याकर्षणक्षमः ।

तथाऽपि लौकिकाचारं मनसाऽपि न लब्धयेत् । इतिवचनात् ।
पठन्ति च—

स्त्रीणां समर्तृकाणां तु सर्वपापापनुत्तये ।

प्रयागे वपनं कार्यं नान्यक्षेत्रे कदाचन ॥ इति ।

कचिन्निबन्धे च नन्दिग्रामे जटां हित्वेत्यादिवचनान्युक्त्वाऽनन्तरम्—

सीता शिरोमुण्डनं च पातिव्रत्यादकारयत् ।

मिथं रामस्य सीतायाः कुर्वत्योऽन्या अपि स्त्रियः ॥

मुण्डनं प्रति कर्माणि कार्याचक्रिरे तदा ।

इत्यादीन्यपि वचनानि लिखितानि । किंच यत्र स्त्रीणां मुण्डनं
नेष्यते तत्र तत्पर्युदास एव क्रियत आचार्यैः । यथाऽऽह्वाऽऽपस्तम्ब आचार्य-
प्रकरणे—एवं पत्नी केशवर्जमिति । बोधायनोऽपि चान्द्रायणादिध-
र्मान्प्रकृत्याऽऽह—केशश्मश्रुनखरोमवापनं चान्द्रायणादिषु तदेव स्त्रियाः
केशवर्जमिति । इह च नास्ति पर्युदासः । तस्मात्स्त्रीणामपि वपनम् ।
तच्च यद्देशीयानामाचारस्तासामेव नान्यासामिति । यच्च—

*राजयोगी पुरन्धी च मातापित्रोस्तु जीवतोः ।

मुण्डनं सर्वतीर्थेषु न कुर्याद्विर्विणीपतिः ॥

इति वचनं तदनाकरम् । साकरत्वे वा द्वितीयादियात्राविषयम् ।
जीवित्तृकगुर्विणीपत्योरप्येवमेव तीर्थान्तरे प्रथमयात्रायां तयोरपि
वपनस्य सामान्यविधायुक्तत्वात् । इदं च स्त्रीणां शिखामयक्षित्वैव
कार्यं तासां शिखाबन्धनादिविधानाभावात् । अनुपनीतानामपि प्रयागे
वपनं कार्यम् ।

यस्तु पुत्रांस्तथा बालान्स्नापयेत्पाययेत्तथा ।

यथात्मना तथा सर्वं दानं विभेषु दापयेत् ॥

* राजा कुमारी नारी च जीवतश्च पितुः सुतः, इति वा पाठः ।

इति मत्स्यपुराणवचने तृतीयपादस्योत्तरशेषतार्या व्यर्थत्वापाताद्भि-
न्नवाक्यतया मुण्डनादिविधायकत्वात् । वापयेत्तथेति तु पाठे स्पष्ट
एव विधिः । इदं चाकृतचूडानां न कार्यं चूडाकरणस्याऽऽद्यमुण्डनतपा
तावन्मुण्डनान्तरानधिकारादिति केचित् । अपरे तु नैमित्तिकत्वात्पितृ-
निधननिमित्तकवत्तेषामपीत्याहुः । तीर्थान्तरे तु कृतचूडानामप्या(प्यना)-
वश्यकं कृतेऽभ्युदयः । इदं च प्रयागमुण्डनं योजनत्रयाधिकदेशाद्यात्रा-
र्थमागतेन कालविलम्बनियममनपेक्षयैव कार्यं न न्यूनदेशागतेन नापि
लौकिककार्योद्देशागतेन ।

अर्धमब्दाद्विमासोनाद्यदा तीर्थं व्रजेन्नरः ।

तदा तद्वपनं शस्तं प्रायश्चित्तमृते द्विज ॥

प्रयागे प्रतियात्रं तु योजनत्रय इष्यते ।

क्षौरं कृत्वा तु विधिवत्ततः स्नायात्सितासिते ॥

इति वचनान् । केचित्तु 'प्रयागे प्रतियात्रायामेकयोजन इष्यते'
इति पठन्ति । अत्र यद्यपि प्रयाग इत्यविशेषत उपादानं तथाऽपि
सितासितशब्देन वेण्यामेव क्षौरस्नानयोक्तत्वात्तत एव योजनत्रयस्यै-
कयोजनस्य वा गणना न तु पूर्वोक्तप्रयागावधेः । यत्तु 'नैकसंवत्सरे
कुर्यात्प्रयागे वपनद्वयम्' इति वचनं तद्योजनान्तर्वास्यागतविषयम् ।
प्रायश्चित्तार्थयात्रायां तु तीर्थान्तरे न दशमासावधिनियमः । नापि
पूर्वोक्तप्रयागे प्रायश्चित्तमृत इति विशेषोपादानात् । अन्यस्तु विचारः
सामान्यप्रघट्टकादेवावगन्तव्यः ।

इति श्रीमद्भट्टारामेश्वरसूरिसूनुनारायणमठविरचिते त्रिस्थलीसेतौ

प्रयागप्रकरणे तत्रत्यवपनविचारः ।

अथ प्रयागमुण्डने काम्यत्वस्यापि सत्त्वात्तत्पसङ्गात्प्रयागाधिकरण-
कनानाकाम्यकर्माण्युच्यन्ते । तत्र स्नानमाद्यस्नानत्रयहस्नानैकाहस्ना-
नमरणानां फलं वक्ष्यते । अन्येषां तूच्यते ब्रह्माण्डपुराणे—

कुरुक्षेत्रे प्रयागे च गङ्गासागरसंगमे ।

गङ्गायां पुष्करे सेतौ गङ्गाद्वारे च जैमिने ॥

यद्दानं दीयते शक्त्या तदानन्त्याप कल्पते ।

कूर्मपुराणे—

स्त्रीसहस्राकुले रम्ये मन्दाकिन्यास्तटे शुभे ।
 मोदते मुनिभिः सार्धं मुकृतेनेह कर्मणा ॥
 सिद्धचारणगन्धर्वैः पूज्यते दिवि दैवतैः ।
 ततः स्वर्गात्परिश्रष्टो जम्बूद्वीपपतिर्भवेत् ॥
 ततः शुमानि कर्माणि चिन्तयानः पुनः पुनः ।
 गुणवान्वित्तसंपन्नो भवतीह न संशयः ॥
 कर्मणा मनसा वाचा सत्ये धर्मे प्रतिष्ठितः ।
 गङ्गायमुनयोर्मध्ये यस्तु ग्रामं प्रयच्छति ॥
 सुवर्णमथ मुक्तां वा तथैवान्यान्यपरिग्रहान् ।
 कपिलां पाटलावर्णां यस्तु धेनुं प्रयच्छति ॥
 स्वर्णशृङ्गरीं रौप्यखुरीं चेलकण्ठीं पयस्विनीम् ।
 यावन्ति तस्य रोमाणि सन्ति गात्रेषु तापस ॥
 तावद्वर्षसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ।

तथा—यस्तु पुत्रांस्तथा बालान्स्नापयेत्पाययेत्तथा ।
 यथाऽऽत्मनस्तथा सर्वं दानं विभेषु दापयेत् ॥

तस्यापि पूर्वोक्तं फलमित्यर्थः ।

तथा—गङ्गायमुनयोर्मध्ये यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
 आर्पेण तु विधानेन यथाविभवविस्तरम् ॥
 न स पश्यति तं घोरं नरकं तेन कर्मणा ।
 उत्तरान्स कुर्वन्गत्वा मोदते कालमक्षयम् ॥

मात्स्येऽपि कपिलामित्याहुक्तम् ।

गर्वा शतसहस्रेभ्यो दद्यादेकां पयस्विनीम् ।
 पुत्रान्दारांस्तथा मृत्यान्गौरेका प्रतितारयेत् ॥

तथा—अथ संध्यावटे रम्ये ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 उपासीनः शुचिः संध्यां ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥

तथा—तत्र दानं प्रदातव्यं यथाविभवसंभवम् ।
 तेन तीर्थफलेनैव वर्धते नात्र संशयः ॥
 स्वर्गे तिष्ठति राजेन्द्र यावदाभूतसंप्लवम् ।

तथा—शुक्लाम्बरधरो नित्यं नियतः संयतेन्द्रियः ।
 एककालं तु मुञ्जानो मासं भूमिपतिर्भवेत् ॥

सुवर्णालंकृतानां तु नारीणां लभते शतम् ।
 पृथिव्यामासमुद्रायां महामोगपतिर्मवेत् ॥
 धनधान्यसमायुक्तो दाता भवति नित्यशः ।
 स भुक्त्वा विपुलान्मोगास्तत्तीर्थं स्मरते पुनः ॥

एवमन्यान्यपि दानफलान्यवगन्तव्यानि ।

पादौ देवान्प्रति विष्णुः—

ममाप्येतन्मतं देवा यद्भवद्भिरुदाहृतम् ।
 तत्तथाऽस्तु लभयेतद्वह्नक्षेत्रमिति प्रथाम् ॥
 सूर्यवंशोद्भवो राजा गङ्गामन्त्राऽऽनपिष्यति ।
 सा सूर्यकन्यया चात्र कालिन्ध्या वै समेष्यति ॥
 धूमं च सर्वे ब्रह्माद्या निवसन्तु मया सह ।
 तीर्थराजेतिविरपातं तीर्थमेतद्भविष्यति ॥
 दानं व्रतं तपो होमो जपपूजादिकाः क्रियाः ।
 अनन्तपुण्यफलदा मत्संनिध्यकराः सदा ॥
 पितृनुद्दिश्य ये श्राद्धं कुर्वन्त्यत्र ममाग्रतः ।
 तेषां पितृगणाः सर्वे यान्ति ते मत्सलोकताम् ॥

पुलस्त्यपात्रायाम्—

एषा यजनभूमिर्हि देवानामपि सत्कृता ।
 दत्तं तत्र स्वल्पमपि महद्भवति मारत ॥

ब्राह्मे पितृवचः—

अस्मत्कुलप्रसूतास्तु समा यास्यन्ति शोमनाः ।
 श्राद्धं सपिण्डकं येऽत्र करिष्यन्ति ततो वयम् ॥
 विष्णुलोकं गमिष्यामो विष्णुपादैकसंभवाः ।
 पुनः संसारपदवीं नाऽऽप्सामः पुण्यमाजनाः ॥
 तथा—तीर्थराजं प्रयागेऽस्मिन्मन्दभाग्यो ग्रहीष्यति ।
 दुष्प्रतिग्रहमप्यत्र नरकाय भविष्यति ॥
 प्रयागतीर्थे पापिष्ठो दुरन्नं यस्तु मुञ्चते(?) ।
 विफलं तस्य तत्पुण्यं सत्यमेतन्मयोदितम् ॥

दुरन्नं प्रतिग्रहदुष्टं जातिदुष्टं स्वभावदुष्टमित्यादि ।

तथा—यत्किञ्चिदपि विप्रेन्द्र प्रयागे तीर्थनायके ।

विष्णुमुद्दिश्य दास्यन्ति तदानन्त्याय कल्पते ॥

एतदनन्तरं ग्रामस्वर्णधान्यकन्यागोपुराणादिदानफलवाक्यानि ब्रह्म-
पुराणादेवाद्यगन्तव्यानि ।

तथा—वैष्णवानि पुराणानि विष्णुमक्त्या विशारदाः ।
शृण्वन्ति कथयन्तीह ते गच्छन्ति हरेः पुरम् ॥
ये कुर्वन्ति महाभागा वेदपारायणं क्वचित् ।
यावन्त्यक्षरजालानि यावन्तः स्वरविन्दवः ॥
तावन्ति माधवस्यास्य रूपाणि स्थापितान्यलम् ।

तथा—कन्यागोमूहिरण्यानि दानानि विधिधानि च ।
प्रयागे कुर्वतां पुंसामणुरप्यखिलं जगत् (?) ॥

तथा—प्रयागे पुण्यबाल्लोके अन्नदानं करोति यः ॥
कृतं तेन मुनिश्रेष्ठ कोटिब्राह्मणभोजनम् ।
सितासिते प्रयागे तु तिलहोमं करोति यः ॥
कोटिहोमः कृतस्तेन यावद्वै तिलसंस्पृष्टा ।
तिलतर्पणमप्यत्र पुनात्यासत्तमं कुलम् ॥
प्रयागे माधवः साक्षाद्दत्तते जगदीश्वरः ।
तत्र यद्यत्प्रकुर्वन्ति तत्सर्वं चाक्षयं भवेत् ॥

तथा—मौक्तिकानि प्रयच्छन्ति भूषणाय मधुद्विपः ।
तेषां भूषायते विष्णुर्विक्रुधेः प्रियया सह ॥
यस्तु रत्नानि पुण्यात्मा हरिर्पात्यै ददाति च ।
वैष्ण्यां रत्नप्रदानेन स्वर्गे रत्नगृहे वसेत् ॥
स्वर्गापवर्गद्वारं हि प्रयागे दानमम्भसाम् ।
धान्यदानं महाभागाः कुर्वन्ति विमलाशयाः ॥
गङ्गातीरनिवासिभ्यस्तस्य वासो हरेः पुरे ।
तिलदानं प्रयागे तु ये कुर्वन्ति विचक्षणाः ॥
तैरेवाच्युतरूपाणि स्थापितानि जगत्त्रये ।
वासांसि ये प्रयच्छन्ति शीतत्राणाय योगिनाम् ॥
कम्बलान्विष्णुमक्तेभ्यो ददाति च हरिप्रियः ।
तस्य पातकशीतार्तिर्न हि कुत्रापि जायते ॥
यस्तु वै तीर्थराजेऽत्र शीतार्तित्राणकारणम् ।
अग्निं प्रज्वालयेत्तेन पापं दग्धं पुरातनम् ॥

इक्षुं गुहं सितां वाऽपि दद्याद्यो विष्णुतत्परः ।
तस्य माधुर्यतां याति प्रयागे माधवोऽव्ययः ॥

इत्याद्युक्तयोक्तम्—

यानि कानि च दानानि प्रयागे नियतात्मवान् ।
करोति परया मक्त्या सोऽक्षयं फलमश्नुते ॥ इति ।

माघे त्वत्र दाने फलविशेषस्तत्रैव—

प्रयागे माघमासे तु विष्णोः प्रीत्यै ददाति यः ।
विष्णुमक्तिपरेभ्यस्तु तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥
प्रयागे माघमासे वै घृतदानं करोति यः ।
स स्वर्गे घृतकुल्यासु मोदते दिव्यभोगवान् ॥ इत्यादि ।

अथ प्रयागे सामान्यतः स्नानं कूर्मपुराणे—

एतत्प्रजापतिक्षेत्रं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
अत्र स्नात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्मवाः ॥

तथा—तत्रामिपेकं यः कुर्यात्संगमे संशितव्रतः ।

तुल्यं फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥

तथा—तत्र स्नात्वा च पीत्वा च यमुनायां युधिष्ठिर ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥

पाप्मे—प्रयागस्नानतो नास्ति काप्यन्यदधिकं परम् ।

प्रापश्चित्तं तपोरूपं दानरूपं क्रियादिकम् ॥

तथा—मलीमसतमोर्ध्वसे यथा शरदि चन्द्रमाः ।

माति पापक्षयात्तद्भ्रूरो वेणीजलाप्लुतः ॥

ऋचीकेन पुरा शप्तो गन्धर्वा वायसोऽभवत् ।

शापं मुमोच सोऽत्रैव स्नातः सद्यः सितासिते ॥

स्कान्दे—एवं निष्कलुषीभूय ततः स्नायात्सितासिते ।

यं यं काममभिधायंस्तं तमाप्नोति नान्यथा ॥

पुण्यराशिं च विपुलं पुण्यान्मोगान्यथेप्सितान् ।

स्वर्गं प्राप्नोति तत्स्नानान्निष्कामो मोक्षमाप्नुयात् ॥

स्नायाद्योऽमिलपन्मोक्षं कामानन्यान्विहाय च ।

सोऽपि मोक्षमवाप्नोति कामदाक्षीर्थराजतः ॥

मात्स्ये—सत्यवादी जितक्रोधो ह्यहिंसा परमास्थितः ।

धर्मानुसारी तत्त्वज्ञो गोब्राह्मणहिते रतः ॥

गङ्गायमुनयोर्मध्ये स्नातो मुच्येत कित्त्वपात् ।
मनसा चिन्तितान्कामांस्तांश्च प्राप्नोति पुष्कलान् ॥

तथा युधिष्ठिर उवाच—

ऋहाद्वा द्रव्यलोभाद्वा ये तु कामवशं गताः ।
कथं तीर्थफलं तेषां कथं तीर्थमवाप्नुयुः ॥
विक्रयः सर्वभाण्डानां कार्याकार्यमजानतः ।
प्रयागे का गतिस्तस्य चैतद्ब्रूहि महामुने ॥

मार्कण्डेय उवाच—

शृणु राजन्महागुह्यं सर्वपापहरं शुभम् ।
मासमेकं च स्नायीत प्रयागे नियतेन्द्रियः ॥
मुच्यते सर्वपापेभ्यो यथादृष्टं स्वयंमुखा ।
शुचिस्तु प्रयतो भूत्वाऽहिंसकः भद्रयाऽन्वितः ॥
मुच्यते सर्वपापेभ्यो गच्छेत्परमकं पदम् ।

अत्राविशेषार्थं कंचिन्मासम् ।

तथा—विघ्नम्मघातकानां तु प्रयागे शृणु यत्फलम् ।
स्नान इति शेषः ।

त्रिकालमेव स्नायीत आहारं भक्ष्यमाचरन् ।
त्रिमिमांसैर्विमुच्येत प्रयागे तु न संशयः ॥

तथा प्रयागतीर्थान्युक्तवोक्तम्—

अद्विधानः परो भूत्वा कुरु तीर्थाभिषेचनम् ।
अन्ये च बहवस्तीर्थाः सर्वपापहराः स्मृताः ॥
तेषु स्नात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्मदाः ।
एवं कुरुष्व कौन्तेय सर्वतीर्थाभिषेचनम् ॥
यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।

मविध्ये—गङ्गायमुनयोश्चैव संगमो लोकविश्रुतः ।

स एव कामिकं तीर्थं तत्र स्नानेन मक्तितः ।
यस्य यस्य च यः कामस्तस्य तस्य भवेद्धि सः ॥
भोगकामस्य भोगः स्याद्वाज्यं स्याद्वाज्यकामिनः ।
स्वर्गः स्यात्स्वर्गकामस्य मोक्षः स्यान्मोक्षकामिणः ॥

मारतेऽङ्गिरस्तीर्थयात्रायाम्—

गङ्गायमुनयोस्तीर्थे तथा कालञ्जरे गिरौ ।

दशाश्चमेधानाप्नोति तत्र मासं कृतोदकः ॥

यं कंचनमासमभिप्रेत्येदं वचनं न तु माघपरमविशेषश्रवणात्कालञ्ज-
रस्याप्युपादानाच्च ।

भारते—चातुर्विद्ये च यत्पुण्यं सत्यवादिषु चैव यत् ।

स्नात एव तदाप्नोति गङ्गायमुनसंगमे ॥

महापुराणे—

गङ्गायमुनसङ्गे तु यः पुमान्पुण्यवर्धनः ।

स्नात्वा नारायणं देवं मत्स्या संस्मरते यदि ॥

स पुमान्यत्र यत्राऽऽस्ते तत्र विष्णुः प्रसीदति ।

तथा—दुर्लभं तीर्थराजस्य स्नानं सर्वत्र सर्वदा ।

देशकालादिनियमः प्रयागे न हि सर्वदा ॥

सर्वे शुभमयाः कालाः सर्वाः शुभमया दिशः ।

एतेषु सर्वेषु वचनेषु यद्यपि प्रयागशब्दस्याविशेषत उपादानं तथाऽपि
तदन्तर्गततत्तत्तीर्थस्नानफलस्य वाक्यान्तरैरुक्तत्वात्स्थलमात्रे च जलामा-
वेन स्नानासमवाद्देव्युपलक्षकः प्रयागशब्द इति । अथ प्रयागे माघ-
स्नानफलम् ।

तत्र कूर्मपुराणे—

पट्टिः कोटिसहस्राणि पट्टिः कोटिशतानि च ।

माघमासे गमिष्यन्ति गङ्गायमुनसंगमम् ॥

मैत्रेये—सितासिते तु ये स्नाता माघमासे शुधिष्ठिर ।

न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥

दश तीर्थसहस्राणि दश कोटयस्तथा पराः ।

माघमासे प्रयागे तु गङ्गायमुनसंगमे ॥

पद्मपुराणे—

कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्र तत्रावगाहिता ।

तस्माद्दशगुणा प्रोक्ता यत्र विन्ध्येन संगता ॥

तस्माच्छतगुणा प्रोक्ता काश्यामुत्तरवाहिनी ।

काश्याः शतगुणा प्रोक्ता गङ्गायमुनसंगमे ॥

सहस्रगुणिता साऽपि मधेऽपश्चिमवाहिनी ।

पश्चिमामिमुखी गङ्गा कालिन्ध्या सह संगता ॥

हन्ति कल्पकृतं पापं सा माघे नृप दुर्लभा ।

अमृतं कथ्यते राजन्ता वेणी मुनि दुर्लभा ॥

तस्यां माघे मूर्ध्नि तु देवानामपि दुर्लभम् ।

तथा—पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुन्यः सन्तीह याः पुनः ।

स्नातुमायान्ति ता वेण्यां माघे मासि नराधिप ॥

तथा ब्रह्माविष्णवादीननुकम्प्योक्तम्—

अणिमादिगुणोपेता ये चान्ये तत्त्वदर्शिनः ।

स्नातुमायान्ति ते सर्वे माघे वेण्यां नराधिप ॥

तथा—गङ्गां येऽत्राधगाहन्ते माघे मासि नराधिप ।

चतुर्युगसहस्रं ते न पतन्ति सुरालयात् ॥

शक्तेन गुणितं माघे सहस्रं राजसत्तम ।

निर्दिष्टमपिभिः स्नानं गङ्गायमुनसंगमे ॥

तथा—माघस्तु प्राप्यते धन्यैः प्रयागे द्विजसत्तम ।

अपुनर्मवदं तत्र सितासितजलं यतः ॥

गायन्ति देवाः सततं दिविष्ठा

माघः प्रयागे किल नो भविष्यति ॥

स्नाता नरा यत्र न गर्भवेदनां

पश्यन्ति तिष्ठन्ति च विष्णुसंनिधौ ॥

तथा—स्नाता हि ये माकरमास्करोदये

तीर्थे प्रयागे सुरसिन्धुसंगमे ।

तेषां गृहद्वारमलंकरोति

भृङ्गावलिः कुक्षरकर्णताडिता ॥

तथा—सितासिते तु यो मज्जेदपि पापशतावृतः ।

मकरस्थे रवी माघे न स पापेषु मज्जति ॥

दुर्जया वैष्णवी माया देवैरपि सुदुस्तरा ।

प्रयागे दह्यते सा तु माघे मासि नराधिप ॥

तेषु तेषु च लोकेषु भुक्त्वा भोगाननेकशः ।

पश्चाच्चाकौ विलीयन्ते प्रयागे माघमज्जिनः ॥

राजसूयसहस्रस्य राजन्नविकलं फलम् ।

सितासिते च माघे तु स्नातानां भवति ध्रुवम् ॥

तथा—आकल्पजन्मभिः पापं संचितं यन्नरैर्नृप ।

तद्भवेद्भस्मसान्माघे स्नातानां तु सितासिते ॥

इत्यादीनि बहूनि वचांसि पञ्चपुराणीयमाघमाहात्म्ये द्रष्टव्यानि ।
अङ्गिरस्तीर्थपात्रायाम्—

माघमासे प्रयागे तु नियतः शंसितव्रतः ।

स्नात्वा तु भरतश्रेष्ठ निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् ॥

पाद्रे—माघः सितासिते विप्र राजसूयैः समो न वा ।

धनुर्द्विंशतिविस्तीर्णो सितनीलाम्बुसंगमे ॥

माघादपुनरावृत्ती राजसूयैः पुनः पतेत् ।

माघमासे प्रयागे तु सितासितजलं स्पृशेत् ॥

अधन्यो न स्पृशेन्नूनं महापातकहारिणम् ।

पाठान्तरं तु—

माघमासीयवातोऽपि सितासितजलं स्पृशन् ।

अधन्यं न स्पृशेन्नूनं महापातकहा हि सः(?) ॥ इति ।

ब्रह्मपुराणे माघोपक्रमेण—

तीर्थराजे प्रयागे तु वेण्यां यः स्नाति मानवः ।

तस्य पापमयं नास्ति विष्णुस्तस्य प्रसीदति ॥

प्रयागे माघमासे तु वेदतीर्थोद्बिन्दुना ।

स्पृश्येत यस्य गात्रं तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

माघे मासि प्रयागस्य दर्शनं दुर्लभं नृणाम् ।

स्पर्शनस्य तु का धार्ता ज्ञानं तत्र सुदुर्लभम् ॥

इत्यादि पष्ठोऽध्यायो माघस्नानप्रशंसापर एव ।

पाद्रे—सर्वतीर्थानि कृष्णानि पापानां सङ्गदोषतः ।

भवन्ति शुक्लवर्णानि प्रयागे माघमज्जनात् ॥

ब्राह्मे—अश्वमेधादिकृत्वेको माघकृत्तीर्थनायके ।

माघसायनयोर्मध्ये पावनत्वेन लक्ष्यते । इत्यादि ॥

तथा—यत्र कुत्रापि वा माघे प्रयागस्मरणान्वितः ।

करोति मज्जनं तीर्थे स लभेद्वाङ्गमज्जनम् ॥

प्रयागाभिमुखो भूत्वा संस्मरन्माघध्वं विभुम् ।

माघस्नानं करोत्यत्र स मुक्तः सर्वपातकात् ॥

अत्र नानावाक्यवशात्फलविकल्पेऽपि योगसिद्धिन्यायेन प्रतिप्रयोगमेकैकं फलम् । कामनैव च तत्तदुद्देशे नियामिका विनिगमकान्तराभावात् । एवं वक्ष्यमाणत्रयहेकाहफलेऽपि । अथ त्रयहफलवचनानि । मत्स्य पुराणे—

संवत्सरशतं साग्रं निराहारस्य यत्फलम् ।

प्रयागे माघमासे तु त्रयहस्रातस्य तत्फलम् ।

तथा—योगाभ्यासेन यत्पुण्यं संवत्सरशतत्रये ॥

प्रयागे माघमासे तु त्रयहस्रातस्य तद्भवेत् ।

तथा—प्रयागे माघमासे तु यरुषहं ज्ञाति मानवः ॥

पापं त्यक्त्वा दिवं याति जीर्णं त्वचमिवोरगः ।

पद्मपुराणे—

प्रयागे माघमासे तु त्रयहस्रातस्य यत्फलम् ।

नाश्वमेधसहस्रेण तत्फलं लभते मुनिः ॥

तथा—त्रयहस्रातफलं माघे पुरा काञ्चनमालिनी ।

राक्षसाय ददौ भूप तेन मुक्तः स पापकृत् ॥

तथा—त्रयहात्पापक्षयो जातः सप्तविंशतिमिदिनैः ।

शेषैर्भे यद्भूत्पुण्यं तेन देवत्यमागता ॥

रममाणा तु कैलासे गिरिजायाः प्रिया सखी ।

जातिस्मरा तथा जाता प्रयागस्य प्रसादतः ॥

तथा—पुष्करे च कुरुक्षेत्रे ब्रह्मावर्ते पृथूदके ।

अविमुक्ते प्रभासे च गङ्गासागरसंगमे ॥

यत्फलं दशमिर्वर्षैः प्राप्यते संयतेन्द्रियैः ।

तत्फलं प्राप्यते माघे त्रयहस्रातस्य संशयः ॥

अत्र त्रयहो मकरसंक्रमरथसप्तमीमाघीपौर्णमासीरूप इत्येके । माघशुक्लदशम्यादित्रयमिति तत्त्ववादिनः । मकरादिदिनत्रयमित्यन्ये । माघस्याऽऽद्यं त्रयमिष्टं 'त्रयहात्पापक्षयो जातः सप्तविंशतिमिदिनैः । शेषैः' इति पूर्वोदाहृतवचनादितीतरे । त्रयोदश्यादित्रयमित्यपरे 'महामाघी पुरस्कृत्य सप्तौ तत्र दिनत्रयम्' इतिवक्ष्यमाणवचनात् । एतस्यार्थवाधत्वाद्यत्किंचिद्दिनत्रयमिति वृद्धाः । एवमग्रेऽपि । कूर्मपुराणे—

गवां शतसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् ।
प्रयागे माघमासे तु ज्यहस्नातस्य तत्फलम् ॥

पद्मपुराणे—मज्जन्ति येऽपि ज्यहमत्र मानवा-
स्तीर्थे प्रयागे धुतपापकञ्चुकाः ।
मज्जन्ति ते नो निरयेषु धर्मिव-
त्स्वर्गे च ते चारु चरन्ति देववत् ॥

तथा वसिष्ठ उवाच—

अवन्द्भीविषये राजा वीरसेनोऽमवत्पुरा ।
नर्मदातीरमाश्रित्य राजसूयं चकार सः ॥
पोडशैरश्वमेधैश्च स्वर्णवाटविराजितैः ।
स्वर्णभूषणयूपाद्यैरीजे सोऽपि यथाविधि ॥
प्रददौ धान्यराशींश्च द्विजेभ्यः पर्वतोपमान् ।
वधान्यो देवतामक्तो गोप्रदः स सुवर्णवः ॥
बाह्मणो भद्रकी नाम मूर्खो हीनकुलस्तथा ।
कृपीबलो दुराचारः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥
सीरकर्मसमुद्दिग्धो बन्धुमिश्र समुज्झितः ।
इतस्ततः परिभ्रान्तो निर्गतो वृत्तिपीडितः ॥
पैथतः सार्धमाविश्य प्रयागं स समागतः ।
महामार्धी पुरस्कृत्य सस्नौ तत्र दिनत्रयम् ॥
अनघः स्नानमात्रेण स भूत्वेह द्विजोत्तमः ।
प्रयागाच्चलितस्तस्मात्पुनर्यस्मात्समागतः ॥
स राजा सोऽपि विप्रश्च विपन्नावेकदा तदा ।
तयोर्गतिः समा दृष्टा मया शक्रस्य संनिधौ ॥
तेजो रूपं बलं श्रेणं देवयानं विभूषणम् ।
माला च पारिजातस्य नृत्यं गीतं समं तयोः ॥
इति दृष्ट्वा हि माहात्म्यं क्षेत्रस्य कथमुच्यते ।

एवमेव सामान्यतः प्रयागातिरिक्तविषयाण्यपि पादस्थानि—

मकरस्थे रवौ माघे प्रातःकाले तथाऽमले ।
गोष्पदेऽपि जले स्नानं स्वर्गदं पापनाशनम् ॥
योगोऽयं दुर्लभो राजंश्चैलोक्ये सचराचरे ।
अस्मिन्योगे त्वशक्तोऽपि स्नायादपि दिनत्रयम् ॥

इत्यादीनि वचनान्युदाहार्याणि । अथैकाहस्नानवचनानि पादौ—

स्वर्णमारसहस्रेण कुरुक्षेत्रे रविग्रहे ।

यत्फलं लभते माघे वेण्यां चैव दिने दिने ॥

अग्निपुराणे—

गवां कोटिप्रदानाद्यत्प्रत्यहं तस्य तत्फलम् ।

प्रयागे माघमासे तु एवमाहुर्मनीषिणः ॥

एवं प्रयागादन्यत्राप्येकाहमाघस्नानवचनान्युदाहार्याणि । एवं संपूर्णमाघत्रयैकाहस्नानफलप्रतिपादकवाक्येषु सप्तु केचिदाहुः— पूर्णमाघस्नानेऽपि क्रियमाणे त्र्यह्णामेष फलजनकता न तु मासस्य । तथा च मासे दशत्र्यहणां सत्त्वाप्रतिग्रहं तत्फलोत्प्रेषेन संकल्पं कृत्वा दश त्र्यहाः स्नातव्याः । एवं च संपूर्णमाघेन दशविधफललामात्मवृत्तिविशेषकरता भवतीति । तदिदं कुमतिविलसितम् । कल्पितेष्वपि दशसु त्र्यहेषु समुदायद्वयात्मकदर्शपूर्णमासप्रयोगवत्किं तद्यदितो मासप्रयोग एव फलजनकः किं वा दश त्र्यहा एव परस्परनिरपेक्षाः प्रत्येकं फलजनकाः । नाऽऽद्यः । त्र्यहकल्पनस्य नैरर्थक्यात्मवृत्तिविशेषकरतामावाच । मासप्रयोगादेकस्यैव फलस्पोषातेः । दर्शपूर्णमासयोर्हि फलवाक्यगतद्विवचनोपपत्तिः प्रयाजाधीना च दर्शपूर्णमासशब्देनाग्रहणात्फलसंबन्धमावादङ्गत्वसिद्धिः समुदायद्वयकल्पने प्रयोजनम् । इह तु न तथाऽस्ति माघस्नानफलसमर्पकवाक्येष्वेकवचनान्तेनैव माघशब्देन राजसूयवत्फलसंबन्धबोधनात् । तत्र च विद्वद्वाक्ये समुदायीकरणप्रमाणे इह तु नास्ति प्रमाणमिति वक्ष्यामः । न द्वितीयः । पूर्वोदाहृतानां माघशब्दयुक्तमासस्नानविधायकवचनानामानर्थक्यापात्तात् । आद्यत्र्यहेणैव तावत्फलसिद्धौ द्वितीयादित्र्यहानर्थक्यप्रसङ्गाच्च । अथाधिकफललिप्सयाऽन्येषां सार्थक्यं तर्हि पूर्वोदाहृतैकाहवाक्यैरपि तावत्फलश्रवणादेकाहेभ्य एव त्रिंशद्गुणं फलमस्तु । त्र्यहेभ्योऽप्यधिकतरफललामात्रं तु त्र्यहदशकादृशगुणमेवेति । किंच । मासप्रयोगतिरस्कारेण त्र्यहप्रयोगपुरस्कारे को हेतुः किं मासवाक्येषु फलाश्रवणं त्र्यहवाक्यैस्तदुपसंहारो वा फलश्रवणयुक्तत्र्यहवाक्यसत्त्वमात्रं वा । नाऽऽद्यः । पूर्वोदाहृतनानापुराणीयमासवाक्येष्वपि तच्छ्रवणात् । न द्वितीयः । फलश्रवणवत्त्वादेवास्पष्टत्वाभावेनोपसंहारायोगात् । तदुक्तम्— स्पष्टस्य

तु विधेर्नान्यैरुपसंहारसंभवः ' इति । नान्यः । सामान्यव्यह्वचनानां
माघातिरिक्तकालीनव्यहविषयत्वात् । माघान्तर्गतव्यहविषयाणां तु
संपूर्णमाघाशक्तविषयत्वात् । देशान्तरादागच्छतां बलवत्प्रतिबन्धकेन
मासस्नानासंभवविषयत्वाच्च । एकाहवाक्यवत् । ' अस्मिन्योगे त्वश-
क्तोऽपि स्नायादपि दिनत्रयम् ' इति ' मज्जान्ति येऽपि व्यहमन्न मानवाः '
इति च स्फुटैव पद्मपुराणेशक्तविषयताऽसंभवविषयता च गम्यते ।
यदपि—

व्यहस्नानफलं माघे पुरा काञ्चनमालिनी ।

राक्षसाय ददौ भूप तेन मुक्तः स पापकृत् ॥

इति पद्मपुराणीयमाघमाहात्म्ये दत्तात्रेयवाक्यम् ।

तथा—व्यहात्पापक्षयो जातः सप्तविंशतिमिदिनैः ।

शेषैर्मे यद्भूत्पुण्यं तेन देवत्वमागता ॥

इति तत्रैव काञ्चनमालिनीवचनं च व्यहस्य प्रत्येकं फलजनकत्वे
मानमित्युच्यते तदप्यमीमांसितवेदवचनानामेव शोभते । तथा हि
पात्रे माघस्नानमाहात्म्यस्योपक्रमान्मध्ये च—

मया गत्वा कृतं स्नानं माघे मासि सितासिते ।

तस्य स्नानस्य माहात्म्यं शृणु वृद्ध निशाचर ॥

तथा—स्मृत्वा प्रयागमाहात्म्यं माघे माघे व्रजाम्पहम् ।

तथा—बहवो हि कृता माघा वर्षे वर्षे यथाविधि ।

धृष्ट्या पूर्तं मया मद्र ब्रह्मक्षेत्रे सितासिते ॥

तथा—द्वामि माघपुण्यं तु कृतमेकं सितासिते ॥

इति मध्ये परामर्शात् ।

निर्ष्पीड्याऽऽशु ततो वस्त्रं जलं कृत्वा कराम्बुजे ।

ददौ सा माघजं पुण्यं तस्मै वृद्धाय रक्षसे ॥

इत्यन्त उपसंहाराच्च मासप्रयोग एव फलजनक इत्यवगम्यते । तेन
दत्तात्रेयकाञ्चनमालिनीवाक्ये मध्यपठिते मासस्नानस्येवावयवद्वारा
स्तुत्यर्थत्वेन व्याख्येये अष्टाकपालादिवाक्यानीय द्वादशकपालस्तुत्य-
र्थतया । किंचात्र व्यहात्पापक्षयो जातः शेषैः सप्तविंशतिमिदिनैर्यु-
ष्मभूतिपुक्तिबलापेकव्यह एकश्च सप्तविंशत्यह इत्येयंसमुदाय एव
कल्पेत न तु मङ्गमिमेता दश व्यहा इति पार्त्तिकविद्वत्स्थितमापद्ये-

तेत्येतस्यार्थवादतैव । तस्मान्माघप्रयोग एव फलजनको न तु दश ज्यहा
इति सिद्धम् ।

अथात्र स्नाने दिनविशेषे फलविशेषः—

यमः—कार्तिक्यां पुष्करे स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

माघ्यां स्नातः प्रयागे तु मुच्यते सर्वपातकैः ॥

मारतेऽङ्गिरस्तीर्थयात्रायाम्—

दश तीर्थसहस्राणि त्रिंशत्कोट्यस्तथा पराः ।

समागच्छन्ति माघ्यां तु प्रयागे मरतर्षम ॥

तथाऽन्यत्र—अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

प्रयागे यदि लभ्येत कोटिसूर्यग्रहैः समा ॥

तथा—रवेर्मकरसंकान्तौ प्रयागे स्नानदानयोः ।

फलमानं न शक्नोति कर्तुं ब्रह्माऽपि तत्त्वतः ॥

एवं प्रयागातिरिक्तेऽपि सप्तम्याद्विवचनानि—

विष्णुः—सूर्यग्रहणतुल्या तु शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥ इत्यादि ।

तथा—माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटियास्करा ।

कुर्यात्स्नानार्घ्यदानाभ्यामापुरारोग्यसंपदः ॥

अत्र विधिर्माघ्ये वसिष्ठः—

कृत्वा पञ्चामेकमक्तं सप्तम्यां निश्चलं जलम् ।

रात्र्यन्ते चालयेथास्त्वं दत्त्वा शिरसि दीपकम् ॥

तथा जलमिति प्रक्रम्य—

न केन चाल्यते यावत्तावत्स्नानं समाचरेत् ।

सौवर्णे राजते पात्रे भक्त्याऽलाबुमयेऽथ वा ॥

तेलेन वर्तिर्दातव्या महारजनरक्षिता ।

समाहितमना भूत्वा दत्त्वा शिरसि दीपकम् ॥

भास्करं हृदये ध्यात्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ।

नमस्ते रुद्ररूपाय रसानां पतये नमः ॥

वरुणाय नमस्तेऽस्तु हरिवास नमोऽस्तु ते ।

जले परिहरेद्दीपं ध्यात्वा संतर्प्य देवताः ॥ इति ।

अर्घ्यदानमन्त्रश्च—

यद्यज्जन्मकृतं पापं मया जन्मसु सप्तसु ।

तन्मे रोगं च शोकं च माकरी हन्तु सप्तमी ॥

अथ माघामायां विशेषो विष्णुपुराणे—

माघासिते पञ्चदशी कदाचिदुपैति योगं यदि वारुणेन ।

श्रद्धेण कालः स परः पितृणा नद्यल्पपुण्यैर्नृप लभ्यतेऽसौ ॥

वारुणमुक्षं ज्ञातमिषा ।

तथा—तत्रैव चेद्भाद्रपदास्तु पूर्वाः काले तदा यत्क्रियते पितृभ्यः

आद्धे परां तृप्तिमयामुवन्ति युगान्सहस्रं पितरश्च तेन ॥

भारते माघामां प्रकृत्य—

काले धनिष्ठा यदि नाम तस्मिन् भवन्ति भूपाल तदा पितृभ्यः ।

वृत्तं तिलार्घं प्रददाति तृप्तिं वर्षायुतं तत्कुलजैर्मनुष्यैः ॥

तत्रैव—अमार्कपातश्रवणैर्युक्ता चैत्पौषमाघयोः ।

अर्धोदयः स विज्ञेयः कोटिसूर्यग्रहेः समः ॥

पौषमाघयोः संधौ याम इत्यर्थः । पातो व्यतीपातः ।

द्विवैव योगः शस्तोऽयं न तु रात्रौ कदाचन ।

स्कान्दे—अर्धोदये तु संप्राप्ते सर्वं गङ्गासमं जलम् ।

शुद्धात्मानो द्विजाः सर्वं भवेयुर्ब्रह्मसंमिताः ॥

यत्किञ्चित्क्रियते तत्र तद्दानं मेरुसंनिभम् ।

अत्र घतविशेषस्तु हेमाद्रिव्रतकाण्डादेरवगन्तव्यः । तथा मकरसंक्रम-
पौर्णमासमावास्यादिकर्तव्यमपि तत एवावगन्तव्यम् । अत्र सप्तम्यादौ
सकृत्स्नानेनैव तन्त्रेण माघस्नानं सप्तम्यादिस्नानं च निर्वहति समान-
देशकालकर्तृकत्वात् । न च योगसिद्ध्यन्यायविरोधः । माघकोटीकृत
एव सप्तम्यादौ स्नानविधानात् । काम्ये कर्मणि गुणफलाधिकार
इव तद्विरोधाभावात् । परस्पराकोटीकारविहितानेकफलसाधनकर्मवि-
पपत्वात्तस्य । यथा चैतत्तथा मुण्डन एव प्रपञ्चितम् । तथा चामुका-
मुककामोऽहममुकामुकघ्नानं तन्त्रेण करिष्य इति संकल्प्य स्नानं
कुर्यात् । अन्ये तु प्रातःस्नान एव तत्तत्काललक्षणगुणादेव तत्तत्फलं
भवतीति स्नानानेकत्वप्रसङ्ग एव नास्ति । अतो न तन्त्रम् । तेनामुका-
मुककामोऽमुककाले स्नानमहं करिष्य इति संकल्प्यः (ल्यः) ।
एतेन सप्तम्यादावसाधारणसंकल्पेन पुनस्तदैव प्रातःस्नानाचरणमिति

प्रत्युक्तम् । तत्स्नाने प्रातःकालनियमेनोक्तप्रकारेणैव गतेः । अन्यथा तदेवेत्युक्तत्वादित्यलम् ।

अथ प्रसङ्गान्माघस्नानविधिः । तत्र माघस्नानं नित्यकाम्यमिति केचित् । सांप्रदायिकास्तु नित्यत्वबोधकवीप्ताद्यभावात्केवलकाम्यतामेव प्रतिपेदिरे । अत्र च वर्णाश्रमनियमनैरपेक्ष्येण सर्वेषामधिकारः । तदुक्तं पाद्रे—

सर्वेऽधिकारिणो ह्यत्र विष्णुमक्तौ यथा नृप ।
सर्वेषां सर्वदो माघः सर्वेषां पापनाशनः ॥ इति
मकरस्थे रवौ माघे प्रातःकाले तथाऽमले ।
नृणां स्त्रीणां तथा स्नानं स्वर्गदं पापिनामपि ॥ इति च ।

भविष्ये—ब्रह्मचारी गृहस्थो वा धानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
बालवृद्धपुवानश्च नरनारीनपुंसकाः ॥
स्नात्वा माघे शुभे तीर्थे प्राप्नुवन्तीप्सितं फलम् ।

तत्रापि विशेषः—

ब्रह्मक्षत्राविशां चैव मन्त्रवत्स्नानमिष्यते ।
तूष्णीमेव तु शूद्राणां तथैव कुरुनन्दन ॥
नमस्कारोऽथ वा कार्यः सर्वपापौघहानिदः । इति ।

शूद्राणामिति स्त्रीणां संकरजानां चोपलक्षणम् । ' स्त्रियः शूद्रसध-
र्माणः ' इति ' शूद्राणां च सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः ' इति
च स्मरणात् ।

अथ संक्षेपेण सामान्यतो माघस्नानप्रशंसा ब्रह्मपुराणे—

माघो गर्जति यज्ञेभ्यो माघो योगाच्च गर्जति ।
तीव्राच्च तपसो माघो वेदशास्त्रेषु गर्जति ॥

तथा—सर्वतीर्थेषु स स्नातो माघस्नानं करोति यः ।

संसारसागरोत्तीर्णः सर्वलोकेषु भोगवान् ॥

इत्यादिपद्मपुराणीयमाघमाहात्म्यं चातिविस्तरमत्रानुसंधेयम् ।

नारदीये—संप्राप्ते माघसासे तु तपस्विजनवल्लभे ।

कोशन्ति सर्ववारीणि समुद्रच्छति मास्करे ॥

पुनीमः सर्वपापानि त्रिविधानि न संशयः ।

तत्रैव जले विशेषः—

तडागेषु तु वा स्नायात्कूपे माण्डाश्रितेऽथ वा ।
माघमासे वरारोहे शस्तं वै निम्नगाजलम् ॥

माण्डाश्रिते तु विशेषः—

सरित्तोयं महावेगं नवकुम्भस्थितं तथा ।
वायुना ताडितं रात्रौ गङ्गास्नानसमं स्मृतम् ॥

अधिकवेगायाः सरित आनीतं तोयमित्यर्थः ।

पाद्रे—यत्नेन वारिणा स्नानं यद्वहे क्रियते नरैः ।

पञ्चदशफलदं तद्धि मकरस्थे दिवाकरे ॥

इदं चाऽऽतुरविषयम् ।

उष्णोदकेन वा स्नानमशक्ये सति कुर्वते ।

हृदेषु सर्वगात्रेषु उष्णोर्दं न विशिष्यते ॥

इति ब्राह्मवचनात् ।

बहिः स्नानं तु वाप्यादौ द्वादशाब्दफलं स्मृतम् ।

तडागे द्विगुणं राजन्नद्या वैव चतुर्गुणम् ॥

दशधा देवखातेषु शतधा च महानदीम् ।

शतं चतुर्गुणं राजन्महानद्योश्च संगमे ॥

सहस्रगुणितं सर्वं तत्फलं मकरे रवौ ।

गङ्गायां स्नानमात्रेण लभते मानुषो नृप ॥

शतेन गुणितं माघे सहस्रं राजसत्तम ।

निर्विष्टमृषिभिः स्नानं गङ्गायमुनसंगमे ॥

शतेन गुणितं सहस्रं लक्षमित्यर्थः ।

मविष्ये—

प्रयागं पुष्करं प्राप्य कुरुक्षेत्रमथापि वा ।

यत्र वा तत्र वा स्नायान्माघे नित्यमिति स्थितिः ॥

त्रिरात्रफलदा नद्यो याः काश्चिदसमुद्रगाः ।

समुद्रगास्तु पक्षस्य मासस्य सरितांपतिः ॥

पाद्रे—हिमवत्पृष्ठतीर्थेषु सर्वपापप्रणाशनः ।

इत्यादिना तत्तत्क्षेत्रविशेषेण तत्तत्फलमुक्तं तत्तत् एवावगन्तव्यम् ।
एवमुष्णोदकघटकूपवापीसरःप्रवाहनदीमागरमहानदीगोदावरीमार्गिर-

धीकाशीनारायणाश्रमप्रयागेषु माघस्नान उत्तरोत्तरद्वैगुण्यं ब्राह्म उक्तं
तत्ततो ज्ञेयम् ।

अथ माघस्नानकालः । तत्र पादौ—

मकरस्थे रवौ यो हि न स्नातोऽभ्युदिते रवौ ।

कथं पापैः प्रमुच्येत कथं स त्रिदिक् व्रजेत् ॥

‘ न स्नात्पनुदिते रवौ ’ इति क्वचित्पाठः ।

माघमासे रटन्त्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ।

ब्रह्मघ्नं वा सुरापं वा कं पतन्तं पुनीमहे ॥ इति च ।

कं पतन्तं जलं पतन्तं पुमांसं स्नातमित्यर्थः ।

तथा—ये माघमासे वरतीर्थमज्जनं

कुर्वन्ति चार्धोदितसूर्यमण्डले ।

स्नात्वा च माघे हरिमर्चयन्ति ये

स्वर्गच्युता भूपतयो भवन्ति ते ॥

मविष्ये—यो माघमास्युपसि सूर्यकरामितसे

स्नानं समाचरति चारु नदीप्रवाहे ।

उच्छ्रुत्य सप्त पुरुषान्पितृमातृतश्च

स्वर्गं प्रयात्यमलदेहधरो नरोऽसौ ॥

माघमास्युपसि स्नात्वा विष्णुलोके महीयते । इति च ।

अत्र सूर्यकरामितसविशेषणात्प्रातःकाल एवोपःशब्देन गृह्यते ।
ब्रह्मपुराणे तु—

अरुणोदये तु संप्राप्ते स्नानकाले विचक्षणः ।

माधवाङ्घ्रियुगं ध्यायन्त्यः स्नाति सुरपूजिते ॥

प्रयागधारिणि शुभे तस्य पुण्यस्य का मितिः ।

तथा—अरुणोदयमारभ्य प्रातःकालावधि प्रभो ।

माघस्नानवर्ता पुण्यं क्रमात्तत्र च धारणा ॥

उत्तमं तु सनक्षत्रं लुप्ततारं तु मध्यमम् ॥

सवितर्युदिते भूप ततो हीनं प्रकीर्तितम् ।

स्कान्दे शिवलोकादित्याद्युक्त्वा—

स्नानं माघे समापान्ति प्रयागमरुणीदये ।

अथ सूर्योदयपराणि घटनानि फलपरत्वात्कालपरत्वेऽपि सति वाक्यभेदापत्तेरुदयसामीप्यलक्षणैकवाक्यतयाऽरुणोदयपराण्येवेति किं श्रितम् । तन्न । दध्नेन्द्रियकामस्येति वदुणफलाधिकारेण विधेयामेदाद् वाक्यभेदादलक्षणापत्तेरुदयस्नानस्य निष्फलतापत्तेश्च कालवैकल्यात् । एतेन किञ्चिदभ्युदिते रवावित्यत्र रविशब्देन रविप्रभोच्यत इति स्मृतिदर्पणोक्तिरपि परास्ता । तस्मात्कालवैकल्य एवात्रेति शिष्टाः । तथा च प्रातःस्नाप्यरुणकरग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायादिति विष्णुक्तेः प्रातःस्नानमाद्यस्नानयोः समानकालत्वात्तन्त्रं भवति । स्मृतिदर्पणे तु माघस्नानेनैव नित्यस्नानसिद्धिर्गोदोहनेन नित्यप्रणयनवदिति प्रसङ्ग उक्तः । सर्वथा त्वेकमेव स्नानम् । केचित्तु माघवाक्यैः प्रातःस्नान एव माघाख्यगुणात्फलं बोध्यते न तु माघविशिष्टस्नानान्तरं फलाय विधीयते गौरवान्मात्रार्थलक्षणाप्रसङ्गाच्च । तथा च स्नानद्वयप्रसक्त्यभावाच्च तन्त्रं न वा प्रसङ्ग इत्याहुः । तन्न । प्रातःस्नानप्रकरणे माघस्नानबोधकानां पाठाभावात्प्रकरणेनाऽऽश्रयाग्रहणादाश्रयसंबन्धस्यापि विधौ रेषत्यधिकरणन्यायेन वाक्यभेदापत्तेः कर्मान्तरविधानस्यैवोचितत्वात् । किं च । माघारूपकालस्यानुषाङ्गत्वात्प्रातःस्नानप्रकरणाभावाच्च काले कर्मण एव विधेयत्वान्मासाग्निहोत्रवत्प्रकरणान्तरन्यायादपि कर्मान्तरता । एवं च समानकर्मद्वयस्य युगपत्प्रसक्तावुक्तमार्ग एव शरणम् । अन्यथा समानन्यायतया नित्यभ्राज्ज एवामावास्याव्यतीपातादिगुणात्फलं स्यादिति पृथक्त्वनिवेशिनी पणवतिभ्राज्जानीतिसंख्या न युज्येतेति दिक् ।

अथ माघस्नानारम्भकालः । तत्र विष्णुः सौरमासमभिप्रेत्याऽऽह—

तुलामकरमेपेषु प्रातःस्नायी सदा भवेत् ।

हविष्यं ब्रह्मचर्यं च माघस्नाने महाफलम् ॥ इति ।

ब्राह्मे तु सावनमानम्—

एकादश्यां शुक्लपक्षे यौयमासे सदा भवेत् ।

द्वादश्यां पूर्णिमायां वा शुक्लपक्षे समापनम् ॥

पात्रेऽपि—यीपस्यैकादशीं शुक्लामारभ्य स्यण्डिलेशयः ।

मासमात्रं निराहारस्त्रिवारं स्नानमाचरेत् ॥

त्रिकालमर्चयेद्विष्णुं त्यक्तभोगो जितेन्द्रियः ।

माघस्यैकादशीं शुक्लं यावद्विद्याधरोत्तम ॥ इति ।

अत्र त्रिवारस्नानं मासोपवासे 'मासमात्रं निराहारः' इत्युक्तेः ।

विष्णुः—दर्शं वा पौर्णमासीं वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत् ।

पुण्यान्पहानि त्रिंशत्तु मकरस्थे दिवाकरे ॥

त्रिंशद्दिनानि स्नानमाचरेदित्यन्वयः । अत्र दर्शमिति मुख्यचान्द्रा-
मिप्रायेण । अयं तु पक्षो नेदानीं प्रचरति । एतेषां पक्षाणां देशतो
व्यवस्था । तत्रापि सावने चान्द्रद्वये वा यदि मकरव्याप्तिस्तदा फला-
तिशयः । पितृपक्षे कन्यावत् । केचित्तु प्रतिपदमारभ्य स्नानमाहुस्तत्र
मूलं मृग्यम् । अत्रैकादश्यां पौर्णमास्यां वाऽऽरम्भे यदा माघस्याधि-
कमासता भवति तदा काम्यानां तत्र समाप्तिप्रतिषेधाद्धमासानन्तरम-
धिकपाताच्च मासद्वयं स्नानं तन्नियमाश्चानुवर्तन्ते । मासोपवासचान्द्राय-
णादीनि तु त्रिंशद्दिनकत्वनियमाच्छुद्धे समारभ्याधिकमध्य एव समा-
पनीयानि । तदुक्तम्—'नियतं त्रिंशद्दिनत्वाच्छुभे मास्यारभ्य समा-
पयेत् मलिने मासोपवासव्रतम्' इति । अत्र नियतं त्रिंशद्दिनत्वादिति-
हेतूक्तिबलान्मासोपवासव्रतमिति चान्द्रायणादेरुपलक्षणम् । सौर-
पक्षे तु न काचिदनुपपत्तिरधिकापातेऽपीत्यादि । आरम्भे संकल्पमन्त्रश्च
विष्णुनोक्तः—

तत्र चोत्थाय नियमं गृह्णीयाद्विधिपूर्वकम् ।

माघमासमिमं पूर्णं स्नास्येऽहं देव माधव ॥

तीर्थस्यास्य जले नित्यमिति संकल्प्य चेतासि ।

अस्य तीर्थस्य जले पूर्णं माघं नित्यं स्नास्य इति मन्त्रलिङ्गाद्यत्र
तीर्थादी स्नानारम्भस्तत्रैव समापनपर्यन्तं स्नानमिति गम्यते, एकप्रपो-
गाणां चैकदेशत्वस्यैकादशे साधनात् । मत्स्यहसंकल्पमन्त्रश्च पाक्षे—

मकरस्थे रबी माघे गोविन्दाव्युत्त माधव ।

स्नानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भव ॥

इति मन्त्रं समुच्चार्य स्नायान्मौनसमन्वितः ।

वासुदेवं हरिं कृष्णं माधवं वा स्मरेत्पुनः ॥

अथ माघस्नाने नियमाः । तत्र पाक्षे वृत्तात्रेयः—

अथ ते संप्रवक्ष्यामि माघस्नानविधिं परम् ।

कर्तव्यो नियमः कश्चिद्भूतरूपी नरोत्तमैः ॥

फलातिशयहेतोर्वै किञ्चिद्भोज्यं त्यजेद्बुधः ।

भूमौ शयीत ह्येतद्व्यमाज्यं तिलसमन्वितम् ॥

त्रिकालं चार्चयेन्नित्यं वामुद्वेगं सनातनम् ।
 दातव्यो दीपकोऽखण्डो देवमुद्दिश्य माधवम् ॥
 इन्धनं कम्बलं वस्त्रमुपानदजिनं घृतम् ।
 तैलं कार्पासकोष्ठं च उष्णां तूलवटीं पटीम् ॥
 अन्नं चैव यथाशक्ति देयं माघे नराधिप ।
 सुवर्णं रक्तिकामात्रं वद्याद्वेदविदे तथा ॥
 परस्पाग्निं न सेवेत त्यजेद्विभः प्रतिग्रहम् ।

तथा—माघेऽन्नदाताऽमृतपः सुरालये
 हेन्नश्च दाता बलमित्समीपगः ।
 वीपाग्निवासांसि वदन्नरः सदा
 सूर्यस्य लोके वसति प्रमामयः ॥

नारदीये—

न बह्निं सेवयेत्स्नातो ह्यस्नातोऽपि वरानने ।
 होमार्थं सेवयेद्बह्निं शीतार्थं न कदाचन ॥

तथा—अहन्यहनि दातव्यास्तिलाः शर्करयाऽन्विताः ।
 त्रिभागस्तु तिलानां हि चतुर्थः शर्करान्वितः ॥
 अनन्यद्गन्धी वरारोहे सर्वं मासं नयेद्ब्रती ।
 अपावृतशरीरस्तु यः साक्षात्स्नानमाचरेत् ॥
 पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
 ततः स्नात्वा शुभे तीर्थे दत्त्वा शिरसि वै मुष्टम् ॥
 वेदोक्तविधिना राजन्मूर्ध्नि वाघ्यं निवेदयेत् ।
 पितृन्संतर्प्य तत्रस्थोऽवतीर्थं च ततो जलात् ॥
 इष्टदेवं नमस्कृत्य पूजयेत्पुरुषोत्तमम् ।
 शङ्खचक्रधरं देवं माधवं नाम पूजयेत् ॥
 बह्निं हुत्वा विधानेन ततस्त्वेकाशनो भवेत् ।
 मूशप्यावह्यचर्येण शक्तः स्नानं समाचरेत् ॥
 अशक्तस्याधनाढ्यस्य स्वेच्छा सर्वत्र कथ्यते ।
 अवश्यमिति कर्तव्यं माघस्नानमिति स्मृतिः ॥
 ईश्वरेण यथाकामं बलं धर्मोऽनुवर्तते ।
 तिलस्नाथी तिलोद्गती तिलहोमी तिलोदकी ॥

तिलमुक्तिलदाता च पदतिलाः पापनाशनाः ।
 तैलमामलकाश्चैव तीर्थे देयानि नित्यशः ॥
 तथा प्रज्वालयेद्द्विं निवातां कारयेत्कुटीम् ।

पद्मपुराणे सूर्यव्रतमुक्तम्—

माघे मास्युपासि स्नानं कृत्वा दांपत्यमर्चयेत् ।
 मोजयित्वा यथाशक्ति माल्यवस्त्रविभूषणैः ॥
 सौभाग्यं पदमाप्नोति शरीरारोग्यमुत्तमम् ।
 सूर्यलोकप्रदं पुण्यं सूर्यव्रतमिदं स्मृतम् ॥ इति ।

मविष्ये—

माघमासे समुद्युक्तस्त्रिसंध्यं योऽर्चयेद्दक्षिम् ।
 लभेत्पाण्मासिकं पुण्यं मासेनैव न संशयः ॥

मारते—

माघं तु नियतो मासमेकमक्तेन यः क्षिपेत् ।
 श्रीमान्कुले ज्ञातिमांस्तु स महत्त्वं प्रपद्यते ॥

विष्णुधर्मे—

माघमासे द्विजश्रेष्ठ एकमक्तेन यः क्षिपेत् ।
 विष्णुशुश्रूषणपरः स कुले जायते सताम् ॥
 अहिंस्रः सर्वभूतेषु वामुदेवपरायणः ।
 नमोऽस्तु वामुदेवायेत्यहश्चाष्टशतं जपेत् ॥
 अतिरात्रस्य यज्ञस्य ततः फलमवाप्नुयात् ।

विष्णुधर्मोत्तरे वज्र उवाच—

भगवन्कर्मणा केन विद्यावाञ्छायते नरः ।

मार्कण्डेय उवाच—

पौण्यां तु समतीतायां प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् ।
 प्राग्वट् पूजयेद्देवं तुरङ्गशिरसं हरिम् ॥

प्राग्वट्प्रावाप्तिवतोक्तविधिना । तुरङ्गशिरसं हयग्रीवम् ।

तिलांश्च जुहुयाद्द्वौ तिलैर्देवं तथाऽर्चयेत् ।

त्रिरात्रोपोषितो माघ्यां तिलान्कनकमेव च ॥

दद्याद्वाङ्मणमुख्याय सम्यक्प्रयतमानसः ।
 मुख्यान्यज्ञोपवीतांश्च(?) सुधूपमपि चन्दनम् ॥
 कृत्वा व्रतं मासमिदं यथाव-
 द्विद्यान्वितः स्यात्पुरुषः सदैव ।
 स्वर्लोकमासाद्य सुखानि मुक्त्वा
 कामानभीष्टान्पुरुषोऽश्रुते च ॥

एतानि सूर्यव्रतादीनि पञ्चापि केवलकाम्यानि न तु माघस्रानाङ्गभू-
 तानि । एवमन्यान्यपि ज्ञेयानि । इति माघमासनियमाः ।

एवं कृते माघस्राने तस्योद्यापनं कार्यम् । तदुक्तं पाक्षे—
 माघान्ते भोजयेद्विप्रान्यथाशक्ति नराधिप ।
 देवा च दक्षिणा तेभ्य आत्मनः श्रेय इच्छता ॥
 एकादशीविधानेन व्रतस्योद्यापनं तथा ।
 कर्तव्यं बहुधानेन अक्षयं स्वर्गमिच्छता ॥

मविष्टे—

एवं माघावसाने तु देवं भोज्यमवारितम् ।
 भोजयेद्विजदापत्यं भूषयेद्वस्त्रभूषणैः ॥
 कम्बलाजिनरत्नानि वासांसि विविधानि च ।
 चोलकानि च देवानि प्रच्छादनपटास्तथा ॥
 उपानही तथा गुल्फमोचकौ पापमोचकौ ।
 तथाऽन्यद्व्यति किञ्चिन्माघस्राने प्रदीयते ॥
 तन्माघस्राग्निर्वा देव विप्राणां भूतिमिच्छता ।
 स्वल्पे दानेऽपि दातव्यं माधवः प्रीयतामिति ॥

विष्णुस्मृतौ नारदीये च मन्त्रपूर्वकं समापनप्रकार उक्तः—

सवित्रे प्रसवित्रे च परं धाम जले मम ।
 त्वत्तेजसा परिभ्रष्टं पापं यातु सहस्रधा ॥
 दिवाकर जगन्नाथ प्रमाकर नमोऽस्तु ते ।
 परिपूर्णं करिष्येऽहं माघस्रानं तवाऽऽज्ञया ॥
 अहन्यहनि दातव्यास्तिलाः शर्करयाऽन्विताः ।
 माघावसाने सुमगे पद्भूतं भोजनं तथा ॥
 सूर्यो मे प्रीयतां देवो विष्णुमूर्तिर्निरञ्जनः ।
 वैण्ण्योर्वाससी सृक्ष्मे सप्तधान्यसमन्विते ॥

त्रिंशत्तु मोक्षका देवाः शर्करातिलसंयुताः ।
 मागत्रयं तिलानां तु चतुर्थः शर्करान्वितः ॥
 मरीचैर्मिश्रिताः शुक्ला नारङ्गाणि च दापयेत् ।
 सवितः प्रसवस्त्वं हि परं धाम जले मम ॥
 त्वत्तेजसा परिभ्रष्टं पायं यातु सहस्रधा ।
 दिवाकर जगन्नाथ प्रमाकर नमोऽस्तु ते ॥
 परिपूर्णं कुरुष्वेह माघस्नानमुपपते । इति ।

एवं माघस्नाने फलमुक्तं नारदीये—

एवं माघपूजां याति मित्वा देवं दिवाकरम् ।
 परिवाङ्मोगयुक्तश्च रणे दाऽभिमुखो हतः ॥
 तृतीयोऽत्र वरारोहे माघस्नायी प्रकीर्तितः । इति ।

मविष्णे—

अगम्यागमनास्तेयात्पापेभ्यश्च प्रतिग्रहात् ।
 रहस्याचरितात्पापान्मुच्यते स्नानमाचरन् ॥

इति श्रीमद्भट्टारामेश्वरसूरिसूनुनारायणभट्टविरचिते त्रिस्थलीसेतौ
 प्रयागप्रकरणे माघस्नानविधिः ।

अथ प्रयागीयकाभ्यर्चनप्रसङ्गात्प्रयागमरणविधयो निरूप्यन्ते । तत्र

समाः सहस्राणि तु सप्त वै जले
 दशैकमग्री पतने च षोडश ।
 महाहवे पटिरक्षीति गोग्रहे
 अनाशके मारुत वाक्षया गतिः ॥

इति मविष्णोत्तरे यत्र कुत्रचिद्देहत्यागे फलमुक्तं तदिह प्रयागरूपक्षे-
 त्रातिशयादतिशयवद्भवति । तत्रापि माघादिकालातिशये सातिशय-
 तरतमादिभावस्तत्तत्पुराणेष्वपि विवेचनीयः । सामान्यतस्तूच्यते । तत्र
 स्कान्दे—

यथाकथंचित्तीर्थेऽस्मिन्प्राणत्यागं करोति यः ।
 तस्याऽऽत्मघातदोषो न प्राप्नुयादीप्सितानपि ॥
 यस्य माग्यवतश्चात्र तिष्ठन्त्यस्थीन्यपि द्विज ।
 न तस्य दुःखलेशोऽपि कापि जन्मनि जायते ॥

पाप्मे विष्णुः—

देहत्यागं तथा धीराः कुर्वन्ति मम संनिधौ ।

मत्तनुं प्रविशन्त्येव न पुनर्जन्मने नराः ॥

कीर्त्ति—आधितो यदि वा दीनः क्रुद्धो वाऽपि मवेन्नरः ।

गङ्गायमुनमासाद्य यस्तु प्राणान्परित्यजेत् ।

दीप्तकाञ्चनवर्णाभिर्विमानैर्मानुवर्णिभिः ॥

गन्धर्वाप्सरसां मध्ये स्वर्गे मोदति मानवः ।

इप्सिताल्लभते कामान्वदन्ति मुनिपुंगवाः ॥

सर्वरत्नमयैर्विठवैर्नानाध्वजसमाकुलैः ।

धराङ्गनासमाकीर्णैर्मोदते शुभलक्षणः ॥

गीतवादित्रनिर्घोषैः प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते ।

यावन्न लभते जन्म तावत्स्वर्गे महीयते ॥

तस्मात्स्वर्गात्परिभ्रष्टः क्षीणकर्माऽत्यनुत्तमः ।

हिरण्यरत्नसंपूर्णः समृद्धो जायते कुले ॥

तथा—वटमूलं समाभित्य यस्तु प्राणान्परित्यजेत् ।

सर्वलोकानतिक्रम्य रुद्रलोकं स गच्छति ॥

तथा—या गतिर्योगयुक्तस्य सत्त्वस्थस्य मनीषिणः ।

सा गतिस्त्यजतः प्राणान्गङ्गायमुनसगमे ॥

तथा—गङ्गायमुनयोर्मध्ये कर्पाग्निं यस्तु साधयेत् ।

अहीनाङ्गोऽप्यरोगश्च पञ्चेन्द्रियसमन्वितः ॥

यावन्ति रोमकूपाणि तस्य गात्रेषु मानद ।

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

ततः स्वर्गात्परिभ्रष्टो जम्बूद्वीपपतिर्भवेत् ।

स भुक्त्वा विपुलान्मोगान्सतीर्थं लभते पुनः ।

जलप्रवेशं यः कुर्यात्संगमे लोकविश्रुते ॥

राहुग्रस्तो यथा सोमो विमुक्तः सर्वपातकैः ।

सोमलोकमवाप्नोति सोमेन सह मोदते ॥

षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिं वर्षशतानि च ।

स्वर्गतः सर्वलोकेषु मुनिगन्धर्वसेवितः ॥

ततो भ्रष्टस्तु राजेन्द्र समृद्धो जायते कुले ।

अधःशिरास्तु यो ज्वालामुर्ध्वपादः पिबेन्नरः ॥

शतवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।
 तस्माद्भटस्तु राजेन्द्र अग्निहोत्री भवेन्नरः ॥
 भुक्त्वा तु विपुलान्मोगास्तत्तीर्थं लभते पुनः ।
 यः स्वदेहं विकर्तित्वा शकुनिभ्यः प्रयच्छति ॥
 विहगैरुपयुक्तस्य शृणु तस्यापि यत्फलम् ।
 शतवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
 ततस्तस्मात्परिभ्रष्टो राजा भवति धार्मिकः ।
 गुणवान् रूपसंपन्नो विद्वान्स प्रियवाक्यवान् ॥
 भुक्त्वा तु विपुलान्मोगास्तत्तीर्थं लभते पुनः ।

वराहपुराणे—

तत्र यो मुञ्चति प्राणान्वटमूलेषु सुन्दरि ।
 सर्वलोकानतिक्रम्य मम लोकं प्रपद्यते ॥
 ये मृता वटमूले तु मम चित्ते व्यवस्थिताः ।
 मित्रा सर्वाणि लोकानि ते मां पश्यन्ति नित्यशः ॥

तथा—अकामो वा सकामो वा वटमूलेषु सुन्दरि ।
 शीघ्रं प्राणान्प्रमुञ्चेत् यदीच्छेत्परमां गतिम् ॥

मात्स्यभारतकौर्मादिषु—

न लोकवचनात्तात न वेदवचनादपि ।
 मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति ॥
 मात्स्ये—उर्वशीपुलिने रम्ये विपुले हंसपाण्डुरे ।
 परित्यजति यः प्राणाऽशृणु तस्यापि यत्फलम् ॥
 पक्षिं वर्षसहस्राणि पक्षिं वर्षशतानि च ।
 सेवते पितृभिः सार्धं स्वर्गलोकं नराधिप ॥
 उर्वशीं तु सदा पश्येद्देवलोके नरोत्तम ।
 पूज्यते सततं तत्र ऋषिगन्धर्वकिन्नरैः ॥
 ततः स्वर्गात्परिभ्रष्टः क्षीणकर्मा दिवश्चतः ।
 उर्वशीसप्तशतीनां तु कन्यानां लभते शतम् ॥
 मध्ये नारीसहस्राणां बहूनां च पतिर्भवेत् ।
 दश ग्रामसहस्राणां भोक्ता भवति भूमिपः ॥
 काञ्चीनूपुरशब्देन सुप्तोऽसौ प्रतिबुध्यते ।

मुक्त्वा तु विपुलान्मोगांस्तत्तीर्थं लभते पुनः ॥
 तथा—कोटितीर्थं समासाद्य यस्तु प्राणान्परित्यजेत् ।
 कोटिं वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
 ततः स्वर्गात्परिभ्रष्टः क्षीणकर्मा दिवऋयुतः ।
 सुवर्णमणिमुक्ताद्यै कुले जायेत रूपवान् ॥
 तथा—अनाशकफलं ब्रूहि मगधंस्तत्र कीदृशम् ।
 कं च लोकमवाप्नोति विशुद्धः सर्वकिल्बिषैः ॥

मार्कण्डेय उवाच—

शृणु राजन्प्रयागे नृणां अनाशकफलं महत् ।
 प्राप्नोति पुरुषो धीमान्महद्धानो जितेन्द्रियः ॥
 अहीनाङ्गोऽप्यरोगश्च पञ्चेन्द्रियसमन्वितः ।
 अश्वमेधफलं तस्य गच्छतस्तु पदे पदे ॥
 कुलानि(नां) तारयेद्वाजन्दश पूर्वान्दशपरान् ।
 मुच्यन्ते सर्वपापेभ्यो गच्छेच्च परमं पदम् ॥

तथा—पञ्चयोजनविस्तीर्णं प्रयागस्य तु मण्डले ।
 द्यतीतान्पुरुषान्सप्त भविष्यांश्च चतुर्दश ॥
 नरस्तारयते सर्वान्यस्तु प्राणान्परित्यजेत् ।

माघमासे प्रयागे प्राणत्यागे मुक्तिफलम् ॥

तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

ध्यात्वा विष्णुपद्मान्मोजं प्रयागे विष्णुतत्परः ।
 तमुं त्यजति वे माघे तस्य मुक्तिर्न संशयः ॥
 तथा—दुष्कृतोऽपि दुराचारो ब्रह्महत्याविपातकी ।
 हरिं ध्यात्वा त्यजन्देहं प्रायशो मुक्तिमान्मवेत् ॥

एवं नानापुराणवचनैः प्रयागे मरणं जलप्रवेशानशनादिभिः प्रकारै-
 र्नानाफलार्थत्वेन मोक्षार्थतया च विधीयते । मोक्षार्थत्वे श्रुतिरापि
 'सितासिते सरिते' इत्यादिका पूर्वमुक्ता व्याख्याता च । एष चात्र
 निष्कर्षः—प्रारब्धाप्रारब्धतया द्विविधे कर्मणी किञ्चित्प्रारब्धं मुक्त्वाऽ-
 न्तरा प्रयागमरणेन प्रारब्धशेषमोगप्रतिबन्धादेतत्फलमोगानन्तरं प्रारब्ध-
 शेषमोगो मोगादेव प्रारब्धक्षयात् । अपारब्धं च फलदानोन्मुक्तान्मु-
 क्तयः द्विविधम् । तत्र यदुन्मुक्तं तत्प्रयागमरणेनापनोद्यते प्रायश्चित्तेनैव

अन्यथा स्वर्गादिफलानुपपत्तेः । तावतैव पापक्षयप्रतिपादकशास्त्रोपपत्तेः फलदानु (नो) न्मुखनाशकल्पने प्रमाणाभावात्प्रयागमरणसाध्यस्वर्गादिभोगानन्तरं तदुपभुज्यत इति । केचित्तु ' विमुक्तः सर्वपातकैः ' इति पूर्वोक्तकूर्मपुराणवचनस्थसर्वशब्दस्वरसाद्विविधस्याप्यप्रारब्धस्य क्षयमाहुः । मोक्षार्थं प्रयागमरणे तु सर्वपापक्षये नास्ति विवादः ।

ननु ' असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः । ताँस्ते प्रेत्यामिमच्छन्ति ये के चाऽऽत्महनो जनाः ' [ईशावा० ३] इतीशावास्यश्रुत्या तथा ' तस्मादु ह न पुराऽऽयुषः स्वःकामी प्रेयात् ' इति च श्रुत्याऽऽत्महनननिषेधात्स्वर्गादिनानाफलविषयातिप्रवृद्धामिलापात्प्रत्युपदिश्यमानमिदं मरणं फलमपि साधयेत्प्रत्यवायं च जनयेच्छयेनवत् । यथा धैरिणि तीव्रक्रोधाक्रान्तस्वान्तस्य न हिंसात्सर्वा भूतानीतिप्रतिषेधशास्त्रमविक्रामतः श्येनयाग इति । अत एव चोदनासूत्र एतादृशानां कर्मणां धर्मत्वनिराकरणार्थमर्थग्रहणमिति चेत् । उच्यते । ये तावच्छयेन करणिकाया भावनाया माव्यभूताभिचारशब्दवाच्यधैरिहिंसायां फलांशो भावनायास्तु प्रत्ययो न विधायक इति भट्टोक्त्या तस्य लिप्तार्थलक्षणेति च जैमिन्युक्त्या विधिसंस्पर्शाभावेन प्रतिषेधविषयत्वात्फलद्वारेण श्येनस्यानर्थत्वं वदन्ति तेषां मते प्रस्तुते स्वर्गार्थस्थेनाऽऽत्महननस्यैव ' ये वै तन्वं विसृजन्ति धीराः ' इति श्रुत्या पूर्वादाहृतनानापुराणवाक्यैश्च विधानाद्विधिस्पष्टे च निषेधाप्रवृत्तेरग्रीपोमीयपशुहिंसावत्सर्वस्वारगतयजमानाग्निप्रवेशवच्च स्पष्टमेव श्येनवैपम्यम् । ये तु हिंसा नाम मरणानुकूलो व्यापारः श्येनश्च धैरिमरणानुकूलव्यापारवाञ्छितासा च प्रतिपिद्धेतिमाप्यस्वरसाच्च हिंसैव काम्येषु च फलांश इव करणांशोऽपि रागत एव प्रवृत्तिसंभवेन विधेःप्रवर्तकत्वाद्भागप्रयुक्तहिंसारूपत्वात्प्रतिपिद्ध एवातः स्वरूपेणैवानर्थ इति मन्यन्ते तन्मतेऽपि प्रयागमरणविधायकवचनैः फलार्थतया तद्बोधनान्मरणे यद्यपि रागतः प्रवृत्तिस्तथाऽपि मरणानुकूले जलप्रवेशादिव्यापार इतिकर्तव्यतारूपेऽग्रीपोमीयवद्विधित एव प्रवृत्तिरिति विधिस्पष्टत्वान्निषेधानवकाशः । तदुक्तं वार्तिके—' तस्मादनङ्गभूतायां हिंसायामेतदुच्यते ' इति । एतद्धर्मत्वम् । तस्मात्साधनत्वादङ्गत्वाद्वा निषेधाप्रवृत्तिः । तदप्युक्तम्—

हिंसा चांशद्वयादन्या या तस्याः प्रतिषेधजम् ।

प्रत्यवायार्थताज्ञानं विधिनाऽन्यत्र वार्यते । इति ॥

या तु तस्माद्बु ह नेत्यादिश्रुतिः सा विहितमार्गेण स्वेच्छयाऽऽत्महन-
ननिषेधार्था । यद्वा यस्मादायुषः शेषे सति नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानक्ष-
पितान्तःकरणकलङ्कः श्रवणमननाद्युपायसंपत्त्याऽऽत्मज्ञानेन निरतिश-
यानन्दब्रह्मप्राप्तिलक्षणमोक्षमपि साधयितुं शक्नोति तस्मादनित्याल्पस्व-
र्गादिमुत्सार्थमायुषः प्राङ् न प्रेयादायुर्व्ययं न कुर्वान्मोक्षार्थात्यर्थः । अतश्च
मोक्षमनिच्छतोऽनित्याल्पमुत्सेऽपीच्छावतः प्रयागमरणं न दोषाय पुरुष-
बुद्धिर्वैचित्र्येण तद्विच्छाया अनियम्यत्वात् । अत एव स्त्रीणां सहग-
मने यजमानस्य च सर्वस्वारे न दोषः । यद्वा तु मोक्षार्थमेव पूर्वोदाह-
तवाक्यवशात्प्रयागमरणे प्रवर्तते तदा तस्माद्बु हेतिश्रुतिविरोध एव
नास्ति मोक्षार्थमेव मरणे प्रवृत्तेः । असुर्था इति श्रुतिस्तु प्रकरणादात्म-
हशब्देनानात्मज्ञोक्तेरविद्वज्जिन्दार्थेतीशावास्यभाष्ये व्याख्यातं शंकराचा-
र्यैरिति तथाऽप्यविरोधः । ये तु बाह्याः सारया वाऽग्नीषोपादिविधेः
क्रत्वर्थत्वान्न हिंसादितिनिषेधस्य च पुरुषार्थत्वाद्भिन्नविषयत्वेन
विरोधामावाज्ञाग्नीषोमीयालम्भविधिना न हिंसादिति शास्त्र बाध्यते
ततश्च पशुहिंसा क्रत्वर्थविधिवलात्क्रतोश्चोपकरिष्यति निषेधबलाच्च पुरुषे
दोषमावक्ष्यतीति वदन्ति तन्मतेऽपीह प्रयागमरणस्य फलसाधनतया
पुरुषार्थत्वात्क्राम्यत्वेन पुरुषार्थनिषेधबाधकता संभवत्पेव समानविषय-
त्वात् । वस्तुतस्तु सकलवेदविप्लवापत्तेरिदं मतमयुक्तमेवेति वार्तिकादे-
रधगन्तव्यम् । विस्तरमयात्प्रस्तुतार्थसिद्धेरन्यथाऽप्युपपत्तेश्च नेह दूष्यते ।
तस्मिद्धं फलान्तरार्थं मोक्षार्थं वा प्रयागमरणे न कश्चिदोप इति । केचित्तु
प्रयागमरणं न सर्ववर्णसाधारणम् ।

शूद्राश्च क्षत्रिया वैश्या अन्त्यजाश्च तथाऽधमाः ।

एते त्यजेयुः प्राणान्बै वर्जयित्वा द्विजं नृप ॥

पठि(ति)त्वा ब्राह्मणस्तत्र ब्रह्महा वाऽऽत्म[हा]मवेत् ।

इति ब्राह्मणस्य निषिद्धत्वादित्याहुः । तन्न । एतद्वाक्यस्याऽऽकरा-
ज्ञानात् । तैरप्याकरानुक्तेः । क्षत्रियादीनां प्राणत्यागं विधाय वर्ज-
यित्वा द्विजमिति परस्परविरोधश्च । क्षत्रियवैश्ययोरपि द्विजत्वात् ।
तदाह याज्ञवल्क्यः—

मानुष्यदशे जायन्ते द्वितीयं भौञ्जिबन्धनात् ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः । इति ॥

किंचामिपुराणे—

न लोकवचनाद्विप्र न वेदवचनादपि ।

मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति ॥

इति विप्रशब्देन वसिष्ठं संबोध्यते त्वया मोत्क्रमणीयेतिवचनाद्ब्राह्मण-
स्याप्यधिकारः । यत्त्वत्रोच्यते स्मृत्या श्रुतिसंकोचासंभवात्तस्मादुह न
पुराऽऽप्युपः स्वःकामी प्रेयादिति श्रुत्या पुराणसंकोच इति तद्भ्रान्तजल्पि-
तमेव । पुराणवचनैरेव सामान्यप्रवृत्तश्रुतेः क्षत्रियादिविषयेऽप्रवृत्ति-
रूपसंकोचस्य तेनाप्यङ्गीकारात् । अनन्यगतिकपुराणवचनवशाच्छ्रुति-
संकोचस्य सर्वसिद्धत्वादानर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति
न्यायात् । किंच यदि श्रुतिर्ब्राह्मणमात्रविषया भवित्तदा भवेदपि पुराण-
वचसां सामान्यप्रवृत्तानां श्रुतिवशाद्ब्राह्मणातिरिक्तविषयतया संकोचः ।
न तु तदस्ति । अविशेषप्रवृत्तत्वाच्छ्रुतेः । यद्यपि वा स्याद्ब्राह्मणविषयता
तथाऽपि तीर्थविशेषानधिकारात्तीर्थविशेषप्रयागादिविषयैः पुराणवाक्यै-
रेव श्रुतिसंकोचो युक्तः । तथा च हेमाद्र्यादिव्वादि[त्य]पुराणवाक्यानि
ब्राह्मणस्यापि मरणविधायकानि । 'वृद्धः शीघ्रस्मृतेर्लुप्तः' इत्याद्यु-
पक्रम्य—

गच्छेन्महापथं वाऽपि तुषारगिरिमादरात् ।

प्रयागवटशाखायां देहत्यागं करोति वा ॥

स्वयं देहविनाशाय काले प्राप्ते महामतिः ।

उत्तमान्प्राप्नुयाल्लोकान्नाऽऽत्मघाती भवेत्कचित् ॥

एतेषामधिकारस्तु सर्वेषां सर्वजन्तुषु ।

नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा ॥

आशीचं स्याद्ब्रह्मं तेषां वज्रानलहतेषु च ।

विवस्वान्—

सर्वेन्द्रियविमुक्तस्य स्वव्यापारोक्षमस्य च ॥

प्रायश्चित्तमनुज्ञातमग्निपातो महापथः ।

धर्माज्जनासमर्थस्य कर्तुः पापाङ्कितस्य च ॥

ब्राह्मणस्याप्यनुज्ञातं तीर्थे प्राणविमोक्षणम् ।

हिंसा चांशद्वयादन्या या तस्याः प्रतिषेधजम् ।

प्रत्यवायार्थताज्ञानं विधिनाऽन्यत्र वार्यते । इति ॥

या तु तस्माद्बुद्धे नेत्यादिश्रुतिः सा विहितमार्गेण स्वेच्छयाऽऽत्महन-
ननिषेधार्था । यद्वा यस्मादायुषः शेषे सति नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानक्ष-
पितान्तःकरणकलङ्कः श्रवणमननाद्युपायसंपत्त्याऽऽत्मज्ञानेन निरतिश-
यानन्दब्रह्मप्राप्तिलक्षणमोक्षमपि साधयितुं शक्नोति तस्मादनित्याल्पस्व-
र्गादिमुत्सार्थमायुषः प्राङ्मन प्रेयादायुर्व्यर्थं न कुर्यान्मोक्षार्थित्यर्थः । अतश्च
मोक्षमनिच्छतोऽनित्याल्पमुखेऽपीच्छावतः प्रयागमरणं न दोषाय पुरुष-
बुद्धिबैचित्र्येण तद्विच्छाया अनियम्यत्वात् । अत एव स्त्रीणां सहग-
मने यजमानस्य च सर्वस्वारे न दोषः । यद्वा तु मोक्षार्थमेव पूर्वोदाह-
तवाक्यवशात्प्रयागमरणे प्रवर्तते तदा तस्माद्बुद्धेतिश्रुतिविरोध एव
नास्ति मोक्षार्थमेव मरणे प्रवृत्तेः । अमुर्पा इति श्रुतिस्तु प्रकरणादात्म-
हृदयेनानात्मज्ञोक्तेरविद्वन्निन्दार्थतेशावास्यामाप्ये व्याख्यातं शंकराचा-
र्यैरिति तथाऽप्यविरोधः । ये तु बाह्याः सांख्या बाष्पीयोपादिविधेः
क्रत्वर्थत्वान्न हिंसादितिनिषेधस्य च पुरुषार्थत्वाद्भिन्नविषयत्वेन
विरोधाभावात्ताप्तीपोमीयालभ्यविधिना न हिंसादिति शास्त्रं बाध्यते
ततश्च पशुहिंसा क्रत्वर्थविधिवलात्क्रतोश्चोपकरिष्यति निषेधवलाच्च पुरुषे
दोषमावक्ष्यतीति वदन्ति तन्मतेऽपीह प्रयागमरणस्य फलसाधनतया
पुरुषार्थत्वात्काम्यत्वेन पुरुषार्थनिषेधबाधकता संभवत्येव समानविषय-
त्वात् । वस्तुतस्तु सकलवेदविप्लवापत्तेरिव मतमयुक्तमेवेति वार्तिकादे-
रवगन्तव्यम् । विस्तरमवाप्स्युतार्थसिद्धेरन्यथाऽप्युपपत्तेश्च नेह दूष्यते ।
तस्मिद्धं फलान्तरार्थं मोक्षार्थं वा प्रयागमरणे न कश्चिद्दोष इति । केचित्तु
प्रयागमरणं न सर्ववर्णसाधारणम् ।

शूद्राश्च क्षत्रिया वैश्या अन्त्यजाश्च तथाऽधमाः ।

एते त्यजेयुः प्राणान्यै वर्जयित्वा द्विजं नृप ॥

पठि(ति)त्वा ब्राह्मणस्तत्र ब्रह्महा वाऽऽत्म[हा] मयेत् ।

इति ब्राह्मणस्य निषिद्धत्वादित्याहुः । तत्र । एतद्वाक्यस्याऽऽकरा-
ज्ञानात् । तैरप्याकरानुक्तेः । क्षत्रियादीनां प्राणत्यागं विधाय वर्ज-
यित्वा द्विजमिति परस्परविरोधश्च । क्षत्रियवैश्ययोरपि द्विजत्वात् ।
तदाह याज्ञवल्क्यः—

मातुर्थव्ये जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिवन्धनात् ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः । इति ॥

किंचाग्निपुराणे—

न लोकवचनाद्विष न वेदवचनादपि ।

मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति ॥

इति विप्रशब्देन वसिष्ठं संबोध्यते त्वया नोत्क्रमणीयेतिवचनाद्ब्राह्मण-
स्याप्यधिकारः । यस्वन्नोच्यते स्मृत्या श्रुतिसंकोचासंभवात्तस्माद् न
पुराऽऽयुषः स्वःकामी प्रेयादिति श्रुत्या पुराणसंकोच इति तद्भ्रान्तजल्पि-
तमेव । पुराणवचनैरेव सामान्यप्रवृत्तश्रुतः क्षत्रियादिविषयेऽप्रवृत्ति-
रूपसंकोचस्य तेनाप्यङ्गीकारात् । अनन्यगतिकपुराणवचनवशाच्छ्रुति-
संकोचस्य सर्वसिद्धत्वादानर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति
न्यायात् । किंच यदि श्रुतिर्ब्राह्मणमात्रविषया भवेत्तदा भवेदपि पुराण-
वचसां सामान्यप्रवृत्तानां श्रुतिवशाद्ब्राह्मणातिरिक्तविषयतया संकोचः ।
न तु तदस्ति । अविशेषप्रवृत्तत्वाच्छ्रुतेः । यद्यपि वा स्याद्ब्राह्मणविषयता
तथाऽपि तीर्थविशेषानधिकारात्तीर्थविशेषप्रयागादिविषयैः पुराणवाक्यै-
रेव श्रुतिसंकोचो युक्तः । तथा च हेमाद्र्यादिष्वेव[त्य]पुराणवाक्यानि
ब्राह्मणस्थापि मरणविधायकानि । 'वृद्धः शीघ्रस्मृतैर्लुप्तः' इत्याद्यु-
पक्रम्य—

गच्छेन्महापथं वाऽपि तुषारगिरिमादरात् ।

प्रयागषट्शस्तायां देहत्यागं करोति वा ॥

स्वयं देहविनाशाय काले प्राप्ते महामतिः ।

उत्तमान्प्राप्नुयाद्धोकाभ्याऽऽत्मघाती मयेत्कचित् ॥

एतेषामधिकारस्तु सर्वेषां सर्वजन्तुषु ।

नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा ॥

आशीर्चं स्याद्व्यहं तेषां वज्रानलहतेषु च ।

विवस्वान्—

सर्वेन्द्रियविमुक्तस्य स्वव्यापाराक्षमस्य च ॥

प्रायश्चित्तमनुज्ञातमग्निपातो महापथः ।

धर्माजनासमर्थस्य कर्तुः पापाङ्कितस्य च ॥

ब्राह्मणस्याप्यनुज्ञातं तीर्थं प्राणविमोक्षणम् ।

धर्मोर्जनासमर्थस्य द्वादशवार्षिकादिरूपमायश्चित्ताममर्थस्य । तस्मिन्
ब्राह्मणस्यापि प्रयागे शरीरोत्सर्गेऽधिकार इति । अत्र केचित् ।
नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानासमर्थस्याचिकित्स्यरोगाद्युपहातिवतोऽतिवृद्ध-
स्य वा विशेषोपदिष्टप्रायश्चित्ताचरणसमर्थस्य पातकिनो वाऽत्राधि-
कारो न तु समर्थशरीरादेः पूर्वोक्तादित्यपुराणधिवस्वद्वाक्येषु तथैवोक्तेः ।
विष्णुधर्मोत्तरेऽपि—

नरो यो व्याधिरहितो न त्यजेदात्मनस्तनुम् ।
अरिष्टैरात्मनो ज्ञात्वा मृत्युकालमुपस्थितम् ॥
व्याधितो म्रियन्ता त्यक्तः पूर्णो वाऽऽयुषि चाऽऽत्मनः ।
यथायुगानुसारेण संत्यजेदात्मनस्तनुम् ॥
तस्मिन्काले तनुत्यागाद्यथोक्तफलमागमयेत् ।
आयुषस्तु पुरा हृदं मरणं ब्राह्मणस्य च ॥
क्षत्रियस्य तु सङ्ग्रामे मृते मर्तरि योषितः ।
ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा संत्यजेदात्मनस्तनुम् ॥
सर्वो ह्यपातकालोऽपि गतिमश्यामवाप्नुयात् ।

आदित्यपुराणे—

समायुक्तो मयेद्यस्तु पातकैर्महदादिभिः ।
दुश्चिकित्स्यैर्महारोगैः पीडितो वा भवेत्तु यः ॥
स्वप्नं देहविनाशस्य प्राप्ते काले महामतिः ।
अब्राह्मणो वा स्वर्गादिमहाफलजिगीषया ॥
प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं करोत्यनशनं तथा ।
अगाधं तोयराशिं वा भृगोः पतनमेव च ॥

ततो गच्छेन्महापथमित्यादि सर्वदेत्यन्तं पूर्ववत् ।

स्कान्दे—स्वसारं मातरं चैव मग्निनीं ब्राह्मणीं सतीम् ॥
मासोपवासिनीं गत्वा गुरुपत्नीं तथैव च ।
कारीपाग्निं विशोद्धिप्रो गच्छेच्चैव महापथम् ॥

मात्स्ये—आर्तानां च दरिद्राणां निश्चित्य व्यवसायिनाम् ।
स्थानं मुक्त्वा भयागं तु नाऽऽख्येयं तु कदाचन ॥

एतदनन्तरं 'व्याधितो यदि वा दीनः' इत्यादि पूर्वोक्तकौर्मवदेव ।
तस्माद्ब्राह्मणादेः सर्वस्याऽऽतुरादेरेवाधिकार इति । अन्ये तु ब्राह्मण-

स्याऽऽनुरादेरेवाधिकारः क्षत्रियादेस्त्वनानुरादेरपि स्वर्गादिकामनया ।
 अत्राह्मणो वा स्वर्गादिमहाफलजिगीषयेति पूर्वोक्तादित्यपुराणवचना-
 दिति । इदं मतद्वयमप्युक्तमादित्यपुराणादीनां प्रयागविषयत्वाभावात् ।
 यत्त्वातीनामित्यादि मात्स्यं व्याधित इत्यादि च कौर्मं वचस्तत्तेषामपि
 प्रापयति न त्वन्यस्य निषेधति त्रिदोषपरिसंख्यापत्तेः । अथाऽऽग्नेयादि-
 वचनवदुपसंहारपरतोच्येत तथा सति फलान्तरश्रवणानर्थक्यम् । तस्मा-
 दानुरादेरनानुरादेश्च सर्वस्याधिकारः । किंतु वृद्धौ पितरौ तरुणीं भार्यां
 योग्यमपत्यं च विहाय नाधिकारः । एवं क्षिया अपि गर्भिण्या बालाप-
 त्याया मन्त्रादिननुज्ञाताया वा नाधिकार इत्यादि ज्ञेयम् । अत्र च यथा-
 शक्तिं प्रापश्चित्तं कृत्वा स्वीयभ्राज्जाधिकार्यभावे जीवच्छ्रान्तं च सपि-
 ण्डनान्तं निर्वर्त्य सर्वस्वं ब्राह्मणदीनानाद्येभ्यो दत्त्वा कृतोपधासः पारणाहे
 फलोहेखपूर्धकं संकल्प्य विष्णुं ध्यायञ्जलप्रवेशादि कुर्यात् । इति संक्षेपतो
 विधिः । विशेषस्तु हेमाद्रीयशरीरोत्सर्गविधेरवगन्तव्यः । एवं च मृतानां
 त्रिरात्रमेवाऽऽशीचं सर्ववर्णसाधारणं न तु दशरात्रादि । तदुक्तम्—

वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातमिपविक्रयः ।
 आत्मानं घातयेद्यस्तु भूगवग्न्यनशान्भुमिः ॥
 तस्य त्रिरात्रमाशीचं द्वितीये त्वस्थिसंचयः ।
 तृतीये तूदकं दत्त्वा चतुर्थे भ्राज्जमाचरेत् । इति ॥
 आशीचं स्याद्वयहं तेषां वज्रानलहृतेषु च । इति ।

भ्राज्जमैकादशाहिकम् । पुत्रस्यापि त्रयहमेवाविशेषात् । दिवोदासी-
 येऽप्येवम् । इदानीं तु दशाहाद्येवाऽऽचरन्ति सपिण्डाद्याः ।

इति त्रिस्थलीसेतौ प्रयागप्रकरणे तत्रत्यमरणविचारः ।

अथ प्रयागीयनानातीर्थानि ।

कौर्मं मात्स्ये च—

कम्बलाश्वतरौ नागौ यमुनादक्षिणे तटे ।
 तत्र स्नात्वा च धीत्वा च मुच्यते सर्वपातकैः ॥
 तत्र गत्वा नरः स्थानं महादेवस्य धीमतः ।
 स्वात्मानं तारयेत्पूर्वं दशातीतान्दशवरात् ॥
 कृत्वाऽमिषेकं तु नरः सोऽश्वमेफलं लभेत् ।
 स्वर्गलोकमवाप्नोति यावदाभूतसंप्रवम् ॥

पूर्वपार्श्वे तु गङ्गायाश्चैलोक्ये ख्यातिमानृष ।
 अवटः सर्वसामुद्रः प्रतिष्ठानं च विश्रुतम् ॥
 ब्रह्मचारी जितक्रोधस्त्रिरात्रं यदि तिष्ठति ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
 उत्तरेण प्रतिष्ठानान्नागीरद्यास्तु पूर्वतः ।
 हंसप्रपतनं नाम तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥
 अश्वमेधफलं तत्र स्नातमात्रस्य जायते ।
 यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च तावत्स्वर्गं महीयते ॥

तथा—यामुने चोत्तरे तीरे प्रयागस्य तु दक्षिणे ।
 ऋणप्रमोचनं नाम तीर्थं तु परमं स्मृतम् ॥
 एकरात्रोपितः स्नात्वा ऋणात्तत्र प्रमुच्यते ।
 सूर्यलोकमवाप्नोति अनृणी च सदा भवेत् ॥

तथा—अग्नितीर्थमिति ख्यातं यमुनादक्षिणे तटे ।
 पश्चिमे धर्मराजस्य तीर्थं त्वनरकं स्मृतम् ॥
 तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ।
 कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां स्नात्वा संतर्प्य वै शुचिः ॥
 धर्मराजं महापापैर्मुच्यते नात्र संशयः ।
 दश तीर्थसहस्राणि त्रिशत्कोट्यस्तथाऽपराः ॥
 प्रयागे संस्थितानि स्युरेवमाहुर्मनीषिणः ।
 तिस्रः कोटयोऽर्धकोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत् ।
 दिवि मुख्यन्तरिक्षे च तत्सर्वं जाह्नवी स्मृता ॥
 यत्र गङ्गा महामागा स देशस्तत्तपोवनम् ।
 मिन्द्रिक्षेत्रं तु तज्ज्ञेयं गङ्गातीरसमाश्रितम् ॥
 यत्र देवो महादेवो देव्या सह महेश्वरः ।
 आस्ते देवेश्वरो नित्यं तत्तीर्थं तत्तपोवनम् ॥

मरुत्पुराणे—अथ संध्यावटे रम्ये ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 उपासीनः शुचिः संध्यां ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥

तथा—ततो योगवती गत्वा वासुकेरुत्तरेण तु ।
 दशाश्वमेधिकं चैव तीर्थं तत्र परं भवेत् ॥
 कृतान्तिकस्तु नरः सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।

धनाढ्यो रूपवान्दातो दक्षो भवति धार्मिकः ॥

चतुर्वेदेषु यत्पुण्यं सत्यवादिषु यत्फलम् ।

अहिंसायास्तु यो धर्मो गमनादेव तत्फलम् ॥

तथा—मानसं नाम तीर्थं तु गङ्गायामुत्तरे तटे ।

त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा सर्वकामानवाप्नुयात् ॥

गोभूहिरण्यदानेन यत्फलं प्राप्नुयान्नरः ।

स तत्फलमवाप्नोति तत्तीर्थं स्मरते तु यः ॥

तथा—तपनस्य मुता देवी त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।

समागता महामागा यमुना यत्र निम्नगा ॥

येनैव निःसृता गङ्गा तेनैव यमुना गता ।

योजनानां सहस्रेषु कीर्तनात्पापनाशिनी ॥

तत्र स्नात्वा च पीत्वा च यमुनायां बुधिविर ।

कीर्तनाह्वयते पुण्यं दृष्ट्वा मन्त्राणि पश्यति ॥

अवगाह्य च पीत्वा च पुनर्यासप्तमं कुलम् ।

प्राणास्त्यजति यस्तत्र स याति परमां गतिम् ॥

इदं सर्वं प्रयागावच्छिन्नयमुनाविषयम् ।

तथा—एवं तीर्थसहस्राणि यमुनादक्षिणे तटे ।

उत्तरेण प्रवक्ष्यामि आदित्यस्य महात्मनः ॥

तीर्थं निरुजकं नाम यत्र देवाः सवासवाः ।

उपासन्ते तथा संध्यां नित्यकालं बुधिविर ॥

देवाः सेवन्ति तत्तीर्थं ये चान्ये विबुधा जनाः ।

अग्निपुराणे—

वासुकेर्मोक्षयत्यत्र हंसस्थाऽऽयतनं परम् ।

उर्वशीपुलिनं रम्यं तीर्थं संध्यावटस्तथा ॥

कोटितीर्थं चाऽऽश्वमेधं गङ्गायमुनमुत्तमम् ।

मानसं च तमोहीनं तीर्थं च ऋणमोचनम् ॥

इत्यादितीर्थान्युक्तानि ।

ब्रह्मपुराणे—

यमस्य मगिनी साक्षान्द्धानोः कन्याऽतिपावनी ।

तत्र स्नात्वा नरा यान्ति सूर्यमण्डलमेदिनः ॥

तथा—यमस्वसारमाश्रित्य तर्पयन्ति स्वकान्पितॄन् ।

ते सर्वे याम्यनिर्मुक्ता यान्ति विष्णोः परं पदम् ॥

तथा—सर्वत्र सुलभा देवी कालिन्दी पुण्यवर्धिनी ।

सा यत्र संगता देव्या गङ्गाया तत्र दुर्लभा ॥

अथ विकिरं ब्रह्मपुराणे—

कालिन्ध्यां स्वर्धुनी या तु यश्चक्रोक्षायधिर्नृप ।

पुण्यपूर्णाऽपि सा देवी विकीर्णा लीलया हरेः ॥

तस्मात्तु विकिरं प्रोक्तं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।

विकिरं ये समासाद्य कुर्वन्ति ब्रह्मावित्तमाः ॥

विकिरं विष्णवे तत्र पूजा मन्त्रविधानतः ।

नमः परपुरुषाय नमस्ते शार्ङ्गपाणये ॥

इमां विकिरपूजां तु गृहाण मधुसूदन ।

इमं मन्त्रं समुच्चार्य वासुदेवाय वै नमः ॥

पुष्पाञ्जलिविधानं तु कुर्याद्भक्तिसमन्वितः ।

विकिरे पुण्यतीर्थे तु ये कुर्वन्ति सकृन्नराः ॥

पितॄनुद्दिश्य भ्रातॄन् ते पुनन्याकोटि पूर्वजान् ।

तथा—कानि कानि च तीर्थानि तत्र तत्र च देवताः ।

इति नारदेन पृष्टो ब्रह्मोवाच—

वत्सेर्दं संप्रवक्ष्यामि प्रयागस्य महात्मनः ।

असंख्यातानि तीर्थानि दैवतानि शुमानि च ॥

पञ्चक्रोशस्य सर्वत्र यावन्तः परमाणवः ।

एकैकस्मिन्सदा सन्ति ह्यसंख्यानि पृथक्पृथक् ॥

इत्पाद्युक्त्वाऽनन्तरम्—

तथाऽपि कथयिष्यामि तीर्थप्राचुर्यतो मृशम् ।

पद्कुले तु हरिः साक्षाद्भर्तते विश्वरूपधृत् ॥

गङ्गायाः पश्चिमे तीरे ब्रह्मकुण्डोऽस्ति शोभनः ।

तत्राहमयजं देवमश्वमेधेर्दशोन्मितैः ॥

दशाश्वमेधिकं नाम तीर्थं त्रैलोक्यपावनम् ।

तस्य संदर्शनादेव महापातककोटयः ॥

भस्मी भवन्ति सर्वेषामग्निना तूलराशिवत् ।

तस्माद्विंशतिहस्तेषु शङ्खतीर्थं तु पावनम् ॥

शङ्खेन स्नापितो देवो मया तत्र जनार्दनः ।
 तत्राऽऽस्ते मगवान्विष्णुः शङ्खपाणिश्चतुर्भुजः ॥
 स्नात्वा तत्र समर्चन्ति शङ्खेन मधुसूदनम् ।
 ते सर्वे पापनिर्मुक्ता यास्यन्ति हरिमन्दिरे ॥
 तस्य दक्षिणतो विप्र ताक्ष्यकेतुर्विराजते ।
 मम प्रीत्या समायातस्त्रेलोक्ये मगवान्प्रभुः ॥
 तत्तीर्थमहिमानं न कोऽपि वर्णयितुं क्षमः ।
 तत्र स्नात्वा हरिं पूज्य मुच्यते भवबन्धनात् ॥
 तस्माद्याम्ये भुनिश्रेष्ठ चक्रतीर्थं सुशोभनम् ।
 तत्र साक्षाच्छिष्यः कान्त क्षेत्ररक्षाविधायकः ॥
 सुदर्शनेन चक्रेण मक्तविघ्नविनाशनः ।
 तत्र स्नात्वा हरिं पूज्य विष्णुलोकं तु गच्छति ॥

तथा—गङ्गायमुनयोर्पत्र संगमः पुण्यसंगमः ।

तत्र माधवदेवेशो वर्तते जगदीश्वरः ॥
 यस्तु प्रयागतीर्थेषु स्नानं कृत्वा विधानतः ।
 पूजयेन्माधवं देवं स वैकुण्ठे वसेत्सदा ॥

तथा दशाश्वमेधमुक्त्वा—

तस्मादक्षिणतो विप्र लक्ष्मीतीर्थं सुशोभनम् ।
 लक्ष्म्या सह जगन्नाथः क्रीडते यत्र माधवः ॥
 तत्र यः स्नाति पुण्यात्मा विष्णुलोकं स गच्छति ।
 तस्मादक्षिणतो विप्र काश्यपं तीर्थमुत्तमम् ॥
 काश्यपाय हरिस्तुष्टो वामनाख्यो विराजते ।
 तत्र स्नात्वा हरेः पूजां करोति विमलाशयः ॥
 तस्य जन्मभयं नास्ति दुर्लभापी भवेद्भुवम् ।
 तदग्रे पापमोचं तु तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥
 यस्य संदर्शनादेव सर्वस्माद्धि ऋणाच्छुचिः ।
 तदग्रे कापिलं तीर्थं यत्राऽऽस्ते इन्दिरेश्वरः ॥

तथा—गङ्गायाः पूर्वभागे तु देवगोष्ठेति विश्रुता ।

तत्राहं सततं वत्स वसे देवैः समन्वितः ॥

तथा—गङ्गाया दक्षिणे तीरे माधवोऽनन्तमाधवः ।

वर्तते विबुधैः सार्धमनन्तोऽनन्तशक्तिभिः ॥

पश्चिमे(श्वाद्)विकिरमारम्य पूर्वे सोमायनावधि ।
यत्र संमिलिता पुण्या गङ्गा द्वाभ्यां सुशोभना ॥
तावत्सुधारसं नाम तीर्थं त्रैलोक्यपावनम् ।

तथा—सोमतीर्थेषु यः स्नात्वा पूजयेत्पुरुषोत्तमम् ।
तस्य वै जननीगर्भे वासो नास्ति मुनिश्चयात् ॥

अथ वटमहिमा ब्राह्मे—

तत्र चाऽऽस्ते वटो विष्णुः सर्वदेवमयो महान् ।
तस्य संस्मरणादेव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
मूलं विष्णुः स्वयं साक्षात्स्कन्धा लक्ष्मीः स्वयं शुभा ।
पत्राणि भारती देवी पुष्पाणि विबुधेश्वरः ॥
ब्रह्मा फलानि सर्वाणि सर्वाधारो हरिः प्रभुः ।
वेदशास्त्रपुराणानि दानतीर्थव्रतानि च ॥
तानि सर्वाणि वर्तन्ते प्रयागवटके शुभे ।
प्रयागस्य वटं पुण्यं यः समाभित्य पुण्यकृत ॥
यानि श्रेयांसि कुरुते तदानन्त्याय कल्पते ।
यः पुमान्वटमाभित्य सर्वदेवेश्वरं हरिम् ॥
पूजयेत्परया भक्त्या तस्य वासो हरेः पुरे ।
पूर्वजन्मार्जितैः पुण्यैर्लब्ध्वा क्षेत्रमनुत्तमम् ॥
प्रयागवटमासाद्य मुक्तो भवति पातकी ।
वेण्यां स्नात्वा महात्मानो वटमासाद्य भक्तितः ॥
हृषीकेशं समभ्यर्च्य यान्ति विष्णोः परं पदम् ।
सितासिते यत्र तरङ्गचामरे ॥
नद्यौ विमाते मुनिमानुकन्यके ॥
नीलातपत्रं वट एव साक्षा-
त्स तीर्थराजो जयति प्रयागः ॥ इति ।

पादौ—अक्षयोऽयं सुरैः सेव्य आपातालजटो वटः ।
सुकण्ठसूनुना यत्र प्रविश्य मन्मुखे स्थितम् ॥
लोके जलाकुले सोऽयं योगशायी मुरान्तकः ।
सेयं भगवती शंभोर्वल्लभा ललिता मृशम् ॥
सिद्धार्थं सेव्यते सिद्धैर्मुक्तिमुक्तिफलप्रदा । इत्यादि ।

अथ प्रयागतीर्थप्रसङ्गाच्चतुराननेनापि विशिष्याशक्यकथनगुणम-
णायाः श्रीमद्गङ्गाया यथा शक्नुयात्तथा कुर्यादित्युपबन्धमाश्रित्य महि-
मोच्यते । तत्र महाभारते शिलवृत्तिरुवाच—

के देशाः के जनपदाः के भूमाः के च पर्वताः ।

प्रकृष्टाः पुण्यतः काश्च ज्ञेया नद्यस्तदुच्यताम् ॥

सिद्ध उवाच—

ते देशास्ते जनपदास्ते भूमास्ते च पर्वताः ।

येषां मागीरधी गङ्गा मध्ये पाति सरिद्वरा ॥

तपसा ब्रह्मचर्येण यज्ञैस्त्यागेन वा पुनः ।

गतिं यां लभते जन्तुर्गङ्गां संसेव्य तां लभेत् ॥

स्पृष्टानि येषां गाङ्गेपेस्तोयैर्गात्राणि देहिनाम् ।

गां त्यक्त्वा मानवा विप्र दिवि तिष्ठन्ति ते जनाः ॥

पूर्वं वयसि कर्माणि कृत्वा पापानि ये नराः ।

पश्चाद्गङ्गां निषेवन्ते ते प्रयान्त्युत्तमां गतिम् ॥

स्नातानां शुचिभिस्तोयैर्गाङ्गैर्यैः प्रयतात्मनाम् ।

व्युष्टिर्भवति या पुंसां न सा क्रतुशतैरपि ॥

व्युष्टिः पुण्योपचयः ।

यावदस्थि मनुष्याणां गङ्गातोयेषु तिष्ठति ।

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

अपहत्य तमस्तीव्रं यथा मास्युद्ये रविः ।

तथाऽपहत्य पाप्मानं माति गङ्गाजलोक्षितः ॥

तथा—त्रिषु लोकेषु ये केचित्प्राणिनः सर्व एव ते ।

तर्प्यमाणाः परां तृप्तिं यान्ति गङ्गाजलैः शुभैः ॥

यस्तु सूर्येण निष्टप्तं गाङ्गेयं पिबते जलम् ।

गवां निर्हारनिर्मुक्ताद्यावकात्तद्विशिष्यते ॥

इन्दुव्रतसहस्रं तु यश्चरेत्कायशोधनम् ।

पिबेद्यश्चापि गङ्गाम्मः समो स्यातां न वा समो ॥

इन्दुव्रतं चान्द्रायणम् ।

तिष्ठेद्युगसहस्रं तु पादेनैकेन यः पुमान् ।

लम्बेतावाक्शिरा यश्च युगानामयुतं पुमान् ॥

तिष्ठेद्यथेष्टं यश्चापि गङ्गायां स विशिष्यते ।

तथा—मृतानामपि सर्वेषां दुःखोपहतचेतसाम् ॥
 गतिमन्वेपमाणानां न गङ्गासदृशी गतिः ।
 जाह्नवीतीरसंभूतां मुदं मूढानां विमर्ति यः ॥
 विमर्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम् ।

तथा—सप्तावरान्सप्त परान्पितृस्तेभ्यश्च ये परे ॥
 पुमांस्तारयते गङ्गा वीक्ष्य स्पृष्ट्वाऽवगाह्य च ।
 भुताऽभिलपिता वृष्टा स्पृष्टा पीताऽवगाहिता ॥
 गङ्गा तारयते पुंसामुभौ वंशौ विशेषतः ।
 य इच्छेत्सफलं जन्म जीवितं भुतमेव च ॥
 स पितृस्तर्पयेद्गङ्गामभिगम्य गुरुस्तथा ।
 न मुतेर्न च वित्तेन कर्मणा न च तत्फलम् ॥
 ग्रामुपात्पुरुषोऽत्यन्तं गङ्गां प्राप्य यदाभयात् ।

ब्रह्मपुराणे—

वर्णानां ब्राह्मणो यद्वत्तथा तीर्थेषु जाह्नवी ।
 स्वर्गस्थैर्गगनस्थैश्च तथा पातालवासिभिः ॥
 अवगाह्या सदा गङ्गा पूज्या घन्या च सर्वदा ।
 यद्यद्यादौ कृष्णवक्षे तु भूमौ संनिहिता भवेत् ॥
 यावत्पुण्याममावास्यां दिनानि दश नित्यशः ।
 शुक्लप्रतिपदारभ्य दिनानि दशसंख्यया ॥
 पाताले संनिधानं तु करोति स्वयमेव हि ।
 शुक्लेकादशीमारभ्य दिनानि दश यानि तु ।
 पञ्चम्यन्तानि सा स्वर्गे भवेत्संनिहिता सदा ॥

तथा—अवगाहनमात्रेण मानवानां सदैव हि ।
 यार्पोयं निर्दहेद्गङ्गा तूलराशिमिवानलः ॥

तथा—विनयाच्चारुणाश्च ये भवन्त्यशुमा नराः ।
 गङ्गामाश्रित्य ते सर्वे भवन्ति निर्मलाः शुभाः ॥
 न पुत्रैर्न महादानैर्न चान्यैश्च स्वकर्मभिः ।
 भवेत्पुण्यफलं पुसां यथा लब्ध्वा तु जाह्नवीम् ॥

तथा—सकृत्तीर्थं निषेवेत गङ्गां चैव पुनः पुनः ।
 सर्वतीर्थमयी गङ्गा सर्वदेवमयो हरिः ॥

विष्णुपुराणे—

ततः प्रभवति ब्रह्मन्सर्वपापहरा सरित् ।

देवदानवनागानामनुलेपनपिञ्जरा ॥

इत्याद्युपक्रम्योक्तम्—

जगतः पावनार्थाय प्रयाति च चतुर्दिशम् ।

सीता चालकनन्दा च चक्षुर्मद्रा च संस्थिता ॥

• एकैव या चतुर्मेधा दिग्भेदगतिलक्षणा ।

भेदं चालकनन्दारूपं यस्याः सर्वोऽपि दक्षिणम् ॥

वृधार शिरसा प्रीत्या वर्षाणामधिकं शतम् ।

शंभोर्जटाकलापाच्च विनिष्क्रान्ताऽस्थिशर्करा ॥

• पावयित्वोज्ज्वलाराऽऽशु सा पापान्सगरात्मजान् ।

स्नातस्य सलिले यस्याः सद्यः पापं प्रणश्यति ॥

अपूर्वपुष्पप्राप्तिश्च तद्यो भैत्रेय जायते ।

दत्ताः पितृभ्यो यन्त्राऽऽपो मानवैः भङ्ग्याऽन्वितैः ॥

समात्रयं प्रयच्छन्ति तृप्तिं भैत्रेय दुर्लभाम् ।

यस्यामिह्वा मरुतैर्ज्ञेयज्ञेशं पुरुषोत्तमम् ॥

द्विजहूपाः परां सिद्धिमवाप्नुदिवि चेह च ।

श्रुताऽमिलपिता एषा स्पृष्टा पीताऽवगाहिता ॥

या पावयति भूतानि कीर्तितैव दिने दिने ।

गङ्गा गङ्गेति यन्नाम योजनानां शतेष्वपि ॥

स्थितैरुच्चारितं हन्ति पापं जन्मत्रयार्जितम् ।

यतः सा पावनायालं त्रयाणां जगतामपि ॥

समुद्भूता परं तत्तु तृतीयं मगधत्पदम् ।

तथा—शुकपक्षे दिवा भूमौ गङ्गायामुत्तरायणे ।

धन्या देहं विमुञ्चन्ति हृदयस्ये जनार्दने ॥

आग्नेये गङ्गां प्रति विष्णुवचः—

ये मुञ्चन्ति नराः प्राणास्तिष्ठन्तः संनिधौ तव ।

ते मे लोकं गमिष्यन्ति पूज्यमाना दिवौकसाम् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

अनाशकं गृहीत्वा यो गङ्गातीरे श्रुतो नरः ।

सद्य एव परं मोक्षमाप्नोति पितृभिः सह ॥

ब्राह्मे—ज्ञानतोऽज्ञानतो वाऽपि कामतोऽकामतोऽपि वा ।

गङ्गायां तु मृतो मर्त्यः स्वर्गं मोक्षं च विन्दति ॥

मदिष्ये—प्राणेषूत्सृज्यमानेषु गङ्गां यः संस्मरेन्नरः ।

स्पृशेद्वा पापशीलोऽपि स याति परमां गतिम् ॥

ब्रह्मदैवते—

ब्रह्मविष्णुशिवदेवरूपिणी सर्वयज्ञफलदा शिवप्रदा ।

सर्वदानजपयज्ञमोगदा गङ्गाया न हि समं जगद्भ्ये ॥ .

तथा—मनुष्यदेहं संभित्य यदि गङ्गा न संभिता ।

गर्भवासादिशमनं न तेषां जायते क्वचित् ॥

मात्स्ये—योजनानां सहस्रेषु यो गङ्गां संस्मरेन्नरः ।

अतिदुष्कृतकर्माऽसौ लभते परमां गतिम् ॥

कीर्तनान्मुच्यते पापाद्दृष्ट्वा मन्त्राणि पश्यति ।

अवगाह्य च पीत्वा च पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥

काशीखण्डे—

पितृनुद्दिश्य यो मक्त्या पायसं मधुसंयुतम् ।

गुह्यसर्पिस्तिलेः सार्धं गङ्गाम्भासि विनिक्षिपेत् ॥

तृप्ता भवन्ति पितरस्तस्य वर्षशतं हरे ।

यच्छान्तिं विविधान्कामान्परितुष्टाः पितामहाः ॥

तत्रैव सप्तविंशोऽध्यायः . । गङ्गास्नानप्रतिनिधिभूतं गङ्गासहस्रनाम
स्तोत्रं चैकोनविंशोऽध्याये श्रेयं विस्तरमयात्तु न लिख्यते ।

तथा तत्रैव—

श्रुताऽमिलपिता स्पृष्टा हृष्टा पीताऽवगाहिता ।

पुंसां वंशद्वयं गङ्गा तारपेन्नात्र संशयः ॥

कौर्मे—योजनानां सहस्रेषु गङ्गां यः स्मरते नरः ।

अपि दुष्कृतकर्माऽसौ लभते परमां गतिम् ॥

कीर्तनान्मुच्यते पापाद्दृष्ट्वा मन्त्राणि पश्यति ।

तद्योयस्पृश्य राजेन्द्र स्वर्गलोके महीयते ॥

वायवीये धान्ते प्रकृत्य—

भागीरथ्यां प्रयागे च दत्तमक्षयमुच्यते ।

कौर्मे—पावदस्थीनि गङ्गायां तिष्ठन्ति पुरुषस्य तु ।

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

तीर्थानां परमं तीर्थं नदीनां परमा नदी ॥
 मोक्षदा सर्वभूतानां महापातकिनामपि ।
 सर्वेषामेव भूतानां पापोपहतचेतसाम् ॥
 गतिमन्वेयमाणानां नास्ति गङ्गासया गतिः ।
 पवित्राणां पवित्रं च मङ्गलानां च मङ्गलम् ॥
 महेश्वरात्परिभ्रष्टा सर्वपापहरा शुभा ।
 कृते युगे तु तीर्थानां पुष्करं परमं मतम् ॥
 द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गा विशिष्यते ।
 गङ्गामेव निषेवेत प्रयागे तु विशेषतः ॥
 नान्यत्कलियुगोद्भूतं मलं हन्तुं सुदुष्करम् ।
 अकामो वा सकामो वा गङ्गायां यो विपद्यते ॥
 स मृतो जायते स्वर्गे नरकं न च पश्यति ।

इति कौर्मं चतुर्विंशोऽध्यायः ।

भारते—

उत्कामद्भिश्च यः प्राणैः प्रयतः शिष्टसंमतः ।
 चिन्तयेन्मनसा गङ्गां स गतिं परमां लभेत् ॥
 न मयेभ्यो मयं तस्य न पापेभ्यो न राजतः ।
 आदेहपतनाद्गङ्गामुपास्ते यः पुमानिह ॥

तथा—मूर्खैः सख्यैर्दिविस्थैश्च भूतैरुच्चावचैरपि ।
 गङ्गा विगाह्या सततमेतत्कार्यतमं सताम् ॥

तथा—अन्धाक्षुडान्द्रव्यहीनांश्च गङ्गा
 यशस्विनी विश्वरूपा सदैव ॥
 देवैः सेन्द्रैर्मुनिभिर्मानुषैश्च
 निषेविताऽमिमं संप्रयच्छेत् ॥

जडान्धप्रभृतयः कर्मान्तरानधिकारिणोऽपि गङ्गासेवयाऽमिमत्फल-
 मागिनो भवन्तीत्यर्थः ।

तथा—मेरोः समुद्रस्य च सर्वयत्नैः
 संख्योपलानामुदकस्य चापि ।
 शक्या वक्तुं नेह गङ्गाजलानां
 गुणाः स्थानं परिमाणं तथैव ।

तथा—अग्रेदमूर्तिर्गङ्गा स्याद्यमुना च यजुर्धुवा ।
 नर्मदा साममूर्तिस्तु स्यादथर्वा सरस्वती ॥
 गङ्गा सर्वसरियोनिः समुद्रस्यापि पूरणी ।
 गङ्गाया न लभेत्साम्यं काचिदत्र सरिद्धरा ॥

नरसिंहपुराणे गङ्गायामुनागोदावरीतुङ्गमद्राकावेरीत्येता महानद्यः
 पापहरा इति पुण्यनदीगणनायां गङ्गैव प्रथमं गणिता । ब्रह्मपुराणे—
 योजनानां सहस्रेषु तिष्ठन्तोऽपि महीपते ।
 गङ्गा गङ्गेति जल्पन्ति ते वै पुण्यगतिं गताः ॥
 अन्यतीर्थेषु गङ्गायाः स्मरणं कार्यते नृभिः ।
 तस्माद्गङ्गासमं तीर्थं न हि ब्रह्माण्डगोलके ॥ इत्यादि ।

स्कान्दे रेवाखण्डे—

गङ्गा किं वर्ण्यते देवी हरेण शिरसा धृता ।
 गौरी चार्धशरीरस्था हरस्य परमेशितुः ॥

वाराहे—

गङ्गाम्मःकणदिग्धस्य वायोः संस्पर्शनादपि ।
 पापशीला अपि नराः शुभां गतिमवाप्नुयुः ॥

लेङ्गे—वर्ज्यं पर्युषितं तोयं वर्ज्यं पर्युषितं दलम् ।
 अवर्ज्यं जाह्नवीतोयमवर्ज्यं तुलसीदलम् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

गण्डूपमावपानेन सकृद्गङ्गाम्मसो नरः ।
 कामधेनुस्तनोद्भूतान्मुद्गे दिव्यरसान्दिवि ॥

ब्राह्मे—समाप्तपिप्लवत्तणां कुले क्तोऽभिपन्नत्कम्पः ।
 गङ्गामाक्तिस्तारयते संसारार्णवतो ध्रुवम् ॥

स्कान्दे—त्रिभिः सरस्वतं तोयं सप्तमिस्तथ यामुनम् ।
 नार्मदं दशभिर्मासैर्गङ्गं वर्षेण जीर्यति ॥

भविष्ये—

कदा द्रक्ष्यामि तां गङ्गां कदा छानं लभेमहि ।

इति पुंसाऽमिलपिता कुलानां तारयेच्छतम् ।

तथा—अन्यस्थानकृतं पापं गङ्गातीरे विनश्यति ॥

गङ्गातीरकृतं पापं गङ्गास्नानेन शुष्यति ।

पण्मासं स्नाति गङ्गायां नैरन्तर्येण यो नरः ॥

समस्तपापनिर्मुक्तः समस्तकुलसंयुतः ।

समस्तभोगसंयुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥

ब्रह्माण्डे—संक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

गङ्गास्नातो नरः कामाद्ब्रह्मणः सदर्शनं व्रजेत् ॥

तथा—शरुणेन समायुक्ता मधो कृष्णा त्रयोदशी ।

गङ्गायां यदि लभ्येत शतसूर्यग्रहैः समा ॥

शङ्खः—उपेष्टे मासि क्षितिमुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां

हस्ते शैलान्निरगमवसौ जाह्नवी मर्त्यलोकम् ॥

पापान्यस्यां हरति हि तिथौ सा दशेत्याहुरार्याः

पुण्यं दद्यादपि दशगुणं बाजिमेधायुतस्य ॥

तथा—अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतेः समा ।

इयं च रथसप्तमी ।

यमः—वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां विशेषतः ।

गङ्गातीरे नरः स्नात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥

इयमक्षय्यतृतीया । एवमन्यान्यपि कालविशेषात्फलविशेषबोध-
कानि वचनानि ज्ञेयानि विस्तरमयास्त लिख्यन्ते ।

मात्स्ये—सर्वत्र सुलभा गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा ।

गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसंगमे ॥

तेषु स्नात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽप्युनर्मवाः ।

एवं गङ्गासागरान्तानि बहून्नुभयतीरतीर्थानि नानापुराणेष्वप्यु-
क्तानि ।

तथा—गङ्गायां तु नरः स्नात्वा यो नित्यं लिङ्गमर्चयेत् ।

एकेन जन्मना मोक्षं परमाप्नोति स ध्रुवम् ।

तथा—शिवस्य विष्णोः सूर्यस्य दुर्गाया-ब्रह्मणस्तथा ॥

गङ्गातीरे प्रतिष्ठां तु यः करोति नरोत्तमः ।

-तथैवाऽऽयतनान्येषां कारयत्यपि शक्तिः ॥
 अन्यतीर्थेषु करणात्कोटिकोटिगुणं भवेत् ।
 गङ्गातीरे समुद्रमूतमृदा लिङ्गानि शक्तिः ॥
 सलक्षणानि कृत्वा तु प्रतिष्ठाप्य दिने दिने ।
 मन्त्रैश्च पत्रपुष्पाद्यैः पूजयित्वा स्वशक्तिः ।
 गङ्गायां निक्षिपेन्नित्यं तस्य पुण्यं ततोऽधिकम् ॥

मविष्ये—

सर्वानन्दप्रदायिन्यां गङ्गायां यो नरोत्तमः ।
 अष्टाक्षरं जपेद्भक्त्या मुक्तिस्तस्य करे स्थिता ॥
 नमो नारायणायेति प्रणवाद्योऽष्टवर्णकः ।

तथा—पूजितायां च गङ्गायां पूजिताः सर्वदेवताः ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पूजयेदमरापगाम् ॥

ब्राह्मे—वैशाखशुक्लसप्तम्यां जहनुना जाह्नवी पुरा ।
 क्रोधात्पीता पुनस्त्वक्ता कर्णरन्ध्रात्तु दक्षिणात् ॥
 तां तत्र पूजयेद्देवीं गङ्गां गगनमेखलाम् ।

तथा—सर्वदानानि नियमा यमाश्चैव तपांसि च ।
 यज्ञो दानं तथा जप्यं श्राद्धं चेश्वरपूजनम् ॥
 गङ्गायां च कृतं सर्वं कोटिकोटिगुणं भवेत् ।

एवमेव तत्तत्कालविशेषात्तत्तद्देयद्रव्यविशेषाच्च फलविशेषो मविष्य-
 पुराणादवगन्तव्यो विस्तरापत्तेस्तु न लिख्यते । तथा गङ्गाव्रतान्यपि
 तत्त एवादगन्तव्यानि । दशहराविधिश्च काशीप्रकरणे वक्ष्यते । एवं
 जलसेवनमक्तितोयपानदर्शनस्मरणकीर्तनस्पर्शनामिलापस्नानकालवि-
 शेषस्नानदेशविशेषस्नानावगाहनसंध्यातर्पणशिवाद्यर्चनजपपूजादानम-
 तथाद्भान्तर्जलमरणास्थिप्रक्षेपादिफलबोधकवचनानि सर्वपुराणेषु क्षे-
 यानि । इति त्रिस्थलीसेतौ गङ्गामहिमा ।

अथ प्रसङ्गाद्यमुनामहिमा—तत्र पाप्मे यमुनोत्पत्तिः—सूर्यपत्नी संज्ञा
 नाम पुत्रार्थं बहुकालमतप्यत् । सा प्रसन्नाद्ब्रह्मणः पुत्रं वव्रे । तां ब्रह्मो-
 वाच—

साक्षाद्दृष्टधरो धर्मः सूर्यात्त्वयि मविष्यति ।

परित्रास्यति यो धर्ममधर्मं निहनिष्यति ॥

ततः सा सूर्याद्भ्रं लब्ध्वा तपस्तेपे । ततः कदाचिदस्ताचले सूर्येण

करैः स्पृष्टा सा गर्भमसृजत । स गर्भः सूर्यकरस्पृष्टत्वाच्छयामीमूय
द्विधाऽपतत् । तत्र कंठिनो-मागो यमो द्रवरूपा यमुनेति । ततो ब्रह्मा
यमं लोकपालं चकार । यमुनाऽपि विष्णुना पावनत्वं नीता सा चास्ता-
चलादवतीर्य सप्त द्वीपानि सप्त सागरान्मिच्छा जम्बूद्वीपं प्राप्य पुनः
सप्त द्वीपानि मिच्छोदयाचलं गत्वा सूर्येण सहास्ताचलमेतीत्येवं घटी-
यन्त्रवन्निरन्तरं भ्रमतीति ।

तथा—कालिन्द्यामन्यतीर्थेभ्यः फलं स्नातुः शताधिकम् ।

गण्डूपमात्राम्बुपांनान्नरो भवति सोमपः ॥

यत्किञ्चिद्दीयते यस्यां वसिष्ठ स्वल्पमप्युत ।

सुमेरुसदृशं भूत्वा तद्वातुरूपतिष्ठति ॥

दूरस्थेनापि यमुना ध्याता हन्ति मनःकृतम् ॥

वाचिकं कीर्तिता हन्ति स्नाता कायकृतं ह्यघम् ।

तथा—जप्त्वाऽस्यामेव गायत्रीमासहस्रमथो द्विजः ॥

ब्रह्महत्याविमुक्तः स्यादश्वमेधफलं लभेत् ।

सायं प्रातर्द्विजः संध्यामुपास्ते सकृदेव यः ॥

कालिन्द्यां न स दोषेण संध्यालोपस्य लुप्यते ।

तर्पयित्वा नरो देवान्मनुष्यांश्च पितॄनपि ॥

श्रद्धया यमुनावार्मिः पुनार्येव कुलत्रयम् ।

जुहोति यस्तिलान्साज्यान्साविड्या शतसंख्यया ॥

तेनेष्टं क्रतुमिर्मुखैः सहस्रशतदक्षिणैः ।

यः स्नात्वा यमुनावार्मिः केशवं शिवमेव वा ॥

रविं वा पूजयेद्भक्त्या न स शोच्यो भवेन्मृतः ।

एकमप्युपवासं यः करोति यमुनान्तिके ॥

नित्योपवासी स, भवत्यहमक्षादपि शुध्यति ।

यक्ष्यत्यस्यां तु यशुना सोमेनाप्यधिकारवान् ॥

यः प्राप्स्यति फलं सोऽत्र राजसूयाश्वमेधयोः ।

यद्यत्कृतं च कालिन्द्यां शुभं वा यदि वाऽशुमम् ॥

तत्तदेवायुतजुषं भूत्वा तस्योपतिष्ठति ।

स्नानादि कर्म कालिन्द्यां येन केनापि यत्कृतम् ॥

यथावदयथावद्वा तत्साधुफलभाग्भवेत् ।

संक्रान्तौ रविवारे च सप्तम्यां वैधृतौ तथा ।

व्यतीपाते च हस्तर्क्षे ह्यपि पौष्णे पुनर्वसौ ॥
 एकादश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां च दिनक्षये ।
 पूर्णिमायां च पूर्वोक्तं फलं शतगुणं भवेत् ॥
 तदेव स्याल्लक्षगुणं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययो ।
 द्वादश्यामर्चयेद्विष्णुमेकादश्यामुपोषितः ॥
 कालिन्द्यां तस्य सुलभं तद्विष्णोः परमं पदम् ।
 यदस्या दक्षिणे कूले फलमुक्तं तवाधुना ॥
 तदेव तूत्तरे कूले फलं शतगुणाधिकम् ।

एवं तत्तत्तीर्थमथुरादिसंबन्धात्फलाधिक्यं पाद्मादेवावगन्तव्यम् ।

तथा—यामुनेनोदरस्थेन पयःपङ्केन रेणुना ।

म्रियते यो नरः पुत्रं स नरो न भवेत्पुनः ॥ इत्यादि ।

ध्यानं तु—

शंभोरम्भोमयी मूर्तिः खट्वाङ्गास्थिकपालिनी ।
 महामणिफणाकोपमैरयी प्रेतसंस्थिता ॥
 अविमुक्तश्मशानेध हैमवत्यां भिता दिशम् ।
 निजाभितचतुर्धर्गसिद्धिसाधनतत्परा ॥
 जगत्पापविनाशाय पयोरूपा महानदी । इति ।

एतन्नामानि च—

त्रयीमयी नदी सौरी ब्रह्मविद्या मुधावहा ।
 नारायणीश्वरी ब्राह्मी धर्ममूर्तिः कृपावती ॥
 पावनी पुण्यतोयाख्या सप्तसागरवेगगा ।
 तापनी यमुना यामी स्वर्गसोपानपद्धतिः ॥
 कालिन्दी कालसलिला सर्वतीर्थमयी नदी ।
 नीलोत्पलदलश्यामा महापातकमेघजम् ॥
 कुमारी विष्णुदयिता अवारितगतिः सरित् ।
 एतैर्नामपदैर्वस्तु यमुनां कीर्तयेन्नरः ॥
 दूरस्थोऽपि स पापेभ्यो महद्भ्योऽपि प्रमुच्यते ।

कालिन्दारण्यपर्वतसंबन्धात्कालिन्दीयमित्यपि कथा ततो ज्ञेया । यमु-
नासागरान्तानि यमुनोभयतीरतीर्थान्यपि तत एव ज्ञेयानि । प्रयागे
गङ्गायमुनयोः संगमस्ततः परस्परसंविदा शतयोजनपर्यन्तं सदैव गम-

नम् । तावच्च गङ्गेत्येव नाम गङ्गोन्नेदाख्ये तीर्थे च तयोः पृथग्भाव
इत्यादि च । यमुनास्नाने च विशेषः—

स्नानं करिष्यन्नभ्येत्य प्रणम्य यमुनां बुधः ।
प्रार्थयति शुचिः शान्तो मन्त्रेणानेन तद्गतः ॥
आदित्यदुहितर्देवि यमज्येष्ठे यशस्विनि ।
त्रैलोक्यवन्दिते पुण्ये पापं मे यमुने हर ॥
इत्युक्त्वा च निमज्ज्याऽऽद्यावुन्मज्ज्याऽऽद्यम्य भक्तिः ।
तर्पेत् यमं वाभिर्नामिमात्रे जले स्थितः ॥
यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
धैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥
औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।
धृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥
देवतर्पणवद्दद्याच्चतुर्दश जलाञ्जलीन् ।

वृद्धमनुः—

एकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रींस्त्रीन्कुर्याज्जलाञ्जलीन् ।

स्कान्दे परोऽपि विशेषः—

दक्षिणाभिमुखो भूत्वा तिलैः सव्यं समाहितः ।
देवतीर्थेन देवस्वात्तिलैः प्रेताधिपो यतः ॥
यज्ञोपवीतिना कार्यं प्राचीनावीतिनाऽथ वा ।
देवत्वं च पितृत्वं च यमस्यास्ति द्विरूपता ॥

एतस्य फलमाह यमुना यमं प्रति पाद्ये—

एवमस्तु मदम्भोभिः स्नात्वा त्वामादराक्षरः ।
दशमिश्च चतुर्मिश्च तर्पयिष्यति नामभिः ॥
तेन हिंसापरोऽपि त्वमिष्टकल्पो भविष्यसि ।
निरातङ्का भविष्यन्ति भवतो येऽपि पापिनः । इति ॥

एवं महिमानंभुक्त्वा—

एष तूद्देशतः प्रोक्तो मयाऽस्या गुणसंग्रहः ।
स्वरूपविस्तरं वक्तुं नै शक्तेः कोऽपि तत्त्वतः ॥

कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां विशेषतः ।

माहात्म्यं यमुनायास्तु यः शृणोति हरेस्तनुः ॥

इत्युक्तम् । इति यमुनामहिमा ।

इति श्रीमद्वरामेश्वरसूनुमठनारायणविरचिते त्रिस्थलीसेतौ
प्रयागप्रकरणं समाप्तम् ।

मवानीशंकरं नत्वा मठरामेश्वरात्मजः ।

मठनारायणः काशीं विविनक्ति सद्भक्तिभिः ॥

अथ काशीप्रकरणम् ।

तत्र माहात्म्यज्ञानस्य प्रवृत्तौपपत्तिकत्वेन तस्यावश्यं वक्तव्यत्वात्तदेव
प्रथमं निरूप्यते । अत एव पद्मपुराणे पातालखण्डे मृगं प्रति ऋषि-
कृतेषु पञ्चप्रश्नेषु प्रथमं माहात्म्यप्रश्न एव कृतः—

किं माहात्म्यं कथं वेद्यं सेव्या कैश्च द्विजोत्तम ।

परिमाणं च तस्याः किं केनोपायेन लभ्यते । इति ॥

तत्र स्कान्दे—

वाराणसी महापुण्या त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।

अन्तरिक्षे पुरी सा तु मर्त्यलोकस्य बाह्यतः ॥

पञ्चक्रोशान्तरे राजन्ब्रह्महत्या न सर्पति ।

अष्टाविंशतिकोट्यस्तु लिङ्गानां तत्र भारत ॥

पातस्ये—वाराणसीति मुबनत्रयसारमूता

धन्या सदा मम पुरी गिरिराजपुत्रि ।

अत्राऽऽगता विविधदुष्कृतकारिणोऽपि

पापक्षयाद्विरजसः प्रतिमान्ति मर्त्याः ॥

एवं स्मृतं प्रियतमं मम देवि नित्यं

क्षेत्रं विचित्रतरुगुल्मलतासुषुप्पम् ।

अस्मिन्मृतास्तनुमृतः पद्मामुवन्ति

मूर्खागमेन रहितास्तु न संशयोऽत्र ॥

लैङ्गे—मूर्लीके चान्तरिक्षे च दिवि तीर्थानि यानि च ।

अतीत्य वर्तते सर्वाण्यविमुक्तं स्वभावतः ॥

क्षेत्रं तीर्थोपनिषद्मविमुक्तं न संशयः ।

तीर्थरहस्यमित्यर्थः ।

माघे सर्वाणि तीर्थानि प्रयागमभिधान्ति हि ।

काशीस्थितानि तीर्थानि मुने यान्ति न कुत्रचित् ॥

तथा—इदं गुह्यतमं क्षेत्रं सदा वाराणसी मम ।

सर्वेषामेव जन्तूनां हेतुर्मोक्षस्य सर्वदा ॥

पाप्मे मतान्प्रति यमः—

प्राणप्रयाणावसरे ये काश्यां संगता जनाः ।

ये वा काशीति मापन्ते ये वा विष्णुपरायणाः ॥

ये वा महादेवरता ये वा सत्तीर्थमृत्यवः ।

तेषां नाहं प्रभुः कापि त्याज्या युष्माभिरेव ते ॥

ब्रह्मवैवर्ते—

कालाद्भयं नास्ति यत्र यत्र पापमयं न हि ।

जन्मान्तरसहस्रेषु कृतं नश्यति दर्शनात् ॥

तत्क्षेत्रमहिमानं कः सम्यग्दर्शयितुं क्षमः ।

अन्यत्रैव मृतानां तु जीवानां कीकसं यदि ॥

वाराणस्यां प्रपतति नरके न पतन्ति ते ।

स्वर्गं दुष्कृतिनः पापा अपि गच्छन्ति नान्यथा ॥

कीकसमस्थि ।

अस्थि केशा नखा मांसं येषां काश्यां पतेदिह ।

महापापास्तदा स्वर्गं यान्ति साहस्रवत्सरान् ।

पुनः काशीं समासाद्य मुक्ताः स्युः सर्वजन्तवः ॥

पाप्मे—मारुतेरितकाशीस्थरेणुयोगेन किल्बिषम् ।

दूरी भवति ब्रह्मणं नात्र कार्या विचारणा ॥

तथा—काशीवासी क्षुत्कृशः पुल्कसोऽपि

श्रेष्ठो राजन्मुक्तिकन्यावृतो यत् ॥

अन्यत्रस्थः सार्वभौमः स्वधर्मा

न स्याच्छ्रेष्ठो गर्भमाविकयोग्यः ॥

तथा—अन्यत्रापि प्रमीतानां श्राद्धं श्रद्धासमेधितम् ।

अत्र दीयेत तेन स्यात्तेषां कैलाससंगमः ॥

अत्र सङ्ग्राममध्ये ये प्राणांस्त्यक्षन्ति शस्त्रिणः ।
एतासां ते विषयगा न मविष्यन्ति वासव ॥

एतासामप्सरसाम् ॥

तथा—जन्मान्तरसहस्रेषु विहितैर्धर्मकर्मभिः ।
महादेवार्पितैः सा हि प्राप्या वैश्वेश्वरी पुरी ॥
शंभोरनुग्रहादेव शंकराराधनोत्थितात् ।
तत्क्षेत्रं प्राप्यते विप्रा भान्यैः साधनकोटिभिः ॥
नैतत्क्षेत्रसमं किञ्चिद्विष्टु लोकेषु विद्यते ।
अधिकं वा मुनिश्रेष्ठाः सत्यमेतद्वर्षामि वः ॥

ब्रह्मवेवर्ते—

वाराणस्यां स्वरूपमपि प्रापश्चित्तं महाघट्टम् ।

तथा—न काशिकायां पतितोऽपि धर्मकृ-
द्दुःखं समाप्नोति मम प्रसादात् ।
इति प्रतिज्ञा जगदीश्वरस्य
महानुभावस्य शिवस्य नित्या ॥
काश्यां प्रदीपः प्रमया प्रकाशितः
पापान्धकारः सलु नाशमेति ।
विश्वेशदेहोद्भवया सुविद्यया
महात्मनां पुण्यकृतां कृतात्मनाम् ॥

तथा—अन्यत्र यः कृतो धर्मः साङ्गः श्रद्धादयायुतः ।
अनेककालसंपाद्यः स सिद्धोऽत्र क्षणान्दवेत् ॥

तथा—अस्मिन्कलियुगे घोरे लोकाः पापानुवर्तिनः ।
मविष्यन्ति महानुद्धे वर्णाश्रमविवर्जिताः ॥
नान्यत्पश्यामि जन्तूनां मुक्त्वा वाराणसीं पुरीम् ।
सर्वपापप्रशमनं प्रापश्चित्तं कलौ युगे ॥
कलौ विश्वेश्वरो देवः कलौ वाराणसी पुरी ।
कलौ मागीरथी गङ्गा दानं कलियुगे महत् ॥
अष्टाङ्गादिभिर्गन्धैश्च तपोयज्ञादिभिः सदा ।
साधितैः पाक्षिकी सिद्धिरविमुक्ते निर्गता ॥

तथा—मात्रा पित्रा वाऽपि देवैर्मुनीशैः
 कर्तुं शक्यं काशिका यत्करोति ॥
 नो शक्यं तन्मन्त्रतीर्थादिभिर्वा
 ह्यन्यैर्भूपैः किं वराकैश्च लोकैः ।

प्रवेशमात्रेण नरः कृतार्थः स्थित्वा पुनः पापरतो यदा स्यात् ।
 तदा न तस्यास्ति शरीरमात्रे मृते विमुक्तिर्ननु यातनान्ते ॥
 श्रुता स्मृता गदिता बन्धमोक्षं
 करोति यत्काशिका काशरूपा ॥
 न काशिकाशंकरचिन्तकानां
 भवन्ति पापानि मुनीश्वराणाम् ॥

तथा—तीर्थार्थी न बहिर्गच्छेन्न देवार्थी कदाचन ।
 सर्वतीर्थानि देवाश्च वसन्त्यत्राविमुक्तके ॥

तथा यमः—

केचिन्नाम्ना केऽपि संदर्शनेन
 केचिद्गत्वा ज्ञानमात्रेण केचित् ॥
 केचिद्देवं दक्षिणीकृत्य केचित्
 पूजां कृत्वा केऽपि मुक्ता बभूवुः ॥

ब्रह्मा—वदन्ति काशीं प्रणमन्ति काशीं
 गच्छन्ति काशीं तव राजधानीम् ॥
 पूजाजपज्ञानपरिक्रमस्तुति-
 क्रमैर्नरा यान्ति परं सदाशिवम् ॥

तथा—पथा लोहं स्पर्शमणीं पातितं कनकं भवेत् ।
 तथा काश्यां ब्रह्मरूपं प्राप्नुयाच्छिवरूपताम् ॥
 तीर्थयात्रार्थिनो ये हि काश्यामागत्य धार्मिकाः ।
 अकृत्वा पापनिचयं पुनर्यान्ति बहिर्नराः ॥
 ते पुनः काशिकां प्राप्य जितेन्द्रियमनोगुणाः ।
 भवन्ति शुद्धाः शुद्धात्मजशुद्धब्रह्मस्वरूपिणः ॥
 स्मरणं कीर्तनं काश्या दर्शनं मोक्षशीजकृत् ।

काश्यां मृतानां हि शिवं गतानां मुक्ता न वेति प्रविचारिणो ये ।
 ते गृधकाकाजगरा ह्यलूका महामलादाः प्रभवन्ति पापाः ॥

ब्रह्मात्मरूपा काशीयं दहेत्यापानि सर्वशः ।
 दृष्टा स्पृष्टा स्मृता वाऽपि किं पुनर्धर्मवासिनाम् ॥
 तथा—संसारदावदहने पतितानां स्वकर्मभिः ।
 काश्येव शरणं नान्यन्मुक्तानामपि पार्वति ॥

तथा—चतुर्विधाश्च ये जीवा ये च देवादयः परे ।
 ते सर्वे मुक्तिमायान्ति काश्यां स्थावरजङ्गमाः ॥

तथा—पूर्वजन्मकृतैः पापैर्भहापातकसंयुतैः ।
 मुच्यते काशीमरणाज्जनो बहिरुपाजितैः ॥
 बहिष्कृतानां पापानामिदमेव महत्तरम् ।
 प्रायश्चित्तं काशिकायां मरणं वास एव वा ॥

तथा—काश्यां देवः शंकरः केशवश्च
 काश्यां देवी ह्यन्नपूर्णा रमा च ॥
 काश्यां दुण्ढिविघ्नहतां गणेशः
 काश्यां शास्ता कालराजो महेशः ॥
 काश्यां गङ्गोदग्बहा विष्णुरूपा
 काश्यां ब्रह्मा वेदघोषैरुपेतः ॥
 काश्यां दुर्गा दुःखदारिद्र्यहन्त्री
 काश्यां सूर्यो ध्याधिबाधानिहन्ता ॥

तथा—जीवतां यत्सुखं काश्यामविक्षितेन्द्रियात्मनाम् ।
 न तत्सत्येन कैलासे न वैकुण्ठे कथंचन ॥

तथा—या दृष्टा पापसंघोघान्स्मृता जन्मशतस्यै च ।
 स्पृष्टा शतसहस्रस्य नाशयत्येव काशिका ॥
 मात्रा सह समानत्वं न काश्यर्हति कुत्रचित् ।
 गर्भवासप्रदा माता काशी गर्भविनाशिनी ॥

तथा—यैर्दृष्टा यैः श्रुता काशी यैः स्मृता कीर्तिता तथा ।
 त एव वन्द्याः पूज्याश्च कृतार्था मुक्तिमागिनः ॥

महाप्रलयेऽपि काशी न नश्यतीति सनत्कुमारसंहितायामुक्तं शिवेन
 भवानीं प्रति—

गते परार्धद्वितये विलीने जगत्प्रशेषे मयि देवि सर्वे ।
 रक्षन्ति सम्पन्निविधायुधौघैर्वारणसीं काशितसूक्ष्मासिद्धिम् ॥

सर्वे प्रकमाद्गणाः ।

ननु—

दैनंदिनेऽथ प्रलये त्रिशूल-

कोटौ समुत्क्षिप्य पुरीं हरः स्वाम् ॥

विमर्ति संवर्तमहास्थिमूषण-

स्ततो हि काशी कलिकालवर्जिता ॥

इत्यादिवचनैः 'कामारिशूलाग्रधृता लयेऽपि' इत्यादिवचनैश्च दैनं-
दिनप्रलये शूलाग्रे स्थिता काशी न नश्यतु महाप्रलये तु सर्वस्य प्रकृति-
कार्यस्य नाशात्कथं काशी तिष्ठतीति वक्तव्यम् । उच्यते । प्राकृतस्य
कार्यस्य ब्रह्माण्डान्तर्गतस्य च सर्वस्य भवतु नाम लयः काश्यास्तु
'शुद्धसत्त्वात्मकं ज्ञात्वा स्तुतं स्तुतिशतैः पृथक्' इत्यादिब्रह्मवैवर्ता-
दिवचनाच्छुद्धचैतन्यात्मिकायाः

अविमुक्तमिदं क्षेत्रमपि ब्रह्माण्डमध्यगम् ।

ब्रह्माण्डमध्ये न भवेत्पञ्चक्रोशप्रमाणतः ॥

इत्यादिकाशीखण्डादिवचनाच्च ब्रह्माण्डबहिर्भूतायाः कथं लयः
स्यात् । इदं च स्वरूपनिरूपणे स्फुटं भविष्यति । काशीखण्डे—

काशीस्थेः पतितैस्तुर्या न वयं स्वर्गिणः क्वचित् ।

काश्यां पातान्द्रयं नास्ति स्वर्गे पातान्द्रयं महत् ॥

वरं काशीपुरीवासो मासोपवसनादिभिः ।

विचित्रच्छत्रसंछायं राज्यं नान्यत्र नीरिपु ॥

शशकैर्मशकैः काश्यां यत्पदं हेलयाऽऽप्यते ।

तत्पदं नाऽऽप्यतेऽन्यत्र योगयुक्त्याऽपि योगिभिः ॥

वरं वाराणसीरङ्गो निःशङ्को यो यमादपि ।

न वयं त्रिदशा येषां गिरितोऽपीदृशी दशा ॥

तथा—धर्मार्थकर्ममोक्षाख्यं पुरुषार्थचतुष्टयम् ।

अखण्डं हि यथा काश्यां न तथाऽन्यत्र कुत्रचित् ॥

तथा—प्रयागादपि तीर्थाग्राद्विमुक्तं विशिष्यते ।

यथाऽविमुक्ते निर्वाणं न तथा क्वाप्यसंशयम् ॥

अन्यानि मुक्तिक्षेत्राणि काशीप्राप्तिकराणि हि ।

काशीं श्रेष्ठ्यं विमुच्येत नान्यथा तीर्थकोटिभिः ॥

तथा—पुरा यमस्तपस्तप्या बहुकालं सुदुष्करम् ।

त्रैलोक्याधिकृतिं प्राप्तस्यक्त्वा वाराणसीं पुरीम् ॥

इत्यादि । काश्यां यात्रायां धर्मानुष्ठाने वा कालदोषो नास्तीत्युक्तं
तत्रैव—

सदा कृतयुगं चास्तु सदाचास्तूत्तरायणम् ।

सदा महोदयश्चास्तु काश्या निवसतां सताम् ॥

तथा—सदा कृतयुगं चात्र महापर्व सदाऽत्र वै ।

न ग्रहास्तोदयकृतो दोषो विश्वेश्वराभमे ॥

सदा सौम्यायनं तत्र सदा तत्र महोदयः ।

सदैव मङ्गलं तत्र यत्र विश्वेश्वरस्थितिः ॥

यथा भूमितले विप्र पुर्यः सन्ति सहस्रशः ।

तथा काशी न मन्तव्या काऽपि लोकोत्तरा त्वियम् ॥

मया सृष्टानि विप्रेन्द्र भुवनानि चतुर्वश ।

अस्याः पुर्यां विनिर्माता स्वयं विश्वेश्वरः प्रभुः ॥

तथा—विना तपोजपाद्यैश्च विना योगेन सुव्रत ।

निःश्रेयो लभ्यते काश्यामिहैकेनैव जन्मना ॥

कीर्त्ति—उत्तमं सर्वतीर्थानां स्थानानामुत्तमं महत् ।

ज्ञानानामुत्तमं ज्ञानमाविमुक्तं पुरं मम ॥

तथा—मूर्खेनैव संलग्नमन्तरिक्षे ममाऽऽलयम् ।

अयुक्तास्तं न पश्यन्ति युक्ताः पश्यन्ति चेतसा ॥

तथा—नानावर्णा विवर्णाश्च चण्डालाद्या जुगुप्सिताः ।

किल्बिषैः पूर्णदेहा ये विशिष्टैः पातकेस्तथा ॥

भेषजं परमं तेषामविमुक्तं विदुर्बुधाः ।

तथा शतशस्तीर्थान्यनुक्रम्य—

सर्वेषामपि तीर्थानामेतेषां परमा पुरी ।

नाम्ना वाराणसी दिव्या कोटिकोट्ययुताधिका ॥

लैङ्गे—पिङ्गला नाम या नाडी आग्नेयी सा प्रकीर्तिता ।

शुष्का सरिच्च सा ज्ञेया लोलार्को यत्र तिष्ठति ॥

इडानाक्षी च या नाडी सा सौम्या संप्रकीर्तिता ।

वरणा नाम सा ज्ञेया केशवो यत्र संस्थितः ॥

आभ्यां मध्ये तु या नाडी सुपुत्रा च प्रकीर्तिता ।
मत्स्योदरी च सा ज्ञेया विपुवत्तत्प्रकीर्तिता ॥

काशीखण्डे—

दक्षिणोत्तरदिग्भागे कृत्वाऽसिं वरणां सुराः ।
क्षेत्रस्य मोक्षनिःक्षेपरक्षां निर्वृतिमाययुः ॥
क्षेत्रस्य पश्चाद्दिग्भागे तं देहलिविनायकम् ।
स्वयं व्यापारयामास रक्षार्थं शशिशेखरः ॥
अनुज्ञातप्रवेशानां विश्वेशेन कृपावता ।
ते प्रवेशं प्रयच्छन्ति नान्येषां हि कदाचन ॥

तीर्थान्तरसमतावुद्धिश्च काश्यां न कार्या तदुक्तं काशीखण्डे—

रागादिदोषपरिपूश्चरमनोहृषीकाः
काशीपुरीमनुलदिव्यमहाप्रभावाम् ॥
ये कल्पयन्त्यपरतीर्थसमां समन्ता-
त्ते पापिनो न सह तैः परिमापणीयम् ॥

काशीखण्डे—

गृह्णीयुः पापकर्माणि काशीमृतविनिन्दकाः ।
सुकृतानि स्तुतिकृतो मुच्यन्तेऽत्रेति जन्तवः ॥

तथा—बहुजन्मशताभ्यासाद्योगी मुच्येत वा न वा ।
मृतमात्रोऽपि मुच्येत काश्यामेकेन जन्मना ॥

तथा—

पुण्यवानितरो वाऽपि मम क्षेत्रस्य सेवया ।
मुक्तो भवति देवेशि नात्र कार्या विचारणा ॥

तथा—गङ्गा विश्वेश्वरः काशी जागर्ति त्रितयं यतः ।

तत्र नैःश्रेयसी लक्ष्मीर्लभ्यते चित्रमत्र किम् । इत्यादि ॥

तथा—विश्वेशसंशीलनमेव योगस्तपश्च विश्वेशपुरीनिवासः ।

व्रतानि दानं नियमा यमाश्च ज्ञानं ह्यनुद्यां यदुद्वहयाम् ॥

तथा—चरणी चरितुं वित्तस्तावेव कृतिनामिह ।

चरणौ विचरेतां यौ विश्वमर्तुः पुरीं मुवि ॥

तावेव श्रवणौ श्रोतुं संविदाते बहुश्रुतौ ।

इह श्रुतिमतां पुंसां याम्यां काशी श्रुता सकृद ॥

तदेव मनुते सर्व मनस्त्वह मनस्विनाम् ।

येनानुमन्यते चेष्टा काशी सर्वप्रमाणभूः ॥

तथा—मरणं मङ्गलं यत्र विमूर्तिर्यत्र मूषणम् ।

कौपीनं यत्र कौशेयं सा काशी क्वोपमीयते ॥

तथा—काशीरजोऽपि यन्मूर्ध्नि पतेदप्यनिलाहतम् ।

चन्द्रशेखर तन्मूर्धा मवेच्चन्द्रकलाङ्कितः ॥

तथा—ब्रह्महत्यां नरः कृत्वा पश्चात्संयतमानसः ।

प्राणांस्त्यजति यः काश्यां स मुक्तो नात्र संशयः ॥

स्त्रियः पतिव्रता याश्च मम मक्तिसमाहिताः ।

अविमुक्ते मृता विप्रा यान्ति ताः परमां गतिम् ॥

विप्रा इति संबोधनम् । मात्स्ये—

मत्समः पुरुषो नास्ति योपिन्नास्ति च त्वत्समा ।

अविमुक्तसमं क्षेत्रं न भूतं न भविष्यति ॥

अविमुक्ते परो योगो ह्यविमुक्ते परा गतिः ।

अविमुक्ते परो मोक्षः क्षेत्रं नैवास्ति तादृशम् ॥

तथा—पृथिव्यामीकृशं क्षेत्रं न भूतं न भविष्यति ।

चतुर्मूर्तिः सदा धर्मस्तस्मिन्संनिहितः प्रिये ॥

चतुर्णामपि वर्णानां गतिस्तु परमा स्मृता ।

तथा—मद्भक्तास्तत्र तिष्ठन्ति विष्णुभक्तास्तथैव च ॥

ये भक्ता मास्करे देवे लोकनाथे दिवाकरे ।

तथा—ज्ञेये विहितनिष्ठानां परमानन्दमिच्छताम् ॥

या गतिर्विहिता सद्भिः साऽविमुक्ते मृतस्य तु ।

तथा—अविमुक्तगुणा वक्तुं देवदानवमानवैः ॥

न शक्यन्तेऽप्रमेयत्वात्स्वयं यत्र भवः स्थितः ।

तथा—कृत्वा पापसहस्राणि पश्चात्संतापमेत्य वै ॥

योऽविमुक्ते विपुज्येत स याति परमां गतिम् ।

उत्तरं दक्षिणं वाऽपि अयनं न विकल्पयेत् ॥

सर्वस्तस्य शुभः कालो ह्यविमुक्ते भ्रियेत यः ।

न तत्र कालो मीमांस्यः शुभो वा यदि वाऽशुभः ॥

तथा—जपध्यानविहीनानां ज्ञानवर्जितचेतसाम् ।

तथा दुःखहतानां च गतिर्वाराणसी नृणाम् ॥

इत्यादि । अग्निपुराणे—

वाराणसीं परं तीर्थं गौर्यं प्राह महेश्वरः ।

मुक्तिमुक्तिप्रदं पुण्यं वसतां गजतां हरिम् ॥

गीरिक्षेत्रं न वै मुक्तमविमुक्तं ततः स्मृतम् ।

जतं दत्तं हुतं तप्तमविमुक्ते किलाक्षयम् ॥

अश्मना चरणौ हत्वा वसेत्काशीं न हि त्यजेत् ।

तथा—वरणा च नदी चासी तयोर्मध्ये वाराणसी ।

अत्र स्नानं जपो होमो मरणं देवपूजनम् ॥

आर्द्धं दानं निवासश्च यज्ञः स्याद्भुक्तिमुक्तिदम् ।

अत्र मुक्तिमुक्तिप्रदमित्युपक्रमोपसंहाराभ्यां ते निराकृता य आहुः
काद्या मुक्तिक्षेत्रत्वात्काव्यकरणेऽत्रातिशयः कश्चिन्नास्तीति । पादौ
सृष्टिखण्डे—

वरणा चाप्यसिध्वैव द्वे नद्यौ सुरनिर्मिते ।

अन्तराले तयोः क्षेत्रं वध्या न विशते क्वचिन् ॥

वध्या हृत्या ।

तत्तीर्थं सर्वतीर्थानामुत्तमं परिकीर्तितम् ।

त्यजन्ति तत्र ये प्राणान्प्राणिनो नियतात्मनः ॥

रुद्रत्वं ते समासाद्य भवेन सह मोदते (?) ।

स्कान्दे—ब्रह्मघ्नगोघ्नगुरुतल्पगमिन्नवृत्त-

न्यासापहारिकुहकादिनिषिद्धवृत्तिः ॥

संसारमूतदृढपाशविमुक्तदेहो

वाराणसीं मम पुरीं समुपैति लोकः ॥

नारदीये—तीर्थानामुत्तमं तीर्थं क्षेत्राणां क्षेत्रमुत्तमम् ।

वाराणसीति विख्यातं सर्वदेवनिषेवितम् ॥

अथैतेषां पुराणवाक्यानां मूलमूताः श्रुतयोऽप्युच्यन्ते । तत्र जाबालोपनिषदि—‘अथैनमत्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं य एषोऽव्यक्तोऽनन्त आत्मा तं कथमहं विजानीयामिति स होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽविमुक्त उपास्यो य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति सोऽविमुक्तः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति का

वै वरुणा का च नासीसि सर्वानिन्द्रियकृतान्दोषान्वारयति तेन वरणेति
 सर्वानिन्द्रियकृतान्पापान्नाशयति तेन नासीति ' [जाबालो० ख० २]
 तथा तत्रैव—' अधिमुक्तं वै देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदन-
 मत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासाव-
 सृती भूत्वा मोक्षी भवति तस्मादधिमुक्तमेव निपेवेताविमुक्तं न विमुञ्चे-
 देवमेवेतद्याज्ञवल्क्यः ' [जाबालो० ख० १] इति । रामतापनीयोपनि-
 पद्यपि—' श्रीरामस्य मनुं काश्यां जजाप वृषमध्वजः ।

मन्यन्तरसहस्रेस्तु जपहोमार्चनादिभिः ॥

ततः प्रसन्नो भगवान् श्रीरामः प्राह शंकरम् ।

वृणीष्व यदमीदं तद्वास्यामि परमेश्वर ॥ इति ।

स होवाच—

मणिकर्ण्यां वा मत्क्षेत्रे गङ्गायां वा तटे पुनः ।

त्रियते देहि तज्जन्तोर्मुक्तिं नातो वरान्तरम् ॥ इति ।

अथ स होवाच श्रीरामः—

क्षेत्रेऽत्र तव देवेश यत्र कुत्रापि वा मुक्तिः ।

कृमिकीटादयोऽप्यत्र मुक्ताः सन्तु च नान्यथा ॥

अविमुक्ते तव क्षेत्रे सर्वेषां मुक्तिसिद्धये ।

अहं संनिहितस्तत्र पापाण्यप्रतिमादिषु ॥

क्षेत्रेऽस्मिभ्योऽर्चयेद्भक्त्या मन्त्रेणानेन मां शिव ।

ब्रह्महत्यादिपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मां शुचः ॥

त्वत्तो वा ब्रह्मणो वाऽपि ये लभन्ते पङ्कशम् ।

जीवन्तो मन्त्रसिद्धाः स्युर्मुक्ता मां प्राप्नुवन्ति ते ॥

सुमूर्षोर्दक्षिणे कर्णे यस्य कस्त्वापि वा स्वयम् ।

उपदेक्ष्यसि मन्मथं स मुक्तो भविता शिव ॥ इति ।

इत्थमनेकपुराणश्रुतिप्रथितपृथुमहिम्नो धाराणस्याः कियान्मातृशैर्म-
 हिमा लेखनीय इत्युपरम्बते ।

इति त्रिस्थलीसेतौ सामान्यतः काशीमहिमा सक्षेपेण ।

अथ काशीमाहात्म्यश्रवणादिमहिमा काशीखण्डे—

श्रुताश्च सर्वधर्मास्तैर्महापुण्यैकराशिभिः ।

श्रुत यैः स्थिरचेतोभिः काशीमाहात्म्यमुत्तमम् ॥

कौर्म—

यः पठेदविमुक्तस्य माहात्म्यं शृणुयादपि ।
 आवयेद्वा द्विजाञ्जशान्तान्सोऽपि याति परां गतिम् ॥
 आद्धे वा देवकार्ये वा राजावहनि वा द्विजः ।
 नदीनां चैव तीरेषु देवतायतनेषु च ।
 जपेदीशं नमस्कृत्य स याति परमां गतिम् ॥

लैङ्गे—एतद्द्वः कथितं सर्वं कथासर्वस्वमादरात् ।
 यः पठेच्छृणुयाद्वाऽपि क्षेत्रमाहात्म्यमुत्तमम् ॥
 सर्वक्षेत्रेषु यत्पुण्यं तत्पुण्यं सकलं भवेत् ।
 आवयेद्वा द्विजाञ्जशान्तान्कृतशीचाश्रितेन्द्रियान् ॥
 स एवं सर्वयज्ञानां फलं प्राप्नोति मानवः ।

पाप्मे मृगुः—

इत्थं तपोधनाः काश्या माहात्म्यं प्रोक्तवानहम् ।
 पच्छुत्वाऽपि विलीयन्ते पापानि मुमहान्त्यपि ॥

अथ काशीस्वरूपं पद्मपुराणे—

ब्रह्मैवेतन्निर्गुणं निर्विकारं
 निरन्तरं क्षेत्ररूपेण नित्यम् ॥
 तिष्ठत्येव इयम्बकोऽप्यत्र नित्यं
 तद्वृषत्वात्संनिहित एव चाऽऽस्ते ॥
 विभूतिं स्वां वर्शयिष्यन्निरीशः
 क्षेत्राकारं प्राप तीर्थाकृतिं च ॥

सनत्कुमारसंहितायाम्—

यत्तच्छिवानन्दमनन्तमाद्यं
 यदावयोनित्यमभिन्नरूपम् ॥
 दृश्यं समस्तोपनिषत्सु भक्तै-
 र्जानीहि तेजस्तद्दोऽविमुक्तम् ॥
 ज्योतिर्लिङ्गं त्वमेवाऽऽर्ये लिङ्गी चाहं महेश्वरः ।
 तदेतदविमुक्ताख्यं ज्योतिरालोक्यतां प्रिये ॥

काशीखण्डे—

परं ब्रह्म यदाज्ञातं निष्प्रपञ्चं निरात्मकम् ।
 निर्विकल्पं निराकारमव्यक्तं स्थूलसूक्ष्मवत् ॥

तदेतत्क्षेत्रमापर्य स्थितं सर्वगमप्यहो ।
 शंभोः शक्तिरियं काशी काचित्सर्वकंगोचरा ॥
 शंभुरेव हि जानीषादेतस्याः परमं सुरम् ।

ब्रह्मवैवर्तं कथय ऊचुः—

छत्राकारं तु किं ज्योतिर्जलादूर्ध्वं प्रकाशते ।
 निमग्नायां धरण्यां तु न निमज्जति तत्कथम् ॥

विष्णुरुवाच—

छत्राकारं परं ज्योतिर्दृश्यते गगनेचरम् ।
 तत्परं परमं ज्योतिः काशीति प्रथितं श्रुतौ ॥
 रत्नं सुवर्णं खचितं यथा भवे-
 त्तथा पृथिव्यां खचिता हि काशिका ॥
 न काशिका भूमिमयी कदाचि-
 त्ततो न मज्जेन्मम सत्कृतिर्यत् ।
 जडेषु सर्वेष्वपि मज्जमाने-
 ध्वियं चिदानन्दमयी न मज्जति ॥
 स्वयं निमग्ना कथमुद्धरेत्परान्
 लोके च वेदे च विचार्यमेतत् ।

ऋषय ऊचुः—

वासुदेव महादेव ब्रह्मरूप नमोऽस्तु ते ।
 तत्स्वरूपा कथं काशी कथं वा खचिता स्वया ॥
 भूमौ भुवननाथेश किमर्थं वा पृथक्कृता ।

विष्णुरुवाच—

सदाशिवो महादेवो लिङ्गरूपधरः प्रभुः ।
 मया स्मृतो लोकमुक्त्यै प्रादेशपरिमाणतः ॥

मुमुक्षवो मोक्षसाधनानुष्ठानेऽपीन्द्रियवैषम्यान्मोक्षविघ्नेर्मोक्षाप्राप्तौ मां
 प्रार्थितवन्तस्ततो मया लोकानुकात्म्यया प्रादेशपरिमाणः सदाशिवः
 स्मृत इति प्रघट्टकार्थः ।

लिङ्गरूपधरः शंभुर्हृदयाद्दहिरागतः ।
 वृद्धिमाप्ताद्य महतीं पञ्चक्रोशात्मकोऽभवत् ॥
 आ पातालादा वैकुण्ठं व्याप्य चोर्ध्वमवस्थितः ।
 ममेष्टदेवो दयितः परमात्मा पिनाकधृक् ॥

कैलासादभ्यगाद्देव्या भवान्या सहितः प्रभुः ।
 दृष्ट्वा लिङ्गं परानन्दं ज्योतीरूपं सनिर्मलम् ॥
 वृद्धा मामुक्तवान् रुद्रस्त्वया सम्पदिदं कृतम् ।
 ज्योतिर्लिङ्गं प्रकटितं सर्वप्राणिविमुक्तिदम् ॥
 रुद्रस्य वचनं श्रुत्वा मया तत्स्थाणुरूपधृक् ।
 शुद्धसत्त्वात्मकं ज्ञात्वा स्तुतं स्तुतिशतैः पृथक् ॥
 लिङ्गाकारं क्वचिद्भाति दण्डाकारं क्वचित्पुनः ।
 छत्राकारं क्वचिद्भाति पिण्डाकारं त्रिकोणकम् ॥
 दृश्यते मुनिसंघैस्तद्यथामति तथैव तत् ।
 जडत्वात्पृथिवी मग्ना सप्राणिनगकानना ॥
 अजडत्वादिवं लिङ्गं छत्राकारमवस्थितम् ।
 चैतन्यजडयोरैक्यं कथमेकस्थयोरपि ॥
 भवेदिति महाभागा जानन्ति कथयन्ति च ।
 तस्मात्काशी ब्रह्मरूपाऽजडा पृथ्व्या न संगता ॥

अन्यच्च—

वृष्टं तत्काशिकारूपं निर्मितं न मया परम् ।
 वदन्ति लोकाः सततं काशी केशवनिर्मिता ॥
 निर्माणं तु जडस्यात्र क्रियते नो परात्मनः ।
 उद्धरिष्यामि च महीं वाराहं रूपमास्थितः ॥
 तदा पुनः पृथिव्या हि काशी स्थास्यति मत्प्रिया ।

स्कान्दे—पञ्चक्रोश्यां परिमिता तनुरेषा पुरी मम ।

अविच्छिन्नप्रमाणार्धिर्मक्तनिर्वाणकारणम् ॥

ब्रह्मवैवर्ते—

शिवशक्त्यात्मकं लिङ्गं श्रुतिभिः परिपठ्यते ।
 योनिः शक्तिः शिवो लिङ्गं प्रकृतेः पुरुषस्य च ॥
 स्वरूपं प्रथितं वेदे पुराणादिषु पार्वति ।
 सदाशिवस्य या काचिच्छक्तिश्चैतन्यरूपिणी ॥
 सैव काशीति संश्रोक्ता लिङ्गरूपाऽनपायिनी ।
 केचित्काशीं वदन्त्येतामविमुक्तं तथाऽपरे ॥
 पञ्चक्रोशात्मकं लिङ्गं रुद्रावासमथापरे ।
 ब्रह्मवासं विष्णुवासं वाराणसीमथापरे ॥

इत्यादिनामभिरुक्तमेकमेव सनातनम् ।

लिङ्गं सादाशिवं शुद्धं ब्रह्माख्यं पूर्णचिद्वनम् ॥

तथा—यलिङ्गं दृष्टवन्ती तु नारायणपितामही ।

तदेव लोके वेदे च काशीति परिगीयते ॥

काशीखण्डे—

क्षेत्रमेतत्त्रिशूलाग्रे शूलिनस्तिष्ठति द्विज ।

अन्तरिक्षे न भूमिष्ठं नेक्षन्ते मूढबुद्धयः ॥

तथा—अविमुक्तं महाक्षेत्रं पश्चकोशीपरीमितम् ।

ज्योतिर्लिङ्गं तदेकं हि ज्ञेयं विश्वेश्वरामिधम् ॥

ब्रह्मवैवर्ते—

कदाचिल्लिङ्गरूपेण शिवेन परमात्मना ।

शक्तिः पृथक्कृता शान्ता काशीति प्रथितिं गता ॥

अधिष्ठात्री देवता त्वमिति क्षेत्रस्वरूपिणी ।

भव त्वं सर्वभक्तानां महामोक्षप्रदायिनी ॥

आरभ्य ताद्विनं देवी गङ्गा केशवसंनिधौ ।

अविमुक्तेश्वरं ध्यायन्पश्चिमामिमुखी स्थिता ॥

पूजिता सा प्रयत्नेन काशीवासफलप्रदा ।

तथा वेद्युवाच—

मूर्तिमत्पाः काशिकायाः कोऽधिकारो महेश्वर ।

क्षेत्रमूर्तिप्रमेदेन स्थितायाः किं प्रयोजनम् ॥

श्रीभगवानुवाच—

क्षेत्ररूपा तु या काशी मोक्षयेत्सर्वदेहिनिः ।

आधारमूता जीवानामाद्या प्रकृतिरव्यया ॥

मूर्तिरूपा चित्स्वरूपाऽविमुक्तेश्वरसेवया ।

पूर्णरूपा स्वमाहात्म्यं स्वयमेव विचारयेत् ॥

लिङ्गपुराणे तु विश्वेश्वरात्पश्चिममागेऽस्याः स्थलमुक्तम्—

तत्र वाराणसी देवी स्थिता विश्वरूपिणी ।

मानवानां हितार्थाय स्थिता देवस्य पश्चिमे ॥

वाराणसीं च यो दृष्ट्वा भक्त्या चैव नमस्यति ।

तस्य तुष्टा च सा देवी वसति च प्रपच्छति ॥ इति ।

अथ ध्यानम्—

श्यामा षोडशवर्षीकी मुकरुणां मूर्ति ध्याना वरं
हस्ताभ्याममपं च विश्वजननी विद्येति या गीयते ॥
याऽदृष्टा स्मरणं गताऽपि सततं या कीर्तिता संस्तुता
या दृष्टा नृमिरात्मतत्त्वममलं दद्याद्भुवं काशिका ॥

अथ प्रार्थना—

जय काशि महाविद्ये पतितानां च पावानि ।
त्वामृते गतिरन्या न संसारे मज्जतामिह ॥

अथ काशीकथामहिमा ब्रह्मवैवर्ते—

सहस्रकार्याणि विहाय काश्यां काशीगुणान्संशृणुयाद्यथावत् ।
क्षेत्रस्वरूपं प्रतिबुध्यते यैः अस्त्रा रतिः पापनिवृत्तिरुद्भवेत् ॥
काशीकथाश्रवणेन सम्यगन्तः शुद्धिर्जायते वै नराणाम् ।

तथा—काशीकथाश्रवणमङ्गलपूर्णमूर्ति-

मूर्तः स एव मगवाञ्जिश्वशान्तमूर्तिः ॥

तथा—काश्यामागत्य सततं श्रोतव्या काशिसत्कथा ।

न विना श्रवणं पुण्यं पापं वा वेत्ति कश्चन ॥

विदित्वा यतते भूयो निस्ताराय पराय च ।

तथा—स्वधर्मदानव्रतधर्मसाधनै-

रन्यैश्च योगादिमिराप्यते यत् ।

पुण्यं हृदं तेन मयेन्मतिः सतां

काशीकथाश्रवणेन मानवानाम् ॥

श्लोकार्धं श्लोकपादं वा नित्यं काशिकथामृतम् ।

पिबन्ति ये महामागास्तेषां भीतिर्न मैरवी ॥

काशीकथाश्रवणतः काशीकीर्तनतः स्मृतैः ।

यःफलं जायते नृणां न तद्योगादिभिः कचचित् ॥

अथ काशीनाममहिमा नारदीये—

बहुनाऽत्र किमुक्तेन वाराणस्या गुणान्प्रति ।

नामापि गृह्णतां काश्याश्चतुर्वर्गं न दूरतः ॥

पादौ—काशीतिवर्णद्वितयं स्मरंस्त्यजति पुद्गलम् ।

यत्र क्वापि मवेत्तस्य कैलासे वसतिः स्फुटा ॥

पुद्गलं शरीरम् । स्कान्दे—

काशी काशीति काशीति रसना रससंयुता ।

यस्य कस्यापि भूपाच्चेत्त रसज्ञो न चेतारः ॥

तथा—तावद्गर्जन्ति पापानि ब्रह्महत्यादिकान्यलम् ।

यावन्नम न गृह्णन्ति काश्याः पापाचलाशनेः ॥

ब्रह्महत्याविपापानि यस्या नाम्नोऽपि कीर्तनात् ।

त्यजन्ति पापिनं काशी सा केनेहोपमीयते ॥

तथा—वाराणसीति काशीति महामन्त्रमिमं जपन् ।

यावज्जीवं त्रिसंध्यं तु जन्तुर्जातु न जायते ॥

तत्क्षेत्रनामस्मरणान्न स भूयोऽभिजायते । इति च ।

यस्तु काशीति काशीति द्विस्त्रिजपति पुण्यवान् ।

अपि सर्वपवित्रेभ्यः स पवित्रतरो महान् ॥

तथा—वाराणसीति काशीति रुद्रावास इति स्फुटम् ।

मुखाद्विनिर्गतं येषां तेषां न प्रमवेद्यमः ॥

येन बीजाक्षरपुतं काशीति हृदि धारितम् ।

अबीजानि भवन्त्येव कर्मबीजानि तस्य वै ॥

श्रुतं कर्णाश्रुतं येन काशीत्यक्षरयुग्मकम् ।

न समाकर्णयत्येव स पुनर्गर्मजा कथाम् ॥

ब्रह्मवैवर्ते—

यथा विष्णोः शंकरस्यापि नाम्ना

लोकः शोकं नाश्य मोक्षं प्रयाति ।

वाराणस्या नाम गृह्णन्विशेषा-

त्तीर्त्वा मृत्युं मृत्युजेता स्वयं स्यात् ॥ इत्यादि ।

इति नाममहिमा । अथ काश्यादिशब्दनिर्वचनं काशीखण्डे—

काशतेऽत्र यतो ज्योतिस्तदनाख्येयमीश्वर ।

अतो नामापरं चास्तु काशीति प्रथितं विमो ॥

तथा—काशी ब्रह्मेति विख्यातं तद्ब्रह्म प्राप्यतेऽत्र हि ।

तथा—काशी ब्रह्मेति विख्यातं तद्विवर्तो जगद्भ्रमः ।

अविमुक्तं तदेवाऽऽहुः काशीति ब्रह्मवादिनः ॥

मात्स्य ईश्वरवाक्यम्—

विमुक्तं न मया यस्मान्मोक्ष्यते वा कदाचन ।
महत्क्षेत्रमिदं तस्मादविमुक्तमिति स्मृतम् ॥

काशीखण्डेऽगस्त्य उवाच—

अविमुक्तमिदं क्षेत्रं कदाऽऽरभ्य भुवस्तले ।
परां प्रथितिमापन्नं मोक्षदं चामवत्कथम् ॥
वाराणसीति काशीति रुद्रावास इति प्रभो ।
महाश्मशानमिति च कथं ख्यातं शिखिध्वज ॥

स्कन्द उवाच—

मुने प्रलयकालेऽपि न तत्क्षेत्रं कदाचन ।
प्रविमुक्तं शिवाभ्यां यदविमुक्तं ततः स्मृतम् ॥

यद्यपि मन्दराचलगतेन सदाशिवेन चिरकालं क्षेत्रं त्यक्तमेव तथाऽपि
लिङ्गरूपेण कदाऽपि न त्यक्तमित्याशयः । अत एव तत्रैवोक्तम्—

मन्दराद्विगतेनापि क्षेत्रं नैतत्पिनाकिना ।
विमुक्तं लिङ्गरूपेण अविमुक्तं ततः स्मृतम् ॥ इति ।
पियासुना च देवेन मन्दरं चित्रकन्दरम् ।
निजमूर्तिमयं लिङ्गमविज्ञातं विधेरपि ॥
स्थापितं सर्वसिद्धिनां साधकेभ्यः समर्पकम् ।
विपन्नानां च जन्तूनां दातुं नैश्वर्यसीं श्रियम् ॥
सर्वेषामिह संस्थानां क्षेत्रं वैद्याभिरक्षितुम् । इति च ।
नामाविमुक्तममवदुमयोः क्षेत्रलिङ्गयोः ॥ इति च ।

ततश्च 'आदिलिङ्गमिदं प्रोक्तं श्रीविश्वेश्वरपूजितम्' इत्युपक्रमाद्-
विमुक्तेश्वरलिङ्गरूपेण न विमुक्तमित्यभिसंधिः ।

लैङ्गे—अविशब्देन पापं तु कथ्यते वेदवादिभिः ।
तेन पापेन तत्क्षेत्रं वर्जितं वरवर्णिनि ॥ इत्यादि ।

पाप्मे—आनन्दकाननं तद्धि शंकरस्यापि पह्लमम् ।
न विमुञ्चति विश्वात्मा अविमुक्तं ततः स्मृतम् ॥ इति ।

तथा काशीखण्डे—

अस्याऽऽनन्दवनं नाम पुराऽकारि पिनाकिना ।
क्षेत्रस्याऽऽनन्दहेतुन्यादविमुक्तं निरन्तरम् ॥

तथा—ये तु वर्षेपवो देवा दिवि देवि प्रकीर्तिताः ।
 घातेपवोऽन्तरिक्षे ये ये मुव्यन्नेषवः प्रिये ॥
 रुद्रा दश दश प्राच्यवाचीप्रत्यगुदक्स्थिताः ।
 ऊर्ध्वदिक्स्थाश्च ये रुद्राः पठ्यन्ते वेदवादिभिः ॥
 असंख्याताः सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूतले ।
 ते सर्वेभ्योऽधिकाः काश्यां जन्तवो रुद्ररूपिणः ॥
 रुद्रावासस्ततः प्रोक्तमविमुक्तं घटोद्भव ॥

तथा—श्मशब्देन शवः प्रोक्तः शानं शयनमुच्यते ।
 निर्वचन्ति श्मशानार्थं मुने शब्दार्थकोविदाः ॥
 महान्त्यपि च भूतानि मलये समुपस्थिताः ।
 शेरतेऽत्र शया मूत्वा श्मशानं च ततो भवेत् ॥
 अस्तिश्च धरणा चैव क्षेत्ररक्षाकृते कृते ।
 वाराणसीति विख्याता तदारभ्य महामुने ॥

पादौ—लिङ्गं लिङ्गशरीरस्य विश्लेषं गमयेत्परम् ।
 तेन लिङ्गमिति ख्यातमप्यवर्गेकसाधनम् ॥

ब्रह्मवैवर्ते—महातत्त्वमये पादौ ब्रह्म शुद्धं सनातनम् ।
 मायाप्रवेशरहितमविमुक्तं तदुच्यते ॥

तथा—आनन्दकन्दबीजानामङ्कुराणि यतस्ततः ।
 ज्ञेयानि सर्वलिङ्गानि तस्मिन्ज्ञानन्दकानने ॥
 मम लिङ्गानि सर्वाणि ह्यङ्कुराणीव सर्वशः ।
 आनन्दादुदितानीति ह्यानन्द्वनमुच्यते ॥

लैङ्गे—अविमुक्तं परं क्षेत्रं शंकरस्य सदैव हि ।
 तन्नाम्ना तत्प्रसिद्धं च त्रैलोक्ये शूलपाणिनः ॥
 निम्नगाव्या पुरी सा च नाम्ना वाराणसी मुने ।

अथ काशीस्मरणमहिमा नारदीये—

योजनाया शतस्थोऽपि योऽविमुक्तं स्मरेद्भुवि ।
 बहुपातकपूर्णोऽपि न स पापैः प्रबाध्यते ॥

ब्रह्मवैवर्ते—स्मरन्ति ये नराः काशीं यत्र कुत्रापि संस्थिताः ।
 तेऽप्यघौघविनिर्मुक्ता भवन्ति ज्ञानभागिनः ॥

तथा—मनसा येः काशिकायाः स्मृतमौदार्यमार्थकैः ।
 तेषा मनो न स्मरति स्मरारिनगरी विना ॥

नारदीये काशीखण्डे च—

मम प्रियस्य क्षेत्रस्य योऽविमुक्तस्य संस्मरेत् ।
 प्राणप्रयाणसमये दूरगोऽप्यचवानपि ॥
 स पापपूयमुत्सृज्य स्वर्गमोगान्तमश्नुते ।
 काशीस्मरणपुण्येन स्वर्गाद्भ्रष्टो हि जायते ॥
 पृथिव्यामेकराष्ट्रमूल्या भुक्त्वा मोगाननेकशः ।
 प्राप्याविमुक्तं तत्पुण्याग्निर्दानपदमाश्मवेत् ॥

कौर्मै—ये स्मरन्ति परं कालं विदन्ति च पुरीमिमाम् ।
 तेषां विनश्यति क्षिप्रमिहामुत्र च पातकम् ॥

ब्रह्मपुराणे—

संस्मरिष्यन्ति ये स्थानमविमुक्तं सदा नराः ।
 निर्धूतसर्वपापास्ते भविष्यन्ति गणोपमाः ॥

ब्रह्मवैवर्ते—काशी काशीति काशीति बहूधा संस्मरन्निजः ।
 न पश्यतीह नरकान्वर्तमानान्स्वयंकृतान् ॥

स्वकृतकर्मजानित्यर्थः ।

भवः—अद्याऽऽरभ्य महामागा ये स्मरिष्यन्ति काशिकाम् ।
 तेषां पापक्षयो भूयो मोक्षबीजं भवत्यनु ॥
 अविमुक्तं महाक्षेत्रं स्मरन्प्राणांस्तु यस्त्यजेत् ।
 दूरदेशान्तरस्थोऽपि सोऽपि जातु न जायते ॥
 आनन्दकाननं यस्य चित्तं संस्मरते सदा ।
 तत्क्षेत्रनामस्मरणात् स भूयोऽभिजायते ॥

तथा—काशीस्मरणमात्रेण किं चित्रं यद्वं व्रजेत् ।
 गर्भवासोऽपि नश्येत् विश्वेशानुग्रहात्परात् ॥

तथा—तिष्ठन्गच्छन्स्वपन्मुञ्जन्कर्म कुर्वन्हसन्नपि ।
 योऽविमुक्तं स्मरेद्देवि तस्य जन्ममयं कुतः ॥

तथा—काद्यां येषां नाम गृह्णन्ति लोका
 बीजं तेषां जायते मोक्षमार्गं ॥
 काशीं ये वै संस्मरन्त्यन्यदेशे
 तानप्यात्मा शंकरस्तारयेच्च ॥

अथ स्तुतिमहिमा काशीखण्डे—

यः काशीं स्तौति मेधावी यः काशीं हृदि धारयेत् ।
तेन तप्तं तपस्तीक्ष्णं तेनेष्टं क्रतुकोटिभिः ॥

तथा मयः—

मुने न मे प्रियस्तद्वर्द्धीक्षितो मम पूजकः ।
पादप्रियतरः सत्यं काशीस्तवनलालसः ॥
तावृक्षुष्टिर्न मे वानेस्तावृक्षुष्टिर्न मे मखैः ।
न नृष्टिस्तपसा तावृक्ष्यावृक्ष्यात्काशिसंस्तवैः ॥
आनन्दकाननं येन स्तुतमेतत्सुचेतसा ।
तेनाहं संस्तुतः सम्यक्सर्वैः सूक्तैः भुतीरितैः ॥

तथा—वाराणस्याः स्तुतिमपि यो निशम्यान्मोदते ।
अपि ब्रह्माण्डमस्तितं ध्रुवं तेनानुमोदितम् ॥

अथ काशीगमनमहिमा ब्रह्मवैवर्ते—

प्रसङ्गतो ये गमनं प्रकुर्युर्वापारतः प्रेयणेनापि केचित् ।
बद्ध्वाऽपि ये काशिकां संपणीतास्ते श्युः कृतार्थाः भुतिषाद् दयः ॥
गमने च विष्णुप्रार्थना तत्रैव—

जय केशव देवेश जय काशीप्रियाच्युत ।
काशीं प्रापय देवेश देहि वासं जनादेन ॥

सनत्कुमारसंहितायाम्—

वाराणसीमेव यदा प्रवृत्तो गन्तुं नरस्तस्य समस्तपापम् ।
विनाश्य सार्धं गणकैर्गुणैः स्वैः प्रीतः सुहृत्पूषति धर्मराजः ॥

तथा—कृत्स्नस्य लोकस्य नृपस्य बन्धो-
र्मित्रस्य पित्रोर्महतो गुरोर्वा ।
याच्ञामथाऽऽज्ञामथ वोपदेशं
कुर्यान्न काश्यां गमनस्य विघ्नम् ॥

याच्ञादिरूपं विघ्नमिति योजना । काशीखण्डे—

ब्रह्महा योऽभिगच्छेद्देवैर्वाद्वाणसीं पुरीम् ।
तस्य क्षेत्रस्य माहात्म्याद्ब्रह्महत्या निवर्तते ॥

कौर्मि—आश्चर्यतामिदं स्थानं सेवितुं मोक्षकाङ्क्षिणाम् ।
मृताणां च पुनर्जन्म न भूयो भवसागरे ॥

लैङ्गे--काशीं प्रकृत्य--

सत्यं सत्यं पुनः सत्यं त्रिसत्यं नान्यतः शुभे ।
शीघ्रं तत्रैव संयातु यदीच्छेन्मामकं पदम् ॥

तथा काशीस्त्रण्डे--

उड्डीय सर्वतो वेशाद्यानं वाराणसीं प्रति ।
उड्डीयानो महाबन्ध एष मुक्तये प्रकल्पते ॥

योगे ह्युड्डीयानबन्धोऽस्तीह त्वयमेवेत्यर्थः । तथाऽनेकानि मरण-
चिह्नान्पुक्त्वा द्विचत्वारिंशोऽध्याय उक्तम्--

एतानि कालचिह्नानि सन्त्यन्यानि बहून्यापि ।
ज्ञात्वाऽभ्यस्येन्नरो योगमथ वा काशिकां भवेत् ॥

तथा--सर्वेषामिह पापानां प्रायश्चित्तचिकीर्षया ।

निःशङ्कैरेव वक्तव्यं प्रमाणज्ञैरिदं वचः ॥

पुरश्चरणकामश्चेद्भीतोऽसि यदि पापतः ।

मन्यसे यदि नः सत्यं वाक्यं शास्त्रप्रमाणतः ॥

ततः सर्वं परित्यज्य कृत्वा मनसि निश्चयम् ।

आनन्दकाननं याहि यत्र विश्वेश्वरः स्वयम् ॥

मात्स्ये--यदि पापो यदि शठो यदि वाऽधार्मिको नरः ।

मुच्येत सर्वपापेभ्यो ह्यविमुक्तं व्रजेद्यदि ॥

तथा--अविमुक्तं सदा देवि ये व्रजन्ति मुनिश्चिताः ।

ते तिष्ठन्तीह मुग्धाणि मद्भक्ताश्च त्रिविधे ॥

तथा--दूरं मे मरणं युवाऽहमधुना धार्यं न चित्ते त्विति

श्रोतव्यो निभृतं कृतान्तमहिषग्रैवेयघण्टारवः ।

नैकस्यात्मकटोत्कटश्रुतिपुटीं संप्राप्य हित्वा ततो

जीर्णां पर्णकुटीं ततः पटुमतिर्गच्छेत्पुरीं धूर्जटेः ॥

वत्सवेषर्ते--

शृण्वन्तु लोकाः परमार्तियुक्ता रहस्यमन्त्रं परमादरेण ।

कलौ विनष्टमतर्धेयवीर्या गच्छन्तु काशीं परमार्थराशिम् ॥

वाराणस्यां महावीर्यं नरः पापाद्विमुच्यते ।

सप्तजन्मकृतात्पापाद्गमनादेव मुच्यते ॥

पाक्षे—काशीं प्रति भस्थितानां जनानां पापकर्मणाम् ।
 घूर्णन्ते सर्वपापानि सर्वधातुगतान्यपि ॥
 काशीमुद्दिश्य यातानां सर्वः स्यात्समयः शुभः ।
 मङ्गलं सकलं वस्तु न किञ्चिद्धि विचारयेत् ॥
 काशीगमने मुहूर्तशकुनयोः प्रतीक्षा न कार्येत्यर्थः ।
 देवाः सर्वे मवेयुर्हि प्रतिबन्धकराः परम् ॥
 तानुपेक्ष्यैव गन्तव्या काशी मुक्तिप्रकाशिका ।

अथ काशीदर्शनमहिमा काशीखण्डे—

तुलापुरुषदानेन यत्पुण्यं सम्यगाप्यते ।
 काशीदर्शनमात्रेण तत्पुण्यं अद्भ्युपास्तु वै ॥

तथा—प्रयागस्नानपुण्येन यत्फलं स्याच्छिवप्रदम् ।

काशी दर्शनेत्यादि पूर्ववत् ।

तथा—भेषसां माजनं चेतन्नृजन्म न मुधा नयेत् ।

देवानामपि दुष्प्राप्यं काशीसंदर्शनाद्वते ॥

कः कलिः कोऽथवा कालः किं या कर्माण्यनेकधा ।

परानन्दप्रदं क्षेत्रमविमुक्तं यदाक्षितम् ॥

प्रसङ्गतोऽपि यन्नेत्रपथमानन्दकाननम् ।

यातं तेऽत्र न जायन्ते नेक्षेरन्पितृकाननम् ॥

तथा—यैर्वृष्टा दूरतः काशी ते पुण्याः पापशत्रवः ।

स्पृष्टा येस्तेऽपि च तत्रः भेष्टा मोक्षैकमाजनम् ॥

ब्रह्मपुराणे—

आगमिष्यन्ति ये ब्रह्मं सज्जना योजनेन तु ।

ते ब्रह्महत्याभोक्षान्मु मविष्यन्ति ममानुगाः ॥

मात्स्ये—अज्ञानाज्ज्ञानतो वाऽपि वर्तमानमतीतकम् ।

सर्वं तस्य च सत्पापं क्षेत्रं वृष्ट्वा विनश्यति ॥

पाक्षे—अस्थाः संदर्शनं व्याप्त सर्वपातकघातकम् ।

अस्यां निवासो निर्वाणं साधयत्यञ्जसा मुने ॥

ब्रह्मवैवर्ते—

पश्य तात परमाचितां पुरीं

योगिभिः सृकृतिभिर्मुनीश्वरैः ।

यां निरीक्ष्य पुरुषः पुरा कृतैः

पातकैः शरमितैर्वियुज्यते ॥

पञ्चमहापातकैरित्यर्थः ।

जन्मान्तरसहस्रैस्तु यत्पुण्यं समुपार्जितम् ।

तेन पुण्यकदम्बेन दर्शनं याति काशिका ॥

तथा—बहिष्कृतानि पापानि पूर्वजन्मार्जितान्यपि ।

काशीदर्शनमात्रेण नाशमेव्यन्ति नान्यथा ॥

अत्र बहिष्कृतानीति निर्देशात्पूर्ववचनान्यप्येतद्विषयाण्युपसंह्रियन्ते
चतुर्धाकरणवाक्यानीवाऽऽश्लेषविषयत्वेन । अन्यथा काश्यन्तःकृतपातक
परिहारार्थं पञ्चक्रोशयात्रादिविधानवैयर्थ्यं स्यात् ।

तथा—पूर्वजन्मशतकोटिसंचितं पापराशिमतुलं विनाशयेत् ।

काशिका परपदप्रकाशिका दर्शनश्रवणकीर्तनादिभिः ॥

तत्रैव मनुः—

ब्रह्मन्काशीं काशिताशेषतत्त्वां

ये ये लोकाः संस्मरन्त्यत्र कुत्र ।

ते ते मुक्ताः किं पुनर्दर्शनात्सा

दृष्ट्वा ये वै काशिकां संगताश्च ॥

अथ काशीप्रवेशमहिमा ब्रह्मवैवर्ते—

महापातकयुक्तोऽपि श्रद्धया रहितोऽपि वा ।

काशीप्रवेशादनघः सम्यक्स्थित्वा सुरी भवेत् ॥

अत्र कश्चित्काशीप्रवेशे पापं न नश्यति किंतु बहिरेव तिष्ठति । एतदे-
वानघत्वम् । अत एव लिङ्गपुराणे—

वाराणस्यां तु यः कश्चित्प्रविष्टो ब्रह्मघातकः ।

तिष्ठते ब्राह्मणः शायं निर्गते मूह्यते पुनः ॥ इति ।

स्कान्देऽपि—पञ्चक्रोशान्तरे राजन्ब्रह्महत्या न सर्पति ।

तथा पिशाचमोचनास्थाने—

प्रवेशो नास्ति चास्माकं प्रेतानां तपसां निधे ।

महतां पातकानां च वाराणस्यां शिवाज्ञया ॥ इति ।

एवमन्यान्यपि पुराणवचनानि ज्ञेयानि । इदं तु विचारासहम्—पाप-
त्वाऽऽत्मगुणस्यामूर्तस्य च बहिरवस्थानासंभवात् । अथ पूर्वं शरीराव-
च्छिन्ने स्थितमिदानीं तु व्यापकत्वादात्मनो बहिरवच्छिन्ने तस्मिन्ति-
ति न तु काश्यवच्छिन्न इति मन्यसे तत्र । अदृष्टस्य प्रदेशावच्छेदेन
त्यमायात् । यदि च पूर्णमेव बहिरवच्छिन्न उत्पन्नं पापं न तु काश्यव-

च्छिन्ने तर्हि काशीप्रवेशेन किमधिकं कृतम् । अतः स्वार्थासंभवाद्बहिः
पापस्थितिप्रतिपादकवाक्यानि बहिर्न गतव्यं किंत्वत्रैव वासः कार्यं
इत्येवंपराणि । निर्गते गृह्यते पुनरिति च न हि निन्दा निन्दितुं प्रवर्त-
तेऽपि तु विधेयं स्तोतुमिति न्यायेन बहिर्न यायादिति स्फुटमेवाऽऽह ।
किंच बहुतराणि वचांसि पापविनाशमेव प्रतिपादयन्ति । तथा हि
पाप्मे—

अत्र प्रविष्टमात्रस्य जन्तोः पापं पुराऽर्जितम् ।

विनाशमाप्नोति परं पुण्यराशिश्च वर्धते ॥

मत्स्यपुराणे—शाराणसीति भुवनत्रयसारमूता

धन्या सदा मम पुरी गिरिराजपुत्रि ॥

अत्राऽऽगता विविधदुष्कृतकारिणोऽपि

पापक्षयाद्विरजसः प्रतिमान्ति मर्त्याः ॥

शिवपुराणे—अविमुक्तप्रविष्टानां सद्यः पापं विलीयते ।

पाप्मे—चत्वारो ब्राह्मणाः शस्ता एका स्त्री च पतिव्रता । इति ।

संतप्पमानं भूरि ह्युन्न प्रति शालङ्कायनजवचनम्—

काशीं गच्छ महाराज सर्वपापप्रणोदिनीम् ।

तां प्राप्य सकलं पापं क्षययिष्यसि सर्वथा ॥

प्रत्ययार्थं च राजेन्द्र नीलीनिचयसंभवान् ।

अनिशं कञ्चुकान्पञ्च परिधत्स्व महामते ।

आकाशीदर्शनात्तां हि दृष्ट्वा स्युश्चन्द्रसंनिभाः ॥

कञ्चुका हि यदा नैरुपं जह्युः काशीविलोकनात् ।

तदा त्वं तत्स्वकलुपं क्षपितं वेत्सि सर्वशः ॥ इति ।

लैङ्गेऽपि—

ब्रह्महा योऽभिगच्छेत्तु अविमुक्तं कदाचन ।

तस्य क्षेत्रस्य माहात्म्याद्ब्रह्महत्या निवर्तते ॥

तथा—ब्रह्महत्यापहं तीर्थं क्षेत्रमेतन्मया कृतम् ।

तथा—अज्ञानाज्ज्ञानतो वाऽपि स्त्रिया वा पुरुषेण वा ।

यत्किंचिदशुभं कर्म कृतं मानुषमुद्धिना ॥

अविमुक्तं प्रविष्टस्य तत्सर्वं भस्मसाद्भवेत् ।

तथा—अविमुक्तं गता ये वै महापुण्यकृतो जराः ।

अपापा ह्यजराश्चैव अदेहाश्च भवन्ति ते ॥

तथा—जन्मान्तरसहस्रेण यत्पापं पूर्वसंचितम् ।

अविमुक्तं प्रविष्टस्य तत्सर्वं व्रजति क्षयम् ॥

नन्वेकाम्रमाहात्म्ये—

एष विश्वेश्वरो देव एषैव मणिकर्णिका ।

कलावन्तर्हिता काशी मुक्तिरत्रैव लभ्यते ॥

इति काश्या अन्तर्धानध्वणात्कृतस्तत्पवेशगमनादीति चेत् । भैवम् ।

अन्तर्धानं कलौ याति तत्पुरं तु महात्मनः ।

अन्तर्हिते पुरे तस्मिन्पुरी तु वसते ततः ॥

इति हरिवंशे वचनात् ।

तथा—कलावन्तर्हितो देवस्तत्पुरं च विशेषतः ।

पुरी तु वसते त्रित्यं सर्वप्राणिविमुक्तिदा ॥

हृत्पादिपुराणपर्यालोचनया युगान्तरप्रत्यक्षस्य सुवर्णविविधरत्नघ-
टितस्य विशेषरूपस्य देवदेवनिवासस्य पुरस्य ज्योतीरूपस्य वाऽन्तर्धा-
नात्काशीलक्षणायास्तु पुर्या मुक्त्यादिकलदाया अनन्तर्धानात् काचि-
दनुपपत्तिः । एवमन्यान्यपि तत्तत्पुराणगतान्यन्तर्धानवचांसि नेयानि ।
एकाम्रप्रशंसावाक्ये तु काशीपदं पुरपरमेव । यद्वा तत्क्षेत्रस्तुतिपरतया
तन्न स्वार्थे तात्पर्यं भजते । सनत्कुमारसंहितायाम्—

अन्तःकृताधं न बहिर्नक्षत्यप्यश्वमेधतः ।

बहिष्कृता ब्रह्महत्याऽप्यन्तर्पातस्य नश्यति ॥

कौर्मे—महापातकिनो ये च ये चैभ्यः पापकृत्तमाः ।

घाराणसी समासाद्य ते यान्ति परमां गतिम् ॥

तथा—प्रविष्टमात्रे देवेशे ब्रह्महत्या कपदिनि ।

हाहेत्युक्त्वा सनादं सा पातालं प्राप दुःखिता ॥

इति महादेवब्रह्महत्यानाशान्यार्थदर्शनेन तन्नाऽशोऽपि फलमुक्तम् ।

तथा—भेरुमन्दरमात्रोऽपि राशिः पापस्य कर्मणः ।

अविमुक्तं समासाद्य तत्क्षणाद्ब्रजति क्षयम् ॥

काशीखण्डे—

काशीप्राप्तिर्यं योगः काशीप्राप्तिरिदं तपः ।

काशीप्राप्तिरिदं दानं काशीप्राप्तिः शिवैकता ॥

तथा—अन्यान्यपि च पापानि महान्त्यल्पानि यानि च ।
क्षयन्ति तानि सर्वाणि काशीं प्रविशतां सताम् ॥

मत्स्यपुराणे—

सर्धगुह्योत्तमं स्थानं मम प्रियतमं शुभम् ।
धन्याः प्रविष्टाः सुश्रोणि मम भक्ता द्विजातयः ॥

तथा—अविमुक्तं शुभं प्राप्य मन्दूक्ताः कृतनिश्चयाः ।
निर्धूतपापा विमला भवन्ति विगतक्लमाः ॥

काशीप्रवेशे शुभाशुभकालविचारोऽपि न कार्यः । अत एवोक्तं
काशीसण्डे—

अथ वा काशीसंप्राप्तौ न चिन्त्यं हि शुभाशुभम् ।
तद्वै हि शुभः कालो यदैयाऽऽप्येत काशिका । इति ॥

इदं चासंभवविषयम् । संभवे तु शुभकालः शोध्य एव, अथ वेति.
वचनात् । अत्र प्रवेशदर्शनादिष्वविशेषश्रवणेऽपि प्रारब्धव्यतिरिक्त-
पापक्षयो द्रष्टव्यः प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षय इतिवचनात् । प्रारब्ध-
कर्मक्षये प्रवेशमात्रेण शरीरपातप्रसङ्गाच्च । अत एव ब्रह्मवैवर्ते—गोदा-
वरीतीरदेशोत्पन्नस्य वेदधर्मसंज्ञस्य गुरोर्द्विपकारयेन शिष्येण सह
काश्यामागतस्यापि प्रारब्धनाशो नाभूदित्युक्तम्—

ततस्तौ सहितौ विप्रौ काशीं गत्वा स्थितौ सुखम् ।

इत्याहुस्त्वा—

प्रारब्धभोगमखिलं गुरुर्भोक्तुं प्रचक्रमे ।
कुष्ठरोगं समासाद्य नेत्रान्धत्वमपि प्रभुः ॥

इत्यादि । अत्रेदं विवेक्तव्यम्—किं काशीप्रवेशादतीताशेषजन्मार्जितं
पापं नश्यत्युत्तैतज्जन्मजमेवेति । अत्र केचित्—अनेकजन्मीयपापनाशो
लिङ्गं दशाश्वमेधीशं(यं) दृष्ट्वा दशहरातिथौ ।
दशजन्मार्जितैः पापैस्त्यज्यते नात्र संशयः ॥

इत्याद्यनुपपत्तिः । एवं दशाश्वमेधे ज्येष्ठशुक्लप्रतिपदादिदशम्यन्तं
स्नाने क्रमेणैकहारादिजन्मपातकनाशप्रतिपादकानि तत्तल्लिङ्गदर्शनाञ्चि-
जन्मादिपातकनाशप्रतिपादकानि चानुपपन्नानि वचनानि स्युः क्षेत्र-
प्रवेशादेवाशेषपापक्षयात् । अतः प्रवेशादेतज्जन्मार्जितमेव पापं नश्यति ।
तत्तत्तीर्थस्नानादिना तु प्राग्जन्मीयपापक्षय इति । एवं तु जन्मान्तर-

सहस्रेणेत्यादिप्रागुदाहृतैः प्रवेशादनेकजन्मपापनाशप्रतिपादकवचनैर्वि-
रोधापातात्तत्तत्तीर्थस्नानादिना पापादिशब्दलक्षिता पापवासनाऽनेक-
जन्मीया नश्यति प्रवेशात्खिलपापनाश एव । न च ततो वासनाऽपि
नश्यतीति वाच्यम् । तथा सति काशीप्रविष्टानां वासनाभावात्पापे
प्रवृत्त्यभावापत्तेस्तस्याः प्रवेशानिवर्त्यत्वात्कारणान्तरादेव निवृत्तेः ।
तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते—

पूर्वजन्मसहस्रैर्यस्त्वनुभूतः कलिर्बहिः ।

तद्वासना हृद्गताऽत्र कथं याति महर्षयः । इति ॥

अतः प्रवेशादखिलजन्मीयपापनाशः, तत्तत्तीर्थस्नानादिभिस्तु तत्त-
जन्मीयपापवासनानिवृत्तिरेवेत्यन्ये । अपरे त्वेवं सति पापादिशब्देषु
वासनालक्षणापत्तिर्दोषो वासनानाशो च पुनः काशीस्थानां पापे
प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । न च ततः प्राचीनजन्मानुवृत्तवासनातस्तदुपपत्तिः ।
कृत्तिवासविश्वेश्वरादिदर्शनेनाशेषपापक्षयप्रतिपादनात्तत्राशेषवासना-
निवृत्तिपरत्वे पापप्रवृत्त्यनुपपत्तेर्दुष्परिहरत्वात् । अतः प्रवेशादशेषमेव
पापं नश्यति । काशीस्थतत्तत्तीर्थस्नानतत्तल्लिङ्गदर्शनादिना त्वेकद्यादि-
जन्मीयपापनिवृत्तिर्ये देशान्तरमृताः युग्यतिशयेन काश्याद्युत्पन्नास्तद्वि-
षयतयाऽप्युपपन्नेति न काचिदनुपपत्तिः । ननु तेषामपि लिङ्गशरीरस्य
काशीप्रवेशादखिलं पापं नष्टमेव । मैथम् । पाठतिर्थगधिकरणन्यायेन

यतो विधिनिषेधेषु मनुष्याणामधिक्रिया ।

अतः पशुपिशाचाद्या धर्माधर्मोत्तरा मताः ॥

इतिपद्मपुराणाच्च मनुष्याधिकारित्वाच्छास्त्रस्य लिङ्गशरीरे पापना-
शासंभवात् । न हि ज्वलनस्य दाहकत्वमिव काशीसंबन्धमात्रस्य पाप-
नाशकता किंत्वधिकारिकृतयथाविधिसंबन्धस्य । अन्यथाऽङ्गविधिवै-
षट्प्यापातात् । न च लिङ्गशरीरस्य काशीसंबन्धस्तथा । यत्तु पिशाच-
मोचनादपाने पिशाचस्यापि तत्र स्नानात्पेशाच्चनिवृत्तिप्रतिपादनं तत्स्तु-
त्यर्थतया न स्वार्थं प्रमाणम् । यद्वा निपादस्थपतीष्टिद्यायद्वचनं वाच-
निकमिति न्यायेन तन्मात्रविषयमेव । लिङ्गदेहस्य तु काशीप्रवेशात्पाप-
निवृत्तौ न वचनमस्ति । अतः काश्याद्युत्पन्नविषयाणि तत्तत्तीर्थस्नानादेक-
द्यादिजन्मीयपापनाशवचनानीति । यत्तु 'तत्र ब्रह्मेश्वरं दृष्ट्वा ब्रह्मलोके
महीपते' इत्यादि ब्रह्मलोकेन्द्रलोकादिफलं यच्च कचिन्मुक्तादि-

फलं श्रुतं तदपि यात्रां कृत्वा देशान्तरमृतविषयम् । नन्वेवं
काशीप्रवेशात्मप्रवेशावाधिकृतसकलपापनाशे कृतकाशीयात्रस्याकृतका-
शीपातकस्य काशीतो निर्गमनसमन्तरमेव मरणेऽनन्तस्वर्गापत्तिः
केवलपुण्येन पुनः संसारासंभवात् । न च पुण्यान्तं यावत्स्वर्ग-
भोगोऽनन्तरं मोक्ष एव तस्येति युक्तं अवणादिजन्यात्मज्ञानाभावे तद-
नुपपत्तेरिति चेन्न । तस्यापि पापसंभवात् । अस्वास्थादिना मरणे
नित्यादिलोपजप्रत्यवायापत्तेः । चोरादिमिह्नने तु दुर्मरणजपापापत्तेः ।
अन्ते द्रुष्टमतिसंभवेनान्ते मतिः सा गतिरितिवचनाद्वेकयोऽन्यापत्तेश्च ।
अतः काशीप्रवेशादखिलपापनाशेऽपि न काचिदनुपपत्तिः । अजवस्तु
स्मरणगमनदर्शनप्रवेशतत्तत्तीर्थस्नानादीनां नियतक्रमाणां फलावैलक्षण्य
उत्तरोत्तरानर्थक्यापातात्प्रत्येकं च सर्वपापक्षयववणात्क्षये च स्वतो वैल-
क्षण्यमावेऽपि कायिकवाचिकमानसिकबुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वसकृदावृत्ता-
स्पन्तावृत्तमहापातकोपपातकादिप्रतियोगिकृतवैलक्षण्यसंभवात्पापे च
सर्वत्वस्यावान्तरवैजात्यावच्छेदेनैव संकुचद्वृत्या सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः
सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ सर्वेभ्यश्चातुर्मास्यानीतिवत्संभवाद्भ्रमनादौ प्रत्येकं
सर्वपापनाशेऽपि न काचिदनुपपत्तिः । तथा च प्रवेशाद्यजातीयं सर्वं
पापं नष्टं तद्विजातीयमेवैकस्याविजन्मीयं तत्तत्तीर्थस्नानाद्यप्यतीत्याहुः ।
अत्र परीक्षकैर्विचार्य युक्तः पक्षो ग्राह्यः ।

इति नारायणमहविरचिते त्रिस्थलीसेतौ काशीप्रवेशविचारः ।

अथ काश्यादिक्षेत्रपरिमाणम् ।

तत्र पादौ पातालखण्डे—

परिमाणं च वक्ष्यामि तन्निबोधत सत्तमाः ।

मध्यमेश्वरमारभ्य यावद्देहालिविघ्नयम् ॥

सूत्रं संस्थाप्य तद्विष्णु भ्रामयेन्मण्डलाकृतिः ।

तत्र या जायते रेखा तन्मध्ये क्षेत्रमुत्तमम् ॥

काशीति यद्विदुर्वेदास्तत्रैव मुक्तिः प्रतिष्ठिता ।

काश्यन्तः परमं क्षेत्रं विशेषफलसाधनम् ॥

वाराणसीति विख्यातं तन्मानं निगदामि वः ।

दक्षिणोत्तरयोर्नद्यौ वरणाऽसिश्च पूर्वतः ॥

जाह्नवी पश्चिमे चापि पाशपाणिर्गणेश्वरः ।

तस्या अन्तःस्थितं दिव्यं विशेषफलसाधनम् ॥

अविमुक्तमिति ख्यातं तन्मानं च ब्रवीमि वः ।
 विश्वेश्वराच्चतुर्दिक्षु धनुःशतयुगोन्मितम् ।
 अविमुक्तामिधं क्षेत्रं मुक्तिस्तत्र न संशयः ॥
 गोकर्णेशः यश्चिमे पूर्वतश्च
 गङ्गामध्यमुत्तरे मारभूतः ।
 ब्रह्मेशानो दक्षिणे संप्रदिष्ट-
 स्तत्तु प्रोक्तं भवनं विश्वमर्तुः ॥

विश्वमर्तुर्मध्यमन्तर्गृहम् । ततश्च काशीवाराणस्यविमुक्तान्तर्गृहा-
 रूपानां चतुर्णां क्षेत्राणामुत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वान्तर्वातिं पूर्वपूर्वपेक्षया न्यूनप-
 रिमाणं चेति संपिण्डितार्थः । तथा ब्रह्मपुराणे रुद्रं प्रति ब्रह्मा काशी-
 क्षेत्रमाह—

पञ्चक्रोशप्रमाणं तु क्षेत्रं दत्तं मया तव ।
 क्षेत्रमध्ये यदा गङ्गा गमिष्यति सरित्पतिम् ॥
 तेन सा महती पुण्या पुरी रुद्र मविष्यति ।
 पुण्या चोदङ्मुखी गङ्गा प्राची चापि सरस्वती ॥
 उदङ्मुखी योजने द्वे गच्छते जाह्नवी नदी ।

मध्यमेश्वरात्तर्धविक्षु पञ्चक्रोशप्रमाणमित्यर्थः । यत्तु ब्रह्मवैवर्ते काश-
 कलावचः—

अहो महालिङ्गमयं जनार्दनं
 पश्यामि काश्यां परमात्मरूपम् ।
 आनाहतो योजनपञ्चकात्मकं
 विस्तारि गव्यूतियुगं तु सार्धम् ॥ इति ।

अत्र योजनं क्रोशस्तेन समन्ततः पञ्चक्रोशतैवेति न विरोधः । वारा-
 णसीक्षेत्रं तु वरणास्योरन्तरा तदुक्तं कौर्म—

वरणायास्तथैवास्या मध्ये वारणसी पुरी । इति ।

मात्स्ये—द्वियोजनमथार्धं च पूर्वपश्चिमतः स्थितम् ।
 अर्धयोजनविस्तीर्णं दक्षिणोत्तरतः स्थितम् ॥
 वरणा च नदी यावद्यावच्छुष्कनदी तथा ।
 एष क्षेत्रस्य विस्तारः प्रोक्तो देवेन धीमता ॥

शुष्कनदी, असी । अत्र प्रथमार्धे काश्या एव विस्तार उक्तो न तु
 वाराणस्याः । तस्यां पूर्वतो जाह्नवीति पाप्मे जाह्नव्याः पूर्वावधिकरः

णात् । ' क्षेत्रस्य संदर्श च पूर्ववेलां पृष्ठेन गङ्गा प्रवहत्यजस्रम् ' इति सनत्कुमारसंहितोक्तेश्च । अतो दशकोशपरिमिते काशीक्षेत्रे गङ्गाया मध्ये व्यवच्छिन्ने पूर्वार्धं परित्यज्य पश्चिमार्धं गङ्गासीदेहलीविनायक-
वरणारूपैश्चतुर्दिगवधिमिरवच्छिन्नो देशो वाराणसीति सिध्यति । तथा मात्स्य एव—

द्वियोजनं तु विस्तीर्णं पूर्वपश्चिमतः स्मृतम् ।
अर्धयोजनविस्तीर्णं तत्क्षेत्रं दक्षिणोत्तरम् ॥
वरणा च नदी यावद्यावच्छुष्कनदी तु वै ।
मीमचण्डीं समारभ्य पर्वतेश्वरमन्तिके ॥

इदमपि पूर्वेण व्याख्यातम् । अत्र च द्वियोजनमित्यदूरव्यवधानेन स्थूलपरिमाणामिप्रायेण वा सार्धद्वियोजनपरमेव । पादो मृष्टिखण्डे—

वरणा चाप्यसिश्चैव द्वे नद्यौ मुरनिर्मिते ।
अन्तराले तयोः क्षेत्रं बध्या न विशते बधचित् ॥

अत्र सार्धत्र शास्त्रोक्ता संगमेश्वरप्रदेशस्थैवासी गृह्यते । तेन कदा-
चिद्गङ्गाप्रवाहस्य दूरदेशगमनेन नगराधस्तास्मिन्तयाऽसीप्रवाहवहनेऽपि गङ्गातीरस्य वाराणस्यन्तःपाताविधातः । पञ्चकोशयात्रयाऽपीदमेव वाराणसीक्षेत्रं प्रदक्षिणी क्रियते । पञ्चकोशयात्रासमाख्याऽपि प्राक्प-
श्चाच्च गङ्गादेहलीविनायकावधिकस्य क्षेत्रस्य कोशपञ्चकपरिमितत्वा-
दुपपन्ना । एवं च सति गङ्गाया वाराणस्यन्तर्गतत्वं परपारे च वाराण-
सीसत्त्वं मणिकर्णिकेश्वरगङ्गाकेशवादिक्रमेण वचनबलात्परपारं परि-
त्यज्य यात्राकरणमिति वदतामभिप्रायं न विद्मः । विद्मश्च काशीवारा-
णस्योर्विवेकाग्रहमिति । यदपि क्षेत्रमध्यादितिवचने यद्यपि क्षेत्रमध्ये गङ्गाप्रवाहः प्रतीयते तथाऽप्यन्तराले तयोः क्षेत्रमिति ब्रह्मपुराणाक्षे-
त्रमध्यपदं क्षेत्रस्पर्शमात्रपरं ग्राममध्ये न गत इतिवदिति तदप्यसत् ।
क्षेत्रमध्यादितिवचसः काशीपरतया वाराणसीपरत्वामावस्योक्तत्वात् ।
अविमुक्तप्रमाणं तु लिङ्गपुराणे—

कृत्तिवाससमारभ्य क्रोशं क्रोशं चतुर्दिशम् ।
योजनं चैव तत्क्षेत्रं गणे रुद्रैश्च संवृतम् ॥

तथा—क्षेत्रमध्ये यदा लिङ्गं मूर्तिं भित्त्वा समुत्थितम् ।
मध्यमेश्वरसंज्ञं तु रूपातं सर्वसुरासुरैः ॥

अस्मादारभ्य लिङ्गात्तु क्रोशं क्रोशं चतुर्ध्वपि ।
 योजनं विद्धि तत्क्षेत्रं मृत्युकालेऽमृतप्रदम् ॥
 एष क्षेत्रस्य विस्तारः पुराणे परिकीर्तितः ।
 अस्मात्तु परतो देवि विहारो नैव विद्यते ॥

स्कान्दे—चतुष्क्रोशं चतुर्दिक्षु क्षेत्रमेतत्प्रकीर्तितम् ।

योजनं विद्धि चार्वाङ्गि मृत्युकालेऽमृतप्रदम् ॥

तथा—मुक्तिक्षेत्रप्रमाणं च क्रोशं क्रोशं च सर्वतः ।

आरभ्य लिङ्गावस्माच्च पुण्यदान्मध्यमेश्वरात् ॥

अत्र लैङ्गस्कान्दालोचनया कृत्तिवासमध्यमेश्वरयोश्चतुर्दिक्षु योजन-
 मितमविमुक्तम् । पादौ तु विश्वेश्वरात्सर्वतो धनुःशतद्वयमितम् । तथा
 चात्र परिमाणविकल्पः । योजनमित्येतत्तु वचनत्रयेऽपि प्रथमार्धोक्ता-
 विमुक्तक्रोशेन सह योजनस्य पञ्चक्रोशात्मकत्वात्काशीपरिमाणपरमिति
 न काचिदनुपपत्तिः । कृत्तिवासस्य च मध्यमेश्वरसामीप्यादल्पान्तरता
 न दोषाय । अन्तर्गृहपरिच्छेदश्च काशीरण्डे—

पूर्वतो मणिकर्णीशो ब्रह्मेशो दक्षिणे स्थितः ।

पश्चिमे चैव गोकर्णो भारभूतस्तथोत्तरे ॥

इत्येतदुत्तमं क्षेत्रमविमुक्ते महाफलम् ।

अविमुक्ते तन्मध्ये । अत्र पूर्वतो मणिकर्णिकेश्वरस्यावधित्वोक्तावपि
 पादैकवाक्यतया गङ्गामध्यमेव तेनोपलक्ष्यते । तेन गङ्गार्धजलमृतस्य
 क्षेत्रचतुष्टयमरणसिद्धिः । विकल्प एवेत्यन्ये । तदयं संक्षेपः—

सीमाविनायकेभ्यश्च बहिः काश्याः प्रमाणतः ।

तावत्क्षेत्रं विजानीयाद्यावद्धनुःशतत्रयम् ॥

इति वचनात्पश्चिमे भीमचण्ड्याः परतो धनुःशतत्रयमितदेशेन सह
 पूर्वतो गङ्गापारेण च साधं वर्तुलं काशीक्षेत्रम् । गङ्गा तु तन्मध्ये
 बहति क्षेत्रमध्याद्यदा गङ्गेतिवचनात् । गङ्गासीभीमचण्डीपाशपाणि-
 वरणान्तर्गतं क्षेत्रं धाराणसी । पञ्चक्रोशयात्रायां च क्षेत्रबहिष्स्थापि
 पृथ्वीश्वरसुयूपसरोवृषमध्वजादर्गमनं वचनबलादमवति । स्कान्दलै-
 ङ्गवशान्मध्यमेश्वरकृत्तिवाससमन्तात्क्रोशमितमविमुक्तम् । पादौ तु विश्वे-
 श्वरतः समन्ताद्धनुःशतद्वयमितम् । अन्तर्गृहं तु पूर्वादिषु गङ्गामध्यमहो-
 रपरगोकर्णेश्वरभारभूतेश्वरावधिकम् । एवं चतुर्विधे क्षेत्रे मरणे मुक्ति-

तारतम्यं वक्ष्यामः । काशीक्षेत्राद्वाहिः समन्ताद्योजनं देवभूमिस्तत्र
मृताः स्वर्गमाजः ।

काश्याश्चतुर्विंशं देवि योजनं स्वर्गभूमिका ।

मृतास्तत्र हि गच्छन्ति स्वर्गं सुकृतिनां पदम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनात् । वामनपुराणे तु हरिणा महेश्वरं प्रति क्षेत्रा-
न्तरमप्युक्तम्—

योऽसौ प्राङ्मण्डले पुण्ये मदंशप्रभवोऽव्ययः ।

प्रयागे वसते नित्यं योगशायीति विश्रुतः ॥

वरणादक्षिणात्तस्य विनिर्याता सरिद्वरा ।

विश्रुता वरणेत्येव सर्वपापहरा शुभा ॥

सव्पादन्या द्वितीया च असिरित्येव विश्रुता ।

ते उभे सरितां भेष्ठे लोकपूज्ये बभूवतुः ॥

तयोर्मध्ये तु यो वेशस्तक्षेत्रं योगशायिनः ।

त्रिलोक्यप्रवरं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ॥

न तादृशोऽस्ति गगने भूम्यां न च रसातले ।

तत्रास्ति नगरी पुण्या ख्याता वाराणसी शुभा ॥

यस्यां हि भोगिनो नाशे प्रयान्ति भवतो लयम् ।

इति श्रीमद्भगवद्गीताविरचिते त्रिस्थलीसेतौ काशी.

प्रकरणे क्षेत्रपरिमाणम् ।

अथ कियत्कालं काशीवासफलम् ।

स्कान्दे—तीर्थान्तरे गवां कोटिं विधिवद्यः प्रयच्छति ।

एकाहं यो वसेत्काश्यां काशीवासी तपोधरः ॥

तथा—अहोरात्रं स्थित्वा भवति सुकृती पापरहित-

स्त्रिरात्रं यस्तिष्ठेत्स खलु सुखमोक्षैकनिलयः ।

निवासं ये कुर्युर्विततमधिकारानुगुणितं

न ते धर्मात्मानः पुनरपि भवभ्रान्तिषु जुषः ॥

त्रिरात्रमपि ये काश्यां वसन्ति नियतेन्द्रियाः ।

तेषां पुनन्ति नियतं स्पृष्टाश्चरणरेणवः ॥

तथै—यत्पुण्यमश्वमेधेन यत्पुण्यं राजसूयतः ।

काश्यां तत्पुण्यमाप्नोति त्रिरात्रवसनाद्यमी ॥

मात्स्ये—मासमेकं वसेद्यस्तु लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
 सम्यक्तेन वतं चीर्णं दिव्यं पाशुपतं महत् ॥
 जन्ममृत्युभयं तीर्त्वा स याति परमां गतिम् ।

इदं चान्यत्र मृतस्यापि काशीवासमात्रस्य मुक्तिर्वीजतया जन्मान्तराभिप्रायेण परम्परया परमगतिरूपमोक्षप्राप्तिः फलं ज्ञेयम् । अत एवोक्तम्—

बहुकालमुपित्वाऽपि नियतेन्द्रियमनसिः ।
 यद्यन्यत्र विपद्येत दैवयोगाच्छुचिस्मिते ॥
 सोऽपि स्वर्गसुखं भुक्त्वा भूत्वा क्षितिपतीर्देवैरः ।
 पुनः काशीमवाप्स्याऽऽर्ये विन्देन्निःश्रेयसं परम् ॥ इति ।

तथा—एकाहारस्तु यस्तिष्ठेन्मासं तत्र वरानने ।
 यावज्जीवकृतं पापं मासेनैकेन शुध्यति ॥

इदं काश्यां मासमुपित्वाऽन्यत्र मृतस्य । अमोक्षरूपत्वाद्यावज्जीवमिति । अन्तर्गृहयात्राद्यसमर्थस्य समर्थस्यापि वा तदकुर्वाणस्पैकाहारत्वाविधर्मविशिष्टमासवासाद्यावज्जीवकृतं मानसादिक्षुद्रपापं नश्यतीत्यर्थः । तेन नान्यत्र कृतस्य पापस्य नाशस्तस्य काशीप्रवेशाज्ञाशोत् । नाप्यत्रैव कृतमहापातकस्य तस्यैतावन्मात्रेण नाशासंभवात् । न क्षुद्रपापस्य, अन्तर्गृहयात्रादिना नाशादित्यादिविकल्पाः परिहृता भवन्ति । यद्वा यावज्जीवकृतपापवासना नश्यतीत्यर्थः ।

स्कान्दे—निमेषमात्रमपि यो ह्यबिमुक्तेऽतिमक्तिमान् ।
 ब्रह्मचर्यसमायुक्तस्तेन तप्तं महत्तपः ॥
 संवत्सरं वसंस्तत्र जितक्रोधो जितेन्द्रियः ।
 अपरस्वविपुष्टाङ्गः परान्नपरिवर्जकः ॥
 परापवादरहितः किञ्चिद्धानपरायणः ।
 समासहस्रमन्यत्र तेन तप्तं महत्तपः ॥

ब्रह्मवैवर्ते—

अहोरात्रं स्थिता ये तु पुण्यसंभारसंततिः ।
 तेषां प्रवर्धते नित्यं माससंवत्सरक्रमैः ॥

अथ क्षेत्रसंन्यासो ब्रह्मवैवर्ते—

आनन्दाख्ये कानने ये वसन्ति
 क्षेत्रन्यासं संविधायात्र पुत्र ।

तैर्वस्तव्यं रुद्ररूपैर्हि यत्ना-
द्यतो रुद्रो धर्मपालः प्रसिद्धः ॥

तथा—अनेकजन्मसु महत्साधनेर्ज्ञानमुत्तमम् ।
प्राप्नुवन्ति तदेकेन जन्मना साधुवासिनः ॥
अविमुक्तं समासाद्य न त्यजेन्मोक्षकामुकः ।
क्षेत्रन्यासं दृढं कृत्वा वसेद्भर्मपरः सदा ॥
यथा पतिव्रता नारी भर्तारमनु गच्छति ।
तथाऽस्य हस्तमालम्ब्य काशीमनुगतो भवेत् ॥

तथा—वाराणसीं समासाद्य यो बहिर्गन्तुमिच्छति ।
तदन्नं वर्जयेद्धीमांश्चाण्डालस्यान्नवत्सदा ॥
मोहेनापि बहिर्गन्तुमनुज्ञां यः प्रयच्छति ।
शैरवादिषु घोषेषु नरकेषु पतत्यधः ॥

तथा—एस्याः प्रसादादन्यास्तु पुर्वो मोक्षं वितन्वते ।
तां काशीं को न सेवेत मोक्षार्थं सर्वदा शुभाम् ॥

तथा—वसन्ति पापा न हि काशिकायां
वसन्ति चेदत्र मृतिर्न जायते ।
मृतिर्भवेद्यत्र हि यातनाक्षयः
क्षये मधेन्मोक्षमुखे तु धिकृतः ॥

तथा—तीर्थानि कृत्वा काश्यां तु वसेन्निर्व्याकुलः सदा ।
न तु काश्याः प्रगन्तव्यं तीर्थान्यत्र वसन्ति यत् ॥

सनत्कुमारसंहितायाम्—

नष्टेषु सर्वेषु कलाकुपाये-
प्लासाद्य काशीं शिवराजधानीम् ।
लिङ्गं प्रतिष्ठाप्य वरं स्वनाम्ना
वसेत्सदा विघ्नशतैर्हतोऽपि ॥

काशीखण्डे—

ज्ञात्वा क्षेत्रस्य माहात्म्यं यो वसेत्कृतनिश्चयः ।
तं तारयति विश्वेशो जीवन्तं त्वथवा मृतम् ॥

तथा—जन्मान्तरसहस्रेस्तु यत्पुण्यं समुपार्जितम् ।
तत्पुण्यपरिवर्तेन काश्यां वासोऽत्र लभ्यते ॥

तथा—काशी द्विजाशीर्भिरहो यदासा
 कस्तां मुमुक्षुर्यदि वाऽमुमुक्षुः ।
 ग्रासं करस्थं स विसृज्य हृद्यं
 श्वकूर्परं लेढि विमूढचेताः ॥

इरयादि पञ्चमेऽध्याये ।

तथा—सापद्यं संपद्यं ज्ञात्वा सापाद्यं कायमुच्चकैः ।
 चपलाचपलं चाऽऽयुर्मत्वा काशीं समाश्रयेत् ॥

तथा—पस्तत्र निवसेद्विप्र संयतात्मा समाहितः ।
 त्रिकालमपि भुञ्जानो वायुमक्षसमो भवेत् ॥

तथा—अद्य प्रातः परश्वो वा मरणं प्राप्यमेव च ।
 यावत्कालविलम्बोऽस्ति तावत्काशीं समाश्रयेत् ॥

कौर्मे—मोक्षं सुदुर्लभं मत्वा संसारं चातिमीषणम् ।
 अश्मना चरणौ हत्वा वाराणस्यां वसेन्नरः ॥

तथा—कृत्वा वै वैष्टिकी दीक्षामविमुक्ते वसन्ति ये ।
 तेषां तत्परमं दानं ददाम्यन्ते परं पदम् ॥

काशीखण्डे—

वरं वाराणसीवासी जटी मुण्डी विगम्बरः ।
 नान्यत्र च्छत्रसंछन्नवसुधामण्डलेश्वरः ॥
 वरं वाराणसीमिक्षा न लक्षाधिपताऽन्यतः ।
 लक्षाधीशो विशेषगमं तद्मिक्षाशी न गर्भमाक् ॥

तथा—रुद्रावासे वसेन्नित्यं नरो नियतमानसः ।
 एनसामपि संसारं कृत्वा कात्याद्विमुच्यते ॥

तथा—विधाय क्षेत्रसंन्यासं ये वसन्तीह मानवाः ।
 जीवन्मुक्तास्तु ते देवि तेषां विभ्रं हराम्यहम् ॥

तथा—स सर्वतीर्थसुखातः स सर्वकतुर्दीक्षितः ।
 स दत्तसर्वदानस्तु काशी येन निषेविता ॥

तथा—कलिः कालः कृतं कर्म त्रिकण्टकमितीरितम् ।
 एतन्नयं न प्रमवेदानन्दवनवासिनाम् ॥

वनान्तरवदानन्दवने कण्टकवद्दुःखदायीदं त्रयं नास्तीत्यर्थः ।

तथा—कः प्राप्य काशीं दुर्मेधाः पुनस्त्यक्तुमिहेहते ।
अनेकजन्मजनितकर्मनिर्मूलनक्षमाम् ॥ इत्यादि ।

मात्स्ये—आदेहपतनाद्यायत्तक्षेत्रं यो न मुञ्चति ।
ब्रह्मचर्यव्रतः सम्यक्सम्यगिष्टं मस्तेर्मवेत् ॥
सदा यजति यज्ञेन सदा दानं प्रयच्छति ।
सदा तपस्वी भवति ह्यविमुक्ते स्थितो नरः ॥

ब्रह्मवैवर्ते—

यस्तु काश्यां वसेज्जन्तुः सर्वव्यापारकृन्नरः ।
तस्यापि या गतिः प्रोक्ता न सा यज्ञैर्न चान्यतः ॥

पाद्मे—सन्त्यनेकानि तीर्थानि पृथिव्यां मुनिसत्तम ।
तथाऽपि जन्तुना काशीं सेव्या सर्वप्रयत्नतः ॥

लिङ्गपुराणे—

अविमुक्तं निषेवेत संसारमयमोचनम् ।
गोगमोक्षप्रदं दिध्यं बहुपापविनाशनम् ॥
विघ्नैरालोढ्यमानोऽपि योऽविमुक्तं न मुञ्चति ।
स मुञ्चति जरां मृत्युं जन्म चेतदशाश्वतम् ॥
न सा गतिः कुरुक्षेत्रे मङ्गाद्वारे च पुष्करे ।
या गतिर्विहिता पुंसामविमुक्तनिवासिनाम् ॥
अविमुक्ते स्थिता नित्यं पांसुमिर्वायुनेरितैः ।
स्पृष्टा दुष्कृतकर्माणो यास्पन्ति परमां गतिम् ॥
अविमुक्ते वसेद्यस्तु मम तुल्यो भवेन्नरः ।

तथा—काश्यां योगो न दुष्प्रापः काश्यां मुक्तिर्न दुर्लभा ।
ततोऽनिशं निषेवेत काशीं मोक्षासये नरः ॥

मात्स्ये—आदेहपतनाद्यावत्क्षेत्रं यो न विमुञ्चति ।
न केवलं ब्रह्महत्या प्राकृतश्च निवर्तते ॥

प्राकृतः संसारः ।

तथा—अविमुक्तं न सेवन्ते मूढा ये तामसा नराः ।

त्रिणमूत्रेतसां मध्ये ते वसन्ति पुनः पुनः ॥

पुनः पुनर्गर्भवासे प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।

अविमुक्तं यदा गच्छेत्कदाचित्कालपर्ययात् ।

अश्मना चरणौ हत्वा तत्रैव निधनं व्रजेत् ॥

अविमुक्तं प्रविष्टस्तु यदि गच्छेत्ततः पुनः ।

तदा हसन्ति भूतानि अन्योन्यकरताडनैः ॥

तथा—कामक्रोधेन लोभेन ग्रस्ता ये भुवि मानवाः ।

निष्कामन्ते नरा देवि दण्डनायकमोहिताः ॥

लैङ्गे—विदित्वा महत्तरं लोकं येऽस्मिन्वत्स्यन्ति मत्पुरे ।

अन्तकालेऽपि वत्स्यन्ति तेषां भवति मोक्षदम् ॥

तथा—श्रुत्वा कलियुगं धोरमल्पायुषमधार्मिकम् ।

सिद्धक्षेत्रं न सेवन्ते जायन्ते च म्रियन्ति च ॥

मात्स्ये—अनन्यमानसो भूत्वा योऽविमुक्तं न मुञ्चति ।

तस्य देवः सदा तुष्टः सर्वान्कामान्प्रयच्छति ॥

ब्रह्मपुराणे—

आदेहपत्न्याद्ये तु क्षेत्रं सेवन्ति मानवाः ।

ते सुता हंसयानेन दिव्यं यान्त्यकुतोमयाः ॥

विश्वं देवस्थानम् । अत्र क्षेत्रपदोपादानाक्षेत्रमात्रमुतविषयमेतन्मो-
क्षफलाश्रवणात् ।

पाद्मे—काश्यां तिष्ठन्ति ये केचित्तान्पश्यन्ति सुरोत्तमाः ।

चतुर्भुजांश्चिनयनान्गङ्गोद्भासितमूर्धजान् ॥

मरणानन्तरं सारूप्यप्राप्त्या , जीवद्दशायामेव वा क्षेत्रमाहात्म्यादेवं
पश्यन्तीत्यर्थः ।

अविमुक्ते तु यस्तिष्ठेदाकलेवरपातनात् ।

तं विश्वेशोऽत्र जीवन्तं मृतं च परिरक्षति ॥

लैङ्गे—अविमुक्तं समासाद्य नान्यद्गच्छेत्तपोवनम् ।

सर्वात्मना तपः सत्यं प्राणिनां नात्र संशयः ॥

तथा—अष्टौ मासान्विहारः स्याद्यतीनां संयतात्मनाम् ।

एकत्र चतुरो मासानब्धं वा न वसेत्पुनः ॥

अविमुक्ते प्रविष्टस्य विहारस्तु न विद्यते ।

न दोषोऽपि भवेत्तस्य कृष्टं शास्त्रे पुरातने ॥

काश्यां निवसता शरीरनिर्वाहादिचिन्ता न कार्येत्यर्थे काशीखण्डे—

सर्वार्थानामत्र दात्री भवानी

सर्वान्कामान्पूरयेद्ब्रह्म दुण्डिः ।

सर्वाञ्जतून्मोचयेदन्तकाले

विश्वेशोऽत्र भोत्रमन्त्रोपवेशात् ॥

लैङ्गे—केवला जाह्नवी विप्रा ज्ञाताऽज्ञाताऽथ वा पुनः ।

अपवर्गं वितरति स्वतोये त्यक्तदेहिनः ॥

यस्य कस्यापि वा जन्तोर्मागीरस्थां गतायुषः ।

न दुर्लभो ब्रह्ममावस्तत्सङ्गक्षपिताहसः ॥

चिदानन्दमयं ब्रह्म गङ्गामावमुपागतम् ।

ब्रवीमि सत्यमेतन्माऽत्र वः संशयो भवेत् ॥

एवंप्रमावा निर्वाणतोयराशिवहा नदी ।

मागीरथी विलसति क्षेत्रे शंमोर्विमुक्तिदे ॥

एकैकमपि विभेन्द्राः साक्षाद्ब्रह्मासिसाधनम् ।

न चित्रमत्र द्वितयं यन्निर्वाणाय कल्पते ॥

कीकटेऽपि प्रसीतस्य पापकर्म्मरतस्य च ।

यद्यस्थिस्त्रण्डं गङ्गायां निपतेद्देवयोगतः ॥

तदा संक्षीणपापः सन्दिष्यमोगसमन्वितः ।

षट्तिर्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

ईदृशी स्वर्णदी यत्र सर्वतीर्थसमन्विता ।

तां काशीं को न सेवेत भीमसंसारमुक्तये ॥

कौर्मै—तस्मान्मुमुक्षुर्नियतो वसेदामरणान्तिकम् ।

वाराणस्यां महादेवाज्ज्ञानं लब्ध्वा विमुच्यते ॥

वसेद्वा (दा) मरणाद्विप्रो वाराणस्यां समाहितः ।

सोऽपीश्वरप्रसादेन याति तत्परमं पदम् ॥

तथा—संप्राप्य काशीं शिवराजधानीं

किं याति रे मूढ दिगन्तराणि ।

निधानकुम्भं चरणेन हत्वा

घाण्डालसेवां प्रकरोषि नित्यम् ॥

शिवपुराणे—

देवो देवी नदी गङ्गा मृष्टमन्त्रं शुभा गतिः ।

वाराणस्यां विशालाक्षि वासः कस्य न रोचते ॥

यदि स्वयं काशीवासं कर्तुं न शक्नोति तदा ब्राह्मणं वासयेत् ।
तदुक्तं पाप्मे—

काशीवासं कर्तुकामो यदि स्या-
 द्दूरस्थोऽपि ब्राह्मणं धर्मनिष्ठम् ।
 तदा नानावस्त्रभोज्यादि दत्त्वा
 श्रद्धायुक्तः सर्वदा वासयीत ॥
 चाराणस्यां वासयन्ब्राह्मणादयं
 द्वयोश्छिन्धाद्दुष्टसंसारबन्धम् ।
 तस्मात्तत्र स्थापनीयाः प्रयत्ना-
 द्विषा राजन्दूरगेणापि मुक्त्यै ॥

काशीखण्डेऽपि—

स्वयं वस्तुमशक्तोऽपि वासयेत्तीर्थवासिनम् ।
 अप्येकमपि मूल्येन स वस्तुः फलभागधुवम् ॥

ब्रह्मवैवर्ते—

परं साहसमास्थाय काश्यां स्थेयं मुमुक्षुभिः ।
 साहसात्सिद्धिमामोति नरो विकलमानसः ॥

तथा—यैर्यैरुद्धेजितो जन्तुस्त्यजेत्काशीं सुदुःखितः ।
 ते ते नरकजालेषु पश्यन्ते पितृभिः सह ॥

अथ काशीवासिनो विहितनिषिद्धानि पाशे पातालखण्डे भृश-
 रुवाच—

यत्पृष्टोऽहं मुनिश्रेष्ठाः कथं सेव्येत सा पुरी ।
 वदामि तद्वहं तत्त्वं श्रूयतामवधानतः ॥
 विहाय काममर्थं च दम्भं मात्सर्यमेव च ।
 धर्ममोक्षौ पुरस्कृत्य निषेवेत विमोः पुरीम् ॥
 प्रतिग्रहादुपावृत्तः शान्तिदान्तिसमन्वितः ।
 शंकरध्याननिरतो निषेवेत विमोः पुरीम् ॥
 अकुर्वन्कलुषं कर्म समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
 पञ्चाक्षरपरो नित्यं निषेवेत विमोः पुरीम् ॥
 गृही चेद्धर्मनिरतो बहिरर्जितवित्तभुक् ।
 व्यवहारोपयोग्यत्र गृह्णन्वा विमलं वसु ॥
 प्रियातिथिः सार्थपरो निषेवेत विमोः पुरीम् ।
 स्वाध्यायाध्ययने युक्तो गुरुशुश्रूषणे रतः ॥

ब्रह्मचारी धर्मरतो निषेवेत विमोः पुरीम् ।
 कैः सेव्येति च यत्प्रोक्तं तदहं प्रववीमि वः ॥
 स्वस्वजात्यनुसारेण यो धर्मो यस्य कल्पितः ।
 तत्तद्धर्मयुतैरेव सेव्या वाराणसी पुरी ॥
 अन्यैः संसेव्यमाना सा कीकटान्नातिरिच्यते ।
 अतो धर्मपरैरेव रागद्वेषविवर्जितैः ॥
 निर्वाणमेव काङ्क्षन्निः शंकरोपास्तितपरैः ।
 श्रयणीया मुनिश्रेष्ठास्तेषां साक्षाद्विमुक्तिदा ॥
 द्वेषायनोऽपि देवेन शंकरेण द्विजोत्तमाः ।
 द्वेषाकुलतया काश्या बहिरेष पुरा कृतः ॥

ब्रह्मवैवर्ते—

परान्नं परिषादश्च परदारास्तथा धनम् ।
 अदानाचारविद्वेषामक्षपालस्यानुदेन्यताः ॥
 दश दोषा महादेवि वर्ज्याः काशिनिवासिभिः ।

तथा—यः काश्यां कुरुते पापं जनो मोहमदान्वितः ॥
 आवयोः कालराजस्य दण्डपाणेर्गणेशितुः ।
 अपराधी दुराचारः कथं सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
 मयाऽपि यत्र सततं कालराजाद्धि बिभ्यता ।
 स्थीयते सावधानेन काश्यामानन्दमोगिना ॥
 स्थानानुरूपा वृत्तिर्हि शोभते पुरुषस्य च ।
 न ह्यग्निहोत्रशालायां क्रियते मलमोचनम् ॥

काशीरण्डे—

काश्यां पापं न कुर्वीत दारुणा रुद्रयातना ।
 अहो रुद्रपिशाचत्वं नरकेभ्योऽपि दुःसहम् ॥
 अमिलन्त्यन्ति ये नित्यं धनं नानाप्रतिग्रहैः ।
 परस्वं कपटैर्वाऽपि काशीं सेव्या न तैर्नरैः ॥

तथा—आत्मरक्षाऽत्र कर्तव्या महाभयोभिवृद्धये ।
 अत्राऽऽत्मत्यजनोपायं मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥
 एकस्मिन्नपि यच्चाहि काश्या भयोऽभिलभ्यते ।
 न तु वर्षशतेनापि तदन्यत्राऽऽप्न्यते क्वचित् ॥

तथा—वासः काश्यां सज्जनानां प्रसङ्गो
 गङ्गान्नानं पापकर्मावचिश्च ॥
 पुण्यप्रीतिः स्वेच्छया लामसौख्यं
 दानं शक्या न प्रतिग्राह्यमत्र ॥
 अष्टावेते यस्य सन्त्येव योगा
 योगाभ्यासैस्तस्य किं काशिकायाम् ॥

तथा—असत्सङ्गात्पर्यहं पापराशि—
 विधीयते सज्जनः संक्षिणोति ॥
 तस्मात्सन्तः सावधानेन सेव्याः
 सद्भिर्दानैर्दुःखमारं जहाति ॥
 नारायणपरः काश्यां महादेवपरोऽथ वा ।
 भूत्वा सदाचाररतास्तिष्ठेदत्र न चान्यथा ॥
 यात्रापूजानामसंकीर्तनादि
 ज्ञानं तीर्थेष्वेव तत्तद्दिनेषु ॥
 सत्सङ्गेऽन्येनैव संभाषणादि
 कुर्यादेवं देवदेवो दिदेश ॥
 ज्ञातव्यं जाह्नवीतोये द्रष्टव्यः पार्वतीपतिः ।
 स्मर्तव्यः कमलाकान्तो वस्तव्यं काशिकास्थले ॥

तथा—दातव्यमिति काश्यां नो वक्तव्यं मनुजैः क्वचित् ।
 अहोरात्रमतिक्रम्य तद्दानं द्विगुणं भवेत् ॥
 दशोत्तरं पर्वसु च शतं चन्द्रग्रहे भवेत् ।
 सूर्यग्रहे सहस्रं तु मरणेऽनन्तरं स्मृतम् ॥
 तस्माद्दातव्यमित्युक्तं देयमेव न चान्यथा ।
 शुधैस्तदेव वक्तव्यं दातुं शक्यं यदेव हि ॥

तथा—उक्त्वा न दीयते यद्धि यातनावहमेव तेत् ।
 दानमेव कलौ नृणां प्रायश्चित्तं न चेतरेत् ॥
 काश्यामपि कृता दोषा नश्यन्ति हि सुदानतः ।
 काशीस्थनिन्दनपरान्परमादरेण
 काश्यां मृतानपि हि यातयते महात्मा ।
 श्रीकालराज इति यः प्रथितः परेशः

सोऽस्यावमत्य सुकृतं परिशिक्षयेच्च ।

तस्मात्काश्यां सर्वसत्त्वेषु बुद्धिः

कर्तव्या ते रुद्ररूपा सदाऽऽदौ ।

पश्चादन्यद्दुर्मजातं स्वशक्त्या

कर्तव्यं ते पुत्रक घ्राणहेतोः ।

तथा—आत्मानं सद्गुणं मत्वा शास्त्राचरणसंमतम् ॥

ततोऽन्यस्य करोत्यज्ञो निन्दुं निन्दित एव सः ।

अत एव त्वया वत्स निन्द्या कस्यापि देहिनः ॥

न श्रोतव्या न कर्तव्या न स्थेयं तत्र यत्र सा ।

तथा—आदौ काश्यां धर्ममार्गेण वासः

पापत्यागः काशिमाहात्म्यदृष्टिः ।

देहं गेहं पुत्रमित्रादि यस्य

सर्वं तृच्छं सोऽधिकारी महात्मा ।

कौर्मै—वर्णाश्रमविधिं कृत्स्नं कुर्वाणो मत्परायणः ॥

तेनैव जन्मना ज्ञानं लब्ध्वा याति परं पदम् ।

मात्स्ये—संहृत्य शक्तिः कामान्विषयेभ्यो बहिः स्थिताः ॥

धर्मशीला जितक्रोधा निर्ममा नियतेन्द्रियाः ।

ध्यानयोगपराः सिद्धिं गच्छन्ति परमं पदम् ॥

पाद्मे—काश्या कृतस्य पापस्य भोगो रुद्रपिशाचता ।

एकैकस्य च पापस्य समानामयुतत्रयम् ॥

तस्मात्पापं न कर्तव्यं मनागपि विमोः पुरे ।

तथा—अत्रत्यपापभोगस्तु दारुणो क्षान्धेश्वर ।

एतत्कृताद्यसंघातो घोरा भुक्त्वा तु यातनाम् ॥

पैशाचं समवाप्नोति वर्षाणामयुतत्रयम् ।

आदौ नरकभोगः पश्चाद्रुद्रपिशाचतेत्यर्थः । तथा च पाद्मे एव
अप्य ऊचुः—

पापात्मा किं पिशाचत्वं प्रथमं प्राप्नुयात्परम् ।

अथ वाऽन्यत्र नरके पतेत्पूर्वं ततस्तु तत् ॥

एतद्विन्तरतो ब्रूहि सर्ववित्त्वं मतो हि नः ।

मृगुः—क्षणं कुरुत मद्रं वो वदामीह यथाश्रुतम् ॥

काश्यां कृतस्य पापस्य फलं यद्यत्सुदारुणम् ।
 धारणस्यां मृतः पापो नोपैति यमयातनाम् ॥
 नियन्ता भैरवस्तस्य कालराजः कपालमृतः ।
 अहो बत भृशं तीव्रा भीमा भैरवयातना ॥
 काश्यां कृतेन पापेन यद्दुःखं समवाप्यते ।

अन्तर्कोऽपि न तद्दुःखं तादृशं चार्पितुं क्षमः । इत्यादि ।

तथा—अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

यं भुत्वेव न कस्यापि काश्यां पापोद्यमो भवेत् ॥

इत्युपक्रम्य क्रमेलकोपाख्यानमुक्तं तस्यायमाशयः—‘ धर्मात्मा द्विज-
 भक्तश्च दयावाननसूयकः ’ इत्याद्युक्तविशेषणविशिष्टस्य नित्यनेमिति-
 ककर्मानुष्ठाननिरतस्य धार्मिकस्यापि क्रमेलकस्य काश्यां गृहागतशुभ-
 भिक्षाकब्राह्मणभर्त्सनताडनादितिरस्कारमात्रेण कालान्तरे मणिकर्णाम-
 र्धोदकमृतस्याप्यतिदुःसहा भैरवयातनाऽभूत् । तस्मात्काश्यामल्पमपि
 पातकं न कार्ष्णिमिति । तथा—धर्मेश्वरसमीपस्थस्यानेकपापकारिणः काशी-
 मृतस्यापि हिरण्यगर्भनाम्नः पाशुपतस्य त्र्यम्बिशद्वर्षसहस्रमिता काल-
 भैरवयातनाऽभूदिति ब्रह्मवैवर्ते पञ्चविंशोऽध्याये कथा । तथा तत्रैव—

सूत काश्यामृणं कृत्वा काश्यामेव म्रियेत यः ।

का गतिस्तस्य कथय ऋणहा नैव मुच्यते ॥

सूतः—धार्मिकस्तृणभीतो यो म्रियेतात्र प्रमादतः ।

स सद्यो मुक्तिमाप्नोति ऋणी तस्य च शंकरः ॥

ऋणं बहुगुणं तस्मै ददाति भगवान्हरः ।

स्वयमङ्गीकृत्य ऋणं तारकं प्रदिशत्यलम् ॥

कुटुम्बमोगकीर्त्यर्थमृणं कृत्वा विमुह्यति ।

स पापात्माऽशुद्धतनुर्यातनाः प्रतिपद्यते ॥

अतः सर्वरुपायैर्हि ऋणशुद्धिः समीहिता ।

तथा—वक्ता परुषवाक्याणां मन्तव्यो नरकागतः ॥

संदेहो न मुनिभेदाः पुनर्यास्यति यातनाम् ।

परापवादी पापात्मा सर्वपापकृद्भवः ॥

पच्यते नरके सोऽपि महापातकिभिः सह ।

तथा—धनाद्यर्थं तु यो मूढो मिथ्यावादं करोति च ॥

तस्याऽऽशु सुकृतं याति नरकं च प्रपद्यते ।
 अनृतं न घवेत्प्राज्ञः प्राणेः कण्ठगतैरपि ॥
 कौतुकेनापि हि महान्स्वैरहास्येष्वपि काचित् ।
 अनृतं सर्वपापानां पात्रं तस्मिन् हि संचिते ॥
 पापराशिस्तु सुमहाश्लायते वर्धतेऽपि च ।
 बहुनाऽत्र किमुक्तेन पापराशिरनन्तकः ॥
 दुःखप्रदोऽतो भवति नानृतात्पातकं परम् ।
 पुराणेषु पृथग्गीतं नानाख्यानैरनेकशः ॥
 अनृतं नैव वक्तव्यमनृतात्सुकृतं क्षरेत् ।

मात्स्ये—क्रामः क्रोधोऽतिलोमश्च दम्भस्तम्भोऽतिमत्तरः ॥
 निद्रा तन्द्रा तथाऽऽलस्यं पैशुन्यमिति ते दश ।
 अविमुक्तस्थिता धिम्नाः शक्रेण विहिताः स्थयम् ॥
 विनायकोपसर्गश्च सततं मूर्ध्नि तिष्ठति ।
 पुण्यमेतद्भवेत्सर्वं मत्तानामनुकम्पया ॥

स्तम्भो गर्वः । तथा काश्यां भिक्षार्थं पर्यटता व्यासेन भिक्षायामल-
 ष्ठायाम्—

माऽस्तु त्रिपुरुषी विद्या माऽस्तु त्रिपुरुषं धनम् ।
 माऽस्तु त्रिपुरुषं सख्यं व्यासो वाराणसीं शपत् ॥

इदमेवं शापे दत्ते विश्वेश्वरेण मवान्या भिक्षां दापयिस्वोक्तम्—

इह क्षेत्रे न वस्तव्यं क्रोधनस्त्वं महामुने ।

तथा—द्वैपायन बहिर्याहि नात्र स्थेयं मनागपि ॥
 रागद्वेषात्तवित्तानां निवासाय न मे पुरी ।
 अवैमि त्वां महाबुद्धे मद्वेकशरणं मुने ॥
 अतो ब्रवीमि मत्क्षेत्राज्जातिदूरे व्यवस्थितः ।
 मामाराधय निष्कामः सततं मत्परायणः ॥
 ततो रागादिभिर्मुक्तो मत्पुरे स्थास्यसि ध्रुवम् ।
 एवमुक्तो भगवता व्यासोऽन्तेवासिमिः सह ।
 पालयञ्शंकरस्याऽऽज्ञां बहिरेवावतिष्ठते ।
 तस्माद्वागादिहीनैः सा सेव्या मुख्याधिकारिमिः ॥ इति ।

पाप्मे जनकं प्रति याज्ञवल्क्यः—

एवं यदा महेशेन प्रजासंरक्षणार्थिना ।
 स्वयंभुवा नोदितेन नियमः परिकल्पितः ॥
 तदैव राजन्सर्वेषां मुनीनामपि बुद्धिषु ।
 रागद्वेषभयोद्वेगप्रमादालस्यकामिताः ॥
 प्रादुरासन्समात्सर्यास्तत्त्वज्ञानविरोधिनः ।
 ततः केचिद्भयोद्विग्ना वृथाभीताश्च केचन ॥
 तत्पुत्रः काशिकां विप्राः केचिद्रदोहमथाऽऽचरन् ।
 अन्योन्यमात्सर्ययुताः कलिप्रोत्प्लुक्तबुद्धयः ॥
 बभ्रुर्मुनयः केचित्केचित्कामपरा भवन् ।
 हर्षं व्याकुलिताः सर्वे संहत्योचुः परस्परम् ॥
 त्यजामः काशिकां शीघ्रं विघ्ना नः संभवन्ति हि ।
 यद्यपीह सुलभ्यं तन्निर्वाणं मुनिसत्तमाः ॥
 तथाऽपि रागद्वेषादिर्बाधते मानसानि नः ॥
 रागादिषु च जातेषु पापमेष समेधते ।
 अस्मिन्क्षेत्रे कृतं पापं स्वल्पं चापि महद्भवेत् ॥
 तस्मादन्यत्र कर्माणि करिष्यामो यथाविधि ।
 अन्तःकरणशुद्धयर्थं ततस्तत्त्वं स्फुरिष्यति ॥
 विचार्यैवं गताः सर्वे मुनयः संशितव्रताः ।
 वाराणसीं विहायैव नानातीर्थानि संश्रिताः ॥

पाप्मे—काश्यां यो निजधर्मेण मुमुक्षुस्तिष्ठति द्विजः ।
 अनायासाविलम्बाभ्यां स एव लभते फलम् ॥

ब्रह्मवैवर्ते—

काश्यां स्थित्वा हीन्द्रियाणां व्ययं नो
 कुर्याद्यत्नात्सत्कृतं रक्षणीयम् ॥
 अन्तर्धामी प्रेरकः कारणानां
 सोऽयं द्विष्यादिन्द्रियैर्नाशितैर्हि ॥
 अत्र स्वेच्छाचारदोषप्रनष्टा
 लोकाः कामाद्भ्रान्तिम्राजो भवन्ति ॥
 तस्मात्सन्निर्नात्र पन्था विरुद्धः

सेव्यः सेव्यो भेदमूलो हि धर्मः ॥

नथा—ये स्युः काश्यां महामागाः सत्यधर्मपरायणाः ।

दानैर्व्रतैश्च नियमैः स्वाध्यायैश्चैव संयुताः ॥

तेषां कलिर्न प्रमवेद्विद्यमानोऽपि सर्वतः ।

तथा—पुत्रो भ्राता पिता वाऽपि यः काश्यां पापमाचरेत् ॥

त्याज्य एव स पापात्मा भवेत्संसर्गजान्द्रयात् ।

तथा—गुरुद्रोहपरो यस्तु विप्रद्रोहरतस्तथा ॥

न तस्य काशी सिध्येत बहुभिः साधनैर्युता ।

तथा—वाराणस्यां वसेद्यस्तु वृत्तिं यायावरीं चरेत् ॥

अन्यत्र प्रतिगृह्णीयात्प्राणैः कण्ठगतैरपि ।

तथा—काश्यां वसेद्धर्मपरो महात्मा

न वित्तकामादिपरः कदाचिन् ।

वित्तं पुरा देवकृतं तु याव-

त्तावद्भवत्येव न चात्र वादः ।

तथा—अहर्निशं वित्तचिन्तातुराणां

कलत्रपुत्राप्तगृहादिमाजाम् ।

विजृम्भते न परं काशिसौख्यं

यदर्थमास्ते सहरिर्गिरीशः ।

सहरिर्हरिसहितः ॥

तथा—गङ्गास्नानं विश्वनाथानुव्रत्ति-

स्तत्तत्तीर्थस्नानदेवार्चनानि ॥

दानं शक्त्या सत्कथा सत्प्रसङ्गः

पापत्रासः कीर्तनं शंभुनाम्नाम् ॥

कुर्वादेवं क्षेत्रमध्यास्थितो ना

नो चेत्तीव्रा यातना भैरवी स्यात् ॥

कृते काश्यां ज्ञाननिष्ठा वसन्ति

त्रेतायां ते यज्ञदानप्रधानाः ॥

पूजादानं द्वापरे तु प्रकुर्वन्

तिष्ठे दानं केवलं मोक्षहेतुः ॥

तथा—कलौ न काशीवसतिः स्थिरा भवे-

त्पापात्मनां दण्डपाणिप्रभावात् ।

ममाऽऽज्ञया वृण्डपाणिः शुभात्मा
ह्युद्गासपिष्यत्यथे पापकर्तृन् ॥

तथा—काशीस्थाश्च जनाः सर्वे शिवविष्णुस्वरूपिणः ।
तस्मात्काशीजनान्नैव दूषयेदपि पापिनः ॥
न धर्मः काशिजनतासेवनात्सुमगः परः ।
न पापं काशिलोकानामपराधादतः परम् ॥

तथा—ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च सदाशिव ।
अपराधाः पृथक्प्रोक्ताः सर्वेषां च विशेषतः ॥
प्रतिग्रहो ब्राह्मणानामनाचारस्तथा परः ।
तथाऽस्वधर्माचरणं शूद्रान्नं शूद्रसेवनम् ।
क्षत्रियाणां प्रजाद्रोहः ऋणाशुद्धिर्न पापमीः ॥
यथेष्टं व्यवसायादि मानकूटं तथा विशाम् ।
अपराधा भवन्त्येवं शूद्राणां शृणुं शंकर ॥
द्विजासेवा वेदवादः प्रतिग्रहरुचिस्तथा ।
मद्यमांसादिव्यसनं मायया लोकवञ्चनम् ॥
पूज्यबुद्धिरसेवा च वर्णानां येषधारणम् ।
ब्राह्मणाद्यैः काशिकायामेतद्वर्ज्यं पृथक्पृथक् ॥

तथा—निन्दकानां सुखं धर्मस्तपः सत्यं दयाऽमयम् ।
तीव्रव्रततपोदानविद्यादि च निरर्थकम् ॥

काश्यां वसतां गङ्गोदकेन शौचाद्यशुचिकर्मकरणेऽपि न दोषः—
तत्क्षेत्रमासाद्य ममाविमुक्तं
गङ्गोदकोपात्तसमस्तकार्यैः ॥

इति सनत्कुमारसंहितायाम् । काशीखण्डे च—
सर्वाणि येषां गाङ्गेयैस्तोयैः कृत्यानि देहिनाम् ।
भूमिष्ठा अपि ते मर्त्या अमर्त्या एव वै हरे ॥

समस्तपदे संकोचे प्रमाणाभावात् । यदा तु न करोति तदा सम्यक्-
संकल्पजकामस्यापि धर्ममूलत्वात्फलातिशयः । तथा सनत्कुमारसंहि-
तायाम्—

वाराणसीं समासाद्य ये कुर्वन्त्यर्थसंचयम् ।
तेषां नास्त्येव संसिद्धिर्या काश्यां प्राप्यते शिवात् ॥

व्यास उवाच—

गृहस्थानां मुमुक्षूणां भक्तानां काशिवासिनाम् ।
विनाऽर्थसंचयं ब्रह्मज्ञत्र वासः कथं भवेत् ॥

सनत्कुमार उवाच—

एकाकिनो गृहस्था ये सपत्नीकास्तथाऽपरे ।
कुटुम्बमरणा येऽन्ये कृत्वा ते संचयं बहिः ॥
मध्ये वसेयुर्निर्लेपास्त्यक्त्वा द्व्यंशं धनं द्विजे ।
एकाहमात्रमप्यन्तः संचिन्वानो न दुष्यति ॥
एकाकी योऽगृही भक्तो भिक्षां सोऽर्हत्यसंशयम् ।
किं पुनर्ये कुटुम्बार्थं सर्वदानेऽपि संचयाः(?) ॥
लब्ध्वाऽन्तर्द्रविणं त्वद्याद्यतुर्भागं त्यजेत्परम् ।
तेषां तत्रोज्झितासूनां सिद्धिः सा परमा ध्रुवा ॥
लब्ध्वा च मध्ये द्विगुणं दत्त्वाऽपि पुनरुद्धताः ।
तेषां जन्मसहस्रेऽपि दोषो वज्री भविष्यति ॥
प्रतिगृह्य बहिः कोटिमृग्यादपि महामुने ।
कृतान्तरालयः काश्या भुञ्जानोऽप्यनघः कृती ॥
वाराणसीं समासाद्य यो वा को वाऽपि वाऽऽश्रमी
पक्वान्नं परमादद्यान्नैकाहार्थादथापि वा ॥
साक्षाद्योगी स विज्ञेयः काशीविज्ञानतत्परः ।

काशीखण्डे—

पापमेष हि कर्तव्यं मतिरस्ति यदीदृशी ।
सुखेनान्यत्र कर्तव्यं मही ह्यस्ति महीपती ॥
अपि कामानुरो जन्तुरेका रक्षति मातरम् ।
अपि पापकृता काशीं रक्ष्या मोक्षार्थिनां किका ।

तथा—त्यक्त्वा वैश्वेश्वरीं भक्तिं येऽन्यदेवपरायणाः ॥
सर्वथा तेन वस्तव्या राजधानी पिनाकिनः ।
शिवनिन्दापरा ये च वेदनिन्दापराश्च ये ॥
वेदाचारप्रतीपा ये सेव्या वाराणसी न तैः ।
परद्रोहरता ये च परेर्ण्याकारिणश्च ये ॥
परोपतापिनो ये वै तेषां काशी न सिद्ध्ये ।

कौर्मै—किंतु विद्या भविष्यन्ति काश्यां निवसतां सताम् ॥
ततो नैवाऽऽचरेत्पापं कायेन मनसा गिरा ।

लैङ्गे—मोक्षप्रदायकं लिङ्गं त्यक्त्वा येऽर्थस्य लिप्सया ॥
राजप्रतिग्रहासक्ताः कृतकान्पूजयन्ति ये ।
ते रुद्रपाशनिर्दग्धाः पतन्ति नरके ध्रुवम् ॥
ये पुनः सिद्धलिङ्गानां प्रासादानां स्वशक्तितः ।
कुर्वन्ति पूजासत्कारं ते मुक्ता नात्र संशयः ।

तथा—श्रीशूद्रौ नामिमापेत शूद्राङ्गं वर्जयेत्सदा ॥
शूद्राङ्गरसपुष्टस्य निष्कृतिस्तस्य कीदृशी ।
अमृतं ब्राह्मणस्याङ्गं क्षत्रियाङ्गं पयः स्मृतम् ॥
धैर्याङ्गमन्नमित्याहुः शूद्राङ्गं रुधिरं स्मृतम् ।
तस्मादत्र सदा देयि यदीच्छेन्मामकं पदम् ॥
श्मशानवासी धर्मात्मा यथालब्धेन वर्तयेत् ।
लभेत रुद्रसायुज्यं सदा रुद्रमनुस्मरन् ॥
पणमासाह्रमते ज्ञानमस्मिन्क्षेत्रे विशेषतः ।

काशीखण्डे—

अत्रोपित्वाऽपीशमक्तान्विरुणाद्धि तपः कुधीः ॥
पुर्ये द्रुह्यति वा मूढस्तस्यान्यत्रात्र नो गतिः ।

तथा—मनसाऽपि हि विश्वेशं विद्विषन्तीह येऽधमाः ।
अध्यासतेऽन्धतामिस्रं मृतास्तेऽन्यत्र संततम् ॥
शिवनिन्दापरा ये च ये पाशुपतनिन्दकाः ।
विद्विषो मम ते ज्ञेयाः पतन्ते नरकेऽशुची ॥
अष्टाविंशतिकोटीषु नरकेषु क्रमेण हि ।
कल्पं कल्पं वसेयुस्ते ये विश्वेश्वरनिन्दकाः ॥

मम विष्णोः ।

तथा—यैश्च काशीस्थितो जन्तुर्गल्फकोऽपि विरोधितः ।
तैर्वै विश्वंमरा सर्वा मया सह विरोधिता ॥

तथा—निवसन्ति मम क्षेत्रे मम भक्तिं प्रकुर्वते ।
मम लिङ्गधरा ये तु तानेवोपदिशाम्यहम् ॥

निवसन्ति मम क्षेत्रे मम मक्तिं न कुर्वते ।
मम लिङ्गधरा ये नो न तानुपदिशाम्यहम् ॥

तथा—सेव्योत्तरवद्वा नित्यं लिङ्गमर्च्यं प्रयत्नतः ।
दमो दानं दया नित्यं कर्तव्यं मुक्तिकाङ्क्षिभिः ॥
इदमेव रहस्यं च कथितं क्षेत्रवासिनाम् ।
मतिः परहिते कार्या वाच्यं नोद्वेगकृद्भ्यः ॥
मनसाऽपि न कर्तव्यमेनोऽत्र विजिगीषुणा ।
अत्रत्यमक्षयं यस्मात्सुकृतं सुकृतेतरत् ॥

तथा—मरणं नाभिकाङ्क्षेत काक्ष्यो मोक्षोऽपि नो पुनः ।
शरीरपौषणोपायः कर्तव्यः सुधियाऽत्र हि ॥
शरीरसौष्ठवं काङ्क्ष्यं व्रतस्नानादिसिद्धये ।
आयुर्ब्रह्मत्र वै चिन्त्यं महाबलसमृद्धये ॥

तथा—कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि कर्तव्यानि प्रयत्नतः ।
यथेन्द्रियविकाराश्च न बाधन्तेऽत्र कर्हिचित् ॥
यदीन्द्रियाणि कुर्वन्ति विक्रियामिह वेदिनाम् ।
तदाऽत्र वाससंसिद्धिर्विघ्नेभ्यो नैव लभ्यते ॥

तथा—यथाशक्ति च देयानि दानान्यत्र सुगुप्तवत् ।
अन्यान्यपि च देयानि विघ्नान्परिजिहीर्षुणा ॥
परोपकरणं चात्र कर्तव्यं सुधिया सदा ।
पर्वस्वपि विशेषेण स्नानदानादिकाः क्रियाः ॥
विशेषपूजा कर्तव्या सुमहोत्सवपूर्वकम् ।
कार्यास्तथाऽधिका यात्राः समर्च्याः क्षेत्रदेवताः ॥
अत्र मर्म न वक्तव्यं सुधिया कस्यचित्काचित् ।
परदारपरद्वयपरापकरणं त्यजेत् ॥
परापवादो नो वाच्यः परेभ्यो न च कारयेत् ।
असत्यं नैव वक्तव्यं प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥
अत्रत्यजन्तुरक्षार्थमसत्यमपि मापयेत् ।
येन केन प्रकारेण शुभेनाप्यशुभेन वा ।
अत्रत्यः प्राणिमात्रोऽपि रक्षणीयः प्रयत्नतः ॥

एकस्मिन्नाक्षिते जन्तावत्र काश्यां प्रयत्नतः ।
 त्रैलोक्यरक्षणात्पुण्यं यत्स्यात्तत्स्यान्न संशयः ॥
 ये वसन्ति सदा काश्यां क्षेत्रसंन्यासकारिणः ।
 त एव रुद्रा मन्तव्या जीवन्मुक्ता न संशयः ॥
 ते पूज्यास्ते नमस्कार्यास्ते संतोष्याः प्रयत्नतः ।
 तेषु वै परितुष्टेषु तुष्येद्विश्वेश्वरः स्वयम् ॥

तथा—प्रसरस्विन्द्रियाणां च निवार्योऽत्र निवासिभिः ।
 मनसोऽपि हि चाञ्चल्यमिह धार्यं प्रयत्नतः ॥

मथा—अतः काश्यां प्रयत्नेन ज्ञानं दानं तपो जपः ।
 व्रतं पुराणश्रवणं स्मृत्युक्ताध्वनिषेचनम् ॥
 प्रतिक्षणं प्रतिदिनं विश्वेशपदचिन्तनम् ।
 लिङ्गार्चनं त्रिकालं च लिङ्गस्यापि प्रतिष्ठितिः ॥
 साधुभिः सह संघासो जल्पः शिवशिवेति च ।
 अतिथेश्चापि सत्कारो भैत्री तीर्थनिवासिभिः ॥
 आस्तिक्यबुद्धिर्विनयो मानामानसमानधीः ।
 अकामिता त्वनौद्धत्यमरागित्वमहिंसनम् ॥
 अप्रतिग्रहवृत्तिश्च मतिश्चानुग्रहात्मिका ।
 अदम्भिता त्वमात्सर्यमप्रार्थितधनागमः ॥
 अलोभित्वमनालस्यमपारुष्यमदीनता ।
 इत्यादिसम्यग्बुत्तिश्च कर्तव्या क्षेत्रवासिना ॥

इति व्यासोपदेश इत्यलं बहुना । इह स्मृत्याद्यविहितास्तदनिषिद्धा
 एव च केचिद्विधीयन्ते निषिध्यन्ते च । यथा विश्वेश्वरपूजनादयो गङ्गा-
 यामन्नात्वा भोजनादयश्च । केचित्तु स्मृतितः साधारण्येन विहिता
 निषिद्धाश्च पुनस्तीर्थमात्रे विहिता निषिद्धाश्च पुनरपि काश्यां विधी-
 यन्ते निषिध्यन्ते च यथा सत्यवचनादयो द्वेषादयश्च । तत्राऽऽद्याति-
 क्रमे विशेषविहितमेवान्तर्गृह्यान्नादिप्रायश्चित्तं कामाकामसकृदसकृच्छ-
 क्त्यशक्त्यादितारतम्येन 'विहितं यदकामानां कामात्तद्विगुणं मवेत्'
 इत्यादिस्मृत्युक्तीत्येकद्विगुणादि ज्ञेयम् । उत्तरेषां तु यदि तीर्थमा-
 त्रेऽतिक्रमस्तदा विधिनिषेधपुनःश्रवणबलाद्देशविशेषेण प्रत्यवायाधि-
 क्क्यावगतेः 'एनासि गुरुणि गुरुणि लघुनि लघूनि' इति 'गौतमवच-

नात्प्रायश्चित्तगौरवेण भाव्यम् । तच्चैवम् । यदि तीर्थमात्रं तद्विशेषं वा प्रकृत्य किञ्चिद्विशेषतो विहितं प्रायश्चित्तं तदा तच्च स्मार्तं चेति समुच्चयः । तत्रापि स्मार्तमादौ पश्चाद्विशेषविहितमागन्तूनामन्ते निवेशन्यायात् ।

यत्र तु विशेषतो न श्रुतं तत्र स्मार्तमेव तीर्थतारतम्येन सपादं सार्धं द्विगुणं वेत्यादि योज्यम् । काश्यां तु पुनर्विधिनिषेधश्रवणात्तीर्थान्तरतोऽपि पातकगौरवावगमात्ततोऽपि प्रायश्चित्तगौरवम् । तच्चैतथम् । कामाकामादिभेदेन स्मार्तं विशेषश्रुतं चान्तर्गृहादि पूर्ववत्क्रमेण द्वयमप्येकद्विगुणादिसमुच्चितं कार्यमिति । तद्यथा नानृतं वदेदिति दर्शपूर्णमासयोः पुनर्निषेधाच्छ्रौतस्मार्तप्रायश्चित्तसमुच्चयस्तथाऽत्रापि । इयांस्तु विशेषः । तत्र नेमित्तिकाङ्गरूपं श्रौतं प्रायश्चित्तं प्रयोगमध्य एवानुष्ठेयं स्मार्तं तु प्रयोगं परिसमाप्य पश्चात् । अन्यथा प्रयोगमाशुमाचमद्वापत्तेः । इह तु बाधकामावाहुक्तन्यायाच्च स्मार्तमादौ पश्चाद्विशेषविहितमिति । अथ चान्यो विशेषः । तत्रानृतवदनेन दुरितापूर्वद्वयं जन्यत एकं क्रतोरुपघातकमपरं पुंसो नरकजनजनकं स्मार्तनिषेधात्पुरुषार्थत्वात्प्राकरणिकनिषेधेन च क्रत्वर्थत्वात् । तथा चैकैकप्रायश्चित्तकरणे क्रतोः पुंसो वा सादृगुण्येऽप्यन्यतरस्य वैगुण्यमेवेत्युभयानुग्रहायापूर्वद्वयनाशलक्षणकार्यमेव एव प्रायश्चित्तसमुच्चयः । इह तु कस्यचित्प्रकरणमावाञ्निषेधद्वयस्यापि पुमर्थत्वादपूर्वभेदे मानामावाहुर्वैकमेव दुरितापूर्वमुत्पद्यते साक्ष्येऽनृतवत् । तथा चैकैकप्रायश्चित्तेन गुरुतरदुरितानाशात्पुंसो वैगुण्यमेवेति तदनुग्रहायैकापूर्वनाशात्यकार्यैक्येऽपि समुच्चयः । काश्याः प्रकरणं भविष्यतीति चेत् । न । द्रव्यस्य प्रकरणायोगात् । वासस्येत्यपि न । तत्संदंशाद्यमावात् । अनङ्गीकृतवासस्य काश्यधिकरणकपापे दुरितगौरवाभावापत्तेः । अत्रत्यपापेन वासस्यैव वैगुण्ये 'काश्यां कृतस्य पापस्य मोगो रुद्रपिशाचता' इत्यादिपुंगुतदुष्टफलकीर्तनानुपपत्तेश्च । तस्माद्वाजादिष्विव देशकृतविशेषमेकमेवात्रापूर्वम् । नन्वेवं कार्यैक्ये प्रायश्चित्तयोर्विकल्प एव स्यात् । मैवम् । स्मार्तमात्रेण वाऽल्पव्ययायासतया स्मार्तादप्युनेन वैशेषिकेण वा गुरुतरदुरितनिराकरणासंभवाद्तुल्यकल्पत्वाच्च । एतेन विशेषोपदिष्टान्तर्गृहादिप्रत्याग्रायेण स्मार्तमेव सर्वमीषद्वा कार्यमिति परास्तम् । तस्य

प्रत्याघ्रायतायां प्रमाणाभावाच्च । यत्तु वैशेषिकमात्रादेवात्रत्यपापनाशो
विशेषविधिवशादिति तदपि न । सकृत्कृतात्तस्माद्गुरुतरदुरितानाशात् ।
'फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः फलविशेषः स्यात्'
[जै० । १ । २ । १ । १७] इति न्यायात् । यत्र हि वैशेषिकं साति-
शयं तत्र भवतु तन्मात्रान्नाशः ।

यथा—द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमाचरेत् ।

यागस्थक्षत्रविद्धघाती चरेद्ब्रह्महणि व्रतम् ।

इत्यादौ । इह तु न तथा । किंचान्यत्र कृते ब्रह्महननादौ द्वादशा-
ध्दावि, अत्र तु कृते सकृदन्तर्गृह्यात्रा पञ्चक्रोशयात्रा वेति सर्वे पाप-
शूराः काशीमाश्रित्य यथेच्छं पापानि कुर्युः । यथाऽत्र पुण्यं कृतमक्षयं
स्यात्तथाऽत्र पापं कृतमक्षयं हीत्यादिप्रायश्चित्तगौरवार्थार्थवादानुपप-
त्तिश्च । आवृत्तिकल्पनायां तु कियती सेति मानाभावादनध्यवसायः ।
विशेषविधिस्त्वस्मदुक्तमार्गेऽप्युपपन्नः । यत्तु मण्डपाख्यानानादौ सकृत्पञ्च-
क्रोशयात्रामात्रेणानेकमहापातकनाशप्रतिपादनं तदर्थवादमात्रमिति भवं-
तामङ्गीकार्यम् । असंकल्पितयाऽसीसंगमादेव कृतयाऽपरिपूर्णाया तयाऽल्प-
पापनाशस्याप्यसंभवात् । गुरुतरदुरितनाशेऽपि वैशेषिकस्यैव शक्यति-
शयः कल्प्यतां शब्दमात्रप्रमाणकत्वात् । नास्ति शब्दस्यातिभार इति न्या-
यादिति चेत् । सत्यम् । कल्प्यत एव । अत एव तीर्थनिषेधात्काशीनिषेधाच्च
या दुरिते गुरुता सा वैशेषिकेणैव नश्यति न तु तत्रापरं प्रायश्चित्तम् ।
भूयःप्रत्यवायनिवृत्त्यैवाऽऽनुपङ्गिकाल्पीयःप्रत्यवायनिवृत्तेः सर्वत्राभ्युप-
गमात्सुरापाने तदाघ्राणादिवत् । किंतु स्मार्तनिषेधकृतगौरवनिवर्तको
न वैशेषिकस्यातिशयो भूयोल्पमावस्य विपरीतत्वात् । यत्राप्यति-
शयो वृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनादिति न्यायादुक्तबाधकाच्चेत्यलम् ।
तत्सिद्धं स्मृतिनिषिद्धस्य काश्यां पुनर्निषेधे तदनुष्ठाने स्मार्तवैशेषि-
कप्रायश्चित्तयोः समुच्चय इति ।

इति श्रीवाराणशमहर्षिविरचिते त्रिस्थलीसेतो काशीप्रकरणे

काशीवासिधर्माः ।

अथ क्षेत्रसंन्यासविधिरुपपुराणे—

माघशुक्लचतुर्दश्यामुपोष्येह पुरोऽहनि ।

ब्राह्मणान्मोजयेत्पश्चादेकं वाऽपि सदक्षिणम् ॥

गत्वा मौनेन च स्नानं ज्ञानवाण्यां समाचरेत् ।
 शुक्लाम्बरधरो भूत्वा नत्वा हुण्डविनायकम् ॥
 दण्डपाणिं ततो नत्वा दृष्ट्वा विश्वेश्वरं च माम् ।
 श्रीमुक्तिमण्डपं गत्वा कुर्यात्संकल्पमात्मना ॥
 प्राणायामत्रयं कृत्वा जपेत्पञ्चाक्षरं मनुम् ।
 करिष्ये क्षेत्रसंन्यासमिति संचिन्तयेद्बुधः ॥
 पञ्चक्रोशाद्बहिः क्षेत्रान्न गच्छाम्यम्बिकापते ।
 इमं मन्त्रं पठेदुच्चैर्द्विस्त्रिः पञ्च च सप्त वा ॥
 नमस्कृत्य महादेवं दण्डपाणिं ततो व्रजेत् ।
 साक्षीकृत्य महात्मानं दण्डपाणिं विनायकम् ॥
 श्रीकालभैरवं चैव साक्षी कुर्यात्प्रयत्नतः ।
 एवं कृत्वा विधानेन पश्चात्कुर्यात्तु मोजनम् ॥
 पूर्वसंचितवित्तादि दद्यात्सर्वं ममाऽऽज्ञया ।
 य एवं कुरुते न्यासं क्षेत्रे देवि विधानतः ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तो मुच्यते नात्र संशयः ।

माघेत्यादि । त्रयोदश्यामुपोष्य चतुर्दश्यां ब्राह्मणमोजनज्ञानवापी-
 ज्ञानादि क्रमेण कुर्यादित्यर्थः । अत्र गृहस्थानामप्यधिकारः ।

ततः प्रभृति चार्वाङ्गि येषां क्षेत्रनिवासिनः ।

गृहिणो लिङ्गिनो वाऽपि मद्भक्ता मत्परायणाः ॥

मत्पसादाद्भूमिष्यन्ति मोक्षं परमदुर्लभम् ।

इति शिवपुराणात् । अत्र च ब्राह्मणस्यैवाधिकारः सर्वस्वदानस्य
 विधानात् । क्षत्रियादीनां च तद्दाने सति प्रतिग्रहानधिकारादजीवना-
 पत्तेः । अत एव कौर्म—

वसेदा मरणाद्विप्रो वाराणस्यां समाहितः ।

इति विप्रग्रहणं कृतम् । अन्ये तु क्षेत्रसंन्यासाङ्गमृतसर्वस्वदानेऽपि
 कृते क्षत्रियादिभिर्धर्मतो निर्वाहमात्रोपयोगिव्यवसायादिकरणेऽपि न
 दोषस्तेन सर्वेषामधिकारः । विप्रग्रहणं तु तत्प्राप्त्यर्थं न त्वितरनिवृ-
 त्त्यर्थं त्रिदोषपरिसंख्यापातादित्याहुः । अयं च क्षेत्रसंन्यासो वाराण-

सीक्षेत्रविषयो न तु काशीविषयः । 'मध्ये प्रदक्षिणं कुर्यादसीवरणयोः
कृती' इति क्षेत्रसंन्यासिपञ्चक्रोशयात्रायामुक्तेः ।

इति त्रिस्थलीसेतौ क्षेत्रसंन्यासविधिः ।

अथ नानाकाम्यकर्माणि ।

ब्राह्मे मात्स्ये च काशीं प्रकृत्य—

तत्र दीपप्रदानेन ज्ञानचक्षुरतीन्द्रियम् ।

प्राप्नोति धूपदानेन स्थानं रुद्रनिपेवितम् ॥

तथा—अर्चयेद्यश्च मां देवि अविमुक्ते वरानने ।

तस्य धर्मं प्रवक्ष्यामि यावदाप्नोति मानवः ॥

दशसौवर्णिकं पुष्पं योऽविमुक्ते प्रयच्छति ।

अग्निहोत्रफलं धूपे गन्धदाने च तच्छृणु ॥

भूमिदानेन तत्तुल्यं गन्धदानफलं स्मृतम् ।

संमार्जने पञ्चशतं सहस्रमनुलेपने ॥

माल्ये शतसहस्रं तु अनन्तं गीतवाद्ने ।

दशेत्यादि । दशसुवर्णदानजन्यं फलमेकपुष्पसमर्पणाद्भवति । धूपेऽ-
ग्निहोत्रजन्यम् । गन्धे भूमिदानजन्यम् । संमार्जने गोपञ्चशतीदान-
जन्यम् । अनुलेपने सहस्रगोदानजम् । मालायां गोलक्षदानजम् । गीते
वाद्ये चानन्तगोदानजं फलं भवतीत्यर्थः । लैङ्गे काशीप्रकरणे—

दशानामश्वमेधानां यज्ञानां यत्फलं स्मृतम् ।

तदवाप्नोति धर्मात्मा ज्ञात्वा तत्र वरानने ॥

स्वल्पमप्यत्र यो दद्याद्ब्राह्मणे वेदपारगे ।

शुभां गतिमवाप्नोति अग्निवज्रैव दीप्यते ॥

उपवासं तु यः कृत्वा विप्रान्संतर्पयेद्द्विजः ।

स सौत्रामणियज्ञस्य फलं प्राप्नोति निश्चितम् ॥

विप्रानिति बहुवचनाद्व्यधिकाञ्चक्ष्या भोजयेत् । शक्तिपदोपेतवा-
क्यान्तरसमानार्थत्वादपूर्वान्तरकल्पनानापत्तेश्च । काश्चित्तु कपिञ्जलन्या-
येन त्रीनित्याह ।

तथा—एकाहारस्तु यस्तिष्ठेन्मासं तत्र वरानने ।

यावज्जीवकृतं पापं मासेनैकेन नश्यति ॥

एकाहार एकाज्ञाहारः ।

अग्निप्रवेशं ये कुर्युरविमुक्ते विधानतः ।
प्रविशन्ति सुरं ते मां न पुनर्माविनो नराः ॥
कुर्वन्त्यनशनं ये तु मद्मक्ताः कृतनिश्चयाः ।
न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥

तथा—अविमुक्ते महादेवमर्चयन्ति स्तुवन्ति ये ।
सर्वपापविनिर्मुक्तास्ते तिष्ठन्त्यजरामराः ॥
अविमुक्तं समासाद्य लिङ्गमर्चयते तु यः ।
कल्पकोटिशतैश्चापि न तस्यास्ति पुनर्भवः ॥
अमरो ह्यजरश्चैव तिष्ठेच्छामवसंनिधौ ।
ये च ध्यानं समासाद्य युक्तात्मानः समाहिताः ॥
संनियम्येन्द्रियग्रामं जपन्ति शतरुद्रियम् ।
अविमुक्ते स्थिता नित्यं कृतार्थास्ते न संशयः ॥

तथा—एकाहमुपवासं यः करिष्यति यशस्विनि ।
फलं वर्षशतस्येह लभते मत्परायणः ॥

वर्षशतोपवासस्येत्यर्थः ।

मातस्ये—सुवर्णशृङ्गीं रौप्यसूरीं चैलाढ्यां च पयस्विनीम् ।
वाराणस्यां तु यो दद्यादाकर्णयितलोचने ॥
गां वत्सा तु वरारोहे ब्राह्मणे वेदपारगे ।
आप्तसप्तमं कुलं तेन पावितं नात्र संशयः ॥
यो दद्याद्ब्राह्मणे किञ्चित्स्मिन्क्षेत्रे वरानने ।
कनकं रजतं वस्त्रमन्नाद्यं बहुविस्तरम् ॥
अक्षयं चाव्ययं चैव स्यात्तत्तस्य सुलोचने ।

तथा—अन्यत्र ब्राह्मणानां तु कोटिं संमोज्य यत्फलम् ॥
वाराणस्यां मुदैकेन भोजितेन तदाप्यते ।

तथा—वृषभं तरुणं सौम्यं चतुर्वत्सतरीयुतम् ॥
यश्चाङ्कपित्वा मोचयति स याति परमां गतिम् ।
पितृभिः सहितो मोक्षं गच्छत्यत्र न संशयः ॥

अङ्कनं दक्षिणवामपार्श्वयोश्चक्रत्रिशूलाभ्याम् । अत्र वत्सतरीचतुष्टय
युतत्वाङ्कनरूपसमानधर्मांका वृषोत्सर्गत्वेन च तदितिकर्तव्यता ग्राह्या ।

तथा—किमत्र बहुनोक्तेन यद्दानं क्रियते नरैः ।
 धर्मकामार्थमुद्दिश्य तदनन्तफलं भवेत् ॥
 स्वर्गापवर्गयोर्हेतुस्तद्धि तीर्थतमं भुवि ।
 स्नानं जप्यं तथा होममनन्तफलसाधनम् ॥
 गत्वा वाराणसीतीर्थं यस्तु चान्द्रायणं चरेत् ।
 यस्तत्र पञ्चतां याति मोक्षं याति न संशयः ॥

तथा—मनुष्यैः पिण्डदानादि कार्यमत्राऽऽगतैः सदा ।
 पिण्डदानं च तत्रैव सुपुत्रैः कार्यमादरात् ॥
 सुपुत्रास्ते पितॄणां तु भवन्ति सुखदायकाः ।

तीर्थे पिण्डदानस्य प्रधानत्वात्तदनुरोधेन आह्वादि सर्वमङ्गं कार्यम् ।
 ‘ प्रधानं नीयमानं हि तत्राङ्गान्यपकर्षति ’ इतिन्यायात् । आह्वासं-
 भवे तु पिण्डदानमात्रमपि कार्यमित्युक्तं प्राक् ।

तथा—अन्यत्रापि प्रमीतानां आर्ज्यं भन्द्वासमेधितम् ।
 अत्र क्षीयेत तेन स्यात्तेषां कैलाससंगमः ॥

तथा—सिद्धलिङ्गाभयं भयं हृष्टा राज्ञे निवेदयेत् ।
 स्वभूतं परभूतं ये संस्कुर्वन्ति यथा तथा ॥
 ते भोगानां नराः पात्रमन्ते भोगस्य मागिनः ।

स्वकृतं परकृतं वा देवालयादि ऋषितं राज्ञे निवेद्य संस्कर्तव्यमित्यर्थः ।

तथा—खण्डस्फुटितसंस्कारं तत्र कुर्वन्ति ये नराः ।
 ते रुद्रलोकमासाद्य भोदन्ते सुखिनः सदा ॥

तथा—राजप्रतिग्रहासक्ताः कृतकान्पूजयन्ति ये ।
 ते रुद्रशापनिर्दग्धाः पतन्ति नरके ध्रुवम् ॥
 ये पुनः सिद्धलिङ्गानां प्रासादानां स्वशक्तितः ।
 कुर्वन्ति पूजां सत्कारं ते मुक्ता नात्र संशयः ॥

सिद्धलिङ्गानां पूजां प्रासादानां च सत्कारमिति क्रमेणान्वयः ।
 तत्र पूजा जपो होमः कृतो भवति देहिनाम् ।
 अनन्तफलदः सर्वो रुद्रमक्तिसमन्वितः ॥

काशीखण्डे—अविमुक्तं समासाद्य यो लिङ्गं स्थापयेत्सुधीः ।
 कल्पकोटिशतैर्वाऽपि नास्ति तस्य पुनर्भवः ॥

तथा—समागत्येह काश्यां यः कुर्यादेकं शिवालयम् ।
 तेन त्रैलोक्यमसिलं सालयं कृतमेव हि ॥
 तेषांसि तेन तप्तानि शीर्णपर्णाशनान्यपि ।
 वारार्णसीं समासाद्य येनाकारि शिवालयः ॥
 अशेषाः सुविशेषाढ्या इष्टास्तेन महामखाः ।
 आनन्दकानने येन देवदेवालयः कृतः ॥

ब्रह्मवैवर्ते पार्वतीं प्रति शिववचः—

यत्र यत्र जलं काश्यामुद्धरेत्सुकृती नरः ।
 तत्र तत्र मुदा युक्ताः पितरः पर्युपासते ॥
 काश्यां रुद्रमयाः सर्वे जन्तवः श्रुतिनोदिताः ।
 ते पिबन्ति जलं यत्र तडागादौ तृषादिताः ॥
 तत्पुण्यं न मया वक्तुं शक्यं वर्षशतैरपि ।
 परं तु सावधानिः स कर्तव्यो हि जलाशयः ॥
 अपराधो न भवति महापापकृदक्षयः ।

पार्वत्युवाच—

जलाशये कृते देव कारिते वा महात्मभिः ।
 कोऽपराधः पतेदत्र तन्ममाऽऽचक्ष्व शंकर ॥

महादेव उवाच—

काश्यां तिले तिले लिङ्गं काश्यां तीर्थं पदे पदे ।
 खननं काशिमूमेस्तु दुर्घटं तेन पार्वति ॥
 जीर्णोद्धारं च ये कुर्युर्निःसंदेहा भवन्ति ते ।
 न तत्र लिङ्गपीडा स्यान्न तीर्थखननं भवेत् ॥
 अतो जीर्णोद्घातिः कार्या निरवद्या महाफला ।
 स्वयं कृतं यत्प्रातादि तदनेकफलप्रदम् ॥
 ततोऽप्यधिकधर्माणां जनकं जीर्णमुद्धृतम् ।

पाद्मे—जीर्णोद्घारेण वै तेषां तत्फलं द्विगुणं भवेत् । इति ॥

अत्रापूर्वजलाशयनिन्दा न निषेधार्था किंतु जीर्णोद्घातेः प्राशस्त्या-
 तिशयार्था । ‘प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयाज्जुह्वति येऽग्निहोत्रम्’
 इत्युदितहोमप्रशंसायां नुदितहोमनिन्दावत् । न हि निन्दा निधं निन्दितुं
 प्रवर्ततेऽपि तु विधेयं स्तोतुमिति न्यायात् । तेन सावधानतयाऽपूर्वतडा-
 गादिकरणेऽपि न दोषः ।

पाप्मे—द्विजं स्वधर्मनिरतं यो वर्षाशनदानतः ।

स्थापयेच्छूद्रया युक्तस्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥

यावत्पुण्यं सिकताः सन्ति गङ्गायां मुनिसत्तम ।

तावद्वर्षसहस्राणि क्रीडेद्दिन्द्रेण संगतः ॥

पश्चादत्र महाराजो जायते निर्मले कुले ।

दीर्घायुर्बहुपुत्रश्च सुखी शंकरभक्तिमान् ॥

अन्ते च लभते काशीं ततो निर्वाणमाप्नुयात् ।

अश्वत्थं पिच्छुमन्दं वा सहकारमथो लताम् ॥

यो रोपयति यत्नेन तस्याप्येतत्फलं भवेत् ।

न्यायागतं धनं काश्यां स्वल्पमप्यग्रजेऽर्पितम् ॥

भवेदनन्तफलदं नित्यं तत्क्षेत्रवासिनि ।

तथा ब्रह्मवैवर्ते—

शिवालये शतं कृत्वा यत्फलं प्राप्स्यते नृभिः ।

द्विजालयेन चैकेन तत्फलं त्वक्षयं भवेत् ॥

शिवायतनलक्षाणि विष्णोरायतनानि च ।

कृतानि तेन विभ्रेन्द्राः स्थापितो ब्राह्मणो यदि ॥

तथा—वर्षाशनं तु यो दद्यात्काश्यां सीदत्कुटुम्बिने ।

यावन्त्यब्दानि तावन्ति युगानि दिवि पूज्यते ॥

वस्तुः कोटिगुणं पुण्यं काश्यां वासयितुमुद्यमम् ।

आत्मानं तारयेद्वस्ता तौ द्वौ वासयिता यतः ॥

काश्यां वसन्ति ये विमा दूरस्थेरापि सन्नरैः ।

योगक्षेमौ विधातव्यौ तेषां विश्वेशितुर्मुदे ॥

पाप्मे—वाराणस्यां कृतं कर्म नीलकण्ठाय चार्पितम् ।

मनःशुद्धिं विधायाऽऽशु तत्त्वज्ञानाय कल्पते ॥

तथा—तत्र स्वल्पं हुतं जप्तं दत्तं तप्तं द्विजोत्तमाः ।

भूपादनन्तफलदं तत्क्षेत्रस्य प्रभावतः ॥

तथा—यत्कर्म तत्र कुर्वीत शुभं वा यदि वाऽशुभम् ।

अक्षयं तत्प्रभवति नात्र कार्या विचारणा ।

तथा—अनेकजन्मसाहस्रैर्यत्तपःफलमाप्नोते ।

ततोऽप्यधिकमेवात्र त्रिरात्रोपोषणाद्भवेत् ॥

ब्रह्मधैवर्ते—

अन्नदानं तु यः कुर्याद्यस्य कस्यचिदप्यहो ।
यावन्त्यब्दानि तावन्ति युगानि स वसेद्विवि ॥

तथा—अन्यत्र योगाभ्यासेन यावज्जीवं कृतेन च ।
वाराणस्यां प्राणरोधात्तत्पुण्यं समवाप्स्यते ॥

तथा—अस्मिन्क्षेत्रे महादेवि पुण्यं पुण्येतरत्तु वा ।
अनन्तकोटिगुणितं भवेत्सर्वं न संशयः ॥

तथा—ये प्रयच्छन्ति मनुजा जीवादप्यधिकं धनम् ।
जीवकोशः श्लथस्तेषां पुण्यराशिः पदे पदे ॥
ज्ञानेन दानेन परिक्रमेण
शिवार्चनेनापि सतोऽर्चनेन ॥
दिने दिने च मुकृतस्य वृद्धि-
र्यथा जनः कृतकृत्यः सदा स्यात् ॥
मनागपि विचारेण मनसो निग्रहो यदि ।
अविमुक्ते भवेद्येषां ते मुक्ता भवबन्धनात् ॥

सनत्कुमारसंहितायाम्—

ब्राह्मणं क्षत्रियं वाऽपि वैश्यं शूद्रमथापि वा ।
यं वा कं वाऽपि वा ब्रह्माडिशबन्धमक्तिपरायणम् ॥
योगक्षेमोपदेशाद्यैर्वासयेदपि यत्नतः ।
यावत्स वसते तत्र तावत्तत्फलमस्य वै ॥

तथा—यः काश्वां वासयेदेकं स्थावरं चापि जङ्गमम् ।
यावत्स कालं वसति तावल्लक्षगुणाधिकम् ।
शिवलोके वसेत्कालमिति शास्त्रविनिश्चयः ॥
यं कंचिदपि वा काश्यामेकाहमपि वासयेत् ।
वर्षकोटिशतं ब्रह्मनूरुद्रलोके महीयते ॥
जन्मान्तरे पुनः काश्वां शिवज्ञानमवाप्स्यति ।
त्रयो धर्माः सर्वधर्मादधिकास्त्वक्षयाः सदा ॥
पिशाचमोचने तीर्थे लोष्टद्रोणं समुद्धरेत् ।
न पीड्यते परे लोके स्वल्पयाऽपि पिपासया ॥
द्रोणपरिमितां मृदमित्यर्थः ।

कुलस्तम्मस्य मूलेऽन्नं दद्यादामलकप्रभम् ।
 परलोकेष्वशेषेषु क्षुधया नैव पीड्यते ॥
 एकं वा वासयेत्काश्यां वृक्षगुल्मलतास्वपि ।
 एकाहमपि वा धातर्थमलोकं न पश्यति ॥
 क्षेत्रवासं विनोपायैः क्षेत्रवासफलं लभेत् ।
 यः काश्यां सर्वगुह्येषु यात्रां कुर्याद्यथोदिताम् ॥
 यस्तूष्णीं वासयत्येकं वसनाशनपोषणैः ।
 एकाहमपि तस्यैव सिद्धिः कोटिगुणाधिका ॥
 दद्याद्वाऽप्युपदेशं स यस्त्वसंचयवान्मवेत् ।
 येनासाद्युपदेशेन काशीं श्लिष्टोऽपि नो(?)ति ॥

काशीखण्डे—

नियतं यत्परिस्थाप्य लिङ्गानि फलमाप्नोते ।
 अन्यत्र तदिहैकेन लिङ्गेन परिलभ्यते ॥
 कालेन मङ्गमापन्नं जीर्णोद्धारं करोति यः ।
 इह तस्य फलस्यान्तः प्रलयेऽपि न जायते ॥
 वित्तशक्त्यं परित्यज्य प्राप्ताद् योऽत्र कारयेत् ।
 तेन दत्तो भवेत्सर्वो मेरुर्नियुतयोजनः ॥
 कूपधापीतडागानि शक्या योऽत्र तु कारयेत् ।
 अन्यत्रकरणात्तस्य पुण्यं कोटिगुणाधिकम् ॥
 इज्यार्थमत्र यः कुर्वात्सुरभ्यां पुण्यवाटिकाम् ।
 पुण्ये पुण्ये फलं तस्य सुवर्णकुसुमाधिकम् ॥

इज्यार्थं पूजार्थम् ।

अत्र ब्रह्मपुरीं कृत्वा यो विप्रेभ्यः प्रयच्छति ।
 वर्षाशनेन संयुक्तां तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 क्षीयन्ते सलिलान्यध्वेर्मौमाश्च त्रसरेणवः ।
 क्षयो न तस्य पुण्यस्य शिवलोके समासतः ॥

तिष्ठत इत्यर्थः ।

मठानपि तपस्विभ्यः कारयित्वाऽत्र योऽर्पयेत् ।
 जीवनोपायसंयुक्तान्सोऽपि सर्वफलाश्रयः ॥
 कृत्वा महान्ति पुण्यानि योऽत्र विश्वेश्वरेऽर्पयेत् ।
 न तस्य पुनरावृत्तिर्घोरे संसारसागरे ॥

तथा—चतुर्णामपि वेदानां पुण्यमध्ययनाच्च यत् ।
 तत्पुण्यं जायतां काश्यां गायत्रीलक्षजापतः ॥
 अष्टाङ्गयोगाभ्यासेन यत्पुण्यमपि जायते ।
 तत्पुण्यं साधिकं भूयाच्छ्रद्धाकाशीनिषेवणात् ॥
 कृच्छ्रचान्द्रायणाद्यैश्च यच्छ्रेयः समुपार्ज्यते ।
 तदेकेनोपवासेन भवत्वानन्दकानने ॥
 अन्यत्र यत्तपस्तप्त्वा श्रेयः स्याच्छतरदां शतम् ।
 तदस्तु काश्यां वर्षेण भूमिशय्याव्रतेन हि ॥
 आजन्ममौनव्रततो यदन्यत्र फलं स्मृतम् ।
 तदस्तु काश्यां पक्षाहःसत्यवाक्परिमाणनात् ॥
 अन्यत्र दत्त्वा सर्वस्वं सुकृतं यत्समीहितम् ।
 सहस्रभोजनात्काश्यां तद्भूयादयुताधिकम् ॥

तथा—दत्त्वाऽल्पमपि देवेशि न्यायेनोपार्जितं धनम् ।
 अविमुक्ते मम क्षेत्रे न दरिद्रो भवेत्काचित् ॥

तथा—तप्त्वा तपांसि सर्वाणि बहुकालं जितेन्द्रियैः ।
 यत्फलं लभ्यतेऽन्यत्र तत्काश्यामेकरात्रतः ॥

कौर्मि—दत्तं जप्तं हुतं चेष्टं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
 ध्यानमध्ययनं ज्ञानं सर्वमत्राक्षयं भवेत् ॥

वायवीये—

वाराणस्यां नगर्यां तु देयं श्राद्धं प्रयत्नतः ।
 तस्यां योगेश्वरो नित्यं तस्यां दत्तमथाक्षयम् ॥

काशीस्रण्डे—

संनिहत्यां कुरुक्षेत्रे राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
 तुलापुरुषदानेन काश्या मिक्षा समा भवेत् ॥

तथा—मिक्षाऽपि यत्र भिक्षुभ्यो दत्ताऽऽमलकसंमिता ।
 सुमेरुणाऽपि तुलिता वाराणस्यां गुरुर्मवेत् ॥
 वाराणस्या वर्षमोज्यं यो दद्यान्निरुपाधिने ।
 स कदाचित्तृप्नुया नो दुःखं मुक्ते नरर्षभः ॥
 वाराणस्यां निवसतां यत्पुण्यमुपजायते ।
 तदेव संवासयितुः फलं त्वविकलं भवेत् ॥

तथा—नियमेन तु विश्वेशे पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।
यदत्तं सुमनोवृत्त्या महादानं तदत्र वै ॥

सुमनोवृत्त्या निष्कामतया ।

मुक्तिमण्डपिकायां च क्षणं यत्स्थिरमास्यते ।
स्नात्वा गङ्गामृते शुद्धे तप एतदिहोत्तमम् ॥
सत्कृत्यं भिक्षवे भिक्षा यत्काश्यां परिदीयते ।
तुलापुरुष एतस्याः कलां नार्हति षोडशीम् ॥
हृदि संचिन्त्य विश्वेशं क्षणं यद्विनिमील्यते ।
देवस्य वक्षिणे भागे महायोगोऽयमुत्तमः ॥
इदमेव तपोऽत्पुत्रं यद्विन्द्रियविलोभिताम् ।
निषिध्य स्थीयते काश्यां क्षुत्तापाद्यवमन्य च ॥
मासि मासि यदप्येतद्व्रतान्द्रायणात्फलम् ।
अन्यत्र तदिहाऽऽप्येत भूतायां नक्तमोजनात् ॥
मासोपवासादन्यत्र यत्फलं समुपाज्यते ।
अथैकोपवासेन तत्काश्यां स्यादसंशयम् ॥
चातुर्मास्यव्रतात्प्रोक्तं यदन्यत्र महाफलम् ।
एकादश्युपवासेन तत्काश्यां स्यादसंशयम् ॥
पणमासान्नपरित्यागाद्यदन्यत्र फलं भवेत् ।
शिवरात्र्युपवासेन तत्काश्यां जायते ध्रुवम् ॥
वर्षं कृत्वोपवासानि लभेदन्यत्र यद्व्रती ।
तत्फलं स्याच्चिरात्रेण काश्यामविकलं मुने ॥
मासि मासि कुशाग्राम्बुपानादन्यत्र यत्फलम् ।
काश्यामुत्तरवाहिन्यामेकेन जुलकेन तत् ॥

तथा—लिङ्गं समर्चितं दृष्ट्वा यः कुर्यात्प्रणतिं सकृत् ।
संदेहो जायते तस्य पुनर्देहनिबन्धने ॥
लिङ्गं यः स्थापयेद्भक्त्या सप्तजन्मकृतादघात ।
मुच्यते नात्र संदेहो विशुद्धः स्वर्गमागमयेत् ॥

तथा—एकं प्रतिष्ठितं येन लिङ्गमत्रेशमक्तिः ।
तेनाऽऽत्मना सर्वं विश्वं जगदेतत्प्रतिष्ठितम् ॥
रत्नाकरे रत्नसंख्या संख्यावद्भिरपीक्यते ।
लिङ्गप्रतिष्ठापुण्यस्य न तु संरपेह विद्यते ॥

तथा—महादानेन चान्यत्र यत्फलं लभ्यते नरैः ।

अविमुक्ते तु दत्तायां काकिन्यां तद्वाप्यते ॥

तथा—अत्र यत्क्रियते क्षेत्रे शुभं वाऽशुभमेव वा ।

संवर्तेऽपि न तस्यान्तस्तस्माच्छ्रेयः समाचरेत् ॥

तथा—अन्यत्र योगाम्यसनाद्यावज्जन्म यदुर्ज्यते ।

धाराणस्यां तदेकेन प्राणायामेन लभ्यते ॥

सर्वतीर्थावगाहाच्च यावज्जन्म यदुर्ज्यते ।

तदानन्दवने प्राप्यं मणिकर्ण्यकमज्जनात् ॥

तथा—यत्पोडशमहादानैः पुण्यं प्रोक्तं महर्षिभिः ।

तत्पुण्यं जायते पुंसां विश्वेशे पुष्पदानतः ॥

अश्वदेधादिभिर्पञ्चैर्यत्फलं प्राप्यतेऽखिलैः ।

पञ्चामृतानां सपनाद्विश्वेशे तद्वाप्यते ॥

वाजपेयसहस्रेण सम्यगिष्टेन यत्फलम् ।

सकृन्महर्हिर्नैवेद्यैर्विश्वेशे तच्छताधिकम् ॥

ध्वजातपत्रचमरं विश्वेशे यः समर्पयेत् ।

एकच्छत्रं स वै राज्यं प्राप्नुयाद्वसुधातले ॥

महापूजोपकरणं योऽर्पयेद्विश्वमर्तरि ।

न तं संपत्तिसंमारा विमुञ्चन्तीह कुत्रचित् ॥

सर्वर्तुकुसुमाढ्यां च यः कुर्यात्पुष्पवाटिकाम् ।

तद्द्वारे कल्पवृक्षाश्छायां कुर्यन्ति शीतलाम् ॥

यः क्षीररत्नपनार्थं वै विश्वेशे धेनुमर्पयेत् ।

क्षीराणवतटे तस्य निवसेयुः पितामहाः ॥

विश्वेशराजसदने यः सुधा चित्रमेव वा ।

कारयेत्तस्य मयनं कैलासे चित्रितं भवेत् ॥

ब्राह्मणान्यतिनो वाऽपि तथैव शिवयोगिनः ।

भोजयेद्योऽत्र वै काश्यामेकैकगणनाक्रमात् ॥

कोटिमोज्यफलं तस्य श्रद्धया नात्र संशयः ।

तपस्त्वत्र प्रकर्तव्यं दानमत्र प्रदापयेत् ॥

विश्वेशस्तोषणीयोऽत्र स्नानहोमजपादिभिः ।

अन्यत्र कोटिजप्येन यत्फलं प्राप्यत नरैः ॥

अष्टोत्तरशतं जप्त्वा तदत्र समवाप्यते ।
 कोटिहोमेन यत्प्रोक्तं फलमन्यत्र सूरिमिः ॥
 अष्टोत्तराहुतिशतात्तद्वत् । ऽऽनन्दकानने ।
 यो जपेद्बृहदसूक्तानि काश्यां विश्वेशसंनिधौ ॥
 पारायणेन वेदानां सर्वेषां फलमाप्यते ।
 तस्य पुण्यं न जानामि चिन्तिते चाक्षरे परे ॥

तथा—अवन्ध्यं दिवसं कुर्यात्स्नानदानजपादिभिः ।
 यतः काश्यां कृतं कर्म महत्त्वाय प्रकल्पते ॥
 तथा—अस्मिन्वैश्वेश्वरे क्षेत्रे संमोज्य शिवयोगिनः ।
 कोटिमोज्यफलं सम्पगेकैकपरिसंख्यया ॥

मात्स्यपुराणे—

अविमुक्ते परा सिद्धिरविमुक्ते परा गतिः ।
 जप्तं दत्तं हुतं चेष्टं तदस्तप्तं कृतं च यत् ॥
 ध्यानमध्ययनं दानं सर्वं भवति चाक्षयम् ।

पाप्मे सृष्टिखण्डे—

तत्र त्वपि हि यद्दानं भक्त्या रुद्राय कल्प्यते ॥
 खण्डस्फुटितसंस्कारं तत्र कुर्वन्ति ये नराः ।
 ते रुद्रलोकमासाद्य मोदन्ते सुखिनः सदा ॥
 तत्र पूजा जपो होमः सर्वं भवति देहिनाम् ।
 अनन्तफलदं सर्वं रुद्रमक्तिरतारमनाम् ॥
 तत्र क्षीपप्रदानेन ज्ञानशक्तिरतीन्द्रियाः ।
 अथ किं बहुनोक्तेन यत्तत्र क्रियते नरैः ॥
 कर्म धर्मार्थमुद्दिश्य तदनन्तफलं भवेत् ।
 स्वर्गापवर्गदं क्षेत्रं तद्धि तीर्थतमं भुवि ॥
 स्नानाज्जप्यात्तथा होमादनन्तफलसाधनम् ।
 गत्वा घाराणसीतीर्थं घृतं चान्द्रायणं चरेत् ॥

तथा—पिण्डदानं च तत्रैव सुपुत्रैः कार्यमादरात् ।
 पुत्रास्ते तु पितॄणां वै भवन्ति सुसदाः सदा ॥ इति ।

मात्स्ये—पापस्कृते पुण्यमिहाविमुक्ते
 धेतायुगे कोटिगुणं ततोऽपि ।

स्याद्वापरे सुन्दरि तत्परार्ध-
मनन्तरं तद्भवतीह तिष्ये ॥

तिष्ये कलावित्यादि । काश्यन्तर्गततत्तत्तीर्थावच्छेदेन काम्पानुष्ठान-
फलं तु यथास्थानं वक्ष्यामः ।

इति त्रिस्थलीसेतो काश्यधिकरणकनानाकाम्यकर्माणि ।

अथ कालविशेषेऽनेकतीर्थांगमः । लिङ्गपुराणे—

अष्टम्यां च चतुर्विंश्यां पक्षयोरुमयोरपि ।
शशिमानूपरागेषु कार्तिक्यां च विशेषतः ॥
सर्वपर्वसु पुण्येषु विषुवेष्वयनेषु च ।
पृथिव्याः सर्वतीर्थानि वारणस्यां तु जाह्नवीम् ॥
उत्तरप्रवहां पुण्यां मम मोलिविनिर्गताम् ।
पितुस्ते गिरिराजस्य सुतां हिमवतः शुभाम् ॥
यजन्ते सर्वतोऽभ्येत्य ताञ्जृण्व यरानने ।
संनिहत्वा कुरुक्षेत्रं सार्धं तीर्थक्षतैस्तथा ॥
नैमिषं पुष्करं चैव प्रयागं सप्तथूदकम् ।
संध्याः सप्तर्षयश्चैव सर्वा नद्यः सरासि च ॥
समुद्राः सप्त चैवात्र देवतीर्थानि कृतस्त्रशः ।
भार्गीरथीं समेष्वाप्ति सर्वपर्वसु काशिकाम् ॥
अविमुक्तेश्वरं चैव काशीस्थमचलात्मजे ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि गुह्यान्पायतनानि च ॥
प्रविशन्ति सदाऽभ्येत्य पुण्येऽस्मिन् सर्वपर्वसु ।
केदारे चैव यल्लिङ्गं यल्लिङ्गं च महालये ॥
मध्यमेश्वरसंस्थं च तथा पशुपतीश्वरम् ।
शंकुकर्णेश्वरं चैव गोकर्णेशो तथा शुभो ॥
द्रुमिचण्डेश्वरं चैव भद्रेश्वरमथैव च ।
स्थानेश्वरमथैकाग्रं कालेश्वरमजेश्वरम् ॥
भैरवेश्वरमीशानं तथा कारोहणे स्थितम् ।
यानि चान्यानि पुण्यानि स्थानानि मम भूतले ॥
तानि सर्वाण्यनेकानि काशीपुयां विशन्ति माम् ।
सर्वपर्वसु पुण्येषु गुह्यं चैतदुदाहृतम् ॥

सप्तपुर्यादिस्थितिस्तु सार्वदिकी तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते—

काश्यां नवौसराः सप्त पुर्यः सन्ति समागताः ।

नवारण्यानि च तथा नगाश्च सुकृतप्रदाः ॥

तथा सर्वाणि तीर्थानि सप्त पुर्यश्च मानदे ।

वसन्ति काशीमाश्रित्य स्वसामर्थ्यविवृद्धये ॥

तथा—तीर्थानि सर्वाणि पुरीश्च सर्वा-

स्तथा शिघस्याऽऽयतनानि षष्टिः ।

नद्यो नदाः ससरःसागराश्च

देवाः समेता मुनयश्च सर्वे ॥

वसन्ति काश्यां सततमित्यादि । काशीखण्डे—

यदाप्रभृति विश्वेशो मन्दरादागतोऽभवत् ।

तस्मिन्नानन्दगहने तदाप्रभृति सत्तम ॥

सर्वाण्यायतनान्याशु साध्वी(धू)नि सगिरीण्यपि ।

सनदीनि सतीर्थानि सद्दीपानि ययुस्ततः ॥

मात्स्ये—यानि स्थानानि श्रूयन्ते त्रिषु लोकेषु सुव्रते ।

अविमुक्तस्य पादेषु नित्यं संनिहितानि वै ॥

हत्यादि । पादाः प्रवेशाः ।

स्कान्दे—तीर्थानि यानि लोकेऽस्मिञ्जनूनामहङ्गपहो ।

तानि सर्वाणि शुद्ध्यर्थं काशीमायान्ति नित्यशः ॥

अथ मत्स्योदरीयोगः काशीखण्डे—

कैलासाद्रेः समायाताः सप्तकोटिमिता गणाः ।

इति प्रक्रम्य—

ततः शैलं महादुर्गं तैः काशीपरितः कृतम् ।

परिखाऽपि कृता रम्या मत्स्योदर्या जलाविला ॥

मत्स्योदरी द्विधा जाता बहिरन्तश्चरा पुनः ।

तच्च तीर्थं महत्प्राप्तं मिलितं गाङ्गाचारिभिः ॥

यदा संहारमार्गेण गङ्गाम्भः प्रविशेदिह ।

तदा मत्स्योदरीतीर्थं लभ्यते पुण्यमौरवात् ॥

सूर्याचन्द्रमसोः पर्व तदा कोटिगुणं ज्ञतम् ।

सर्वपर्वाणि तत्रैव सर्वतीर्थानि तत्र वै ॥

तत्रैव सर्वलिङ्गानि गङ्गा मत्स्योदरी यतः ।
 मत्स्योदयां हि ये स्नाता यत्र कुत्रापि मानवाः ॥
 कृतपिण्डप्रदानास्ते न मातुरुदरेशयाः ।
 अविमुक्तमिदं क्षेत्रं मत्स्याकारत्वमाप्नुयात् ॥
 परितः स्वर्धुनीवारि संसारि परिवीक्ष्यते ।
 मत्स्योदयां कृतस्नाना ये नरास्ते नरोत्तमाः ॥
 कृत्वाऽपि बहुपापानि नेक्षन्ते मास्करेः पुरीम् ।
 किं स्नात्वा बहुतिर्थेषु किं तप्त्वा दुष्करं तपः ॥
 यदि मत्स्योदरी स्नाता कुतो गर्भमयं ततः ।
 यत्र यत्र हि तीर्थानि नृदेवर्षिकृतान्यपि ॥
 तत्र मत्स्योदरीं प्राप्य सुस्नातो मोक्षमाजनम् ।
 सन्ति तीर्थान्यनेकानि भूर्भुवःस्वर्गतान्यपि ॥
 न समानि परं तानि कोट्यंशेनापि निश्चितम् ।

संहारमार्गेण प्रतिलोमवर्त्मना । इह मत्स्योदरीतीर्थे । मत्स्योदरीतीर्थ-
 जलयुक्तायां परिखायां गणैः कृतायां मत्स्योदरीतीर्थमेवान्तः स्वस्थाने
 हिश्च परिखायां गमनाद्विविधममृतत्र च परिखाद्वारेण यदा प्रतिकू-
 लमार्गेण वर्षासु वृद्ध्यातिशयेन गङ्गाजलं प्रसरति तदाऽतिप्राशस्त्यमि-
 त्यर्थः । मत्स्याकारं काशीक्षेत्रमुदरे यस्या इति व्युत्पत्त्या गङ्गेव मत्स्यो-
 दरीसंज्ञा यतो यत्र यत्र तीर्थं प्रविशति तत्र तत्रैव सर्वतीर्थानीति सर्व-
 पर्वाणीत्यादेरर्थः । मास्करेयमस्य । यत्र यत्र लिङ्गानि तदुपलक्षितानि
 तीर्थानि तत्र तत्र मत्स्योदरीं गङ्गां मिलितां प्राप्येति यत्र यच्चेति-
 पद्यार्थः ।

तथा—मत्स्योदरी यदा गङ्गा कपिलेश्वरसंनिधौ ।
 तदा तत्र नरः स्नात्वा ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥
 वरणोत्सिक्तपानीये द्युनदीतोयमिश्रिते ।
 स्नात्वा नादेश्वरं वृद्धा पूतः किमनुशोचति ॥

नादेश्वरमोकारम् ।

तथा—प्रणवेशसमीपे तु यदा गङ्गा समेष्यति ।
 तदा पुण्यतमः कालो देवर्षिपितृवल्लभः ॥
 तत्र स्नानं जपो दानं हवनं देवतार्चनम् ।
 मत्स्योदयमिक्षयं स्यादोकारेश्वरसंनिधौ ॥

तथोकारं प्रकृत्य—

कदाचित्तस्य देवस्य दर्शनेऽभ्येति जाह्नवी ।
मत्स्योदरी सा कथिता स्नाने पुण्यैरवाप्यते ॥
मत्स्योदरी यदा गङ्गा पश्चिमेकपिलेश्वरम् ।
समायाति महादेवि तदा योगः सुदुर्लभः ॥

पश्चिमेकपिलेश्वरमित्यलुक्समासः । लिङ्गपुराणे—

मत्स्योदरीजले गङ्गा ओंकारेश्वरसंनिधौ ।
तदा तस्मिञ्जले स्नात्वा ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

तथा—तस्मिन्स्थाने यदा गङ्गा आगमिष्यति मामिनि ।
तदा पुण्यतमः कालो देवानामपि दुर्लभः ॥ इत्यादि ।

अथ प्रसङ्गात्काश्यवाञ्छितगङ्गामहिमा । मविष्ये—

त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि मोक्षदानि च कृतस्त्रशः ।
सेवन्ते सततं गङ्गां काश्यामुत्तरवाहिनीम् ॥

तथा—गङ्गा हि सर्वतः पुण्या ब्रह्महत्यापहारिणी ।
वाराणस्यां विशेषेण यत्र चोत्तरवाहिनी ॥
वरणायास्तथाऽस्याश्च जाह्नव्याः संगमे नरः ।
स्नानमात्रेण सर्वेभ्यः पातकेभ्यः प्रमुच्यते ॥
काश्यामुत्तरवाहिन्यां गङ्गायां कार्तिके तथा ।
स्नात्वा विमुच्यते माघे महापापातिपातकेः ॥
सर्वलोकेषु तीर्थानि यानि ख्यातानि तानि च ।
सर्वाण्येतान्यशेषेण वाराणस्यां नु जाह्नवीम् ॥
उत्तराभिमुखीं पुण्यामागच्छन्ति दिने दिने ।
नित्यं पर्वसु सर्वेषु पुण्यैरायतनैः सह ॥
महापातकदोषादिदुष्टानां स्पर्शसंभवम् ।
व्यपोहितुं स्वपापं च जलपापापनुत्तये ॥
जन्मान्तरशतेनापि सत्कर्मनिरतस्य च ।
अन्यत्र सुधियश्चापि मोक्षो लभ्येत वा न वा ॥
एकेन जन्मना चात्र गङ्गायां मरणेन च ।
मोक्षस्तु लभ्यते काश्यां नरेणावलितात्मना ॥

मात्स्ये—कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्र यत्रावगाहिता ।

कुरुक्षेत्राच्छतगुणा यत्र विन्ध्येन संगता ॥

विन्ध्याच्छतगुणा प्रोक्ता काशिपुयां तु जाह्नवी ।

स्कान्दे—यथाऽविमुक्तं सर्वेषां स्थानानां स्थानमुत्तमम् ।

• वाराणस्यां तथा गङ्गा दुर्लभा साऽकृतात्मभिः ॥

नारदीये—विष्णुपादोद्भवा देवी विश्वेश्वरसमीपगा ।

ससेव्या मुनिमिर्देवैः काश्या वै मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥

अथ काशीस्थतीर्थानां देवतानां च लेशतः ।

नानापुराणसंमत्या महिमेह मयोच्यते ॥

तत्र तावत्सकलतीर्थवरिष्ठायाः श्रीमन्मणिकर्णिकाया महिमा । तत्र काशीखण्डे—

आब्रह्मस्तम्भपर्यन्तं यत्किञ्चिज्जन्तुसंज्ञितम् ।

चतुर्षु मूतग्रामेषु काश्यां तन्मुक्तिमाप्स्यति ॥

अस्मिन्तीर्थवरे शंभोर्मणिश्रवणभूषणे ।

संध्यां स्नानं जपं होमं वेदाध्ययनमुत्तमम् ॥

तर्पणं पिण्डदानं च देवतानां च पूजनम् ।

इत्याद्युक्त्वा—

अक्षया मुक्तिरेकाऽस्तु विपाकस्तस्य कर्मणः ।

इत्युक्तम् । तथा—

मुक्तिक्षेत्राणि सर्वाणि यत्संसेव्योदितं फलम् ।

पञ्चरात्रात्तदत्रास्तु निषेव्य मणिकर्णिकाम् ॥

तथा—त्रयाणामपि लोकानां हिताय महते नृपः ।

समानैषीत्ततो गङ्गा यत्राऽऽसीन्मणिकर्णिका ॥

प्रागेव हि मुनेऽनर्घं जात्यं जाम्बूनदं स्वयम् ।

पुनर्वारितरेणापि हीरेण यदि संगतम् ॥

चक्रपुष्करिणीतीर्थं प्रागेव श्रेयसा प्रदम् ।

ततः श्रेष्ठतरं शंभोर्मणिश्रवणभूषणात् ॥

तथा—आनन्दकाननमिदं सुखदं पुरैव

तत्रापि चक्रसरसी मणिकर्णिकाऽथ ।

स्वःसिन्धुसंगतिरथो परमास्पदं च

विश्वेशितुः किमिह तन्न विमुक्तये यत् ॥

पादौ व्यासं प्रति भृगुः—

चक्रपुष्करिणीतोये जाह्नवीजलसंप्लुते ।
स्नात्वा नाभ्यर्चितः शंभुर्देवदेवः सनातनः ॥
द्वैपायनेदं भवतो धर्मबाधनचेष्टितम् ।

तथा—गर्जन्ति सर्वतीर्थानि स्वस्वधिष्ण्यगतान्वहो ॥
केवलं बलमासाद्य सुमहन्माणिकर्णिकम् ।
उत्क्षिप्यैकाङ्गुलिं तथ्यं श्रेष्ठैका मणिकर्णिका ॥

तथा—विश्वेशो विश्वया सार्धं सदोपमणिकर्णिकम् ।
मध्यंदिनं समासाद्य संस्नाति प्रतिवासरम् ॥
वैकुण्ठाक्ष्यहं नित्यं मध्याह्ने मणिकर्णिकाम् ।
विगाहे पक्ष्मपा सार्धं मुदा परमया मुने ॥
सत्यलोकाप्रतिष्ठिनं हंसयानः पितामहः ।
माध्याह्निकविधानाय समायान्मणिकर्णिकाम् ॥
इन्द्राद्या देवताः सर्वा मरीच्याद्या महर्षयः ।
चराचरेषु सर्वेषु यावन्तश्च सचेतनाः ॥
ते सर्वे स्नातुमायान्ति मध्याह्ने मणिकर्णिकाम् ।
त्रिकालं ये जपन्तीह मानवा मणिकर्णिकाम् ॥
जपामि तानहं धीर त्रिकालं पुण्यकर्मणः ।
इष्टं तेन महायज्ञैः सहस्रशतदक्षिणैः ॥
पञ्चाक्षरी महाविद्या येनोक्ता मणिकर्णिका । इति ।

ब्रह्मवैवर्ते—

सर्वतीर्थाविगाहाच्च यत्पुण्यं स्यान्नृणामिह ।
तत्पुण्यं कोटिशुणितं मणिकर्ण्यैकमञ्जनात् ॥

सनःकुमारसंहितायाम्—

मग्नः स्मरन्मां मणिकर्णिकायां
विश्वेश्वरं यः स्मरतीष्टवर्गिन् ।
स तारयेत्तानपि सर्वपापात्
किमद्भुतं तस्य कृतार्थतायाम् ॥

काशीसण्डे ब्रह्मा—

स्नात्वा तु मणिकर्णिकयां प्रीणिता ब्राह्मणा धनैः ।
त एते सर्वमोगादद्याः कल्पं स्थास्यन्ति मत्पुरे ॥

तथा—मुक्तिक्षेत्राणि सर्वाणि यत्संसेव्योदितं फलम् ।

पञ्चरात्रात्तदत्रास्तु निषेव्य मणिकर्णिकाम् ॥

सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं सर्वदानेषु यत्फलम् ।

मणिकर्ण्यां विधिसन्नातः श्रद्धया तदवाप्नुयात् ॥

श्रद्धया विधिवत्सन्नात्वा कृत्वा देवादितर्पणम् ।

तिलवर्हिर्हवैः सम्यक्सर्वपञ्चफलं लभेत् ॥

अद्धानो विधिसन्नातः कृतसर्वोदकक्रियः ।

जपन्देवान्समभ्यर्च्य सर्वमन्त्रफलं लभेत् ॥

तथा—ज्ञात्वा प्रभावमतुलं मणिकर्णिकायां

यः पुद्गलं त्यजति चाशुचिषूयगन्धि ।

स्नात्वाऽवबोधमहसा सहसा मिलित्वा

कल्पान्तरेष्वपि स नैव पृथक्त्वमेति ॥

तथा—मरणं मङ्गलं यत्र सफलं यत्र जीवितम् ।

स्वर्गस्तृणायते यत्र सैषा श्रीमणिकर्णिका ॥

तथा—सत्यलोकेऽपि ये लोकास्तेऽर्थयन्ते निरन्तरम् ।

यामहो दीर्घनिद्रायै सैषा श्रीमणिकर्णिका ॥ इत्यादि ।

तथा—हुत्वाऽग्निहोत्रमपि च यावज्जीवं द्विजोत्तमाः ।

अन्ते अयन्ते मुक्त्यै यां सेयं श्रीमणिकर्णिका ॥

इत्यादिना वर्णाश्रमचतुष्टयस्त्रीतिर्पणादीनामप्यत्र मृतो मुक्तिरिति
दर्शितं चतुस्त्रिंशोऽध्याये ।

अथ मणिकर्णिकाप्रमाणम् । काशीखण्डे—

स्थानादमुष्मान्मम राजसौधा-

त्प्राच्यां मनागीशसमाभितायाम् ।

सव्येऽपसव्ये च कराः क्रमेण

शतत्रयी चापि शतद्वयी च ॥

हस्ताः शतं पञ्चसुरापगाया-

मुदीच्यवाच्योर्मणिकर्णिकेयम् ।

सारस्त्रिलोक्याः परिकोशमूमि-

र्यैः सेविता ते मम हृच्छया हि ॥

अयमर्थः—मम राजसौधाद्वाजगृहात् । ‘भोक्षस्वर्द्धारयोर्मध्ये बुधा
राजगृहं विदुः’ इतिवचनात्स्वर्गद्वारस्थितादारभ्य प्राच्यां मनाकिंचि-

वीशसमाभितायामीशानकोणाभितायाम् । किञ्चिदाग्नेयकोणाभितायां
चेत्यपि ज्ञेयम् । एवंभूतायां प्राच्यां वामपाश्वे करणां शतत्रयं हरिश्च-
न्द्रमण्डपसीमकम् । तस्मादेव सौधादारभ्य दक्षिणाश्रितमागे करणां
शतद्वयं गङ्गाकेशवावधिकम् । उदीच्यवाच्योरुत्तरदक्षिणयोर्दिशोः सुरा-
पगायां गङ्गायां पञ्चशतं हस्तास्तावन्मितो देशः सेयं मणिकर्णिका ।
उदीच्यां हरिश्चन्द्रमण्डपात्करशतत्रयावधिभूतात्संमुखे गङ्गायां पञ्च-
शतं हस्ताः । दक्षिणे च गङ्गाकेशवाच्छतद्वयहस्तावधिभूतात्संमुखे गङ्गायां
पञ्चशतं हस्ता इत्यर्थः । एवं च हरिश्चन्द्रमण्डपगङ्गाकेशवयोः सर्व-
स्मादपि मध्यवर्तिनः प्रदेशात्संमुखे पञ्चशतं हस्ता इत्यर्थाह्वयते ।
तथा च दीर्घपञ्चकोणाकारेव मणिकर्णिका भवतीत्यर्थः । एतदेवावधि-
प्रदर्शनद्वारा प्रकटीकृतं तत्रैव—

आगङ्गाकेशवाच्चैव आहरिश्चन्द्रमण्डपात् ।

आमध्याद्देवसरितः स्वर्द्धारान्मणिकर्णिका ॥ इति ।

अत्रच—‘तिर्यग्यवोदराण्यष्टावूर्ध्वा वा मीहयस्त्रयः ।

प्रमाणमकुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ॥

हस्तो वितस्तिद्वितयम् ’ इत्येतदेव करपरिमाणं ग्राह्यम् । परिमाण-
न्तरग्रहणे मणिकर्णिकाप्रमाणानियमप्रसङ्गात् ।

अथ मणिकर्णिकोत्पत्तिः ।

कदाचिद्भवानीशंकरयोरिच्छाऽभूत्कश्चित्तादृश आवाभ्यामुत्पाद्यो
यस्मिन्सर्वं भारं निधाय सुखेन स्थीयते ।

संप्रधार्येति स विभुः सर्वज्ञश्चित्स्वरूपया ।

तथा सह जगद्धात्र्या जगद्धाताऽथ धूर्जटिः ॥

सव्ये व्यापारयां चक्रे दशमङ्गे सुधामुचम् ।

ततः पुमानाचिरासीदेकलोलोव्यसुन्दरः ॥

तं महादेवो वीक्ष्य सखं त्वमेव विष्णुर्भूत्वा कुर्विति नियुज्य स्वयं
शिषया सहित आनन्दकाननं प्रविष्टः ।

ततः स भगवान्विष्णुर्मौलावाज्ञां निधाय च ।

क्षणं ध्यानपरो भूत्वा तपस्येव मनो दधे ॥

रानित्वा तत्र चक्रेण रम्यां पुष्करिणीं हरिः ।

निजाङ्गस्वेदसंघोहसलिलेस्तामपूरयत् ॥

समाः सहस्रं पञ्चाशत्तप उग्रं चचार सः ।

चक्रपुष्करिणीतीरे तत्र स्थाणुसमाकृतिः ॥

ततो महादेवस्तत्तपो दृष्ट्वा मौलिमान्दोलयन्नुवाच—

अलं तप्त्वा महाविष्णो वरं वरय सत्तम । इति ।

एवमुक्तो विष्णुर्वरं यत्र त्वद्भक्तिर्ममास्त्विति । ततः श्रीशिवस्तं वरं दत्त्वोवाच—

त्वदीयस्यास्य तपसो महोपचयदर्शनात् ।

यन्मयाऽऽन्दोलितो मौलिराहिभ्रवणभूषणः ॥

तद्द्वान्दोलनतः कर्णात्पपात मणिकर्णिका ।

मणिभिः सचिता रम्या ततोऽस्तु मणिकर्णिका ॥

चक्रपुष्करिणीतीर्थं पुरा ख्यातमिदं शुभम् ।

त्वया चक्रेण खननाच्छङ्खचक्रगदाधर ॥

मम कर्णात्पपातेयं यदा च मणिकर्णिका ।

तदाप्रभृति लोकेऽत्र ख्याताऽस्तु मणिकर्णिका ॥

मणियुक्ता कर्णिका कर्णाभरणविशेषः । विष्णुरुवाच—

मुक्ताकुण्डलपातेन तद्वाद्वितनयाप्रिय ।

तीर्थानां परमं तीर्थं मुक्तिक्षेत्रमिहास्तु वै ॥

इत्येवं काशीखण्डे पञ्चविंशोऽध्याये कथा । इति मणिकर्णिकोत्पत्तिः ।

अथ मणिकर्णिकाध्यानमन्त्रादि । काशीखण्डे अग्निविन्दुं प्रति विष्णुः—

चक्रपुष्करिणी चैव ख्याताऽभून्मणिकर्णिका ।

द्रवरूपं परित्यज्य ललनारूपधारिणी ॥

प्रत्यक्षरूपिणी तत्र मयैक्षि मणिकर्णिका ।

तस्या रूपं प्रवक्ष्यामि मक्तानां तु शुभप्रदम् ॥

यद्रूपध्यानतः पुमिरायणमासं त्रिसंध्यतः ।

प्रत्यक्षरूपिणी देवी दृश्यते मणिकर्णिका ॥

चतुर्भुजा विशालाक्षी स्फुरद्भालविलोचना ।

पश्चिमाभिमुखी नित्यं प्रबद्धकरसंपुटा ॥

इन्द्रीवरमयीं मालां दधाना दक्षिणे करे ।

वरोच्यते करे सव्ये मातुलुङ्गफलं शुभम् ॥

कुमारीरूपिणी नित्यं नित्यं द्वादशवार्षिकी ।
 शुद्धस्फटिककान्तिश्च सुनीलस्निग्धमूर्धजा ॥
 सितप्रवालमाणिक्यरमणीयरदच्छदा ।
 प्रत्यग्रकेतकीपुष्पलसद्भ्रमिलमस्तका ॥
 सर्वाङ्गमुक्तामरणा चन्द्रकान्त्यंशुकावृता ।
 पुण्डरीकमयीं मालां सञ्जीकां बिभ्रती हृदि ॥
 ध्यातव्याऽनेन रूपेण मुमुक्षुभिरहर्निशम् ।
 निर्वाणलक्ष्मीमजनं श्रीमती मणिकर्णिका ॥
 मन्त्रं तस्याश्च वक्ष्यामि भक्तकल्पद्रुमाभिधम् ।

यस्याऽऽवर्तनतः सिध्येदपि सिद्ध्यटकं नृणाम् ।
 १ वाग्मव २माया ३लक्ष्मी ४मदन ५प्रणवान्वदेत्पूर्वम् ॥
 ६मान्तं ७बिन्दूपेतं मणिपद्मथ कर्णिके ८सहस्रपुष्प ९वपुः ।
 मन्त्रः सुरद्रुमसमः समस्तसुखसंततिप्रदो जप्यः ॥
 तिथिभिः परिमितवर्णः परमपदं दिशति निशितधियाम् ।

तथा चैवं मन्त्रः—‘ ॐ ऐं ह्रीं श्रीं क्लीं ॐ मं मणिकर्णिके नमः ।
 ॐ ’ इति । अन्यत्र त्वयं मन्त्र अन्यथोद्धृतः—

वाङ्माया कमला कामा मान्तं बिन्दुयुतं ततः ।
 मणिकर्णिकायै नम इति ॥
 तारेण पुटितश्चायं मन्त्रः पञ्चदशाक्षरः ।
 अयं मन्त्रोऽनिशं जप्यः पुंभिर्मुक्तिममीप्सुभिः । इति ।

प्रकारान्तरं वा—

तारस्तारतृतीयो बिन्द्वन्तो मणिपदं ततः ।

कर्णिके प्रणवात्मिपदं के नम इति मनुसंख्यवर्णमनुः । तारः प्रणवस्ता-
 रस्य तृतीयाक्षरं मकारो बिन्द्वन्तः सानुस्वारः । तथा चैवं मन्त्रः—
 ‘ ॐ मं मणिकर्णिके प्रणवात्मिके नमः ’ इति । अयं मन्त्रोऽनिशं
 जप्यः पुंभिर्मुक्तिममीप्सुभिः ।

अत्र पुंभिरित्युक्तेः स्त्रीणामनधिकार इति कश्चित् ।

होमो दशांशतः कार्यः अद्धाबद्धादरेर्नृभिः ॥

परिप्लुतैः पुण्डरीकैर्हव्येन हविषा स्फुटैः ।
 सशर्करेण मेधावी सक्षौद्रेण सदा शुचिः ॥
 त्रिलक्षमन्त्रजप्येन मृतो वेशान्तरेष्वपि ।
 अवश्यं मुक्तिमाप्नोति मन्त्रस्यास्य प्रभावतः ॥
 सौवर्णां प्रतिमा कार्या नवरत्नसमन्विता ।
 पूर्वोक्तरूपसंपन्ना संपूज्या सा प्रयत्नतः ॥
 संपूज्या वा सदा गेहे नरेर्मोक्षैककाङ्क्षिभिः ।
 मणिकर्णामथो क्षेप्या समम्पद्यं प्रयत्नतः ॥
 संसारभीरुभिः पुंभिः अद्धाबद्धादरेरिह ।
 उपायः समनुष्ठेयो ह्यपि दूरनिवासिभिः ॥
 मणिकर्णांश्चरं लिङ्गं पुरा संस्थापितं मया ।
 प्राग्द्वारेऽन्तर्गृहस्यात्र समर्च्यं मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥

मणिकर्णिकाशब्दव्युत्पत्तिश्च काशीखण्डे प्रकारद्वयेन—

संसारिचिन्तामणिरत्र यस्मात्तं तारकं सज्जनकर्णिकायाम् ।
 शिवोऽमिधत्ते सहसाऽन्तकाले तद्दीपतेऽसौ मणिकर्णिकेति ।
 मुक्तिलक्ष्मीमहापीठमणिस्तच्चरणाब्जयोः ॥
 कर्णिकेयं ततः प्राहुर्वा जना मणिकर्णिकाम् ।

संसारीति शिवविशेषणम् । मुक्तिलक्ष्मीमहापीठेषु मुक्तिस्थानेषु
 मध्ये मणिः भेष्टा तस्या मोक्षलक्ष्म्याश्चरणकमलयोश्च कर्णिका यतस्तेन
 मणिश्चासौ कर्णिका चेति व्युत्पत्त्या मणिकर्णिकेति द्वितीयपदार्थः ।

अथ ज्ञानवापी । स्कान्दे—

स्कन्दज्ञानोदतीर्थस्य माहात्म्यं वद सांप्रतम् ।
 ज्ञानवापीं प्रशंसन्ति यतः स्वर्गोक्तसोऽप्यलम् ॥

स्कन्द उवाच—

कदाचित्काशीं प्रत्यागतेनेशानेन विश्वेश्वरलिङ्गे दृष्टे—
 तस्येशानस्य तलिङ्गं दृष्ट्वेच्छेत्यमवत्तदा ।
 आपयामि महालिङ्गं कलशीशीतलैर्जलैः ॥
 चत्वन च त्रिशूलेन दक्षिणाशोपकण्ठतः ।
 कुण्डं प्रचण्डं वेगेन रुद्रो रुद्रवपुर्धरः ॥
 पृथिव्यावरणाम्भांसि निष्क्रान्तानि तदा मुने ।
 ततस्तैः अपथांचके त्वत्सृष्टैरन्यदेहिभिः ॥

ततो विश्वेशे वरदानायोद्यत ईशान उवाच—

यदि प्रसन्नो देवेशो वरयोग्योऽस्म्यहं यदि ।
तदैतदतुलं तीर्थं तव नाम्नाऽस्तु शंकर ॥

विश्वेश्वर उवाच—

त्रिलोक्यां यानि तीर्थानि मूर्मुषःस्वःस्थितान्यपि ।
तेभ्योऽसिलेभ्यस्तीर्थेभ्यः शिवतीर्थमिदं परम् ॥
शिवं ज्ञानमिति प्राहुः शिवशब्दार्थचिन्तकाः ।
तच्च ज्ञानं द्रवीमूतमिह मे महिमोदयात् ॥
अतो ज्ञानोदनामैतत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
अस्य दर्शनमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
ज्ञानोदतीर्थसंस्पर्शादश्वमेधफलं लभेत् ।
स्पर्शनाचमनाभ्यां च राजसूयाश्वमेधयोः ॥

तथा—यत्फलं समवाप्नोति पितृन्संतर्प्य पुष्करे ।
तत्फलं कोटिगुणितं ज्ञानतीर्थं तिलोदकैः ॥
संनिहृत्या कुरुक्षेत्रे राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
यत्फलं पिण्डदानेन तज्ज्ञानोदे दिने दिने ॥

तथा—उपास्य संध्यां ज्ञानोदे यत्पापं काललोपजम् ।
क्षणेन तदपाकृत्य ज्ञानवाञ्छायते द्विजः ॥

तथा ङाकिन्यादीन्प्रक्रम्य—

सर्वे ते प्रशमं यान्ति शिवतीर्थजलोक्षणात् ।
ज्ञानोदतीर्थपानीयैर्लिङ्गं यः स्नापयेत्सुधीः ॥
सर्वतीर्थोदकैस्तेन ध्रुवं संस्त्रापितं भवेत् ।
ज्ञानरूपोऽहमेवात्र द्रवमूर्तिं विधाय च ॥
जाह्न्यविध्वंसनं कुर्यां कुर्यां ज्ञानोपदेशनम् ।
योऽष्टमूर्तिर्महादेवः पुराणे परिपठ्यते ॥
तस्मैपाऽम्बुमयी मूर्तिर्ज्ञानदा ज्ञानवापिका ।

तथा—जलक्रीडां सदा कुर्यां ज्ञानवाप्यां सहोमया ।
यदम्बुपानमात्रेण ज्ञानं जायेत निर्मलम् ॥
तज्जलक्रीडनस्थानं मम प्रीतिकरं महत् ।
अमुष्मिन् राजसदने जाह्न्यहज्जलपूरितम् ॥

शिवपुराणे—

वापीजलं तु तत्रस्थं देवदेवस्य संनिधौ ।
दर्शनात्स्पर्शनात्स्नानात्तत्र धर्मस्य संभवः ॥

पादौ—वापी तत्रास्ति वैदेहचिन्मयी देवदक्षिणे ।
तदपां सेवनादेव मासते ब्रह्म केवलम् ॥

देवदक्षिण इति । देवशब्दो देवालयपरस्तेन देवालयादक्षिण इत्यर्थः । देवादक्षिणदिशीति वा । देवस्य पश्चिमाभिमुखतया यथाश्रुते बाधात् ।

लेङ्गे—देवस्य दक्षिणे मागे वापी तिष्ठति शोमना ।
तस्यास्तथोदकं पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥
पीतमात्रेण तेनैव उदकेन यशस्विनि ।
त्रीणि लिङ्गानि वर्धन्ते हृदये पुरुषस्य तु ॥
दण्डपाणिस्तु तत्रस्थो रक्षते तज्जलं सदा ।
पश्चिमं तीरमासाद्य देवदेवस्य शासनात् ॥
पूर्वेण तारको देवो जलं रक्षति सर्वदा ।
नन्दीशब्धोत्तरेणैव महाकालस्तु दक्षिणे ॥
रक्षते तज्जलं नित्यममक्तानां तु मोहनम् ।

विष्णुरुवाच—

ममापि सा परा देवी तनुरापोमयी शुभा ।
अप्राप्या दुर्लभा देवैर्मानवैरकृतात्मभिः ॥
यैस्तु तत्र जलं पीक्षं कृतात्मास्ते तु मानवाः ।
तेषां तु तारकं ज्ञानमुत्पत्स्यति न संशयः ॥
वापीजले नरः स्नात्वा दृष्ट्वा वै दण्डनायकम् ।
अविमुक्तं ततो दृष्ट्वा केवल्यं लभते क्षणात् ॥

देवस्य दक्षिण इति पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अथ पञ्चनदबिन्दुमाधवयोर्महिमा—

काशीखण्ड एकोनपष्ठितमेऽध्याये पञ्चनदोत्पत्तिर्ज्ञेया ।

तथा—एतत्पञ्चनदं तीर्थं पञ्चब्रह्मात्मसंज्ञकम् ।

यत्र स्नातो न गृहीयाच्छरीरं पाञ्चमोतिकम् ॥

तथा—आदौ धर्मनदः पुण्यो मिश्रितो धूतपापया ।
 यथा धूतानि पापानि सर्वतीर्थाकृतात्मना ॥
 ततोऽपि मिलिताऽऽगत्य किरणा रविणैधिता ।
 यन्नामस्मरणादेव महामोहोऽन्ततो ब्रजेत् ॥
 ततो मागीरथी प्राप्ता तेन दैलीपिना सह ।
 किरणा धूतपापा च पुण्यतीर्था सरस्वती ॥
 गङ्गा च यमुना चैव पञ्चनद्यः प्रकीर्तिताः ।
 अतः पञ्चनदं नाम तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥
 यत्राऽऽप्लुतो न गृह्णीयाद्देहं ना पाञ्चमौतिकम् ।

ना मनुष्यः ।

तथा—तीर्थानि सन्ति मूयांसि काश्यपमत्र पदे पदे ।
 न पञ्चनदतीर्थस्य कोटचंशेन समान्यपि ॥
 प्रयागे माघमासे तु सम्यक्स्नातस्य यत्फलम् ।
 तत्फलं स्याद्द्विनैकेन काश्यां पञ्चनदे ध्रुवम् ॥
 स्नात्वा पञ्चनदे तीर्थे कृत्वा च पितृतर्पणम् ।
 बिन्दुमाधवमभ्यर्च्य न भूयो जन्ममागमवेत् ॥
 यावत्संख्यास्तिला दत्ताः पितृभ्यो जलतर्पणे ।
 पुण्ये पञ्चनदे तीर्थे नृतिः स्यात्तावदाब्दिकी ॥
 अष्टाया येः कृतं श्राद्धं तीर्थे पञ्चनदे शुभे ।
 तेषां पितामहा मुक्ता नानायोनिगता अपि ॥

तथा—तत्र पञ्चनदे तीर्थे यत्किञ्चिद्दीयते वसु ।
 कल्पक्षयेऽपि न भवेत्तस्य पुण्यस्य संक्षयः ॥
 तथा—जलैः पाञ्चनदैः पुण्यैर्वाससा परिशोधितैः ।
 महाफलमवाप्नोति स्नपयित्वेष्टदेवताम् ॥

तथा—राजसूयाश्वमेधौ च भवेतां स्वर्गसाधनम् ।
 आब्रह्मघटिकाद्वन्द्वं मुक्त्यै पाञ्चनदाप्लुतिः ॥

तृतीयपादस्य पूर्वार्धेऽन्वयः ।

तथा—कृते धर्मनदं नाम त्रेतायां धूतपापकम् ।
 द्वापरे बिन्दुतीर्थं च कली पञ्चनदं स्मृतम् ॥

इत्याद्येकोनपष्टितमेऽध्याये ।

तथा—भीविन्दुमाधवस्त्वेव साक्षालक्ष्मीपतिः परः ।
 श्रद्धया यं नमन्मर्त्यो न विशेद्वर्मवेश्मनि ॥
 न दारिद्र्यमवाप्नोति व्याधिमिर्नाभिभूयते ।
 बिन्दुमाधवमक्तो यस्तं यमोऽपि नमस्यति ॥
 प्रणवात्मा य एकोऽस्ति नावबिन्दुस्वरूपधृत् ।
 अमृतं यत्परं ब्रह्म बिन्दुमाधव एव सः ॥

तथा—मापते मम नाम्नाऽत्र तीर्थे पञ्चनदे शुभे ।
 अमक्तम्पोऽपि मक्तम्प्यः स्थितो मुक्तिं सदा दिश ॥

इत्यादिष्वग्निविन्दुना वरेषु प्रार्थितेषु विष्णुः—
 त्वन्नाम्नोऽर्धेन मे नाम मया सह भविष्यति ।
 बिन्दुमाधव इत्याख्या मम त्रैलोक्यविभ्रुता ॥
 काश्यां भविष्यति मुने महापापौघनाशिनी ।
 ये मामत्र नराः पुण्याः पुण्ये पञ्चनदे ह्रदे ॥
 सदा समर्चयिष्यन्ति तेषां संसारमीः कुतः । इत्यादि ।
 बिन्दुतीर्थमिदं नाम तव नाम्ना भविष्यति ॥ इति च ।
 बिन्दुमाधवनामानं यो मामत्र समर्चयेत् ।
 बिन्दुतीर्थकृतस्नानो निर्वाणं स हि विन्दति ॥

तथा—सर्वदा यत्र सर्वाणि दशम्पादिदिनत्रयम् ।
 तिष्ठन्ति तीर्थवर्षाणि निजनेर्मल्पहेतवे ॥

तथा कार्तिके विशेषः—

अप्येकं कार्तिकस्याहस्तत्र येः सफलीकृतम् ।
 जपहोमार्चनादानैः कृतकृत्यास्त एव हि ॥ इत्यादि ।
 तथा—येन पञ्चनदे स्नातं कार्तिके पापहारिणि ।
 तेऽद्यापि गर्भे तिष्ठन्ति पुनस्ते गर्भवासिनः ॥
 तथा—ज्ञातं समास्तपस्तप्त्वा कृते यत्प्राप्यते फलम् ।
 तत्कार्तिके पञ्चनदे सकृत्स्नानेन लभ्यते ॥
 इष्टापूर्तेषु धर्मेषु यावज्जन्मकृतेषु यत् ।
 अन्यत्र स्यात्फलं तत्स्यादूर्जे धर्मनदाप्लवात् ॥
 गोभूतिलहिरण्याश्ववासोन्नस्रग्विभूषणम् ।
 यत्किञ्चिद्विन्दुतीर्थेऽत्र दत्त्वाऽक्षय्यमवाप्नुयात् ॥

एकामप्याहुतिं दत्त्वा समिद्धेऽग्नौ विधानतः ।
 पुण्ये धर्मेनदे तीर्थे कोटिहोमफलं लभेत् ॥ इत्यादि ।
 कार्तिके बिन्दुतीर्थे यो ब्रह्मचर्यपरायणः ।
 सास्यत्यनुदिते मानौ मानुजात्तस्य भीः कुतः ॥

मानुजाद्यमात् । कार्तिकवतानि च पठितमेऽध्याये ज्ञेयानि ।

तथा—यं संचयति पापौघमावधं तीर्थनायकः ।

तमेकमज्जनादूर्जे त्यजेत्पञ्चनदे ध्रुवम् ॥

अत्र यद्यपि प्रयागस्य यथाश्रुतपापनाशः काशीप्रवेशादेव संभाव्यते
 पापवासना तु फलबलकल्पा प्रयागस्य पापप्रवृत्तिरूपफलाभावात्
 कल्पयितुं शक्या । न च प्राणिनां पापं प्रयागे संक्रामति किंतु तेन
 नाश्यते । न च तस्य मज्जनसंभवः । प्रयागाभिमानिवेशतापास्तत्सं-
 वेऽपि वा न तस्या मज्जनात्पापनाशसंभवो मनुष्याधिकारित्वाच्छास्त्रस्य ।
 तथाऽपि शास्त्रदृष्टविरोधात्प्रजापतिवपोत्खननादिवदर्थवादतया स्वार्थे
 तात्पर्याभावात् कश्चिदोपलेशः ।

प्रयागश्चापि तीर्थेन्द्रः सर्वतीर्थापितं मलम् ।

महायिनां महाघं च हरेत्पाञ्चनदाद्बलात् ॥

इत्यादिवचनेष्वप्येव गतिः ।

तथा—वाराणस्यां पञ्चनदे त्र्यहं स्नातास्तु कार्तिके ।

अभी ते पुण्यवपुषः पुण्यमाजोऽतिनिर्मलाः ॥

इत्यादीनि त्र्यहपराण्यपि वचनानि । कार्तिकस्नानविधिं मासकृत्येषु
 वक्ष्यामः । इति पञ्चनदमहिमा ।

अथ गमस्तीशादयः ॥ लिङ्गपुराणे—

नरः पञ्चनदे स्नात्वा दृष्ट्वा लिङ्गं गमस्तिनः ।

अनन्तं फलमाप्नोति यत्र यत्रामिजायते ॥

काशीसण्डे रविं प्रति शिवः—

त्वया प्रतिष्ठितं लिङ्गं गमस्तीश्वरसंज्ञकम् ।

सेवितं सर्वभावेन सर्वसिद्धिसमर्पकम् ॥

अर्चयित्वा गमस्तीशं स्नात्वा पञ्चनदे नरः ।

न जातु जायते मानुर्जठरे धूतकल्मषः ॥

लैङ्गे—अन्यदायतनं देवि वाराणस्यां विमुक्तिदम् ।

गमस्तीश्वरनामानं लिङ्गं पञ्चान्मुखं स्थितम् ॥

सूर्येण स्थापितं मदे मम भक्तिपरेण वै ।

तं दृष्ट्वा मानवो देवि ऐशानं लोकमाप्नुयात् ॥

तथा मङ्गलागौरीं प्रकृत्य—

ये च त्वां पूजयिष्यन्ति तस्मिन्स्थाने स्थितो ह्यहम् ।

तेषां त्वं विविधाँल्लोकान्संप्रदास्यसि मानवे ॥

जागरं ये प्रकुर्वन्ति तवाग्रे दीपधारिणः ।

तेषां त्वमक्षयाँल्लोकान्वितरिष्यसि मामिनि ॥

तथा—स्वामुद्दिश्य तु यो देवि ब्राह्मणान्ब्राह्मणीः सह ।

भोजयिष्यति देवेशि तस्य पुण्यफलं शृणु ॥

तव लोके वसेत्कल्पमिहैवाऽऽगच्छते पुनः ।

नरो वा यदि वा नारी सर्वभोगसमन्वितौ ॥

धनधान्यसमायुक्तौ जायेते च महाकुले । इत्यादि ।

ब्राह्मणीसहितब्राह्मणभोजनं दंपतिभोजनम् । काशीखण्डे—

एषाऽसौ मङ्गला गौरी काश्यां परममङ्गलम् ।

यन्प्रसादादवाप्नोति नरोऽत्र च परत्र च ॥

मङ्गलाष्टकस्तोत्रं चैकोनपञ्चाशोऽध्याये श्रेयम् ।

तथा—वन्ध्याऽपि चर्पपर्थन्तं स्नात्वा पञ्चनदे हृदे ।

समर्थं मङ्गलां गौरीं पुत्रं जनयति ध्रुवम् ॥

तत्र वै मङ्गलापीठे सर्वमङ्गलदायिनि ।

उपपञ्चनदं तीर्थं भक्तान्सन्तारयाम्यहम् ॥

तथा दक्षं प्रति भवः—

यत्नया स्थापितं लिङ्गमेतदक्षेश्वरामिधम् ।

अस्य संसेवनात्पुंसामपराधसहस्रकम् ॥

क्षमिष्येऽहं न संदेहस्तस्मात्पूज्यमिदं जनैः ।

तथा—अग्नीश्वरस्य भक्तानां न मयं विद्युदग्निजम् ।

अग्निमान्द्यभयं नैव नाकालमरणं क्वचित् ॥

अग्नीश्वरं समभ्यर्च्य काश्यां सर्वसमृद्धिदम् ।

अन्यत्रापि स्मृतो देवादग्निलोके महीयते ॥

ततः काशीं समासाद्य कल्पान्ते मोक्षमाप्नुयात् ।
 वीरेश्वरस्य पूर्वेण गङ्गायाः पश्चिमे तटे ॥
 अग्नीश्वरं समासाद्य पितृलोके वसेन्नरः ।

अथ वीरेशः । ब्रह्मवैवर्ते—

वीरेश्वरं महालिङ्गं चतुर्वर्गफलप्रदम् ।
 सर्वसिद्धिप्रदं नृणामशुमध्वान्तनाशनम् ॥

काशीखण्डे—

सिद्धैः संसेवितं लिङ्गं सर्वसिद्धिकरं परम् ।
 दर्शनास्पर्शनाद्यस्य मनो निर्धृतिमाश्मवेत् ॥
 पाञ्चमुद्रे महापीठे सिद्धिदे सर्वजन्तुषु ।
 यत्र सा विकटा देवी प्रसिद्धा सिद्धरूपिणी ॥
 तिलान्तराऽपि नो काश्यां मूमिलिङ्गं विना क्वचित् ।
 परं वीरेशसदृशं न लिङ्गं त्वाशुसिद्धिदम् ॥
 धर्मदं मोक्षदं सम्पत्कामदं सुखदं तथा ।
 यथा वीरेश्वरं लिङ्गं काश्यां नान्यत्तथा ध्रुवम् ॥
 असंख्याताः सहस्राणि सिद्धाः सिद्धिमिहाऽऽगताः ।
 सिद्धलिङ्गमिदं ख्यातं तस्माद्वीरेश्वरं परम् ॥

लेङ्गे—चन्द्रेश्वरस्य पूर्वेण लिङ्गं वीरेश्वरं शुभम् ।
 लमेद्वेद्याधरं लोकं तस्य लिङ्गस्य दर्शनात् ॥

तथा—पाञ्चमुद्रे महापीठे ये वीरेश्वरसेवकाः ।
 तेषां परमनिर्वाणं कालेनाल्पेन जायते ॥
 वीरतीर्थे नरः स्नात्वा वीरेशं परिपूज्य च ।
 तीर्थेष्वेतेषु सर्वेषु स्नातो भवति नान्यथा ॥
 यस्तु वीरेश्वरं लिङ्गं नक्तमभ्यर्चयिष्यति ।
 तेन त्रिकोटिसंख्यानि लिङ्गानीहाचितानि वै ॥
 एकामप्याहुतिं दत्त्वा वीरेश्वरसमीपतः ।
 कोटिहोमफलं सम्पदनात्र कार्या विचारणा ॥
 अप्येकं यो महारुद्रं जपेद्वीरेशसंनिधौ ।
 जापपेद्वा भवेत्तस्य कोटिरुद्रफलं ध्रुवम् ॥
 यतोत्सर्गादि वीरेशो यत्कृतं यतिमिर्नृभिः ।
 तत्कोटिगुणसंख्याकं भवत्येष न संशयः ॥

इत्यादि काशीखण्डे त्र्यशीतितमेऽध्याये ।

तथा—पञ्चमुद्रामहापीठे विकटा नाम मानृका ।

यस्याः संसेयनाक्षणां निर्वाणश्रीरदूरतः ॥

सर्वत्र शुभजन्मिन्यां काश्यां मुक्तिः पदे पदे ।

तथाऽपि सविशेषं हि तत्पीठं सर्वसिद्धिकृत् ॥

ब्रह्मपुराणे—पञ्चमुद्रे महापीठे वीरेश्वरसमीपतः ।

विकटास्या महादेवी पूजनीया हितेप्सुभिः ॥

लैङ्गे हरिश्चन्द्रेश्वरं प्रकृत्य—

यत्र सिद्धो महात्मा वै हरिश्चन्द्रो महाबलः ।

तं दृष्ट्वा मानवो देवि रुद्रस्य पदमाप्नुयात् ॥

पूर्वामुखं तु तल्लिङ्गं स्वर्लोकस्य प्रदायकम् ।

मोक्षेश्वरं च तत्रैव स्वर्गेश्वरमतः परम् ॥

एतौ दृष्ट्वा सुरेशानि स्वर्गं मोक्षं च विन्दति ।

वासुकीश्वरनामानं तयोश्चोत्तरतः शुभम् ॥

स्कान्दे—चन्द्रेश्वरं समभ्यर्च्य यद्यन्यत्रापि संस्थितः ।

अधौघपटलं भित्त्वा सोमलोकमवाप्स्यति ॥

कलौ चन्द्रेशमहिमा नामाग्यैरिह गम्यते ।

सिद्धयोगी(गे)श्वरीपीठमेतत्साधकसिद्धिदम् ॥

यण्मातं नियताहारो ध्यायन्विश्वेश्वरीमिह ।

चन्द्रेश्वरार्चनायातान्सिद्धान्पश्यति सोऽग्रगान् ॥

सिद्धयोगेश्वरी साक्षाद्वरदा तस्य जायते ।

सन्ति यीठान्यनेकानि क्षितौ साधकसिद्धये ॥

परं योगेश्वरीपीठाद्भूषुते नाऽऽशु सिद्धिदम् ।

यत्र चन्द्रेश्वरं लिङ्गं त्वयेदं स्थापितं शशिन् ।

इदमेव हि तत्पीठमदृश्यमकृतात्मभिः ॥

ब्रह्मवैवर्ते—

चन्द्रेश्वरं चन्द्रकान्तिमणिप्रभमनामयम् ।

अज्ञानध्वान्तशमनं दृष्टं काश्यां चिदात्मकम् ॥

तथा मधः—बृहस्पतेश्वरं लिङ्गं मया गोप्यं कलौ युगे ।

अस्य सद्दर्शनादेव प्रतिमा प्रतिलभ्यते ॥

चन्द्रेश्वरादक्षिणतो वीरेशाग्नैर्ऋते स्थितम् ।

अ(आ)राध्य धिपणेशं वै गुरुलोके महीयते ॥

तथा—चन्द्रेश्वरात्पूर्वभागे दृष्ट्वा लिङ्गं बुधेश्वरम् ।

न बुद्ध्या हीयते जन्तुरन्तकालेऽपि जातुचित् ॥

कम्बलाश्वतरेश्वरोत्तरेऽङ्गारेश्वरो विज्ञेयः ।

तथा—स्वर्गद्वारे विशेष्यै विगाह्य मणिकर्णिकाम् ।

तेषां विधूतपापानां कापि स्वर्गो न दूरतः ॥

स्वर्गद्वारः स्वर्गभूरेषा मोक्षभूर्मणिकर्णिका ।

स्वर्गाप्यर्गावित्रैव नोपरिष्टान्न चाप्यधः ॥

वृत्त्वा वानान्यनेकानि विगाह्य मणिकर्णिकाम् ।

स्वर्गद्वारं प्रविष्टा ये न ते निरयगामिनः ॥

तथा—एतदेव रहस्यं ते वाराणस्या उदीर्यते ।

उत्क्षिप्यैकाङ्गुलिं तद्धवं श्रेष्ठैका मणिकर्णिका ॥

तथा—विश्राणितमहादानास्त एव नरपुङ्गव ।

चरमे वयसि प्राप्ता यैरेषा मणिकर्णिका ॥

इत्याद्येकपष्टितमेऽध्याये ।

तथा—जप्यैकामपि गायत्रीं संप्राप्य मणिकर्णिकाम् ।

लभेदयुतगायत्रीजपनस्य फलं स्फुटम् ॥

एकामप्याहुतिं प्राज्ञो वृत्त्वोपमणिकर्णिकाम् ।

यावज्जीवाग्निहोत्रस्य लभेदविकलं फलम् ॥

तथा—मणिकर्ण्यं कृतज्ञानो मणिकर्ण्यं शीघ्रीक्षणात् ।

जननीजठरावासे वसतिं न लभेन्नरः ॥

तथा तत्रैव—

ब्रह्मनालं परं तीर्थं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।

तत्संगमे नरः स्नात्वा कोटिजन्मफलं लभेत् ॥

ब्रह्मनाले पतेद्येषामपि कीकसमात्रकम् ।

ब्रह्माण्डमण्डपान्तस्ते न विशन्ति कदाचन ॥

तथा—प्रमासतीर्थं विद्यातं ततोऽपि शुभदं नृणाम् ।

सोमेश्वरस्य पुरतस्तत्र स्नातो न गर्भभाक् ॥

जरासंधेशतीर्थं च जरासंधेशसंनिधौ ।

संसारज्वरपीडामिस्तत्र स्नातो न मुह्यति ॥

विशालतीर्थं विमलं विशालफलदं ततः ।

तत्र स्नातो विशालाक्षीं दृष्ट्वा गर्भं न जायते ॥

तथा—वाराणस्यां विशालाक्षी क्षेत्रस्य परमेष्ठदा ।

विशालतीर्थं गङ्गायां कृत्वा पृष्ठे व्यवस्थिता ॥

स्नात्वा विशालतीर्थे वै विशालाक्षीं प्रणम्य च ।

विशालां लभते लक्ष्मीं परब्रह्म च शर्मदाम् ॥

इत्यादि सप्ततितमेऽध्याये ।

ततोऽन्यल्ललितातीर्थं गङ्गाकेशवसंनिधौ ।

तत्रास्ति ललिता गौरी क्षेत्ररक्षाकरी परा ॥

सा च पूज्या प्रयत्नेन सर्वसंपत्समुद्भवे ।

ललितापूजकानां च जानु विघ्नो न जायते ॥

अन्याऽस्ति काश्यां वाराही क्रतुवाराहसंनिधौ ।

ता प्रणम्य नरो मक्त्वा विषदब्धौ न मज्जति ॥

चित्रकूपे नरः स्नात्वा विचित्रकलदे नृणाम् ।

चित्रगुप्तेश्वरं वीक्ष्य चित्रघण्टां प्रणम्य च ॥

न चित्रगुप्तलेख्यः स्याच्चित्रघण्टार्चको नरः ।

सन्ति पीठान्यनेकानि काश्यां सिद्धिप्रदान्यपि ॥

महालक्ष्मीपीठसमं तान्यल्लक्ष्मीकरं परम् ।

स्नात्वा श्रीकुण्डतीर्थं तु समर्च्य जगदम्बिका ॥

दृष्ट्वा दानानि विधिवत् लक्ष्म्या परिमुच्यते ।

मीमचण्डीं नरो दृष्ट्वा मीमकुण्डे कृतोदकः ॥

मीमाकृतीन् वै पश्येद्यामान्द्रुतीन्कचिरुक्ती ।

तथा काशीखण्डे—

उद्भृद्शाश्वमेधानां प्रयागारुधं च माधवम् ।

प्रयागतीर्थेषु स्नातो दृष्ट्वा पापैः प्रमुच्यते ॥

तथा—गङ्गोत्तरवहा यत्र यमुना पूर्ववाहिनी ।

तत्संभेदं नरः प्राप्य मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥

वपनं तत्र कर्तव्यं पिण्डदानं च भावतः ।

वेयानि तत्र दानानि महाफलमभीप्सुना ॥

प्रयागेशं महालिङ्गं तत्र तिष्ठति कामदम् ।

तत्सानिध्याच्च तत्तीर्थं कामदं परिकीर्तितम् ॥

तथा—प्रयागतीर्थे सुस्नातो जनो निगडमञ्जनीम् ।
समाजयित्वा नो जानु निगडैः परिबाध्यते ॥

तथा—वन्दीतीर्थं तु तत्रैव महानिगडखण्डनम् ।
यत्र स्नातो विमुच्येत सर्वस्मात्कर्मपाशतः ॥

तथा—क्षोणीवराहतीर्थं च ततोऽपि शुभदं वरम् ।
तत्र स्नातो नरो जानु तिर्यग्योनिं न गच्छति ॥

तथा—मुने धराणिवाराहः प्रयागेश्वरसंनिधौ ।
स्नात्वा वराहतीर्थेऽत्र वृष्ट्वा मां किण्वपिणम् ।
संपूज्य बहुभावेन न विशेष्यो निसंकटम् ।

किणो वराहः । तथा काशीखण्ड एव—
दशाश्वमेधिकं तीर्थमेतन्नैलोक्यविश्रुतम् ।
यत्राऽऽहुतित्रयेणापि अग्निहोत्रफलं लभेत् ॥
प्रयागाख्यमिदं स्रोतः सर्वतीर्थोत्तमोत्तमम् ।

तथा—असौ वन्दी महादेवी नित्यं त्रैलोक्यवन्दिता ।
निगडस्थानपि जनान्पाशान्मोचयति स्मृता ।

तथा पद्ममूरिति प्रक्रम्य—
द्वयाज दशभिः काश्यामश्वमेधैर्महामतैः ।
पुरा रुद्रसरो नाम तत्तीर्थं कलशोद्भव ॥
दशाश्वमेधिकं पश्चाज्जातं विधिपरिश्रहात् ।
स्वर्धुन्यथ ततः प्राप्ता मगीरथसमागमात् ॥
अतीव पुण्यवज्जातमतस्तत्तीर्थमुत्तमम् ।

तथा—दशाश्वमेधिकं प्राप्य सर्वतीर्थोत्तमोत्तमम् ।
यत्किञ्चित्क्रियते कर्म तदक्षयमिहेरितम् ॥

तथा—दशाश्वमेधिके तीर्थे सकृत्स्नात्वा नरोत्तमः ।
वृष्ट्वा दशाश्वमेधेशं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इत्यादि ।
इति दशाश्वमेधमहिमा ।

अथ योगिन्युद्देशः—

नामधेयानि वक्ष्यामि योगिनीनां घटोद्भव ।
आकर्ष्य यानि पापानि क्षयन्ति मयिनां क्षणात् ॥

गजानना सिंहमुखी गृध्रास्या काकतुण्डिका ।
 उद्ग्रीवा हृयग्रीवा वाराही शरमानना ॥
 उलूकिका शिवारावा मयूरा विकटानना ।
 अष्टवक्त्रा कोटराक्षी कुब्जा विकटलोचना ॥
 शुष्कोदरी ललजिह्वा श्वदंष्ट्रा वानरानना ।
 ऋक्षाक्षी केकराक्षी च बृहत्तुण्डा सुराप्रिया ॥
 कपालहस्ता रक्ताक्षी शुकी श्येनी कपोतिका ।
 पाशहस्ता दण्डहस्ता प्रचण्डा चण्डविक्रमा ॥
 शिशुग्री पापहन्त्री च काली रुधिरपायिनी ।
 वसाधया गर्भभक्षा शवहस्ताऽन्त्रमालिनी ॥
 स्थूलकेशी बृहत्कुक्षीः(क्षिः) सर्पास्या प्रेतवाहना ।
 दन्दशूककरा क्रीञ्ची मृगशीर्षा वृषानना ॥
 ह्यात्तास्या धूमनिश्वासा ध्योमैकचरणोर्ध्वदृक् ।
 तापनी शोपणी दृष्टिः कोटरी स्थूलनासिका ॥
 विद्युत्पमा बलाकास्या मार्जारी कण्ठपूतना ।
 अट्टाट्टहासा कामाक्षी मृगाक्षी मृगलोचना ॥
 नामानीमानि यो मर्त्यश्चतुःपष्टिं दिने दिने ।
 जपेन्निसंध्यं तस्येह दुष्टबाधा प्रशाम्यति ॥

इत्यादि फलश्रुतिः पञ्चचत्वारिंशोऽध्याये ।

अग्रे कृत्वा स्थिताः सर्वास्ताः काश्यां मणिकर्णिकाम् ।

तन्नमस्कारमात्रेण नरो विघ्नैर्न बाध्यते ॥

लैङ्गेऽम्बराशेश्वरं प्रकृत्य—

तस्यैव दक्षिणे भागे लोलाकौ नाम *विश्रुतः ।

तस्य दर्शनमात्रेण सूर्यलोकमवामुपात् ॥

लोलाकर्णक्षिमे भागे दुर्गा देवी च तिष्ठति ।

मानवानां हितार्थाय कूटे क्षेत्रस्य दक्षिणे ॥

तथा स्थाणावीशं प्रकृत्य—

तदग्रे संनिहत्पारया महापुष्करिणी शुभा ।

लोलाकर्णक्षिमे भागे कुरुक्षेत्रस्थली तु सा ॥

तत्र स्नातं हुतं जप्तं वृत्तं चैव शुमार्थिमिः ।
कुरुक्षेत्राद्भवेत्सत्यं कोटिकोटिगुणाधिकम् ॥

तथाऽन्यत्र—

वाराणस्या दक्षिणतः कुक्कुटो नाम वै द्विजः ।
तस्य स्मरणमात्रेणाशकुनः शकुनं भवेत् ॥

काशीखण्डे—

सिद्धकुण्डे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा सिद्धेश्वरं महत् ।
सर्वासामेव सिद्धीनां पारं गच्छति मानवः ॥

लेङ्गे—शुक्रेश्वराद्योत्तरेण लिङ्गं पश्चान्मुखं स्थितम् ।
सिद्धेश्वरोत्तिनामानं *सिद्धस्य च तटे स्थितम् ॥
तत्र कुण्डे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा सिद्धेश्वरं च वै ।
सर्वासामेव सिद्धीनां पारं गच्छति मानवः ॥

काशीखण्डे—

दुर्गाकुण्डे नरः स्नात्वा सर्वदुर्गातिहारिणीम् ।
दुर्गां संपूज्य विधिवन्नयजन्माद्यमुत्सृजेत् ॥
सा दुर्गा शक्तिमिः साधं काशीं रक्षति सर्वतः ।
ताः प्रयत्नेन संपूज्याः कालरात्रिमुखा नरैः ॥
रक्षन्ति क्षेत्रमेतद्वै तथाऽन्या नव शक्तयः ।
उपसर्गसहस्रेभ्यस्ता वै दिग्देवताः क्रमात् ॥
शतनेत्रा सहस्रास्या तथाऽयुतभुजाऽपरा ।
अश्वाकृढा गजास्या च त्वरिता शववाहिनी ॥
विश्वा सीमायगौरी च मृदाः प्राच्यादिमध्यतः ।
एता यत्नेन संपूज्याः क्षेत्ररक्षणदेवताः ॥

वज्रपञ्चरसंज्ञं दुर्गास्तोत्रं द्विसप्ततितमेऽध्याये ज्ञेयम् ।

तथा—तीर्थान्तराणि सर्वाणि भूमीवल्लयगान्यापि ।
असिसंभेदतीर्थस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
सर्वेषामेव तीर्थानां स्नानाद्यलुभते फलम् ।
तत्फलं सम्यगाप्येत नरैर्गङ्गासिसंगमे ॥

लेङ्गे—कूपे पाराशरे स्नात्वा सर्वं सर्वकनुफलं लभेत् । इत्यादि ।

अथ केदाराः काशीखण्डे—

तुषाराद्रिं समारुह्य केदारं वीक्ष्य यत्फलम् ।
तत्फलं सप्तगुणितं काश्यां केदारदर्शने ॥
इदं नीर्थं हरं पापं सप्तजन्मावनाशनम् ।
गङ्गायां मिलितं पञ्चाजन्मकोटिकृताघहम् ॥

पापं हरतीति हरं पापमिति च्छान्दसी केदारतीर्थस्य संज्ञा ।
सरमा मानसेनात्र पूर्वं तप्तं महत्तपः ।
अतस्तु मानसं तीर्थं जने रूपातिमिव गतम् ॥

तथा—केदारकुण्डे यः स्नात्वा पिण्डान्दास्यति चात्वरः ।
एकोत्तरशतं वंश्यास्तस्य तीर्णा मवाम्बुधिम् ॥

तथा—केदारं गन्तुकामस्य बुद्धिर्देया नरैरियम् ।
काश्या स्पृशस्व केदारं कृतकृत्यो भविष्यसि ॥
आपण्मासं त्रिकालं यः केदारेणं नमस्यति ।
तं नमस्यन्ति सततं लोकपाला यमादयः ॥

इत्यादि सप्ततितमेऽध्याये । ब्रह्मवैवर्ते—

केदारेणं महालिङ्गं देहकेदारनाशनम् ।
केदारचित्तपुञ्जाद्या भवन्ति ध्वान्तभूमयः ॥

काशीसारोद्वारे शिवरहस्ये—

तस्य केदारनाथस्य श्रावणे सोमवासरे ।
पूजा कार्या विशेषेण साधनैर्विविधैः शुभैः ॥
सोमवारव्रतं कार्यं प्रयत्नेन यथाविधि ।
शक्तनोषोषणं कार्यमन्यथा निशि भोजनम् ॥
तस्य दक्षिणदिग्भागे तिसृत्पर्कविनायकः ।
तस्मिन्नेव दिने सोऽपि पूजनीयः प्रयत्नतः ॥ इति ।
ज्ञानवाण्यां नरः स्नात्वा तारकेशं विलोक्य च ।
कृतसंध्यादिनियमः परितर्प्य पितामहान् ॥
धृतभोजनघृतो धीमान्यामलिङ्गविलोकनम् ।
मूच्यते सर्वपापेभ्यः पुण्यं प्राप्नोति शाश्वतम् ॥
प्रान्ते च तारकं ज्ञानं यस्माज्ज्ञानाद्विमुच्यते ।
मुनेऽप्यत्र महालिङ्गं करुणेश्वरसंज्ञितम् ॥

मोक्षद्वारसमीपे तु मोक्षद्वारेश्वराग्रतः ।
 दर्शनात्तस्य लिङ्गस्य मह कारुणिकस्य वै ॥
 न क्षेत्राग्निर्गमो जातु बहिर्भवति कस्यचित् ।
 अमृतेश्वरनामेदं लिङ्गमानन्दकानने ॥
 एतलिङ्गस्य संस्पर्शादमृतत्वं भवेदध्रुवम् ।

इदं स्वर्गद्वारसमीपे विश्वकर्मेशपार्वतीशौ नवातितमेऽध्याये । गङ्गे-
 श्वरनर्मदेश्वरसतीश्वराः क्रमेणैकनवत्यादिषु त्रिष्वध्यायेषु विस्तरे-
 णोक्ताः ॥

मोक्षद्वारेश्वरं चैव स्वर्गद्वारेश्वरं तथा ।
 उभौ काश्यां नरो वृष्ट्वा स्वर्गं मोक्षं च विन्दति ॥
 चक्रपुष्करिणीतीरे ज्योतीरूपेश्वरं परम् ।
 समभ्यर्च्यऽऽप्नुयान्मर्त्यो ज्योतीरूपमसंशयम् ॥

इत्यादिसर्वं चतुर्नवतितमेऽध्याये ।

चन्द्रेश्वरस्य पूर्वेण लिङ्गं विद्येश्वरामिधम् ।
 सर्वा विद्याः प्रसन्नाः स्युस्तस्य लिङ्गस्य सेवनात् ॥

ब्रह्मवैवर्ते—

मणिकर्णेश्वरं लिङ्गं मोक्षद्वारमपावृतम् ।
 यस्य दर्शनतः सम्पद्मणिकर्णी समाप्यते ॥

स्कान्दे—परकाश्यां दक्षिणद्वारमन्तर्गेहस्य कीर्त्यते ।
 तत्र ब्रह्मेश्वरं वृष्ट्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥
 गोकर्णेशं महालिङ्गमन्तर्गेहस्य पश्चिमे ।
 द्वारे समर्च्य वै काश्या न विघ्नैरभिभूयते ॥
 भारभूतेश्वरं लिङ्गं भारभूतगणार्चितम् ।
 अन्तर्गेहोत्तरद्वारि ध्यात्वा शिवपुरे वसेत् ॥
 अविमुक्तेश्वरात्पश्चान्मोक्षेशं वीक्ष्य मानवः ।
 न पुनर्मनवे लोके यातायातं करोति हि ॥
 त्रिसंध्येश्वरमालोक्य कृतसंध्यास्त्रिकालतः ।
 त्रिवेदावर्तज पुण्यं प्राप्नुयाच्छ्रद्धया द्विज ॥
 गङ्गाकेशवसंज्ञं च सर्वपातकनाशनम् ।
 तत्र मे शुभदां मूर्तिं मुने तत्तीर्थसंज्ञकम् ॥

संपूज्य अद्भ्युता धीमान्मम लोके महीयते ।
 तथा—शुकेश्वरस्य ये भक्ताः शुकलोके वसन्ति ते ।
 विश्वेश्वरादक्षिणतः शुकेशोऽस्ति परंतप ॥
 तस्य दर्शनमात्रेण शुकलोके महीयते ।
 तथा—तव भक्ता मविष्यन्ति बहुशुका बहुप्रजाः ।
 तथा—ध्रुवेश्वरं समभ्यर्च्य ध्रुवकुण्डे कृतोदकः ।
 ध्रुवलोकमवाप्नोति नरो भोगसमन्वितः ॥

तथाऽगस्त्यं प्रति स्कन्दः—

तव तत्र तु यत्कुण्डमगस्तीश्वरसंनिधौ ।
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च कृतसर्वोदकक्रियः ॥
 पितृन्पिण्डैः समभ्यर्च्य अद्भ्युताश्च विधानतः ।
 कृतकृत्यो भवेज्जन्तुर्वाराणस्याः फलं लभेत् ॥
 ईशानेशं समभ्यर्च्य काश्यां देशान्तरेष्वपि ।
 विपद्नास्तेन पुण्येन जायन्तेऽत्र पुरोहिताः ॥

अथ धर्मेशः । काशीखण्डे धर्मं प्रति धरप्रदाने शिवः—

स्वया यदेतन्मम भक्तिमाजा
 लिङ्गं समाराधितमत्र धर्म ॥
 तद्दर्शनस्पर्शनतोऽर्चनाञ्च
 सिद्धिर्मविष्यत्यचिरेण पुंसाम् ॥
 धर्मेश्वरं यः सकृदेव मर्त्यो
 विलोकयिष्यत्यथदातवुद्धिः ॥
 स्नात्वा पुरस्तेऽत्र च धर्मतीर्थे
 न तस्य दूरे पुरुषार्थसिद्धिः ॥

तथा—यो धर्मपीठं प्रतिलभ्य काश्यां
 स्वश्रेयसेनो यततेऽत्र मर्त्यः ॥
 कथं स धर्मं त्वमिवातितेजाः
 करिष्यति स्वं कृतकृत्यमेव ॥

तथा—यदत्र दास्यन्ति हि धर्मपीठे
 नरा शून्या कृतमज्जनाश्च ॥
 तदक्षयं मावि युगान्तरेष्वपि
 कृतप्रणामास्तव धर्मं लिङ्गे ॥

इत्याद्यष्टसप्तत्यध्याये ।

तथा—अनेकानीह पीठानि सन्ति काश्यां पदे पदे ।

परं धर्मेशपीठस्य काचिच्छक्तिरनुत्तमा ॥

इत्याद्येकोनाशीत्यध्यायेऽपि । ब्रह्मवैवर्ते—

धर्मेश्वरस्य ये भक्ता धर्मपूर्णा भवन्ति हि ।

काश्यां पापमतिस्तान्न बाधते धर्मवत्सलान् ॥

अथ धर्मकूपः—

यत्फलं तीर्थराजस्य ज्ञानेन परिकीर्त्यते ।

सहस्रगुणितं तत्स्याद्भर्माभ्युपानमात्रतः ॥

धर्माभ्यु धर्मकूप इत्यादि ।

तथा—पिण्डप्रदानं यैरत्र विधिवत्तु कृतं भवेत् ॥

न गयागमने तेषां फलं किञ्चन विद्यते ।

अत्र न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुमिति धर्मकूपप्रशंसार्थत्वम्, गया-
गमनाशक्तविषयता वा ।

धर्मकूपे नरः स्नात्वा परितर्प्य पितामहान् ।

गयां गत्वा किमधिकं कर्ता पितृमुदावहम् ॥

यथा गयायां तृप्ताः स्युः पिण्डदाने पितामहाः ।

धर्मतीर्थे तथैव स्युर्न न्यूनं नैव वाऽधिकम् ॥

तत्कूपे स्वं निरीक्ष्यापि श्रान्ददानफलं लभेत् ।

तत्रापि काकिनीमात्रं यच्छेत्पितृमुदे नरः ॥

अक्षयं फलमाप्नोति धर्मपीठप्रभावतः ।

तत्र यो भोजयेद्विभ्रान्पतिनोऽथ तपस्विनः ॥

सिक्थे सिक्थे लभेत्सोऽथ वाजपेयफलं स्फुटम् ।

इत्याद्येकाशीतितमेऽध्याये ।

वटः काञ्चनशाखाढ्यो यस्तपस्तापसंततिम् ।

दूरी चकार सुच्छायो बहुद्विजसमाश्रयः ॥

इति प्रसङ्गात्तत्रत्योऽक्षयवटोऽप्युक्तः ।

तथा—यो न विश्वमुजां देवीं वाराणस्यां नमोन्नरः ।

कुतो महोपसर्गभ्यस्तस्य शान्तिर्दुरात्मनः ॥

तथा—त एव विश्वमोक्तारो विश्वमान्यास्त एव हि ।
ये त्वां विश्वभुजामत्र पूजयिष्यन्ति मानवाः ॥

विश्वभुजा विश्वबाहुकेति प्रसिद्धा । अविमुक्तेश्वरो ब्रह्मवैवर्ते—

अविमुक्तेश्वरं पूज्य ब्रह्मनारायणादिभिः ।
फलं प्राप्तं तदेवाऽऽद्यं सर्वसामर्थ्यलक्षणम् ॥

लिङ्गपुराणे—

अविमुक्तं सदा लिङ्गं योऽत्र द्रक्ष्यति मानवः ।
न तस्य पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥

स्कान्दे—अविमुक्तेश्वरं नाम तच्छ्रमशानविमुक्तये ।
जैगीपद्मेण मुनिना यत्र रुद्रोऽमिराधितः ॥
यत्र संभ्यामुपासित्वा ब्राह्मणः सकृदेव तु ।
संभ्यामुपास्तवांस्तु स्यात्पुमानृतुसगाः समाः ॥

लैङ्गे—अविमुक्तेश्वरं लिङ्गं मम दृष्टेह मानवः ।
सद्यः पापविनिर्मुक्तः पशुपाशैर्विमुच्यते ॥
अविमुक्तेश्वरं लिङ्गं वृत्त्वा क्षेत्रेऽविमुक्तके ।
विमुक्त एव भवति सर्वस्मात्कर्मबन्धनात् ॥
अर्चन्ति विश्वे विश्वेशं विश्वेशोऽर्चति विश्वकृत् ।
अविमुक्तेश्वरं लिङ्गं मुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥
पुरा न स्थापितं लिङ्गं कस्यचित्केनचित्कचित् ।
किमाकृति भवेत्लिङ्गं नैतद्वेत्यपि कश्चन ॥
आकारमविमुक्तस्य दृष्ट्वा ब्रह्माच्युताव्ययः ।
लिङ्गं संस्थापयामासुर्वसिष्ठाद्यास्तथर्षयः ॥
आदिलिङ्गमिदं प्रोक्तमविमुक्तेश्वरं महत् ।
ततो लिङ्गान्तराण्यत्र जातानि क्षितिमण्डले ॥
अविमुक्तेशनामापि श्रुत्वा जन्मार्जितादघात् ।
क्षणान्मुक्तो भवेन्मर्त्यो नात्र कार्या विचारणा ॥
अविमुक्तेश्वरं लिङ्गं स्मृत्वा दूरगतोऽपि वा ।
जन्मद्वयकृतात्पापात्तत्क्षणादेव मुच्यते ॥
अविमुक्ते महाक्षेत्रेऽविमुक्तमवलोक्य च ।
त्रिजन्मजनितं पापं हित्वा पुण्यमथो भवेत् ॥

यत्कृतं ज्ञानविभ्रंशादेनो जन्मसु पञ्चसु ।
अविमुक्तेशसंस्पर्शतत्क्षयेदेव नान्यथा ॥

तथा—स्तुत्वाऽर्चयित्वा नत्वा च यथाशक्ति यथामति ।
अविमुक्तेऽविमुक्तेशं स्तूयते नम्यतेऽर्च्यते ॥

तथा—त्रिसंध्यमविमुक्तेशं यो जपेन्नियतः शुचिः ।
दूरदेशविपन्नोऽपि काशीमृतिफलं लभेत् ॥
अविमुक्ते महालिङ्गं दृष्ट्वा ग्रामान्तरं वजेत् ।
लब्ध्वाऽऽशु कार्यसंसिद्धिं क्षेमेण प्रविशेद्ब्रह्म ॥

हृत्पात्रेकोनचत्वारिंशोऽध्याये । अथोङ्कारः । ब्रह्मवैवर्ते—
ओङ्कारेश्वरमभ्यर्च्य योगसारुपादिसिद्धिमाप्नु ॥

कौर्म व्यासः—

इदं तद्विमलं लिङ्गमोङ्कारं नाम शोभनम् ।
अस्य स्मरणमात्रेण मुच्यते सर्वपातकैः ॥
यदेतत्परमं ज्ञानं पञ्चायतनमुत्तमम् ।
सेवितं सूरिमिनिस्थं वाराणस्यां विमोक्षकम् ॥

पञ्चायतनं च—

कृत्तिवासेश्वरं लिङ्गं मध्यमेश्वरमुत्तमम् ।
विश्वेश्वरं तथोङ्कारं कपर्दीश्वरमेव च ॥
एतानि गुह्यलिङ्गानि वाराणस्यां द्विजोत्तमाः ।
न कश्चिद्विद् जानाति विना शंभोरनुग्रहात् ॥

लैङ्गे—पूर्वामुखं तु तद्देवि सिद्धसंघैः प्रपूजितम् ।
ओङ्कारेश्वरनामानं देवानामपि दुर्लभम् ॥

लैङ्गे—अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि तस्मिन्स्थाने सुरेश्वरि ।
तिस्रो नद्यस्तु मध्यस्था वहन्ति च शुभोदकाः ॥
यासां दर्शनमात्रेण ब्रह्महत्या निवर्तते ।
एका पितामहस्रोता मन्दाकिनी तथाऽपरा ॥
मत्स्योदरी तृतीया च एतास्ति सस्तु पुण्यदाः ।
मन्दाकिनी तथा पुण्या मध्यमेश्वरसंस्थिता ॥
पितामहस्रोतिका च अविमुक्तेऽतिपुण्यदा ।
मत्स्योदरी च ओङ्कारे पूजिता सर्वदैवतैः ॥

तस्मिन्स्थाने यदा गङ्गा आगमिष्यति मामिनि ।
 तदा पुण्यतमः कालो देवानामपि दुर्लभः ॥
 वरणोत्सिक्तसलिले जाह्नवी जलमिश्रिते ।
 तत्र नादेश्वरे पुण्ये स्नातः किमनुशोचति ॥
 तस्मिन्काले च तत्रैव स्नानं तत्र कृतं मया ।
 तेन हस्ततलाद्देवि कपालं पतितं क्षणात् ॥
 कपालमोचनं नाम तत्रैव सुमहत्सरः ।
 पावनं सर्वसत्त्वानां पुण्यं सर्वदेहिनाम् ॥
 ओंकारेश्वरनाम्ना च तत्र स्थानं कृतं मया ।
 तेन मे रोचते देवि ओंकारेश्वरनामतः ॥
 मत्स्योदरीजले स्नात्वा वृद्धा चोंकारमीश्वरम् ।
 शोको मोहो जरा मोहा (मृत्युः) न च तं स्पृशते पुनः ॥

तथा—तस्मिन्स्तु यः शिवः साक्षादोंकारेश्वरसंज्ञितः ।
 एतद्रहस्यमाख्यातं तव स्नेहान्महामुने ॥
 ओं(अ)कारं च उकारं च मकारं च प्रकीर्तितम् ।
 तस्मिँल्लिङ्गे तु संसिद्धो मुनिः कालिकवृक्षिकः ॥
 अकारस्तत्र विज्ञेयो विष्णुलोकगतिप्रदः ।
 तस्य दक्षिणपार्श्वे तु ओंकारः परिकीर्तितः ॥
 तत्र सिद्धिं परां प्राप्नो देवाचार्यो बृहस्पतिः ।
 ओंकारं तत्र विज्ञेयं ब्रह्मणः पदमव्ययम् ॥
 तयोस्तथोत्तरे मागे मकारे विष्णुसंज्ञितम् ।
 तस्मिँल्लिङ्गे तु संसिद्धः कपिलर्षिर्महामुनिः ॥

तथा—प्रणवाख्यं परं ब्रह्म यत्र नित्यं प्रकाशते ।
 स पञ्चायतनोपेत ओंकारेशोऽयमद्भुतः ॥
 एषा मत्स्योदरी रम्या यस्मातो मानवोत्तमः ।
 मातुर्जातुदरदरीं न विशेषदिति निश्चयः ॥

काशीखण्डे—

स्नात्वा मत्स्योदरीतीर्थे विलोक्ष्योंकारमीश्वरम् ।
 न जातु जायते जन्तुर्जननीजठरे क्वचित् ॥

इत्याद्योंकारपादुर्मावस्तन्माहिमा च त्रिसप्ततिचतुःसप्ततितमपोरध्या-
 ययोर्विस्तरेण ज्ञेयः ।

अथ त्रिलोचनः । काशीखण्डे—

यत्रास्ति तन्महालिङ्गं वाराणस्यां त्रिलोचनम् ।
तीर्थं पिलिप्पिलाख्यं तद्द्युनद्यम्मसि विश्रुतम् ॥
सर्वतीर्थमयं तीर्थं तत्काश्यां परिगीयते ।

तथा—विरजाख्यं हि तत्पीठं तत्र लिङ्गं त्रिविष्टपम् ।
तत्पीठदर्शनादेव विरजा जायते नरः ॥

तथा—स्नात्वा पिलिप्पिलातीर्थे त्रिविष्टपसमीपतः ।
वृद्धा त्रिलोचनं लिङ्गं किं मूयः परिक्षोचति ॥
इत्यादिपञ्चसप्ततिपदसप्ततितमयोरध्याययोः ।

ब्रह्मवैवर्ते—

त्रिलोचनेश्वरं लिङ्गं नागयज्ञोपवीतिनम् ।
दृष्ट्वा त्रैलोक्यविभवस्तृणी भवति नान्यथा ॥

अथ त्रिलोचनप्राच्यां महादेवः—

वाराणस्यां महादेवं समर्थार्थं सकृन्नरः ।
आभूतसंप्लवं यावच्छिवलोके वसेत्सदा ॥

तथा—महादेवमहापीठं मम साधकसिद्धिदम् ।
तत्पीठदर्शनादेव महापापैः प्रमुच्यते ॥

अथ कामेशः । लैङ्गे कामकुण्डं प्रकृत्य—

तस्माद्वन्येऽपि ये केचित्तीर्थे तस्मिञ्जनाः श्रिताः ।
आराधयन्तो देवेशं कामेशं चैव सर्वदा ॥
यो यस्य मनसा कामस्तं तमाप्नोति निश्चितम् ।
दक्षिणेन स्थितं लिङ्गं रुद्रावासस्थ मुन्दरि ॥
कामेश्वरमिति ख्यातं सर्वकामफलप्रदम् ।
तप्तं तत्र तपस्तीव्रं कामदेवेन वै पुरा ॥
कुण्डं तदुद्भवं देवि पद्मोत्पलसमन्वितम् ।
कुण्डस्यैव तटे रम्ये उत्तमे वरवर्णिनि ॥
लिङ्गं तत्र स्थितं दिव्यं यश्चिमांमिमुखं प्रिये ।
गन्धधूपनमस्कारिर्मुसवाद्यैश्च सर्वशः ॥
यो मामर्चयते तत्र तस्य तुष्ट्याभ्यहं सदा ।
ददामि सर्वकामांश्च धर्मं मोक्षं तथैव च ॥

बहवोऽपि हि पाप्मानो बहुभिर्जन्मभिः कृताः ।
कामतीर्थानुसंज्ञानाद्यास्यन्ति विलयं क्षणात् ॥
कामाः समृद्धिमाप्स्यन्ति कामेश्वरानिषेवणात् ।

इत्यादिपञ्चाशीत्यध्याये ।

अथ कपालमोचनम् । कौर्म—

कपालमोचनं नाम देवदेवस्य शूलिनः ।
स्नात्वाऽभ्यर्च्य पितृन्मक्त्या ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥
आगत्य तीर्थप्रवरं ज्ञानं कृत्वा विधानतः ।
तर्पयित्वा पितृन्देवान्मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥

ब्रह्मपुराणेऽपि कपालमोचनं प्रकृत्य—

तस्मिंस्तीर्थे तु ये गत्वा पिण्डदानेन वै पितॄन् ।
आद्ध्वैस्तु प्रीणयिष्यन्ति तेषां लोकाक्षयो दिवि ॥

वाराहे—

कस्यचित्स्वथ कालस्य द्वादशाब्दे धराधरे ।
वाराणसीं गतो देवस्तत्र ज्ञानमसौ करोत् ॥
गङ्गायां तत्र देवेशो यावन्मज्जति मामिनि ।
तावत्कपालं पतितं यल्लभं ब्रह्मणः पुरा ॥
कपालमोचनं नाम तत्तस्तीर्थमनुत्तमम् ।
पृथिव्यां ख्यातिमगमद्वाराणस्यां धराधरे ॥

लैङ्गे—कोटीश्वरस्य देवस्य आग्नेय्यां दिशि संस्थितः ।
श्मशानस्तम्भसंज्ञोऽयं विख्यातः सुप्रतिष्ठितः ॥
मानवास्तत्र यान्त्येत इह यैर्दुष्कृतं कृतम् ।
यत्र स्तम्भे सदा देवि अहं तिष्ठामि मामिनि ॥
अत्र गत्वा तु यः पूजां महादेवि करिष्यति ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो गच्छेच्च परमां गतिम् ॥

तथा—कपालमोचनं नाम त्रिपु लोकेषु विद्युतम् ।

कपालं पतितं तत्र स्नातस्य भग्नं सुन्दरि ॥
तस्मिन्स्नातो वरारोहे ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।
कपालेश्वरनामा तु तस्मिंस्तीर्थे व्यपस्थितः ॥
अश्वमेधमवाप्नोति दर्शनात्तस्य सुन्दरि ।
तस्यैव चोत्तरे पार्श्वे तीर्थं त्रैलोक्यविद्युतम् ॥

तत्र स्नात्वा वरारोहे ऋणैर्मुक्तो मवेन्नरः ।
 ऋणमोचनकं नाम विख्यातं भुवि सुन्दरि ॥
 त्रीणि लिङ्गानि तत्रैव तिष्ठन्ति मम सुन्दरि ।
 तानि दृष्ट्वा तु सुश्रोणि नश्यते त्रिविधं हृणम् ॥

काशीखण्डे—

कपालमोचनं काश्यां ये स्मरिष्यन्ति मानवाः ।
 तेषां विनश्वर्यति क्षिप्रमिहान्यत्रापि पातकम् ॥
 आगत्य तीर्थप्रवरे स्नानं कृत्वा विधानतः ।
 तर्पयित्वा पितृन्देवान्मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥
 तथा—अयं हि स कुलस्तम्भो यत्र श्रीकालभैरवः ।
 क्षेत्रपापकृतः शास्ति दर्शयंस्तीर्थयातनाम् ॥
 तथा—ऋणत्रयाद्विमुच्यन्ते यत्र स्नाता नरोत्तमाः ।
 तीर्थं विशुद्धिजनकं तदेतद्वृणमोचनम् ॥
 लेङ्गे—गोप्रक्षेश्वरमागत्य दृष्ट्वाऽभ्यर्च्य च मानवः ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति कल्मषैश्च विमुच्यते ॥

काशीखण्डे—

वरणायां कृतस्नानैः शैलेशो यैः समर्चितः ।
 पितृन्संतर्प्य च मुदा दत्त्वा दानानि शक्तितः ॥
 न तेषां पुनरावृत्तिरत्र संसारवर्त्मनि ।
 शैलेश्वरं ये द्रक्ष्यन्ति वरणायाः सुरोधसि ॥
 तेषां काश्यां निवसतां दुःखं नाभिभविष्यति ।
 लेङ्गे—पित्रा ते गिरिराजेन स्वयं हिमवता प्रिये ।
 मम प्रियं तु तत्स्थानं ज्ञात्वा लिङ्गं प्रतिष्ठितम् ॥
 शैलेश्वरमिति ख्यातं दृश्यतामिह मां स्थितम् ।
 दृष्ट्वैनं मनुजो देवि न दुर्गतिमवाप्नुयात् ।

काशीखण्डे—

तत्र कर्कोटवापी च लिङ्गं कर्कोटकेश्वरम् ।
 तस्यां वाप्यां नरः स्नात्वा कर्कोटेशं समर्च्य च ॥
 कर्कोटनागमाराध्य नागलोके महीयते ।
 कर्कोटनागो येष्टस्तद्वाप्यां विहितोदकैः ॥
 क्रमते न विषं तेषां देहे स्थावरजङ्गमम् ।

लैङ्गे—इन्द्रेश्वरादक्षिणतो वापी कर्कोटकस्थ च ।

तत्र वीरजले स्नात्वा दृष्ट्वा कर्कोटकेश्वरम् ॥

नागानामाधिपत्यं तु जायते नात्र संशयः ।

कर्कोटकात्पाश्चिमेन नांतिवूरे व्यवस्थितम् ॥

द्वुमिचण्डेश्वरं नाम ब्रह्महत्यापहारकम् ।

अथ वृषभध्वजमहिमा तत्र सनत्कुमारसंहितायां देवीं प्रति भवः—

गयायां न्यासितः पादस्त्वयैव पितृमुक्तये ।

संनिधिः क्रियतेऽत्रापि यथोक्तं कृपया त्वया ॥

भरपाद्दर्शनादेव तत्र यान्ति परां गतिम् ।

ज्ञातयोऽज्ञातयो वाऽपि स्वर्थं वाऽपि यः स्पृशेत् ॥

पितृतीर्थोपनिषदं रुद्रपादं विदुर्बुधाः ।

ततोऽनन्तगुणं ज्ञेयं वृषभध्वजमिदं प्रिये ॥

तथा—सरोरूपेण भगवांस्तिष्ठं बिष्णुरिह स्थितः ।

धर्मो यः सर्वशास्त्रेषु वृषोऽयं भगवानजः ॥

संपश्यन्प्राणिनां कर्म सदा संनिहितः प्रभुः ।

अतो नातः परं किञ्चित्पितॄणां तारणं प्रिये ॥

दक्षिणाञ्चानमाभित्य येऽप्यधो रौरवाश्रयाः ।

निपातितेऽत्र वै पिण्डे यैः कैर्वा यत्र कारणात् ॥

अनुजानामि वै देवि तेषां च परमां गतिम् ।

आपातानां पुनस्तेषां क्षेत्रवाप्तं च शाश्वतम् ॥

यो ब्रह्म पितृरूपेण संतुष्टोऽस्मि न संशयः ।

लैङ्गे—कपिलाह्नदनामानं ख्यातं सर्वसुरासुरैः ।

तस्मिन्नुद्दे तु यः स्नानं कृत्वा भक्तिपरायणः ॥

वृषभध्वजं यो दद्याद्राजसूयफलं लभेत् ।

काशीसण्डे—

नरकस्थिता ये केचित्पितरः सपितामहाः ।

पितृलोकं तु गच्छन्ति तस्मिन्नुद्दे कृते तु वै ॥

गयातोऽष्टगुणं प्रोक्तं पुराणार्थविशारदैः ।

तस्मिन्नुद्दे कृते मदे पितृणामनुगो भवेत् ॥

तथा—कपिलाह्वदतीर्थेऽस्मिन्नात्वा संयतमानसः ।
वृषध्वजमिमं दृष्ट्वा सर्वयज्ञफलं लभेत् ॥

भारते—

ततो वाराणसीं गत्वा देवमर्च्य वृषध्वजम् ।
कपिलाह्वद उपस्पृश्य राजसूयफलं लभेत् ॥

काशीखण्डे—

एतस्मिन्कापिले तीर्थे कापिलेयपयोमृते ।
ये पिण्डान्निर्वपिष्यन्ति श्रद्धया श्राद्धदानतः ॥
तेषां पितॄणां संतुष्टिर्भविष्यति ममाऽऽज्ञया ।

तथा—श्राद्धे पितॄणां संतुष्ट्यै वास्यन्ति कपिलां शुभाम् ।
येऽत्र तेषां पितृगणो वसेत्क्षीरोदरोधसि ॥
वृषोत्सर्गः कृतो यैस्तु तीर्थेऽस्मिन्नार्थमध्वजे ।
अश्वमेधपुरोडाशैः पितरस्तेन तर्पिताः ॥
गयातोऽष्टगुणं पुण्यमस्मिन्तीर्थे पितामहाः ।
अमायां सोमयुक्तायां श्राद्धैः कापिलधारिके ॥
येषां गर्भे भवेत्स्रावो येऽवन्तजनना मृताः ।
तेषां तृप्तिर्भवेन्नूनं तीर्थे कापिलधारिके ॥

इत्यादि द्विपटितमेऽध्याये ।

तथा—सीमावहिर्गतमपि ज्ञेयं तीर्थमिदं शुभम् ।
मध्येवाराणसि श्रेष्ठं मम सांनिध्यतो नरैः ॥

तथा मधुस्रवाघृतकुल्पाक्षीरनीरधिवृषमध्वजपैतामहगदाधरपितृती-
र्थकापिलधारसुधाखनिशिवगरूपानि दश नामान्यप्युक्त्वा तत्रो-
क्तम्—

एतानि दश नामानि तीर्थस्यास्य पितामहाः ।
भवतां तृप्तिकारीणि विनाऽपि श्राद्धतर्पणैः ॥ इति ।

अथ विष्णुपादोदकं काशीखण्डे—

तदाप्रमृति तत्तीर्थं पादोदकमितीरितम् ।
पादौ यदादौ शुभदौ क्षालितौ पीतवाससा ॥
तत्र पादोदके तीर्थे ये स्नास्यन्तीह मानवाः ।
तेषां विनश्यति क्षिप्रं पापं सप्तमघाजितम् ॥

तत्र श्राद्धं नरः कृत्वा दत्त्वा चैव तिलोदकम् ।
सप्त सप्त तथा सप्त स्ववंश्यांस्तारयिष्यति ॥

एकविंशतिं वंश्यानित्यर्थः ।

गङ्गाया यादृशी प्रीतिर्लभ्यते प्रपितामहैः ।
तीर्थं पादोदके काश्यां तादृशी लभ्यते ध्रुवम् ॥
कृतपादोदकस्नानं पीतपादोदकोदकम् ।
दत्तपादोदपानीयं नरं न निरयः स्पृशेत् ।
काश्या पादोदके तीर्थं यैः कृता नोदकक्रिया ॥
जन्मैव विफलं तेषां जलबुद्बुदसंनिभम् ॥ इत्यादि ।

तथा—संगमेशं महातीर्थं प्रतिष्ठाप्याऽऽदिकेशवः ।
दर्शनाद्वहं नृणां मुक्तिं मुक्तिं दिशेत्सदा ॥

तथा—संगमे तत्र संस्नातः संगमेशं समर्च्य च ।
नरो न जातु जननीगर्भसंभवमाप्नुयात् ॥

लैङ्गे—केशवस्य तु पूर्वेण विश्रुतं संगमेश्वरम् ।
तेन वृष्टेन सुग्रीणि इष्टैः सह समागमः ॥

स्कान्दे—स्थापितं संगमे चास्मिन्ब्रह्मणा लिङ्गमुत्तमम् ।
संगमेश्वरनामानं रयात जगति विश्रुतम् ॥
संगमे देवनद्योश्च यः स्नात्वा मनुजः शुचिः ।
अर्चयेत्संगमेशानं तस्य जन्ममयं कुतः ॥ इत्यादि ।
शैलराजेन रत्नानि यानि पुञ्जीकृतान्पहो ॥
सर्वरत्नमयं लिङ्गं जातं तत्सुकृतात्मनः ।
सर्वेषामिह लिङ्गानां रत्नभूतमिदं परम् ॥
अतो रत्नेश्वरं नाम परं निर्वाणरत्नदम् ।

तथा—यानि ब्रह्माण्डमध्येऽत्र सन्ति लिङ्गानि पार्वति ।
तैरर्चितानि सर्वाणि रत्नेशो येः समर्चितः ॥

इत्यादिप्रशंसा रत्नेश्वरप्रादुर्भावश्च पठितमेऽध्याये ।

तथा—रत्नेश्वरप्रसादेन मुक्त्वा रत्नान्यनेकशः ।
पुरुषार्थमहारत्नं निर्वाणं को न लब्धवान् ॥
तथा—रत्नेश्वरोऽर्चितो दद्यान्महारत्नानि भक्तितः ।
रत्नैः समर्च्य तलिङ्गं श्रीरत्नादि लभेन्नरः ॥

काशीखण्डे गजासुरं प्रतीश्वरः—

इदं पुण्यं शरीरं ते क्षेत्रेऽस्मिन्मुक्तिसाधने ।

मम लिङ्गं भवत्वत्र सर्वेषां मुक्तिदायकम् ॥

कृत्तिवासेश्वरं नाम महापातकनाशकम् ।

तथा—दृष्टेनानेन लिङ्गेन पूजितेन स्तुतेन च ।

कृतकृत्यो भवेन्मर्त्यः संसारं न विशेत्पुनः ॥

तथा—जन्मान्तरसहस्रेषु मोक्षोऽन्यत्र सुदुर्लभः ।

कृत्तिवासेश्वरे लिङ्गे लभ्यस्त्वेकेन जन्मना ॥

इत्पाद्यष्टपटितमेऽध्याये ।

तथा हंसतीर्थं प्रकृत्य—

तस्मिन्कुण्डे नरः स्नात्वा कृत्वा च पितृतर्पणम् ।

कृत्तिवासेश्वरं दृष्ट्वा कृतकृत्यो नरो भवेत् ॥

ब्रह्मवैवर्ते—

कृत्तिवासं महालिङ्गं वाससीत्येकरं परम् ।

यस्य दर्शनमात्रेण न मोक्षादि सुदुर्लभम् ॥

कीर्मे कृत्तिवाससंज्ञानिमित्तमुक्तम्—

हत्वा गजाकृतिं दैत्यं शूलेनावज्ञया हरः ।

वासस्तस्याकरोत्कृतिं कृत्तिवासेश्वरस्ततः ॥

तथा—जन्मान्तरसहस्रेण मोक्षोऽन्यत्राऽऽप्नोते न वा ।

एकेन जन्मना मोक्षः कृत्तिवासेऽत्र लभ्यते ॥

लिङ्गपुराणे—

रुद्राणां च शरीरं तु मध्यमेश्वरमीरितम् ।

कृत्तिवासं शिरः प्राहुरेतत्प्रियतरं मम ॥

तथा—पश्चिमाभिमुखश्चाहं तस्मिन्नायतने स्थितः ।

तथा—कृत्तिवासेश्वरं देवं ये नमन्ति शुमार्थिनः ॥

ते रुद्रस्य शरीरे तु प्रविष्टा अपुनर्भवाः ।

अनेनैव शरीरेण प्राप्ता निर्वाणमुत्तमम् ॥

कीर्मे—धन्यास्तु सलु ते विप्रा मन्दाकिन्यां कृतोदकाः ।

अर्चयन्ति महादेवं मध्यमेश्वरमीश्वरम् ॥

ज्ञानं दानं तपः श्राद्धं पिण्डनिर्वपणं त्विह ।

एकैकशः कृतं विप्राः पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥

मन्दाकिनीमुपस्पृश्य राहुग्रस्ते त्रिवाकरे ।
यत्फलं लभते मर्त्यस्तस्माद्दशगुणं त्विह ॥

लिङ्गपुराणे—

मन्दाकिनीजले स्नात्वा दृष्ट्वा वै मध्यमेश्वरम् ।
एकविंशकुलोपेतो रुद्रलोके वसेच्चिरम् ॥
स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।
पिण्डनिर्घणं चैव सर्वं भवति चाक्षयम् ॥

अथ वृद्धकालेश्वरः काशीखण्डे—

वृद्धकालेश्वरं नाम लिङ्गमेतन्महीपते ।
दर्शनात्स्पर्शनात्तस्य पूजनाच्छ्रवणान्नतेः ॥
वृद्धकालेशलिङ्गस्य सर्वं प्राप्नोति वाञ्छितम् ।
कूपः कालोदको नाम जराव्याधिविनाशकृत् ॥
तदीयजलपानेन न मातुः स्तनपानवान् ।
कृतकूपोदकस्नानः कृतैतलिङ्गपूजनः ॥
वर्षेण सिद्धिमाप्नोति मनोमिलपितां नरः ।
न कुष्ठं न च विस्फोटा न रुन्ध्रा न विचर्चिका ॥
पीतात्स्पृष्टात्पतिष्ठन्ति कफः कालोदकोदकात् ।
नाग्निमान्द्यं न वै शूलं न मेहो न प्रवाहिका ॥
न मूत्रकृच्छ्रं नो पामा पानीयस्यास्य सेवनात् ।
भूतज्वराश्च ये केचिद्ये केचिद्विषमज्वराः ॥
ते क्षिप्रमुपशाम्यन्ति ह्येतत्कूपोदसेवनात् ।
वृद्धकालेश्वरे लिङ्गे सेविते न दरिद्रता ॥
नोपसर्गा न वा रोगा न पापं नाघजं फलम् ।
उत्तरे कृत्तिवासस्य वाराणस्यां प्रयत्नतः ॥
वृद्धकालेश्वरं लिङ्गं द्रष्टव्यं सिद्धिकामुकैः ।

लिङ्गपुराणे—

तत्र पूजा जपो होमः कालेशे क्रियते हि यत् ।

इत्युपक्रम्य—

यहुनाऽत्र किमुक्तेन कालेशे देवि यत्कृतम् ।
तत्सर्वमक्षयं तेषां पुनर्जन्म न विद्यते ॥

तथा—तस्य वैद्यस्य चाग्ने तु कूपस्तिष्ठति वै शुभः ।
 तत्र कालोदकं नाम उदकं देवि तिष्ठति ॥
 तस्यैव प्राशनाद्देवि पूतो भवति मानवः ।

ब्रह्मवैवर्ते—

वृद्धकालेश्वरं लिङ्गं महाकालनिवारणम् ।
 कलिकालमहाज्वालाज्वालं जीवनजीवनम् ॥

काशीखण्डे—

कालेश्वरसमीपे तु दक्षिणे वरवर्णिनि ।
 मृत्युना स्थापितं लिङ्गं सर्वरोगविनाशनम् ॥

इदमपमृत्युहरेश्वरनाम्ना प्रसिद्धम् ।

तथा—घण्टाकर्णहृदे स्नात्वा दुग्वा व्यासेश्वरं शिवम् ।
 यत्र कुत्र विपन्नोऽपि वाराणस्यां मृतो भवेत् ॥
 घण्टाकर्णे महातीर्थे श्राद्धं कृत्वा विधानतः ।
 अपि दुर्गतिमापन्नानुद्धरेत्तत पूर्वजान् ॥
 यद्वंश्या मुनयः काश्यां घण्टाकर्णे महाहृदे ।
 कृतोदकक्रियाः प्राप्ताः परां सिद्धिं घटोद्भव ॥
 व्यासेश्वरस्य पूर्वेण लिङ्गं पश्चान्मुखं स्थितम् ।
 पराशरेण मुनिना स्थापितं मम भक्तिनः ॥ इत्यादि ।

लैङ्गे—व्यासकुण्डे नरः स्नात्वा अर्चयित्वा सुरान्पितॄन् ।
 अक्षयार्द्धमते लोकान्यत्र तत्राभिकाङ्क्षितान् ॥
 व्यासतीर्थसमीपे तु पश्चिमेन यशस्विनि ।
 घण्टाकर्णहृदं नाम सर्वसौख्यप्रदायकम् ॥
 स्नानं कृत्वा हृदे तस्मिन्व्यासेशस्य तु दर्शनात् ।
 यत्र यत्र मृतो देवि वाराणस्यां मृतो भवेत् ॥
 तत्र देवि तनुं त्यक्त्वा लभेद्गणेश्वरीं गतिम् ।

तथा—व्याघ्रेश्वरोतिविख्यातं सर्वदेवैः स्तुतं शुभे ॥

तेन वृष्टेन लभत उत्तमं पदमव्ययम् ।

तथा जेष्ठेश्वरं प्रकृत्य—

तेन लिङ्गेन वृष्टेन पूजितेन स्तुतेन च ।
 कृतकृत्यो भवेद्देवि संसारे न पुनर्विशेत् ॥

पूर्वमुखं तु तल्लिङ्गं ज्येष्ठस्थानमिदं शुभम् ।
मानवानां हितार्थाय तत्र स्थाने स्थितो ह्यहम् ॥

तथा समुद्रकूपं प्रकृत्य—

चतुःसमुद्रज्ञाने तु यत्फलं लभते नरः ।
तत्फलं सकलं तस्य उदकस्पर्शनाच्छ्रमे ॥

तथा—कदाचिन्महादेवं प्रति कुपिता भवानी हिमाचलं प्रति
प्रस्थिता तत्प्रतिबन्धार्थं दण्डकाष्ठं शिवेन क्षिप्तं तत्पातस्थले तडागं
जातं तस्य दण्डेन स्वातत्वाद्दण्डस्वातमिति संज्ञा । दण्डश्च दण्डीश्वरो
जात इति दण्डरातोत्पत्तिमभिधायोक्तम्—

तत्र ज्ञाने कृते देवि कृतकृत्यो भवेन्नरः ।
दण्डस्वाते नरः ज्ञात्वा तर्पयित्वा स्वकान्पितॄन् ॥
नरकस्थास्तु ये देवि पितृलोके वसन्ति ते ।
विशाचत्वं गता ये च नराः पापेन कर्मणा ॥
तथा पिण्डप्रदानेन देहस्योद्धरणं स्मृतम् ।
दण्डस्वाते नरः ज्ञात्वा किं भूयः परिक्षोचति ।
यस्य स्मरणमात्रेण पापसंघातपञ्जरम् ।
नश्यते शतधा देवि दण्डस्वातस्य दर्शनात् ॥

काशीखण्डे तु दण्डस्वातोत्पत्तिरन्यथोक्ता विप्ता इति प्रक्रम्य—

स्वातं सातं च दण्डाग्निर्भूमिं कन्दादिवृत्तयः ।
चक्रुः पुष्करिणीं रम्यां दण्डस्वाताभिधां मुने ॥
भूमिं स्नात्वा स्नात्वेत्यर्थः । कन्दादीति विप्रविशेषणम् ॥
लङ्के—जम्बुकोऽत्र हतो दैत्यो मयाऽतो जम्बुकेश्वरः ।
तमेनं मां यत्र दृष्ट्वा सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥

वासिष्ठलैङ्गे तु—

पुरा जम्बुक रूपेण असुरा देवकण्टकाः ।
निहता हिमवत्पुत्रि जम्बुकेशस्ततो ह्यहम् ॥

तथा—अग्नीश्वरेतिनामानं सर्वपापक्षयंकरम् ।

सं दृष्ट्वा मानवो देवि अग्निलोकं च गच्छति ॥

लङ्के जैगीषव्येश्वरं प्रकृत्य—

तस्मात्तत्संस्कृतं लिङ्गं पूजयिष्यन्ति ये नराः ।
ज्ञानं तेषां भूयं देवि अचिराज्जायते दिवि ॥

त्रिरात्रं तत्र कृत्वा वै यो नरः पूजयिष्यति ।

गुहां प्रविशते चैव ज्ञानयुक्तो भवेन्नरः ॥

तथा—दृष्ट्वेदं मम लिङ्गं तु ज्येष्ठस्थाने समाश्रितम् ।

न शोचते पुनर्मर्त्यः सिद्धो जन्मनि जन्मनि ॥

तथा—ज्येष्ठवाप्यां नरः स्नात्वा तर्पयित्वा पितामहान् ।

ज्येष्ठेश्वरं समालोक्य न भूयो जायते मुनिः ॥

तत्समीपे निवासेश्वरोऽपि ज्ञेयः ।

तथा—ज्येष्ठेश्वरोऽर्च्यः प्रथमं काश्यां श्रेयोर्थिमिनरैः ।

ज्येष्ठा गौरी ततोऽभ्यर्च्या सर्वज्यैष्ठ्यमभीष्टुमिः ॥

तथा—जैमीपव्येश्वरं नाम लिङ्गं काश्यां सुदुर्लभम् ।

त्रीणि वर्षाणि संसेव्य लभेद्योगं न संशयः ॥

जैमीपव्यगुहां प्राप्य योगाभ्यसनतत्परः ।

एण्मासेन लभेत्सिद्धिं वाञ्छितां मदनुग्रहात् ॥

काशीखण्डे चतुष्पञ्चाशोऽध्याये—

कपर्दी नाम गणपः शंभोरत्यन्तवल्लभः ।

पित्रीशादुत्तरे मागे लिङ्गं संस्थाप्य शोभनम् ॥

कुण्डं चकार तस्याग्रे विमलोदकसंज्ञकम् ।

यस्य तोयस्य संस्पर्शाद्विमलो जायते नरः ॥

इत्युपक्रम्य पैशाच्यान्मुक्तस्य कस्यचित्पिशाचस्य ध्वजः—

पिशाचमोचनं तीर्थमद्याऽऽरभ्य ममाऽऽरभ्यया ।

अन्येषामपि पैशाच्यमिदं स्थानान्द्वरिष्यति ॥

अस्मिन्तीर्थे महापुण्ये ये स्नास्यन्तीह मानवाः ।

पिण्डांश्च निर्बपिष्यन्ति संध्यातर्पणपूर्वकम् ॥

देवात्पैशाच्यमापन्नास्तेषां पितृपितामहाः ।

तेऽपि पैशाच्यमुत्सृज्य यास्यन्ति परमां गतिम् ॥

तथा—पिशाचमोचने स्नात्वा कपर्दीं समर्च्य च ।

कृत्वा तत्रान्नदानं च नरोऽन्यत्रापि निर्भयः ॥

कूर्मपुराणे—इदं देशस्य तल्लिङ्गं कपर्दीश्वरमुत्तमम् ।

स्मृत्येवाशेषपापौघं क्षिप्रमस्य विमुञ्चति ॥

कामक्रोधादयो दोषा वरणाक्षीनिवासिनाम् ।

विघ्नाः सर्वे विनश्यन्ति कपर्दीश्वरपूजनात् ॥

पिशाचमोचने कुण्डे स्नातस्यात्र समीपतः ।

अत्र तपस्यतः शङ्कुकर्णस्थ्यान्मुनेरुपदेशं प्राप्य कश्चिदपिशाचः
पिशाचमोचने स्नात्वा कपर्दीशं संपूज्य पैशाच्यान्मुक्तस्तत्र दृष्ट्वा
शङ्कुकर्णेन ब्रह्मपारसंज्ञकं स्तोत्रं कृतमित्याद्यपि तत एव ज्ञेयम् । एव-
मन्यान्यपि लिङ्गपुराणकाशीखण्डादितो लिङ्गानि ज्ञेयानि ग्रन्थाति-
विस्तरपसङ्गात् नोच्यन्ते । तत्रापि पस्मिणनोद्देशमात्रार्था । साकल्येन तु
काशीस्थलिङ्गानि वक्तुमेव न शक्यन्ते । तदुक्तं काशीखण्डे—

उद्देशमात्रं लिङ्गानि कथितानि मया मुने ।

द्विष्टिः कृत्वा स्थापितानि मक्त्या लिङ्गानि कानिचित् ॥

न तानि पुनरुक्तानि अद्भुताऽर्चानि सर्थशः ।

एतानि यानि लिङ्गानि यानि कुण्डानि येऽन्धवः ॥

या वाप्यस्तानि सर्वाणि अद्भेयानि मनीषिभिः ।

एतेषां दर्शनात्स्नानात्फलमत्रोत्तरोत्तरम् ॥

अन्धवः कूपाः ।

अधृत्यानां च लिङ्गानां कूपानां सरस्वामपि ।

वापीनां चापि मूर्तीनां कः संख्यातुं प्रभुर्भवेत् ॥

तथा—यानि लिङ्गानि सन्तीह तानि सर्वाण्यसंशयम् ।

निर्वाणकरणान्येव स्वयंभूस्थापितान्यपि ॥

तथा—असंख्यातानि लिङ्गानि पार्श्वस्थानन्दकानने ।

स्थूलान्यपि च सूक्ष्माणि नानारत्नमयानि च ॥

नानाधातुमयानीशे वार्ष्ण्यप्यनेकशः ।

स्वयंभून्यप्यनेकानि देवर्षिस्थापितान्यपि ॥

सिद्धचारणगन्धर्वयक्षरक्षोर्वितान्यपि ।

असुरोरगमर्त्यश्च दानवैरप्सरोगणैः ॥

दिग्गजैर्गिरिमिस्तीर्थैर्ऋक्षवानरकिंनरैः ।

पतङ्गिप्रमुखैर्वैवि स्वस्वनामाङ्कितानि वै ॥

प्रतिष्ठितानि यानीह मुक्तिहेतूनि तान्यपि ।

अदृश्यान्यपि दृश्यानि दुरवस्थान्यपि प्रिये ॥

भग्नान्यपि च कालेन तानि पूज्यानि सुन्दरि ।

दुरवस्थानि म्लेच्छादिस्पर्शव्यत्यासपातकुत्सितस्थानपातादिभिः ।

परार्धशतसंख्यानि गणितान्येकदा मया ।

गङ्गागम्भस्थपि तिष्ठन्ति पट्टिकोत्तिमितानि हि ॥

सिद्धलिङ्गानि तानीह तिष्ये दृश्यत्वमाग्रयुः ।

तथा शिवशर्मपात्रायाम्—

तीर्थयात्रां प्रतिदिनं कुर्वन्मूनं स वत्सरम् ।

न प्राप सर्वतीर्थानि लिङ्गं काश्यां तिले तिले ॥

लैङ्गेऽपि तृतीयाध्यायात्पोडशान्तं लिङ्गान्युक्तवोक्तम्—

अन्यानि देवि लिङ्गानि शतशोऽथ सहस्रशः ॥

न मया तानि चोक्तानि बहुत्वान्नाधिगच्छता ।

उद्देशमात्रं कथितं मया तुभ्यं वरानने ॥

न शक्यो विस्तरो वक्तुं वर्षकोटिशतैरपि ।

एतानि सिद्धलिङ्गानि कूपाः पुण्या हृदास्तथा ॥

वाप्यो नद्योऽथ कुण्डानि मया ते परिकीर्तिताः ।

एतेषु चैव ये स्नानं करिष्यन्ति समाहिताः ॥

लिङ्गानि स्पर्शयित्वा च संसारे न विशेत्पुनः ।

पृथिव्यां यानि तीर्थानि अन्तरिक्षचराणि च ॥

तेषां मध्ये तु या श्रेष्ठा मया ते कथिता शुभे ।

तीर्थयात्रा वरारोहे कथिता पापनाशिनी ॥

येन वैपा कृता देवि सोऽवश्यं मुक्तिमागमयेत् ।

इति नाना तीर्थानि लिङ्गानि च संक्षेपेण ।

अथ विश्वेश्वरप्रादुर्भावकथनं पादौ—

तत्र कल्पादौ नारायणनामिसरोजादुत्पन्नो ब्रह्मा यदा चक्षुर्दक्ष
विलोकयन्नान्पमपश्यत्तदाऽहंकारपुक्तोऽहमेव सर्वजगत्कारणीभूत इत्या-
दि मेने ।

एवमज्ञानसंभिन्नं विज्ञाय भगवान्हारिः ।

स्वरूपं दर्शयामास कोऽसीति ब्रुहिणं ब्रुवन् ।

ब्रह्मोवाच—

अहं भूतेश्वरः साक्षाद्भवतः कारणं परम् ।

सर्वमेतन्मया सृष्टं किं मां वेत्सि न तत्त्वतः ॥

नारायण उवाच—

अहो अविद्यामाहात्म्यमयं मन्त्रामिषद्वजः ।

ईश्वरं मां न जानाति विरञ्चिर्मूढमन्दधीः ॥

पद्मपाने पश्य हेतुं स्वीयं मन्त्रामिषद्वजम् ।

दृष्ट्वा पश्चान्निजगुरुं मामेव शरणं व्रज ॥

एवमहंपूर्ध्वमहंपूर्ध्वमिति वाग्युद्धं कृत्वा शस्त्रास्त्रैः शतवर्षपर्यन्तं युध्य-
तोस्तयोर्न कश्चित्पराजीयत ।

अपश्यतामथाम्याशो लिङ्गं तेजोमयं परम् ।
शरच्चन्द्रायुतसमं प्रमामास्वरमैश्वरम् ॥
वीक्ष्य तद्यापकं ज्योतिर्निष्प्रमौ विस्मितौ च तौ ।
कर्तव्यं नान्वपद्येतामीपदागतसाध्वसौ ॥
सौम्यमेतन्महाज्योतिः सौम्यमग्रे स्थितं पुनः ।
तर्कयन्तौ विधिहरी ददृशाते तदन्तरा ।
पुरुषं पिङ्गजटिलं दिग्वाससमलंकृतम् ॥
भुजगैर्नृकपालैश्च कुन्देन्दुविमलद्युतिम् ।
तं वृद्धैव तयोरासीदयमेव परः पुमान् ॥
इति धुञ्जिस्ततस्ताभ्यां संस्तुतो वैदिकैः स्तवैः ।

सदाशिव उवाच—

मवदम्यामिदमुद्गासि मल्लिङ्गं दृष्टमद्भुतम् ।
स्तुतं च तेन प्रीतोऽहं वृणीतां वरमादिजी ॥

तावूचतुः—

सदाशिव प्रसन्नश्चेत्त्वयि नौ निश्चला मतिः ।
सदा भवतु भूतेश वरमन्यं वृणीमहे ॥
एकं पराकुरु विमो संशयं नौ हृदि स्थितम् ।
यद्भवांस्तेजसं लिङ्गमधितिष्ठति नित्यशः ॥
तत्किंसमाख्यं किरूपं किंप्रमाणं किमाश्रयम् ।
एतत्सर्वं महेशान वक्तुमर्हस्पशेपतः ॥

शिव उवाच—

यदेतत्परमं लिङ्गं पश्यतं पुरतः स्फुरत् ।
तद्विश्वेश्वरसंज्ञं हि सच्चिदानन्दविग्रहम् ॥
छयं लिङ्गशरीरस्य विश्लेषं गमयेत्परम् ।
तेन लिङ्गमिति रयातमपवर्गैकसाधनम् ॥
व्यापकत्वेऽपि चैतस्य निर्विकारस्य तत्त्वतः ।
परिच्छिन्नतयाऽवस्था साधारण्यापनुत्तये ॥
यथा व्योम परिच्छिन्नं शब्दहेतुतया समम् ।
स्वयमेव परिच्छेदं प्राप्नोतीदमपीदृशम् ॥

प्रभावः श्रूयतामस्य नित्यानन्दस्वरूपिणः ।
 अत्र त्यक्तासवः सन्तः सच्चिदानन्दरूपताम् ॥
 यथायोग्यं लभन्ते हि नात्र कार्या विचारणा ।

सनत्कुमारसंहिताचतुर्थाध्यायेऽप्येवं प्रादुर्भाविः कथितः । विश्वेश्वर-
 लिङ्गेऽस्पृश्यस्पर्शनिबन्धनो दोषो नास्ति प्रत्यहं तेनैव पूजया तन्निराक-
 रणात् । तदुक्तं तत्रैव—

ब्राह्मे मुहूर्ते मणिकर्णिकायां
 स्नात्वा समाराधयति स्वमेव ॥
 अस्पृश्यसंस्पर्शविशोधनाय
 कलां नराणां कृपया हिताय ॥

इति विश्वेश्वरलिङ्गप्रादुर्भाविकथनम् ।
 अथास्यैव संक्षेपतो महिमा । तत्र स्कान्दे—

अस्मिन्ममाऽऽनन्दवने यदेत-
 लिङ्गं सुधाधाम सुधामधाम ॥
 आ सप्तपातालतलात्स्वयंभु
 समुत्थितं भक्तकृपावशेन ॥ इत्यादि ।

सुधाधामासृतास्पदम् । सुधामधाम सुधास्रां सुतेजसां पदम् ।

पादौ—सुपर्वन्मणिकर्णिक्यां स्नात्वा विश्वेश्वरस्तु यैः ।
 सकृद्वृष्टो न चैतेषां गर्भवासस्य संभवः ॥
 तथा—तस्य लिङ्गं तत्र माति दिव्यं विश्वेश्वरामिधम् ।
 तस्य दर्शनमात्रेण तत्त्वज्ञानविधायकम् ॥
 पापं क्षयमवाप्नोति सर्वथा नात्र संशयः ।
 रागद्वेषविनिर्मुक्ताः कामक्रोधविवर्जिताः ॥
 विश्वेश्वरामिधं लिङ्गं पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषा ।

ब्रह्मवैवर्ते कलिं प्रति ब्रह्मवचः—

ये मजन्ति महात्मानं शिवं चापि जनार्दनम् ।
 न तेषां त्वत्कृतो दोषः काश्यां निवसतामपि ॥
 तथा—लिङ्गं महानन्दकरं विश्वेशारयं सनातनम् ।
 नमस्कृत्य विमुच्येत पुरुषः प्राकृतैर्गुणैः ॥

तथा—वाराणसीं प्राप्य सुदुर्लभां सुरै-

रपीष्टदेवं जगतोऽवितारम् ॥

नित्यं न पश्यन्ति सुदुर्धियो नरा

व्यग्राः कलिग्रस्तधियो भवन्ति ॥

तथा—स्वयमेव भयो भावैः पूजयेच्छाश्वतं शिवम् ।

अत एव नृभिः काश्यां पूजनीयो भवः सदा ॥

सनत्कुमारसंहितायाम्—

इदं तत्परमं ज्योतिर्लिङ्गं देवि त्वदात्मकम् ।

शिवानन्दं परं धाम दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥

योगिनस्तत्पश्यन्ति क्षणपाया विमत्सराः ।

तथा—इदं माहेश्वरं ज्योतिरा पातालान्तमुत्थितम् ।

अतीत्य सत्यलोकादीननन्तं दिव्यमैश्वरम् ॥

तथा—अन्येऽपि येष्वर्थमुपासते मां

तेभ्योऽप्यभीष्टानि विधाय सम्पद् ॥

मन्त्रक्रियोगेन नियोजयामि

नाथो ब्रजेन्मां सकृदप्युपास्य ॥

तथा—स्नात्वा मुमुक्षुर्मणिकर्णिकायां

सुष्ठानि गङ्गाहृदये त्वदास्थे ॥

विश्वेश्वरं पश्यति योऽपि कोऽपि

शिवत्वमाप्नोति पुनर्न जन्म ॥

तथा—संप्राप्य काशीं शिवराजधानीं

मल्लक्त्वा तदग्रे मणिकर्णिकायाम् ॥

दृष्ट्वाऽथ विश्वेश्वरमेकदाऽऽर्यं

स्पृष्ट्वा प्रणामः परमो हि धर्मः ॥

लिङ्गपुराणे—

वाराणस्यां महादेवि तत्र स्थाने स्थितो ह्यहम्

तं दृष्ट्वा मनुजो देवि पशुपतैः प्रमुच्यते ॥

काशीखण्डे—

यदि जानुचिदन्धकद्विष-

स्तव नामोष्ठपुटाद्विनिःसृतम् ॥

शिव शंकर चन्द्रशेखरे-

त्यसकृत्तस्य न संसृतिः पुनः ॥

- तथा—ममेह परमं ज्योतिरा पातालाहवस्थितम् ।
 अतीत्य सत्यलोकादीननन्तं लिङ्गरूपधृत् ॥
 अस्मिन्क्षेत्रे तु येनाहं दृष्टः स्पृष्टः समर्चितः ।
 संप्राप्य तारकं ज्ञानं न स भूयोऽमिजायते ॥
 यो मामिह समभ्यर्च्य त्रियतेऽप्यत्र कुत्रचित् ।
 जन्मान्तरेऽपि मां प्राप्य स विमुक्तो भविष्यति ॥
- तथा—काश्यां यो राजधान्यां मे हित्वा मामभ्यमर्चयेत् ।
 स वराकोऽल्पधीर्मूढोऽल्पतुष्टिर्मुक्तिवर्जितः ॥
- तथा—काश्यां लिङ्गान्यनेकानि काश्यां तीर्थान्यनेकशः ।
 तथाऽपि सेव्यो विश्वेशः स्नातव्या मणिकर्णिका ॥
- तथा—सर्वलिङ्गार्चनात्पुण्यं यावज्जन्म यदर्च्यते ।
 सकृद्विश्वेशमभ्यर्च्य श्रद्धया तदवाप्यते ॥
 यज्जन्मना सहस्रेण निर्मलं पुण्यमर्चितम् ।
 तत्पुण्यपरिवर्तेन भवेद्विश्वेशदर्शनम् ॥
 गवां कोटिप्रदानेन सम्यग्दत्तेन यत्फलम् ।
 तत्फलं सम्यगाप्येत विश्वेश्वरविलोकनम् ॥
- तथा—अयं विश्वेश्वरः साक्षात्स्थावरात्मा जगत्प्रभुः ।
 सर्वेषां सर्वसिद्धीना कर्ता भक्तिजुषामपि ॥
- तथा—अनुग्रहाय सर्वेषां भक्तानामिह सर्वदा ।
 स्थास्यामि लिङ्गरूपेण चिन्तितार्थफलप्रदः ॥
 अहं सर्वेषु लिङ्गेषु तिष्ठाम्येव न संशयः ।
 परं त्विदं परा मूर्तिर्मम लिङ्गस्वरूपिणी ॥
- तथा—सर्वतीर्थेषु सद्यैव स सर्वयात्रां व्यधात्स च ।
 मणिकर्ण्यां तु यः स्नातो यो विश्वेशं निरेक्षत ॥
 सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यं सत्यं पुनः पुनः ।
 दृश्यो विश्वेश्वरो नित्यं स्नातव्या मणिकर्णिका ॥
- तथा—येन लिङ्गमिदं दृष्टं श्रद्धया शुद्धचक्षुषा ।
 साक्षात्कलेण तेनाहं दृष्ट एव न संशयः ॥
 श्रवणादस्य लिङ्गस्य यातकं जन्मसंचितम् ।
 क्षणात्क्षयति शृण्वन्तु देवा ऋषिगणैः सह ॥

स्मरणादस्य लिङ्गस्य पापं जन्मद्वयार्जितम् ।
 अवश्यं नश्यति क्षिप्रं मम वाक्यान्न संशयः ॥
 एतलिङ्गं समुद्दिश्य गृहान्निष्क्रमणक्षणात् ।
 विलीयते महापापमपि जन्मत्रयार्जितम् ॥
 दर्शनादस्य लिङ्गस्य हयमेधशतोद्भवम् ।
 पुण्यं लभेत नियतं ममानुग्रहतोऽमराः ॥
 स्वयंभुवोऽस्य लिङ्गस्य मम विश्वेशितुः सुराः ।
 राजसूयसहस्रस्य फलं स्यात्स्पर्शमात्रतः ॥
 पुष्पमात्रप्रदानाच्च तुलुकोदकपूर्वकम् ।
 शतसौवर्णिकं पुण्यं लभते भक्तियोगतः ॥
 पूजामात्रं विधायास्य लिङ्गराजस्य भक्तिः ।
 सहस्रहेमकमलपूजाफलमवाप्स्यते ॥
 विधाय महतीं पूजां पञ्चामृतपुरःसरम् ।
 अस्य लिङ्गस्य लभते पुरुषार्थचतुष्टयम् ॥
 वस्त्रपूतजलैर्लिङ्गं स्नापयित्वा ममामराः ।
 लक्षाश्वमेधजं पुण्यं नित्यं प्राप्नोति सत्तमः ॥
 सुगन्धचन्दनरसैर्लिङ्गमालिप्य भक्तिः ।
 आलिप्यते सुरस्त्रीभिः सुगन्धैर्यक्षकदर्दनेः ॥
 सामोदधूपदानैश्च दिव्यगन्धाग्रयो भवेत् ।
 घृतदीपप्रबोधैश्च ज्योतीरूपविमानगः ॥
 कर्पूरवर्तिदीपेन सकृद्वत्तेन भक्तिः ।
 कर्पूरगौरदेहश्रीर्भवेद्भालविलोचनः ॥
 दत्त्वा नैवेद्यमात्रं तु सिक्थे सिक्थे युगं युगम् ।
 कैलासाद्री वसेद्धीमान्महामोगसमन्वितः ॥
 विश्वेशे परमात्मानं यो दद्यात्साज्यं सशर्करम् ।
 त्रैलोक्यं तपितं तेन सदेवपितृमानवम् ॥
 मुखवासं तु यो दद्याद्दर्पणं चारुचामरम् ।
 उल्लोचं मुखपर्यङ्कं तस्य पुण्यफलं महत् ॥

मुखवासस्ताम्बुलादिः । उल्लोचो वितानम् ।

पूजोपकरणं द्रव्यं यो घण्टागङ्गुकादिकम् ।

भक्त्या मे भवने दद्यात् स वसेदत्र मेऽन्तिके ॥

यो गीतवाद्यनृत्यानामेकं मत्प्रीतये व्यधात् ।
 तस्याग्रतो दिवारात्रं भवेत्तौर्यत्रिकं महत् ॥
 चित्रलेखनकर्मादि प्रासादे मे प्रकारयेत् ।
 यः सचित्रान्महामोगान्मुहुः मत्पुरतः स्थितः ॥

तथा—यस्तु विश्वेश्वरं दृष्ट्वा ह्यन्यत्रापि विपद्यते ।
 तस्य जन्मान्तरे मोक्षो भवत्येव न संशयः ॥
 विश्वेशारव्या तु जिह्वाग्रे विश्वनाथकथाश्रुतौ ।
 विश्वेशशीलनं चित्ते यस्य तस्य जनिः कुतः ॥

तथा—यैर्न विश्वेश्वरो दृष्टो यैर्न विश्वेश्वरः स्मृतः ।
 कृतान्तदूतैस्ते दृष्टास्तैः सृता गर्भवेदना ॥
 यैरिवं प्रणतं लिङ्गं प्रणतास्ते सुरासुरैः ।

तथा—पद्यद्वितं स्वस्य सदैव तत्त-
 लिङ्गेऽत्र देयं मम भक्तिमाग्निः ॥
 इहाप्यमुत्रापि न तस्य संक्षयो
 यथेह पापस्य कृतस्य पापिभिः ॥
 दूरे स्थितेरप्यधिबुद्धिभिर्ये-
 लिङ्गं समाराधि ममेदमत्र ॥
 मयैव वृत्तैः शुभवस्तुजातै-
 निश्रेयसश्रीर्वरयेत्सतस्तान् ॥

इत्यादिविस्तरः काशीखण्डशततमेऽध्याये ज्ञेयः ।

मात्स्ये—

सर्वदात्मनि यो दद्यात्सर्वधनं ह्रीक्षितः ।
 सर्वतीर्थामिषिक्तः स यः प्रपद्येत मामिह ॥

भारते दानधर्मेषु—

शक्रेण तु पुरा देवो धाराणस्यां जनार्दन ।
 आराधितोऽमृद्मत्केन दिग्वासा मस्मगुण्डितः ॥
 आराध्य स महादेवं देवदेवत्वमाप्तवान् ।

भारदीये—

काशीविश्वेश्वरं लिङ्गं ज्योतिर्लिङ्गं तदुच्यते ।
 तद्दृष्ट्वा परमं ज्योतिरामोति मनुजोत्तमः ॥

तथा—काश्यां माहेश्वरं लिङ्गं पूजितं नमितं स्तुतम् ।
न तस्य विद्यते कृत्यं संसृतिर्नैव जायते ॥

शिवपुराणे—

काश्यां श्रीदेवदेवस्य विश्वनाथस्य पूजनम् ।
सर्वपापहरं पुंसामनन्ताम्युदयावहम् ॥
संसारदावनिर्दग्धजीवमूरुहजीवनम् ।
दुःखाण्यौघघतितप्राणिनिर्वाणकारणम् ॥ इत्यादि ।

इति श्रीविश्वनाथमहिमा ।

अथ विश्वनाथप्रासादमहिमा । काशीसण्डे—

त्रिलोक्यनगरे चात्र काशी राजगृहं मम ।
तत्रापि भोगभवनमनर्घ्यमणिनिर्मितम् ॥
मोक्षलक्ष्मीविलासारयः प्रासादे मेऽतिशर्ममूः ।
पतस्त्रिणोऽपि मुच्यन्ते यं कुर्वाणाः प्रदक्षिणम् ॥
स्वेच्छया विचरन्तः से स्वेचरा अपि देवताः ।
मोक्षलक्ष्मीविलासारयप्रासादस्य विलोरुनात् ।
शरीराद्दूरतो याति ब्रह्महत्याऽपि नान्यथा ॥
मोक्षलक्ष्मीविलासस्य कलशो वैर्निरीक्षितः ।
निधानकलशास्तं तु न मुञ्चन्ति पदे पदे ॥
दूरतोऽपि पताकाऽपि मम प्रासादमूर्धगा ।
नेत्रातिथीकृता पैस्तु नित्यं तेऽतिथयो मम ॥
भूमिं मिच्छा स्वयं जातस्तत्प्रासादमिषेण हि ।
आनन्दारयस्य कन्दस्य कोऽप्येष परमोऽङ्कुरः ॥

तथा—मम सर्वगतस्यापि प्रासादोऽयं परास्पदम् ।

परं ब्रह्म यदास्नातं परमोपनिषद्गिरा ॥

अथ मुक्तिमण्डपाद्याः—

निश्चयस्याः श्रियो धाम तद्याभ्यां मण्डपोऽस्ति मे ।
तत्राहं सततं तिष्ठे तत्सदोमण्डपं मम ॥
निमेषार्धप्रमाणं च कालं तिष्ठति निश्चलः ।
तत्र यस्तेन वै योगः समम्यस्तः समाः शतम् ॥
निर्वाणण्डपं नाम तत्पयातं जगतीतले ।
तत्रैवं संजपन्नेकां लभेत्सर्वश्रुतेः फलम् ॥

प्राणायामं तु यः कुर्यादप्येकं मुक्तिमण्डपे ।
 तेनाष्टाङ्गः समम्पस्तो योगोऽन्यत्रायुतं समाः ॥
 निर्वाणमण्डपे यस्तु जपेदेकं षडक्षरम् ।
 कोटिरुद्रेण जप्तेन यत्फलं तस्य तद्भवेत् ॥
 शुचिर्गङ्गाम्भसि स्नातो यो जपेच्छतरुद्रियम् ।
 निर्वाणमण्डपे ज्ञेयः स रुद्रो द्विजवेषमृत् ॥
 ब्रह्मयज्ञं सकृत्कृत्वा मम दक्षिणमण्डपे ।
 ब्रह्मलोकमवाप्स्यथ परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
 धर्मशास्त्रपुराणानि सेतिहासानि तत्र यः ।
 पठेन्निरमिलापः सन्तः वसेन्मम वेश्मनि ॥
 तिष्ठेद्विन्द्रियचापल्यं यो निवार्थं क्षणं कृती ।
 निर्वाणमण्डपेऽन्यत्र तेन तप्तं महत्तपः ॥
 द्वायुमक्षणतोऽन्यत्र यत्पुण्यं शरदां शतम् ।
 तत्पुण्यं घटिकार्धेन मौने दक्षिणमण्डपे ॥
 मुक्तिमण्डपिकायां तु कुर्यादनशनं बुधः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो नरो मोक्षमवाप्नुयात् ॥
 मितं कृष्णलकेनापि यो दद्यान्मुक्तिमण्डपे ।
 स्वर्णं सौवर्णयानेन स तु संचरते दिवि ॥
 तत्रैकं जागरं कुर्याद्यस्मिन्कस्मिन्दिनेऽपि यः ।
 उपोषितोऽर्चयेद्विलङ्गं स सर्वव्रतपुण्यमाक् ॥
 तत्र दत्त्वा महादानं तत्र कृत्वा महाव्रतम् ।
 तत्राधीत्यासिलं वेदं व्यवते न नरो दिवः ।
 मषाणं कुर्वतो यस्य प्रणामे मुक्तिमण्डपे ।
 समामनुमविष्टोऽत्र तिष्ठेद्यावद्दहं खलु ।

—मुक्तिमण्डपिकायां तु निमेषार्धोपवेशनात् ॥

तत्र धर्मकथालापपुराणश्रवणादपि ।
 काश्यां निवसतामेवं धर्मराशिः पदे पदे ॥
 अत्र श्रुतं स्वर्गादिफलं क्षेत्रान्तरसूतविषयम् ।

तथा—स्मरन्ति ये मामपवर्गमण्डपे

किंचिद्यथाशक्तिं वदत्यपि स्वम् ॥

शृण्वन्ति पुण्याश्च कथाः क्षणं स्थिरा-

स्तै कोटिगोदानफलं भजन्ते ॥ इत्यादि ।

तथा—तत्प्रासादपुरोभागे मम शृङ्गारमण्डपः ।

पुरोभागेऽग्रभागे तेन पश्चिमदिशि मेरुप्रदेशे पूर्वभागे ज्ञानमण्डपस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

श्रीपीठं तद्धि विज्ञेयं निःश्रीकश्रीसमर्पणम् ।

मदर्थं तत्र यो दद्याद्दुकूलानि शुचीन्यहो ॥

भाल्यानि मुविचित्राणि यक्षकर्मवन्ति च ।

नानानेपथ्यवस्तूनि पूजोपकरणान्यपि ॥

स भिषाऽलंकृतस्तिष्ठेद्यत्र कुत्रापि सत्तमः ।

तथा—मोक्षलक्ष्मीविलासाख्यप्रासादस्योत्तरे मम ।

ऐश्वर्यमण्डपं रम्यं तत्रैश्वर्यं ददाम्यहम् ॥

तथा—मत्प्रासादाद्वैन्द्रभागे ज्ञानमण्डपमस्ति यत् ।

ज्ञानं दिशामि सततं तत्र मां ध्यायतां सताम् ॥

भवानीराजसदने ममास्ति हि महानसम् ।

यत्तत्रोपहृतं पुण्यैर्निर्विशामि मुदैव तत् ॥

विशालाक्षया महासौधे मम विश्राममूमिका ।

तत्र संसृतिस्त्रिज्ञानां विश्रामं श्राणयाम्यहम् ॥

नियममन्त्रानतीर्थं च चक्रपुष्करणी मम ।

तत्र ज्ञानवतां पुंसां तन्मैर्मल्यं दिशाम्यहम् ॥

परं लिङ्गार्चनं स्थानमविमुक्तेश्वरं मम ।

तत्र पूजां सकृत्कृत्वा कृतकृत्यो नरो भवेत् ॥

सायं पाशुपतीं संध्यां कुर्यात्पाशुपतीश्वरे ।

विभूतिधारणात्तत्र पशुपाशैर्न बाध्यते ॥

प्रातःसंध्यां करोम्येव तद्दोकारनिकेतने ।

तत्रैकाऽपि कृता संध्या सर्वपातककृन्तनी ॥ इत्यादि ।

इति मुक्तिमण्डपादि ।

अथ षण्डपाणिमहिमा । तत्र काशीखण्डे द्वात्रिंशोऽध्याये कथा—गन्धमादनपर्वते रत्नमद्रनामा गन्धर्वः संपूर्णमद्राख्यं सुतं जनयित्वा दिष्टां गतिं लेभे । ततः पुण्यमद्रः सर्वांगीष्टविशिष्टोऽपि भूयस्यपि काले सुतमलब्ध्वा दुःखितः कनककुण्डलाख्यां पत्नीमाहूयोवाच । इयं समृद्धिः सुतं विना मां न सुखयति तद्यदि सुताभाक्पुत्रापोऽस्ति तर्हि ब्रूहीति । ततः

सोबाच । कान्त सदाशिवमक्त्या न किञ्चिद्दुरापं ततः पुत्राप्तये स
सेव्य इति । ततः स यक्षो भीतिविद्यया श्रीशिवमाराध्याल्पैरेवाहोमि-
स्तस्यां पत्न्यां सुतं लेभे । तस्य हरिकेश इति नामाकार्यम् । स च
बालोऽपि पूजननामग्रहणकथाश्रवणादिना शिवमतीव भजे । पित्रा स
पुत्रो गृहे दीयतां मन इत्पसकृच्छिक्षितोऽपि यदा भक्तिं न जहौ तदा
पितरं क्रद्धं समीक्ष्य गृहाभिर्गत्य क्षुतृङ्म्भा व्याकुलीमूय बाल्ये भुतं
कस्यचिद्वाह्यस्य वचः सस्मार—

पदे पदे समाक्रान्ता ये विपद्भिर्हरिर्निशम् ।

येषां कापि गतिर्नास्ति तेषां धाराणसी गतिः ॥

पापराशिभिराक्रान्ता ये वारिद्वयपराजिताः ।

येषां कापि गतिर्नास्ति तेषां धाराणसी गतिः ॥

संसारमयभीता ये ये बद्धाः कर्मबन्धनैः ।

येषां कापि गतिर्नास्ति तेषां धाराणसी गतिः ॥ इत्यादि ।

एवं विचिन्त्य धाराणसीं गतः । तत्र च तपश्चचार । एतस्मिन्नेव
काले शिवः शिष्या सहाऽऽनन्दवनं पश्यंस्तत्राऽऽगतस्तपस्पन्तं हरिकेशं
दृदर्श । ततस्तमतीव कृतं दृष्ट्वा भवानी शिवं व्यजिज्ञपत् । अयं तव
भक्तो वरोऽस्मै देय इति । ततो महादेवेन वृषाववतीर्य हस्तेन दपया
संस्पृष्टः सन्महादेवं निरीक्ष्य तुष्टाव । तथा स्तुत्या तुष्टो भवो वरान्ददौ ।

त्वं वृण्डपाणिर्मव नामतोऽधुना

सर्वान्गणान्शशि ममाऽऽज्ञयोत्कटान् ॥

गणादिमौ त्वामनुयायिनौ सदा

नाम्ना पथार्थौ नृपु संभ्रमोद्भमौ ॥

त्वमज्ञदः काशिनिवासिनां सदा

त्वं प्राणदो ज्ञानद एव एव हि ॥

त्वं मोक्षदो मन्मुखमूपदेशत-

स्त्वं निश्चलां सद्गतिं विधास्यसि ॥

त्वं विघ्नपूगेः परिपीड्य पापिनः

संभ्रान्तिमुत्पाद्य विनेष्यसे बहिः ॥

आनीय भक्तांक्षणातोऽपि दूरतो

मुक्तिं परां दापयिताऽसि पिङ्गल ॥

त्वत्सात्कृते क्षेत्रवरेऽथ यक्षराट्

कस्त्वामनाराध्य विमुक्तिमाजनम् ॥

यक्षराडिति संशोधनम् ।

समाजनं पूर्वत एव ते चरे-
त्ततः समर्चा मम भक्त आचरेत् ।

समाजनं पूजाम् ।

पूर्णमद्रसुत दण्डनायक
त्र्यक्ष यक्ष हरिकेश पिङ्गल ।
काशिवासवसतां सदाऽन्नद
ज्ञानमोक्षद गणाग्रणीर्भूष ॥
मङ्गक्तियुक्तोऽपि विना त्वदीयां
भक्तिं न काशीवसतिं लभेत् ।
गणेषु देवेषु हि मानवेषु
तद्यमान्यो भव दण्डपाणे ॥
ज्ञानोदतीर्थे विहितोदकक्रियो
यस्त्वां समाराधयिता गणेशम् ।
स एव लोके कृतकृत्यतामगा-
न्ममातुलानुग्रहतोऽन्न पुण्यवान् ॥
त्वं दक्षिणस्यां दिशि दण्डपाणे
सदैव मे नेत्रसमक्षमन्न ।
त्वं दण्डयन्प्राणमृतो निरीहा-
निहाऽऽस्व नृन्स्वानमयं दिशन्वै ॥

यक्षराजाष्टकं स्तोत्रं तु नित्ययात्राप्रकरणे ज्ञेयम् । मत्स्यपुराणे
भीमहादेव उवाच—

जरामरणसंत्यक्तः सर्वरोगविषर्जितः ।
भविष्यसि गणाध्यक्षो वरदः सर्वपूजितः ॥
अजेयश्चापि सर्वेषा योगैश्वर्यसमन्वितः ।
अन्नदश्चापि लोकेभ्यः क्षेत्रपालो भविष्यसि ॥
महाबलो महासत्त्वो ब्रह्मण्यो मम च प्रियः ।
त्र्यक्षश्च दण्डपाणिश्च महायोगी तथैव च ॥
उद्भ्रमः संभ्रमश्चैव गणौ ते परिचारकौ ।
तवाऽऽज्ञा च करिष्येते लोकस्योद्भ्रमसंभ्रमौ ॥ १

तथा—देवब्राह्मणविद्विष्टा देवमक्तिविनिन्दकाः ।
 ब्रह्मघ्नाश्च कृतघ्नाश्च तथा वैकृतिकाश्च ये ॥
 लोकद्विष्टा गुरुद्विष्टास्तीर्थायतनदूषकाः ।
 सर्वपापरताश्चैव ये चान्ये कुत्सिता भुवि ॥
 तेषां नास्तीह वासोऽत्र स्थितोऽसौ दण्डनायकः ।
 रक्षणार्थं नियुक्तं वै दण्डनायकमुत्तमम् ॥
 पूजयित्वा यथाशक्त्या गन्धपुष्पादिधूपनैः ।
 ईश्वरानुगृहीता हि गतिं गाणेश्वरीं गताः ॥

इत्यादि । शैवेऽप्येवम् ।

अथ भैरवमादुर्भावः । तत्र काशीखण्डे त्रिंशोऽध्याये—

कोऽसौ भैरवनामाऽत्र काशीपुर्यां व्यवस्थितः ।
 किं रूपमस्य किं कर्म कानि नामानि चास्य वै ॥
 कथमाराधितश्चैव सिद्धिदः साधकस्य वै ।
 आराधितः कुत्र काले क्षिप्रं सिध्यति भैरवः ॥

इत्यगस्त्येन पृष्ठे स्कन्देनोक्तम्—

पूर्वं मेरावृषिमिः कः सकलश्रेष्ठ इति पितामहः पृष्ठस्ततः स स्वात्मानमेधाहमेवेश्वरः सर्वश्रेष्ठ इति कथितवान् । तदसहमानेन विष्णुनोक्तमहं श्रेष्ठ इति । ततस्तावहंश्रेष्ठत्वे विषदमानो चतुरोऽपि वेदान्पृष्ठवन्तौ तैश्च शिवः श्रेष्ठ इत्युक्तेऽपि यदा ब्रह्मणो मायामोहितस्याभिमानो नापयातस्तदा सदाशिवः प्रादुर्भूय स्वकोपतः पुरुषान्तरमुत्पाद्यायं ब्रह्मा त्वया दण्ड्य इति तमूचे ।

किंच—कालवद्भ्राजसे साक्षात्कालराजस्ततो मवान् ।

विश्वं मर्तुं समर्थोऽसि मरणाद्भैरवः स्मृतः ॥

आमर्दयिष्यसि भवान्कष्टो दुष्टात्मनो यतः ।

आमर्दक इति ख्यातिं ततः सर्वत्र यास्यसि ॥

यतः पापानि मत्ताना मथयिष्यसि तत्क्षणात् ।

पापमक्षण इत्येव तव नाम मविष्यति ॥

आधिपत्यं च काश्यां ते कालराज सदैव हि ।

तत्र ये पापकर्तारस्तेषां शास्ता त्वमेव हि ॥

शुभाशुभं न तत्कर्म चित्रगुप्तो लिखिष्यति ।

इति वराल्लङ्घना सः—

वामाङ्गुष्ठनखाग्रेण चकर्त च शिरो विधेः ।

एवं निन्दाकारिवक्त्रयुते पञ्चमे शिरसि च्छिन्ने भवो ब्रह्महत्यासंज्ञा-
मतिभीषणां स्त्रियमुत्पाद्य तां प्रत्युवाच । त्वया काशीप्रवेशावध्यस्मि-
न्स्थेयम् । त्वं च भैरवेतं कपालं धारयन्व्रतं चाऽऽराधयेति । ततः स
त्रिलोक्ये विचरन्काशीं प्राप । प्रविष्टमात्रे च तस्मिन्कपालं हस्तात्पपात ।
हत्या च पातालं गता ।

ततः कपालमोचनं तीर्थं पुरस्कृत्य तु भैरवः ।

तत्रैव तस्थौ मक्तानां मक्षयन्नघसंततिम् ॥ इति ।

अथ भैरवमहिमा । तत्र पापमक्षामर्दकेश्वरौ तद्वृत्तावेवेति काशी-
खण्ड उक्तम्—

पापमक्षणमासाद्य कृत्वा पापशतान्पपि ।

कुतो विमेति पापेभ्यः कालभैरवसेवकः ॥

आमर्दयति पापानि दुष्टानां च मनोरथान् ।

आमर्दक इति रयातस्ततोऽसौ कालभैरवः ॥

कलिं कालं कलयति सदा काशीनिवासिनाम् ।

अतः रयातिं परां प्राप्तः कालभैरवसंज्ञिताम् ॥

सदैव यस्य मक्तेभ्यो यमदूताः सुदारुणाः ।

परमां भीरुतां प्राप्तास्ततोऽसौ भैरवः स्मृतः ॥

तथा—यत्किंचिदशुभं कर्म कृतं मानुषबुद्धिभिः ।

तत्सर्वं विलयं याति कालभैरवदर्शनात् ॥

विश्वेश्वरेऽपि ये मक्ता नो मक्ताः कालभैरवे ।

काङ्क्षां ते विप्रसंघातं लभन्ते तु पदे पदे ॥

तीर्थं कालोदके स्नात्वा कृत्वा तर्पणमत्वरः ।

विलोक्य कालराजं च निरयादुद्धरेत्पितॄन् ॥

तथा—आमर्दकेश्वरं दृष्ट्वा तस्मिन्पक्षे तु यत्कृतम् ।

तत्सर्वं नश्यते पापं कालभैरवरूपिणम् ॥

तस्मिन्नामर्दके पीठे जप्त्वाऽस्याभीष्टदेवताम् ।

पण्मासं सिद्धिमाप्नोति साधको भैरवाज्ञया ॥

तथा—यं यं चिन्तयते कामं पापमक्षणसेवया ।

बलिपूजोपहारैश्च तं तं स समवाप्नुयात् ॥

तथा—तथैव मैरवाश्चाष्टौ दिक्ष्वष्टासु प्रतिष्ठिताः ।
 रक्षन्ति सततं काशीं निर्वाणश्रीनिकेतनम् ॥
 रुरुश्चण्डोऽसिताङ्गश्च कपाली क्रोधनस्तथा ।
 उन्मत्तमैरवस्तद्वत्क्रमात्संहारभीषणी ॥

विद्युज्जिह्वादयश्चतुष्पटिवेतालाश्च द्विसप्ततितमेऽध्याये ज्ञेयाः । अथ
 भवानीमहिमा । काशीखण्डे—

योगं क्षेमं सदा कुर्याद्भवानी काशिवासिनाम् ।
 तस्माद्भवानी संसेव्या सततं काशिवासिभिः ॥
 गृहमेध्यञ्च विश्वेशो भवानी तत्कुटुम्बिनी ।
 सर्वेभ्यः काशिसंस्थेभ्यो मोक्षमिक्षां प्रयच्छति ॥ इत्यादि ।

सनत्कुमारसंहितायाम्—

ये येऽमिवाञ्छन्ति समस्तमोगा—
 निहापि मुक्तिं परतोऽप्यविद्यम् ॥
 तेभ्यः समस्तं ददती भवानी
 वसत्यजस्रं गृहिणी मृडस्य ॥

ब्रह्मवैवर्ते—

दीनं वदान्यं महदल्पकं वा
 पुण्यं महापातकसंयुतं वा ॥
 आराधिता समतां संविधत्ते
 वयापरा मोगमोक्षैकहेतुः ॥

इत्यादिस्तुतिस्तु नित्ययात्रायां वक्ष्यते ।

अथाऽऽदित्योद्देशः । काशीखण्डे—

लोलार्क उत्तरार्कश्च साम्बादित्यस्तथैव च ।
 चतुर्थो ह्रुपदादित्यो मयूरवादित्य एव च ॥
 खखोल्कश्चारुणादित्यो घृद्धकेशवसंज्ञकौ ।
 दशमो विमलादित्यो गङ्गादित्यस्तथैव च ॥
 द्वादशश्च यमादित्यः काशिपुष्पां घटोद्भव ।
 तमोधिकेभ्यो दुष्टेभ्यः क्षेत्रं रक्षन्ति सर्वदा ॥

तत्रापि—लोलार्कस्वसिसंभेदे दक्षिणस्यां दिशि स्थितः ।

योगक्षेमं सदा कुर्यात्काशीवासिजनस्य च ॥

तथा—तस्यार्कस्य मनो लोलं यदासीत्काशिदर्शने ।

अतो लोलार्क इत्यारुपा काश्यां जाता विवस्वतः ॥

तथा—लोलार्कसंगमे स्नात्वा दानं होमः सुरार्चनम् ।

यत्किञ्चित्क्रियते कर्म तदानन्त्याय कल्पते ॥

नरः स्नात्वाऽसिसंभेदे संतर्प्य पितृदेवताः ।

शान्दं विधाय विधिना पित्रानृण्यमवाप्नुयात् ॥

तथा—न तस्य दुःखं नो यामा न दहूर्न च चर्चिका ।

लोलार्कमकं यः पश्येत्तत्पादोदकसेवकः ॥

वाराणस्यामुपित्वाऽपि यो लोलार्कं न सेवते ।

सेवन्ते तं नरं नूनं क्लेशाः क्षुद्याधिसंभवाः ॥

सर्वेषां काशितीर्थानां लोलार्कः प्रथमं शिरः ।

ततोऽङ्गान्यन्यतीर्थानि तज्जलप्लावितानि हि ॥

अधोत्तरस्यामाशायां कुण्डमकारव्यमुत्तमम् ।

तत्र नाधोत्तरार्केण रश्मिमाली व्यवस्थितः ॥

तापयन्दुःखसंघातं साधूनाप्पाययन्रविः ।

उत्तरार्को महातेजाः काशीं रक्षति सर्वदा ॥

तथा बर्क्या वरप्रस्तावे—

बर्करीकुण्डमित्याख्या बर्ककुण्डस्य जायताम् ।

एतस्याः प्रतिमा पूज्या भविष्यत्यत्र मानवैः ॥

एतस्या बर्क्याः ।

साम्बो वाराणसीं प्राप्य समाराध्यांशुमालिनम् ।

कुण्डं तत्पृष्ठतः कृत्वा निजां प्रकृतिमाप्तवान् ॥

निजां प्रकृतिं कुष्ठरोगमावम् ।

साम्बादित्यस्तदारभ्य सर्वव्याधिहरो रविः ।

ददाति सर्वमक्तेभ्योऽन्तामयाः सर्वसंपदः ॥

रविणा द्रौपद्यै वरप्रदाने—

विश्वेशाद्वक्षिणे भागे यो मां त्वत्पूरतः स्मरति ।

आराधयिष्यति नरः क्षुद्राधा तस्य नश्यति ॥

अन्यश्च मे वरो दत्तो विश्वेशेन पतिवते ।

तपसा परितुष्टेन तन्निशामय वञ्चि मे ॥

प्राग्रवे त्वां समाराध्य यो मां द्रक्ष्यति मानवः ।
 तस्य त्वं दुःखतिमिरमपाप्नुद् निजैः करैः ॥
 ये मामत्र मजिष्यन्ति मानवाः श्रद्धयाऽन्विताः ।
 त्वद्गुरोद्यतपाणिं च तेषां दास्यामि चिन्तितम् ॥
 भवतीं मत्समीपस्थां युधिष्ठिरपतिव्रताम् ।
 विश्वेशादक्षिणे भागे दण्डपाणिसमीपतः ॥
 येऽर्चयिष्यन्ति भावेन पुरुषा वा स्त्रियोऽपि वा ।
 तेषां कदाचिन्नो मावि मयं प्रियवियोगजम् ॥
 न व्याधिर्जं मयं क्वापि न क्षुत्तृड्दोषसंभवम् ।
 द्रौपदीक्षणतः काश्यां तव धर्मप्रियेऽनघे ॥

तथा शिवः—

मयूखा एव ते दृष्टा न च दृष्टं कलेवरम् ।
 मयूखादित्य इत्याख्या ततस्तेऽदितिर्नन्दन ॥
 त्ववर्चतां नृणां कश्चिन्न व्याधिः प्रमविष्यति ।

तथा—खखोलको नाम भगवानादित्यः परिकीर्तितः ॥
 त्रिविष्टपोत्तरे भागे सर्वव्याधिबिघातकृत् ।

त्रिविष्टपं त्रिलोचनस्थानम् ।

तथा—काशीवासिजनानेकगदयामक्षयंकरः ।
 विनतादित्य इत्याख्यः खखोलकस्तत्र संस्थितः ॥
 इत्थं खखोलक आदित्यः काशीविघ्नतमोहरः ।
 तस्य दर्शनमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 काश्यां पैशाङ्गिले तीर्थे खखोलकस्य विलोकनात् ।
 नराश्चिन्तितमाप्नोति नीरोगो जायते क्षणात् ॥

पैशाङ्गिले पिलिप्पिलातीर्थे । अथारुणं प्रत्यर्कवरप्रदानम्—
 अत्र त्वत्स्थापितां मूर्तिं ये मजिष्यन्ति मानवाः ।
 वाराणस्यां महादेवोत्तरे तेषां कुतो भयम् ॥
 येऽर्चयिष्यन्ति सततमरुणादित्यसंज्ञकम् ।
 मामत्र तेषां नो दुःखं न दारिद्र्यं न पातकम् ॥
 व्याधिभिर्नामिमूयन्ते नोपसर्गैश्च कैश्चन ।
 शोकाग्निना न दहन्ते ह्यरुणादित्यसेवनात् ॥

तथा दक्षिणेन विशालाक्ष्या इत्युपक्रम्य—

वृद्धेनाऽऽराधितो यस्माद्धारीतेन तपस्विना ।
आदित्यो वार्धकहरो वृद्धादित्यस्ततः स्मृतः ॥
वृद्धादित्यं समाराध्य वाराणस्यां घटोद्भव ।
जरादुर्गातिरोगघ्नं बहवः सिद्धिमागताः ॥

तथोत्तरेणाऽऽदिकेशवादित्युक्त्वा—

अतः स केशवादित्यः काश्यां मक्तमोनुदः ।
समर्चितः सदा देयान्मनसो वाञ्छितं फलम् ॥
केशवादित्यमाराध्य वाराणस्यां नरोत्तमः ।
परमं ज्ञानमाप्नोति येन निर्वाणमागमवेत् ॥
तत्र पादोदके तीर्थे कृतसर्वोदकक्रियः ।
विलोक्य केशवादित्यं मुच्यते जन्मपातकैः ॥

तथा—अतः परं ऋणु मुने विमलादित्यमुत्तमम् ।
हरिकेशवने रम्ये वाराणस्यां व्यवस्थितम् ॥

इत्युपक्रम्य—

इत्थं स विमलादित्यो वाराणस्यां शुभपदः ।
तस्य दर्शनमात्रेण कुष्ठरोगः प्रशाम्यति ॥
गङ्गादित्योऽस्ति तत्रान्यो विश्वेशादक्षिणेन वै ।
तस्य दर्शनमात्रेण नरः शुद्धिमियादिह ॥
गङ्गादित्यं समासाद्य वाराणस्यां नरोत्तमः ।
न जातु दुर्गतिं क्वापि लभते न च रोगमाक् ॥
यमेशात्पश्चिमे भागे वीरेशात्पूर्वतो मुने ।
यमादित्यं नरो दृष्ट्वा यमलोकं न पश्यति ॥
यमेशं च यमादित्यं यमेन स्थापितं नमन् ।
यमतीर्थे कृतस्नानो यमलोकं न पश्यति ॥

अत्रार्थक्रमेण पाठक्रमबाधात्स्नानानन्तरं नतिर्ज्ञेया । इति द्वाद-
शाऽऽदित्याः ।

अथ पदपञ्चाशद्गणेशाः । तत्र काशीखण्डश्लोकलेखनेऽतिविस्तरा-
पातात्तदर्थ एवोच्यते । असीसंगमेऽर्कविनायकः १ । क्षेत्रादक्षिणे
दुर्गाविनायकः २ । भीमचण्डीसमीपे भीमचण्डीविनायकः ३ । क्षेत्र-

पश्चिमे देहलिविनायकः ४ । क्षेत्राद्वायव्ये उद्दण्डविनायकः ५ । क्षेत्रो-
 त्तरे पाशपाणिविनायकः ६ । वरणासंगमे खर्वविनायकः ७ । क्षेत्र-
 प्राच्यां सिद्धिविनायकः ८ । एतेऽष्टौ बाह्यावरणे । अर्कविनायकादुत्त-
 रतो लम्बोदरविनायकः ९ । दुर्गाविनायकादुत्तरे कूटदन्तविनायकः १० ।
 मीमचण्डीविनायकादीशाने शालकटंकटविनायकः ११ । देहलिविना-
 यकात्प्राच्यां कूप्माण्डविनायकः १२ । उद्दण्डाद्वाग्नेय्यां मुण्डविनायकः
 १३ । पाशपाणेर्दक्षिणे विकटद्विजविनायकः १४ । खर्वान्नैर्ऋत्यां राज-
 पुत्रविनायकः १५ । तस्माद्दक्षिणे प्रणवविनायकः १६ । एतेऽष्टौ द्विती-
 यावरणे । लम्बोदरादुदीच्यां वक्रतुण्डविनायकः १७ । कूटदन्तादुत्तर
 एकदन्तविनायकः १८ । शालकटङ्कटादीशाने त्रिमुखविनायकः १९ ।
 कूप्माण्डात्पूर्वतः पञ्चास्पविनायकः २० । मुण्डाद्वाग्नेय्यां हेरम्बाविना-
 यकः २१ । विकटदन्ताद्दक्षिणतो विघ्नराजविनायकः २२ । राजपुत्रा-
 न्नैर्ऋत्ये वरदविनायकः २३ । प्रणवाद्याम्ब्यां मोदकप्रियविनायकः २४ ।
 एतेऽष्टौ तृतीयावरणे । वक्रतुण्डादुत्तरेऽभयदविनायकः २५ । एकदन्ता-
 दुत्तरे सिंहतुण्डविनायकः २६ । त्रितुण्डादीशान्यां कूणिताक्षविना-
 यकः २७ । पञ्चास्यात्प्राच्यां क्षिप्रप्रसादनविनायकः २८ । हेरम्बादा-
 ग्नेय्यां चिन्तामणिविनायकः २९ । विघ्नराजाद्दक्षिणे दन्तहस्तविनायकः
 ३० । वरदानैर्ऋते पिचिण्डिलविनायकः ३१ । मोदकप्रियाद्दक्षिणे उद्द-
 ण्डमुण्डविनायकः ३२ । एतेऽष्टौ चतुर्थावरणे । अभयदादुत्तरे स्थूलद-
 न्तविनायकः ३३ । सिंहतुण्डादुत्तरे कलिप्रियविनायकः ३४ । कूणि-
 ताक्षादीशाने चतुर्दन्तविनायकः ३५ । क्षिप्रप्रसादनात्प्राच्यां द्वितुण्ड-
 विनायकः ३६ । चिन्तामणेराग्नेये ज्येष्ठविनायकः ३७ । दन्तहस्ताद्याम्ब्यां
 गजविनायकः ३८ । पिचिण्डिलाद्दक्षिणे कालविनायकः ३९ । उद्दण्ड-
 मुण्डाद्याम्ब्यां नागेशविनायकः ४० । एतेऽष्टौ पञ्चमावरणे । प्राच्यां
 मणिकर्णविनायकः ४१ । आग्नेय आशाविनायकः ४२ ।
 दक्षिणे सृष्टिविनायकः ४३ । नैर्ऋते यक्षविनायकः ४४ ।
 पश्चिमे गजकर्णविनायकः ४५ । वायव्ये चित्रघण्टविनायकः ।
 ४६ । उत्तरे स्थूलजङ्घविनायकः ४७ । ईशाने मङ्गलविना-
 यकः ४८ । एते षष्ठावरणे । मोदप्रमोदामोदसुमुखसुखज्ञानद्वारावि-
 मुक्तविनायका अष्टौ प्रागादिकमेण सप्तमावरणे ५६ ।

षट्षष्टाशद्वजसुरानेतान्यः संस्मरिष्यति ।

दूरदेशान्तरस्थोऽपि स मृतो ज्ञानमाप्नुयात् ॥

इमे गणेश्वराः सर्वे स्मर्तव्या यत्र कुत्रचित् ।
महाविपत्समुद्धान्तः पतितं पान्ति मानवम् ॥ इति ।

भगीरथहरिश्चन्द्रकपर्दीबिन्दुविनायकाश्चत्वारोऽपरेऽपि सप्तपञ्चाशेऽ-
ध्याये ज्ञेयाः । सर्वसंपत्करं नाम तुण्डिस्तोत्रमपि तत्रैव ज्ञेयम् ।

अथात्र विष्णुमूर्तयः । काशीसण्ड एकपष्टिमेऽध्याये काश्चिद्विष्णु-
मूर्तीरुक्त्वाऽन्त उक्तम्—

नारायणाच्छतं पञ्चशतं च जलशापिनः ।
त्रिंशत्कमठरूपाणि मत्सररूपाणि विंशतिः ॥
गोपालाश्च शतं साष्टं युद्धाः सन्ति सहस्रशः ।
त्रिंशत्परशुरामाश्च रामा एकोत्तरं शतम् ॥
विष्णुरूपोऽस्म्यहं चैको मुक्तिमण्डपमध्यतः । इति ।

अथाऽऽवश्यपकतीर्थानि । ब्रह्मदेवर्ते सूतः—

आवश्यकानि तीर्थानि शृण्वन्तु द्विजसत्तमाः ।
अस्नानात्प्रत्यवायी स्यादविमुक्ते स्थितो नरः ॥
गङ्गाम्बानं नित्यमेव प्रशस्तं
गङ्गाम्बायी सर्वतीर्थेषु सप्तौ ॥
गङ्गाम्बानोपेक्षयाऽन्यस्य यात्रा
नो कर्तव्या धर्मदृग्भिर्नृभिर्हि ॥
मध्याह्ने मणिकर्णिकामनुसरेत्सर्वावहर्णी पुन-
र्मोक्षार्थादिसमस्तसिद्धिदजला विष्णोस्तपःसत्फलम् ॥
देवा देवमुनीश्वराश्च ऋषयो नागाः सुरा मानवाः
कृत्वा धर्मशतं महेशशरणा या प्रार्थयन्तेऽनिशम् ॥
ततः पुनः पञ्चनवं रमापते-
निवासभूतं सकलार्थसिद्धिदम् ॥
स्नापान्नरः पापविनाशपूर्व-
मोक्षान्तसिद्धिप्रदमादरेण ॥
आदिकेशवपदं परं पदं
संगमं वरणया च गङ्गाया ॥
स्नाति यः सुकृतपूरपूरितो
यत्र विष्णुपदमावस जायते ॥

शूलटङ्कपुरतः प्रजापते-
 स्तीर्थमुत्तममतिप्रयागकम् ॥
 गङ्गाया यमुनया च संगमं
 तत्र मज्जनकृतां न मज्जनम् ॥
 गङ्गासिसंभेदवरे निमज्ज्य
 नरो निमज्जेन्न भवाब्धितोये ॥
 सुतीर्थकामस्य सुकामपूर्ति-
 र्भवेदवश्यं खलु यत्र सिद्धाः ॥
 गङ्गातीरे यानि तीर्थानि सन्ति
 तेषु स्नानं गङ्गाया सिध्यतीह ॥
 लिङ्गं तीर्थं तिष्यकाले समेत-
 सूत्रेण स्याज्ज्ञानमत्रत्यलोकैः ॥
 नित्यानि तीर्थानि भवन्ति चेता-
 न्यन्यानि यात्रादिवसेऽधिकानि ॥
 तत्तद्दिने कार्यशतं विहाय
 स्नानार्थमेव प्रयतोऽभिगच्छेत् ॥

गङ्गास्नानमिति । अत्र यद्यप्यविशेषेणोक्तं तथाऽपि पुनः पञ्चनद-
 मित्यत्र उक्तेः प्रातः पञ्चनदे स्नानमिति वचनाच्चेवं स्नानं पञ्चनदे प्रातश्च
 द्रष्टव्यम् । तत इति । इदं च मध्याह्ने मणिकर्णिकासनानन्तरम् ।
 मत्पहं क्रमेण पञ्चनदादितीर्थचतुष्टये स्नानं क्षेत्रसंन्यासिविषयम् ।
 अन्यस्य तु प्रातः पञ्चनदस्नानं मध्याह्ने मणिकर्णिकासनानं चेति द्वयमे-
 वाऽऽवश्यकम् । यद्वा नूतनागतविषयमेतत् । तस्यैतावन्त्यावश्यकानि,
 अस्नानात्प्रत्यवायी स्यादित्युक्तेः । तीर्थान्तरकरणे फलाधिक्यं न त्वक-
 रणे काशीयात्रावैगुण्यम् । अविमुक्ते स्थित इत्यपि तत्परमेव । नूतना-
 गतेऽपि स्थितत्वाद्भूमादिपरमत्वर्थीयामावाञ्च । एतेषां च नित्यानामपि
 सतां पापनाशादिकलं संयोगपृथक्त्वन्यायेन ज्ञेयम् । गङ्गातीर इति ।
 गङ्गास्नानादेव तत्स्नानसिद्धिर्न तु तत्पृथक्कार्यम् । लिङ्गमिति । कलौ
 तीर्थपरिचायकान्तरामावालिङ्गसमसूत्रेण तस्याच्चां तत्तीर्थमित्यर्थः ।
 स्नानार्थमेवेति । अभिगच्छेदेवेत्येवकारो भिन्नक्रमस्तेन तत्तद्दिने तत्तद्यात्रा
 नित्येति सिध्यति ।

अग्रावश्यपूज्यदेवाः । तत्र ब्रह्मवैवर्ते—‘ अवश्यपूज्यं यद् देववृन्दं
 पृच्छामि निर्विघ्ननिवासकामः ’ इति शिष्येण पृष्टे गुरुवाच—

ये काश्यां निवसन्ति शंकरहरिस्वाराधनात्परा-
स्तेषां पापचयोऽपि याति विलयं मुक्तिं लभन्तेऽपि च ॥
ये काश्यां भवनाशनीं भगवतीं श्रीमद्भवानीं जनाः
सेवन्ते सततं सुपूजनपरिक्रामादिभिस्ते स्थिराः ॥

परिक्रामः प्रदक्षिणा ।

सर्वेषां विघ्नहर्तृणां कर्तृणामपि सेश्वरी ।
अनो भवान्यधीनं हि क्षेत्रं पूज्या ततः परा ॥

ये काश्यां प्रमजन्ति हुण्ढिगणपं सर्वाद्यविघ्नापहं
तेषां हुण्ढ्यसमस्तशास्त्रविहितान्मोगान्प्रयच्छत्यसौ ॥
ये नानाविधमोदकैः सुमधुरैर्विप्रान्सुपूज्याऽऽदरात्
स्तुत्वा मोदकदास्त एव सुसिनः काश्यामवश्यं जनाः ॥

हुण्ढिराजः प्रियः पुत्रो भवान्याः शंकरस्य च ।

तस्य पूजनमात्रेण त्रयोऽपि वरदाः सदा ॥

गणेशः सर्वदेवानामादौ पूज्यः सर्वेव हि ।

सर्वैरपि महाविघ्ननाशकोऽन्यत्र किंत्विह ॥

ये कालराजं कलिराजमीषणं

ह्याराधयन्तो वटकाज्यमक्तेः ॥

भजन्ति काश्यामपवर्गहेतो-

स्त एव काश्यामपवर्गमाजः ॥

आराधितः कालराजो महेशः

पापानि सर्वाणि विनाशयत्यलम् ॥

मनःप्रशुद्धिं प्रकरोति येन

भजत्यजस्रं शिवमीशितारम् ॥

ये दण्डपाणिं द्विजभोजनाद्यै-

र्भजन्ति काश्यां सुखवासहेतोः ॥

ते विघ्नपूगान्परिहृत्य दूरा-

दारात्पदं शाश्वतमाप्नुवन्ति ॥

दण्डपाणिमजनं सुखावहं

संभ्रमोद्भ्रमविकारनाशनम् ॥

भक्ष्यभोज्यमुखमोक्षदं यत-

स्तद्विना भवति व्याकुलो यतः ॥

लोलार्कादिरवीन्भवौ सुमधुरैर्दुग्धादिभिः सुद्विजा-
नाराध्याऽऽग्रमवासिनोऽपि सततं भावैर्मजन्ते जनाः ॥
तेषां शोकरजादिदोषनिवहान्दूरी करोत्येव य-
त्सर्वेषामभिवाञ्छितं च विदधात्याराधितो भास्करः ॥

लिङ्गपुराणे—

अतः परं प्रवक्ष्यामि चण्डिकाः क्षेत्रसंस्थिताः ।
वृक्षिणे रक्षते दुर्गा उत्तरेश्वरी नैर्ऋते ॥
अङ्गारेश्वरी पश्चिमे तु वायव्ये मद्रकालिका ।
उत्तरे भीष्मचण्डी च महागुह्या तथेशतः ॥
ऊर्ध्वकेशीसमायुक्ता शांकरा पूर्वंतः स्मृता ।
ऊर्ध्वकेशी तथाऽऽग्नेये चित्रघण्टा च मध्यतः ॥
एतास्तु चण्डिका देवि योऽत्र व्रक्ष्यति मानवः ।
तस्य तुष्टाश्च ताः सर्वाः क्षेत्रं रक्षन्ति तत्पराः ॥
विघ्नं कुर्वन्ति सततं पापानां देवि सर्वदा ।
तस्माच्चैव सदा पूज्याश्चण्डिकाः सविनायकाः ॥
यदीच्छंस्तततं देवि वाराणस्यां शुभाधिताम् ।

इदं च पुराणद्वयोक्तमपि देवपूजनं क्षेत्रनिवासिनां निर्विघ्नतादयफल-
द्वाराऽध्ययनवदावश्यकम् । तत्फलकता च निर्विघ्ननिवासकामो विघ्नं
कुर्वन्ति सततमित्यादिना गम्यते । तेन नूतनागतानामिदमावश्यकं न
भवति । करणे तु फलातिशय इति । अत्रापि निर्विघ्नार्थत्वे सत्यपि
फलान्तरार्थत्वमपि संयोगपृथक्त्वेन ।

इति श्रीमद्भट्टारामेश्वरसूरिसूनुनारायणमहविरचिते त्रिस्थली-
सेतौ काशीप्रकरणे नानातीर्थनानादेवताकथनम् ।

अथ नित्ययात्रा ।

ब्रह्मवैवर्त ऋषिप्रश्नः—

नित्ययात्राविधानं तु वक्तुमर्हसि सत्तम ।
यथा क्षेत्रकृतं पापं नित्यमेव प्रणश्यति ॥

भगवानुवाच—

प्रातः प्रातः समुत्थाय दुण्डिराजं नमेत्पुनः ।
 भवानीशंकरं पश्चात्कालभैरवमेव च ॥
 दण्डपाणिमणेशांश्च केशवादित्यचण्डिकाः ।
 ततः शौचादिकं कृत्वा दन्तधावनपूर्वकम् ॥
 स्नानमुत्तरवाहिन्यां श्रुत्यादिषु यथोदितम् ।
 ततः संध्यातर्पणादि विधाय स्वाधिकारतः ॥
 निश्वेश्वरं स्मरन्गच्छेत्पूजासाधनसंयुतः ।
 आदौ देव्या मण्डपं संप्रविश्य
 तत्र स्थित्वा पूजयेद्भै भवानीम् ॥
 साङ्गोपाङ्गमागमोक्तैर्विधानैः
 स्तुतुवा नत्वा प्रार्थयेदन्नदात्रीम् ॥
 सर्वेषां विघ्नहर्तृणां कर्तृणामपि सेश्वरी ।
 अतो भवान्यधीनं हि क्षेत्रं पूज्या ततः परा ॥

तथा—श्रीमद्भवानीसदनं समाप्य
 प्रदक्षिणीकृत्य तथाऽष्टवारम् ॥
 स्तुतिं प्रकुर्वन्ति नरोत्तमा ये
 प्रकृष्टगद्यादिभिरुत्तमास्ते ॥

तथा—प्रदक्षिणीकृता येस्तु महापातकनाशिनी ।
 अष्टवारं सुकृतिभिर्न तेषां भ्रमणं भवेत् ॥

भवानीं प्रक्रम्य काशीखण्डे—

अष्टौ प्रदक्षिणा देयाः प्रत्यहं तुष्टितत्परैः । इति ।

स्तुतिर्यथा—

त्वं ब्रह्मविद्या भजतां जनाना-
 ममक्तिमाजां किल कालरात्रिः ॥
 देहादिसंसक्तधियां विमोहिनी
 माया परानन्दमयी ह्यतद्वि(?) ॥
 शिवे सदानन्दमये ह्यधीश्वरि
 श्रीपार्वति ज्ञानघनेऽम्बिके शिवे ॥
 मातर्विशालाक्षि भवानि सुन्दरि
 त्वामन्नपूर्णे शरणं प्रपद्ये ॥

जय जय जगज्जननि जगज्जम्बालजालनिवारिणि ।
 जाताजातविद्यमानजन्तुजातजीवातुलते ॥
 जय जय यज्ञादिसकलधर्मफलप्रदे ।
 जय जय महादेवि महादेवप्रिये ॥
 महाफलप्रदे महाक्षेत्रनिवासिनि ।
 महापातकौघतूलदहनकृपावलोक ॥
 जय जय भवानि भवप्रिये ।
 भावामावितमक्तमवे ॥
 जय जय पार्वत्यर्पणे पर्णपुष्पफलदानदारितदारिद्र्यपञ्चरे ।
 जय जय उमे ।
 उत्तमोत्तमसेवितचरणकमलनखकिञ्जल्कप्रभे ।
 जय जय अन्नपूर्णं अन्नप्रदाननिरते ॥
 अन्नार्थिसंग्रहपरे ।
 अन्धबधिरपङ्घुपतितमहापापिशरणागतत्राणनिरते ॥
 मोक्षार्थिनां मोक्षदनामधेया
 धर्माधिनां धर्मदचिन्तनाद्या ॥
 अर्थार्थिनामर्थदपादपञ्चा
 कामार्थिनां कामदकल्पवह्नि ॥

उद्यद्भास्करसंनिमां त्रिनयनां माणिक्यवर्णां शिखां
 पाशं चाङ्गकुशमिक्षुचापमशनिं बाणं दधानां पराम् ॥
 ध्यात्वा कल्पलतां समस्तफलदां नित्यां नितान्तप्रियां
 विश्वेशस्य विनायकस्य जननीं गौरीं नमोद्गुताम् ॥

ये येऽविमुक्ते श्रुतिमातरं शिवां
 शिवाङ्कगां साधितमक्तकार्याम् ॥
 आर्यां भजन्ते परमादरेण
 दारिद्र्यबन्धादिमयं न तेपाम् ॥

अत्र क्रमः—भवानीं यथोक्तविधानेन संपूज्याष्टवारं प्रदक्षिणीकृत्य
 स्तुत्वा नत्वा प्रार्थयेदिति । प्रार्थना यथा—

मातर्मवानि तव पादरजो भवानि
 मातर्मवानि तव दासतरो भवानि ॥

मातर्भवानि न भवानि यथा भवेऽस्मिन्-
 स्त्वद्भाग्भवान्यनुदिनं न पुनर्भवानि ॥ इति ।
 तिष्ठता गच्छता वाऽपि स्वपता जाग्रताऽपि वा ।
 अयं मन्त्रः सदा जप्यः सुखाप्त्यै काशीवासिना ॥

तदनन्तरम्—

ततो दुर्णितं गत्वा मधुरतरनैवेद्यविभवै-
 रुपास्य स्तुत्वा तं विविधमयविघ्नाधिगमनम् ॥
 अयं नित्यं प्रोक्तो विधिरतुलसीरपेकसुरद-
 श्वतुष्ट्यां नो यस्य प्रभवति स किं सौख्यनिलयः ॥

विविधविघ्ननिवारकस्य नित्यस्यापि गणेशपूजनस्य चतुष्टयमनुष्ठा-
 नात्सुखादिकमपि फलं भवति संयोगपृथक्त्वादिति भावः । मधुरनैवेद्यं
 मोदकाः । दुर्णितस्तुतिश्च काशीखण्डे सप्तपञ्चाशोऽध्याये द्रष्टव्या विस्त-
 रमिषा तु नोच्यते ।

गच्छेत्ततो विश्वपतिं महामतिः
 प्रदक्षिणीकृत्य सुतारतीर्थे ॥
 स्नात्वा ततो दण्डपतिं प्रणम्य
 संपूज्य निर्वाणगतं च पञ्चकम् ॥

सुतारतीर्थे ज्ञानवाण्यां स्नात्वा तां प्रदक्षिणीकृत्य दण्डपाणिं संपूज्य
 स्तुत्वा च प्रणमेदित्यर्थः । दण्डपाणिस्तुतिस्तु यक्षराजाटककृपा
 काशीखण्डे ।

यथा—रत्नमद्भाङ्गजोद्भूतपूर्णमद्रसुतोत्तम ।

निर्विघ्नं कुरु मे यक्ष काशीवासशिवात्मके ॥ १ ॥

धन्यो यक्षः पूर्णमन्त्रो धन्या काञ्चनकुण्डला ।

ययोर्जठरपीठेभूर्दण्डपाणे महामते ॥ २ ॥

जय यक्षपते धीर जय पिङ्गललोचन ।

जय पिङ्गजटामार जय दण्डमहायुध ॥ ३ ॥

अविमुक्तमहाक्षेत्रे मूत्रधारोग्रतापस ।

दण्डनायक भीमास्य जय विश्वेश्वरप्रिय ॥ ४ ॥

सौम्यानां सौम्यवदन भीषणानां मयानक ।

क्षेत्रपापधियां काल महाकाल महामिय ॥ ५ ॥

जय प्राणद् यक्षेन्द्र काशीवासान्नमोक्षद् ।
 महारत्नस्फुरद्दक्षिमचयचर्चितविग्रह ॥ ६ ॥
 महासंभ्रान्तिजनक महद्भ्रान्तिप्रदायक ।
 अभक्तानां च भक्तानां संभ्रान्त्युद्भ्रान्तिनाशक ॥ ७ ॥
 प्रान्त्यनेपथ्यचतुर जय ज्ञाननिधिप्रद ।
 जय गौरीपदाब्जाले मोक्षेक्षण विचक्षण ॥ ८ ॥
 यक्षराजाष्टकं पुण्यमिदं नित्यं त्रिकालतः ।
 जपामि मैत्रावरुणे वाराणस्यातिकारणम् ॥
 दण्डपाण्यष्टकं धीमाञ्जपन्विघ्नैर्न जातुचित् ।
 श्रद्धया परिभूयेत काशीवासफलं लभेत् । इति ॥

तदनन्तरं निर्वाणमण्डपगतं देवतापञ्चकं पूजयेत् । तच्च 'आदित्यं
 द्रौपदीं विष्णुं दण्डपाणिं महेश्वरम्' इति काशीखण्डोक्तम् । क्रमेण
 नाममन्त्रैः पौराणमन्त्रैर्वा पूजयेत् । अनन्तरम्—

ततो विश्वेश्वरं गत्वा स्नापयेत्पञ्चकैः शुभैः ।
 स्नापयेच्च ततो गाङ्गेस्तोत्रे रुद्रपुरस्कृतैः ॥
 गन्धपुष्पप्रधूपैश्च दीपैर्नैवेद्यकैरपि ।
 नानाविधैश्चोपचारैर्यथाविभवसत्कृतैः ॥
 पूजयित्वा महादेवं काशीनाथं जगद्गुरुम् ।
 प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा प्रणामान्दश पञ्च वा ॥

अत्रोपचाराननङ्गीकृतशिवदीक्षश्चेद्वैदिकैः पौराणमन्त्रैर्वा कुर्यात् ।
 अङ्गीकृतदीक्षश्चेच्छेदागमोक्तमार्गेण वैदिकमन्त्रपौराणमन्त्रसमुच्चितेनै-
 कैकसमुच्चितेन केवलेन वा कुर्यात् । देवस्यात्र नित्यसंनिहितत्वेऽप्युप-
 चारत्वेनाऽऽवाहनाद्यप्यनुष्ठेयं विसर्जनं तूपचारानन्तर्गतत्वान्नुष्ठेयमिति
 केचित् । अन्ये तु द्वयमपि नेच्छन्ति—

उद्वासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्धवार्चने ।

अस्थिरायां विकल्पः स्यात्स्थण्डिले तु भवेद्द्वयम् ॥

उद्वासो विसर्जनमिति मागवतवचनात् । पञ्चकैरिति । पञ्चामृतेरा-
 प्यायस्वेत्यादिमन्त्रैः स्नापयेत् । रुद्रपुरस्कृतैरित्येतत्पञ्चामृतस्यापि विशे-
 षणम् । ततश्च यथाविभवं प्रत्येकं समुच्चितैर्वा पञ्चामृतेस्तोत्रेण वा ।
 'अथातो रुद्रज्ञानार्चनाविधिं व्याख्यास्यामः' इति बौधायनसूत्रोक्त-
 मार्गेण रूपरुद्रीरुद्रमहारुद्रातिरुद्रैरभिषेकं शक्यता कुर्यादित्यर्थः । पूजा-

मन्त्रास्तु विस्तरमिषा न लिख्यन्ते । ततो दश पञ्च वा साष्टाङ्गप्रणा-
मान्कुर्यात् । ध्यानं तु पद्मपुराणे—

अकलङ्कशरत्पूर्णशशाङ्काद्युतसप्तमः ।

सोमसूर्याग्निनयनो दशबाहुः शशाङ्कमृत ॥

गौरीपरीरब्धतनुर्नानायुधसमुज्ज्वलः ।

तथा—तडित्कोटिसमपर्यं कोटिचन्द्रार्कसंनिभम् ।

इन्द्रियातीतममलं त्रैलोक्यव्यापकं परम् ॥

मोक्षाय यन्मया प्रोक्तं निरवद्यं निरञ्जनम् ।

यस्य मासा रविर्माति चन्द्रः पावक एव च ॥

नक्षत्राणि ग्रहाश्चैव न तद्भासयते रविः ।

न पीयूषकरो नाग्निर्न तडिद्ब्रह्मतारकम् ॥

काश्या विश्वेश्वरार्यं तल्लिङ्गं दृष्ट्वा विमुच्यते ।

एवं ध्यात्वा स्तुतिं कुर्यात् । यथा ब्रह्मवैवर्त—

जय विश्वेश्वर विश्वाधार विश्वरूप विष्णुप्रिय वामदेव महादेव
देवाधिदेव दिव्यरूप दीनानाथैकशरण शरणागतवज्रपञ्जर साधि-
ताखिलकार्यकार्यातीत कारणकारण कामावितृणदहन दानवान्त-
कर दारिताखिलदारिद्र्य जितेन्द्रियप्रिय जितेन्द्रियैकगम्य काशी-
स्थस्थावरजङ्गमनिर्घाणदायक त्रिदशनयक काशिकाप्रिय नमस्ते
नमस्ते ।

इत्यादिनामबहुलैः स्तोत्रैः स्तुत्वा पुनर्नमेत् ।

यद्वा महिम्नादिस्तुतिरन्या वा पौराणिकी वैदिकी वा समुच्चिता
व्यस्ता वा ज्ञेया । अत्र यद्यपि विश्वेश्वरलिङ्गं किञ्चिदपनीयतेऽन्यदा-
नीयते च कालवशात्पुरुषैस्तथाऽपि तत्स्थानस्थिते यस्मिन्कस्मिंश्चित्पू-
जादि कार्यम् । प्रथमोत्तमसामिधेनीत्रित्वन्यायेन नियतस्थानस्थितधर्म-
त्वात्पूज्यादीनाम् । तेन विकृती प्रवोवाजीयातिरिक्तायामपि तत्स्थान-
पतितायां यथा त्रित्वं तथा मुरयविश्वेश्वरज्योतिर्लिङ्गामावेऽपि तत्स्था-
नस्थिते लिङ्गान्तरे पूजादि कार्यम् । यदाऽपि म्लेच्छादिदुष्टराजवशा-
त्तस्मिन्स्थाने किञ्चिदपि लिङ्गं कदाचिन्न स्यात्तदाऽपि प्रदक्षिणानमस्का-
राद्याः स्थानधर्मा भवन्त्येव तावतैव च नित्ययात्रासिद्धिः । स्नापना-
दयस्तु साधिष्ठाना न भवन्तीति निर्णयः । एवं लिङ्गान्तरे प्रतिमान्तरे
च सर्वत्र ज्ञेयम् । वीरेश्वरादिव्यप्ययमेव पूजाप्रकारो ज्ञेयो विशेषा-
नुक्तौ । तदुक्तौ तु स एव ।

निर्वाणमण्डपे स्थित्वा विष्णुं नत्वा पुनः पुनः ।
देवस्य दक्षिणे भागे साक्षान्मुक्तिः करे स्थिता ॥

यदुच्यते तत्र शुभाशुभं वा
नरैः समस्तार्तिहरे सुमण्डपे ।
तदेव वृद्धिं सुतरां प्रयाति
तस्मान्न तत्राति वदेद्विपश्चित् ॥

ये स्मरन्ति महाविष्णुं ये स्मरन्ति सदाशिवम् ।
त एव तत्राधिकृता न ये विकृतवादिनः ॥
अन्यत्रापि वदन्ते किं जनाः सुकृतकारिणः ।
किं पुनः काशिकामध्ये अन्तर्गहे ततोऽपि हि ॥
ततोऽपि मण्डपे देवि निर्वाणपदसंज्ञके ।
इति देवं समभ्यर्च्य गच्छेद्यत्र सुविश्रमेत् ।

देवदक्षिणभागस्थे मुक्तिमण्डपे स्थित्वा पूर्वोक्तां स्तुतिं कृत्वा नम-
स्कारं च कृत्वा विष्णुं च नत्वाऽमक्तिनिरासेन गायत्रीमुद्रागमोक्तम-
न्त्रादिजपं यथाशक्ति विष्णोः शिवस्य वा नामस्मरणं कथारूपं वा
स्मरणं कृत्वा विश्रामार्थं गच्छेदिति प्रघट्टकार्थः । अत्र प्रदक्षिणाविषये
विप्रतिपत्तिः । तत्र केचिदाहुः—

एकां चण्ड्यां रवेः सप्त तिस्रो दद्याद्विनायके ।
चतस्रो विष्णवे देयाः शिवस्यार्धप्रदक्षिणम् ॥

तथा—अपसव्यं यतीनां स्यात्सव्यं तु ब्रह्मचारिणाम् ।
सव्यापसव्यं गृहिणां शंभोर्नित्यं प्रदक्षिणम् ॥

तथा—शिवं प्रदक्षिणीकुर्वन्सोमसूत्रं न लङ्घयेत् ।
लङ्घने त्वेकमेकं स्यादलङ्घ्यात्रापुतत्रयम् ॥

अर्धप्रदक्षिणप्रकारश्च—

घृपं चण्डं वृषं चैव सोमसूत्रं पुनर्घृपम् ।
चण्डं च सोमसूत्रं च पुनश्चण्डं पुनर्घृपम् ॥
नवप्रदक्षिणोपेतं यस्तु कुर्यात्प्रदक्षिणम् ।
पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति स ध्रुवम् ॥
सव्ये सव्यं विजानीयादपसव्येऽपसव्यकम् ॥ इति ।

सोमसूत्रपरिमाणं च—

प्रासादविस्तारसमानसूत्रं

सोमस्य सूत्रं दिशि सोमसूत्रम् ॥

सूत्राद्दहिल्लङ्घनतो न दोषः

सदोषमभ्यन्तरलङ्घनं तु ॥

अयमर्थः—मध्यस्थितं लिङ्गमवधीकृत्य भित्त्यवधिकं यावत्सूत्रं तावदेव भित्तेर्बहिः सोमस्य दिश्युत्तरस्यां सूत्रं सोमसूत्रं तन्न लङ्घयेत् । ततोऽग्रे न सोमसूत्रं तल्लङ्घने न दोषः । किंत्येकमेकं प्रदक्षिणमेकपदक्षिणाफलं भवति । तदलङ्घने त्वयुतत्रयप्रदक्षिणाफलं स्यादित्यर्थः । यथाश्रुतव्याख्याने तु लङ्घने त्येकमेकं स्यादिति नोपपद्यते तल्लङ्घनस्य निषिद्धत्वात् । सोमस्य दिशीत्युपलक्षणं तेन प्रणालीदिशीत्यर्थः । लिङ्गेऽपि—

प्रदक्षिणत्रयं कुर्याद्यः प्रासादसमन्ततः ।

सव्यापसव्यन्यायेन मृदुगत्या शुचिर्नरः ॥

पदे पदेऽश्वमेधस्य यज्ञस्य फलमाप्नुयात् ।

न तिष्ठन्नापि धावंश्च शनेर्गच्छेत्प्रदक्षिणाम् ॥

नारदीये—

शिबं प्रदक्षिणी कुर्यात्सव्यासव्यविधानतः । इति ।

यत्र विशेषः—

सोमसूत्रद्वयं यत्र यत्र वा विष्णुमन्दिरम् ।

अपसव्यं न कुर्वति कुर्यादेव प्रदक्षिणम् । इति ॥

एतस्यापं न विषयः । तस्माद्वृषादिक्रमेणैव विश्वेश्वरे प्रदक्षिणा कार्येति । अत्र केचित् । एवं विरुद्धवाक्यसमवाये सत्यपि—

‘पूजयित्वा महादेवं काशीनाथं जगद्गुरुम् ।

प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा प्रणमेद्दश पञ्च वा’ ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवाक्येन निर्णयः । तस्य विश्वनाथपूजाप्रकरणपाठात् । सव्यापसव्यवचनानां त्वनारभ्याधीतत्वेन यत्किञ्चित्प्राचीनमिति वदन्त्यविषयत्वेन सावकाशत्वात् । लिङ्गपुराणवचनेनास्योपसंहारोऽपि विकल्पासहत्वान्न संभवति । तथा हि—न चतुर्धाकरणवन्नापि चतुरवत्तवदुपसंहारः, तद्वदत्राऽऽकाङ्क्षामायात् । नापि सातदृश्यवदारभ्याधीतवाद्ब्रह्मवैवर्तवचनस्य । किञ्च—

सामान्यविधिरस्पष्टः संह्रियेत विशेषतः । .

स्पष्टस्य तु विधेर्नान्यैरुपसंहारसंभवः ॥

इतिन्यायेनास्पष्टस्य स्पष्टेनोपसंहारो भवति । न चात्रास्पष्टताऽस्ति काशीनाथशब्देन विशेषपरत्वादिति । तदयुक्तम् । त्रित्वविशिष्टप्रदक्षिणाविधायकस्य प्रदक्षिणानुवादेन त्रित्वविधायकस्य वा ब्रह्मवैवर्त-वचनस्य प्रदक्षिणाप्रकारानुक्तेरस्पष्टस्य प्रकाराकाङ्क्षस्याऽऽरभ्याधीत-स्यापि प्रकारविशेषसमर्पकवचनैरनारभ्याधीतैरप्यारभ्याधीतजुहूविधा-यकवाक्यस्याऽऽकाङ्क्षितप्रकृतिद्रव्यसमर्पकपर्णमयीवाक्येनेव प्रकारस-मर्पकत्वेनैकवाक्यत्वसंभवे बाधा(ध्य)बाधकमावासंभवाद्बिरोधामावाद्य । तस्मादेवमत्र वक्तव्यम्—

सर्वदिक्षु महामाग विमोः कुर्यात्प्रदक्षिणम् ।

सोमसूत्रादिनियमो नास्ति विश्वेश्वरालये ॥

इत्यादित्यपुराणवचनाज्ज वृषादिक्रम इति । किंच—

विश्वेश्वरस्य यालिङ्गं ज्योतिर्लिङ्गं तदुच्यते ।

ज्योतिर्लिङ्गं तदेकं हि ज्ञेयं विश्वेश्वरामिधम् ॥

इतिवचनाज्ज्योतिर्लिङ्गत्वात् ।

स्वयंभुवोऽस्य लिङ्गस्य मम विश्वेशितुः सुराः ।

राजसूयसहस्रस्य फलं स्यात्स्पर्शमात्रतः ॥

इतिवचनाच्च स्वयंभुलिङ्गत्वात्सर्वप्रदक्षिणा ।

ज्योतिर्लिङ्गे रत्नलिङ्गे स्वयंभुवि तथैव च ।

वृषचण्डादिनियमः सुरेश्वरि न विद्यते ॥

इति सूतसंहितास्थवृद्धपठ्यमानवाक्यात् ।

तथा—काष्ठलोष्टादिभिश्छन्ने लङ्घने नैव दुष्यति । इति ।

तथा—पश्चिमामिमुखं लिङ्गं लिङ्गं नन्दिविवर्जितम् ।

गिरिलिङ्गं स्थललिङ्गं जललिङ्गं तथैव च ॥

लिङ्गेष्वेतेषु सर्वेषु कुर्यात्पूर्णप्रदक्षिणाम् ।

इत्यादित्यपुराणीयत्वेन वचः पठन्ति । पश्चिमामिमुखं विश्वेश्वरादि गिरिलिङ्गं उपश्वकगिर्यादि । स्थललिङ्गं कादपादि । जललिङ्गं वरुण-श्वरादि ।

किंच—अविमुक्तं महत्क्षेत्रं पञ्चकोशपरीमितम् ।

ज्योतिर्लिङ्गं तदेकं हि ज्ञेयं विश्वेश्वरामिधम् ॥

इतिवचनेन पञ्चक्रोशात्मकक्षेत्रस्थानापत्तिर्विश्वेश्वरलिङ्गस्यावग-
म्यते । पञ्चक्रोशात्मकक्षेत्रप्रदक्षिणा च साकल्येनैवेति पञ्चक्रोशयात्राप्रक-
रणेऽभिधास्यते । तेन नरानामुलूखलमुसलस्थानापत्त्या न तद्धर्मप्रोक्ष-
णवदिहापि सकलप्रदक्षिणेव भवति । नन्वेवं सति काशीस्थसर्वलिङ्गा-
नाम्—

देवि काशीस्थितं लिङ्गं सर्वं विश्वेश्वरात्मकम् ।

स्वर्धुन्यपसमं सर्वं काशीतीर्थगतं जलम् ॥

इतिवचनेन विश्वेश्वरस्थानापत्त्या तत्रापि सर्वा प्रदक्षिणेव स्यात् ।
मैवम् । एतस्यार्थवादत्वेन स्थानापत्तिपरत्वाभावात् । अत एव सनत्कु-
मारसंहितायां यक्षेश्वरमुपक्रम्य 'सव्यापसव्यन्यायेन चक्रे तत्र प्रदक्षि-
णम्' इति व्यासकृतार्धप्रदक्षिणायं दर्शिता । तस्माद्विश्वेश्वरे सर्वप्रद-
क्षिणेति सिद्धम् । इयं च सर्वप्रदक्षिणा गर्भमन्दिरे न कार्या । यस्य
कस्यापि देवस्य साक्षात्स्नानजललङ्घननिषेधात् । तर्हि प्रदक्षिणा गर्भ
(मै) स्यादिति चेत् । न तदपि । 'नन्दिशंकरयोर्मध्ये न गन्तव्यं कदा-
चन' इत्यन्तरागमननिषेधात् । नमस्कारश्च मुक्तिमण्डपे कार्यः । ननु
'विश्वेश्वरस्य लिङ्गं तु ज्ञेयं पश्चान्मुखं बुधैः' इति वचनात् 'काल-
राजं च पुरतो विश्वेशस्य जगद्गुरोः' इति पञ्चक्रोशप्रकरणलिङ्गाद्यास्य
लिङ्गस्य पश्चिमाभिमुखत्वावगमान्मुक्तिमण्डपे कियमाणो नमस्कारो
देववामभागे स्यात्स च निषिद्धः—

अग्रे पृष्ठे वामभागे समीपे गर्भमन्दिरे ।

जपहोमनमस्कारान्न कुर्याद्देवतालये ॥

अग्रे मृत्युमवाप्नोति पृष्ठे त्वपचयः स्मृतः ।

वामभागे भवेन्नाशो दक्षिणे सर्वकामदः ॥

इति स्मृतेः । मैवम् । देवतालपग्रहणाद्देवालयोपेक्षया वामभागे
निषेधात् । यद्वा—

इत्यादिनामबहुलैः स्तोत्रैः स्तुत्वा पुनर्नमेत् ।

देवस्य दक्षिणे भागे स्थित्वा निर्वाणमण्डपे ॥

इति विशेषवचनादेव न दोषः । ननु देवस्य पश्चान्मुखत्वे सति—

ब्रह्मयज्ञं सकृत्कृत्वा मम दक्षिणमण्डपे ।

देवस्य दक्षिणे भागे चापी तिष्ठति शोभना ॥

देवस्य दक्षिणे भागे स्थित्वा निर्वाणमण्डपे ।

इत्याद्यनुपपन्नं स्यात् । एतदुपपत्तौ च देवस्य पश्चान्मुखत्वानुपपत्ति-
रित्युभयतःपाशा रज्जुरिति चेत् । सत्यम् । किंतु ममशब्ददेव-
शब्दयोर्देवसंबन्धिदेवालयलक्षकत्वान्न दोष इति कश्चित् । वयं तु
देशपर्यायमागशब्देन दिश उक्तत्वात्संबन्धसामान्यपराया अपि पठ्या-
स्तद्विशेषापादानत्वरूपसंबन्धपरत्वाच्च देवदेवदक्षिणदिशीति निष्प्रति-
योगिकसर्वसाधारणदक्षिणदिग्ग्रहणान्न दोष इति युक्तं पश्यामः ।
तस्मान्मुक्तिमण्डपे नमस्कारो न निषिद्धः । केचित्तु—

पशुः पशुपतेरग्रे दण्डवत्पतितो मुवि ।

पतन्ति पातकाः सर्वे नोत्तिष्ठन्ति तदा सह ॥

इति विशेषवचनं पठन्ति तन्मतेऽग्रे नमस्कारनिषेधाद्देवालयग्रहणा-
त्सामान्यविषयं बाधित्वा प्रणमेद्दश पञ्च वेतिविहितो नमस्कारोऽग्र
एव कार्यः ।

इत्यादिनामबहुलैः स्तोत्रैः स्तुत्वा पुनर्नमेत् ।

देवस्य दक्षिणे मागे स्थित्वा निर्वाणमण्डपे ॥

इत्येतत्तु स्तुत्यनन्तरमाविपुनर्नमस्कारविषयं पुनरिति ग्रहणात् ।
विश्वनाथस्नानोदकं च शिवनिर्माल्यत्वेऽपि मूर्ध्नि धारणीयम् ।

जलस्य धारणं मूर्ध्नि विश्वेशस्नानजन्मनः ॥

एष जालंधरो बन्धः समस्तमुरबल्लभः ।

इति काशीखण्डवचनात् । मुरयो हि योगः—

बध्नाति हि शिराजालमधोगामि नमोजलम् ।

एष जालंधरो बन्धः कण्ठे दुःसौघनाशनः ॥

इत्येवंलक्षणको जालंधरः । काश्यां त्वेष एवेत्यर्थः । तथा तत्रैव—

स्नापयित्वा विधानेन यो लिङ्गस्नपनोदकम् ।

त्रिः पिवेत्रिषिधं पापं तस्येहाऽऽशु विनश्यति ॥

लिङ्गस्नपनवार्भिर्यः कुर्यान्मूर्ध्न्यभिषेचनम् ।

गङ्गास्नानफलं तस्य जायते च विषाम्ननः ॥

अत्र विश्वेश्वरस्याप्रकृतत्वेऽपि तद्विषयतैव पूर्ववाक्यसमानविषयत्वे
लाघवादिति । केचित्काशीस्थसकललिङ्गविषयमिदम् । अत एव
१[त्ने] श्वरार्याने काशीखण्डे—

तस्यास्तदैकया नीतं रत्नेशस्नपनोदकम् ।

तदुक्षणात्क्षणादेव तन्मूर्च्छा विरराम ह ॥

इत्युक्तवोक्तम्—

अद्धावतां स्वमक्तानामुपसर्गे महत्पि ।
नोपायान्तरमस्त्येव विनेशचरणोदकम् ॥
ये व्याघपो हि दुःसाध्या बहिरन्तःशरीरिणाम् ।
अद्धयेशोदकस्पर्शात्ते नश्यन्त्येव नान्यथा ॥

इति पद्यचतुष्टयम् । तथा च—

द्रव्यमन्नं फलं तोयं शिवस्थं न स्पृशेत्कचित् ।

इत्यादिनिषेधस्तदितिरिक्तविषय इत्यन्ये । अपरे तु शैवदीक्षावद्भिरे-
षैतद्वाह्यमित्याहुः । इदं च विश्वेश्वरदर्शनं नित्यम् ।

चक्रपुष्करिणीतीर्थे स्नातव्यं प्रतिवासरम् ।
पत्रैः पुष्पैः फलैस्तोयैरर्च्यो विश्वेश्वरः सदा ॥

तथा—यात्राद्वयं प्रयत्नेन कर्तव्यं प्रतिवासरम् ।

आदौ स्वर्गतरङ्गिण्यास्ततो विश्वेशितुर्ध्रुवम् ॥
स दष्टः कालसर्पेण स दष्टो मृत्युना ध्रुवम् ।
स मुष्टस्तत्र दिवसे विश्वेशो यत्र नेक्षितः ॥

इति ब्रह्मवैवर्तात् ।

शिवं शिवं प्रत्यहमर्चयेन्नरः
स्थित्वाऽविमुक्ते शिवदर्शनं नो ॥
कुर्वन्ति कुर्वन्ति बहूनि लोकाः
कार्याण्यकार्याणि भवन्ति तेषाम् ॥
तस्माच्छिवं प्रत्यहमर्चयेदिह ।

इति प्रत्यहशब्दश्रवणाच्च । काशीखण्डे—

मामनालोक्य यद्भुङ्क्ते तद्भुङ्क्ते केवलं न्वयम् ।
असमर्च्य च यो मुङ्क्ते पत्रपुष्पफलैरपि ॥
रेतोमक्षो मवेन्मर्त्यः स जन्मान्येकविंशतिम् ।

इत्यकरणे प्रत्यवायश्रवणाच्च । यत्तु फलश्रवणम्—

य स्नात्वोत्तरवाहिन्यां याति विश्वेशदर्शने ।
अद्धया परया तस्य श्रेयसोऽन्तो न विद्यते ॥
आलस्येनापि यो यायाद्गृहाद्विश्वेश्वरालयम् ।
अश्वमेधाधिको धर्मस्तस्य स्याच्च पदे पदे ॥

तथा—प्रातर्विश्वेश्वरं दृष्ट्वा नैशमेनो व्यपोहति ।

इत्यादि तत्स्रादिरतावन्नित्यस्यापि सतः संयोगपृथक्त्वन्वायेन द्रष्टव्यम् । काशीखण्डे तु क्रमान्तरमुक्तं यात्रायाम्—

आदित्यं द्वौ (द्वौ) यदौ विष्णुं दण्डपाणिं महेश्वरम् ।

नमस्कृत्य ततो गच्छेद्दण्डं हुण्ढि विनायकम् ॥

ज्ञानवापीमुपस्पृश्य नन्दिकेशं ततो व्रजेत् ।

तारकेशं ततोऽभ्यर्च्य महाकालेश्वरं ततः ॥

ततः पुनर्दण्डपाणिमित्येषा पञ्चतीर्थिका ।

दैर्नन्दिनी विधातव्या महाफलमभीप्सुभिः ॥

ततो वैश्वेश्वरी यात्रा कार्या सर्वार्थसिद्धिदा ।

इति । पद्मपुराणे पातालखण्डेऽप्यन्यथाक्रमः—

गङ्गायामाप्नुतिः प्रातर्मध्याह्ने मणिकर्णिकाम् ।

निपेवेत सदा पश्चालिङ्गं वैश्वेश्वरं व्रजेत् ॥

भवानीं हुण्ढिराजं च दण्डपाणिं च भैरवम् ।

पूजयेन्नित्यशः काश्यां सूक्ष्मपापाभिभूतये ॥ इति ।

अन्यत्रापि—

प्रातरुत्थाय धर्मात्मा कृतनित्यक्रियः शुचिः ।

अतीवश्रद्धया युक्तो गच्छेद्विश्वेरालयम् ॥

पश्चिमाभिमुखं देवमम्बिकासहितं प्रभुम् ।

प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा नमस्कारैश्च पञ्चभिः ॥

निर्वाणमण्डपे स्थित्वा क्षणं ध्यात्वा महेश्वरम् ।

प्राणायामत्रयं कृत्वा उत्तराभिमुखः पुनः ।

बद्धाञ्जलिः प्रार्थयेत् महादेवं महेश्वरम् ॥

सनत्कुमारसंहितायाम्—

स्रात्वा त्वदास्थे मणिकर्णिकायां

वाप्यामथाऽऽराध्व च विघ्नराजम् ॥

श्रीदण्डपाणिं सगणं च साक्षा-

द्विश्वेश्वरं जन्मजरादवाग्निम् ॥

इत्यादि । याप्यामयेति । अथ मणिकर्णिकासानानन्तरं ज्ञानवाप्यां स्रात्वेत्यर्थः । अथान्यदपि प्रात्यहिकम् । तत्र ब्रह्मवैवर्ते नारायणः—

काश्यां स्थित्वा प्रातरेवात्र दृण्डिं
मा विश्वेशं दण्डपाणि रविं च ॥
सर्वान्नत्वा काशिसंस्थास्तु नित्यं
ततः कुर्यान्नित्यनेमित्तिकानि ॥

तथा प्रत्यहं विष्णुः प्रार्थनीयः काश्या विष्णुक्षेत्रत्वात् । उक्तं च
वामनपुराणे—

तमुचुर्भुनयः सूर्यं शृणु क्षेत्रमहाफलम् ।
साम्प्रतं वासुदेवस्य गावि तच्छंकरस्य च ॥
योगशापिनमारभ्य यावत्केशवदर्शनात् ।
एतक्षेत्रं हरेः पुण्यं नाम्ना वाराणसी पुरी ॥

नारदीये काशी प्रकृत्य—

आद्यं च वैष्णवं स्थानं पुराणे परिचक्षते ।
पुरीष्टसंस्थितो विष्णुरंशैः काश्यां स्वरूपतः ॥
काशीस्वरूपं विष्णोस्तु यत्र साक्षात्प्रकाशते ।
अन्यासु रमते देवो मक्तानुग्रहकातरः ॥
अधिष्ठानं महत्स्वत्र विष्णोः परपुरंजयः ।

तत्प्रार्थनामन्त्रश्च ब्रह्मवैवर्ते—

जय केशव देवेश जय काशीप्रियाच्युत ।
काश्या रक्षस्व देवेश देहि श्रद्धा जनार्दन ॥
मन्त्रेणानेन देवेशं प्रार्थयेत्प्रत्यहं नरः । इति ।

तथा ब्रह्मवैवर्ते—

शिवं शिवां प्रत्यहमर्चयन्नर-
स्तथा गणेशादिगणान्धृतव्रतः ॥
वर्तेत यः काशिकाया सदा जनो
न तस्य दुःख न च विघ्नपूगः ॥

तथा—स्वर्णाश्रमधर्मश्च न त्यक्तव्यो मनागपि ।

प्रत्यहं क्षेत्रमहिमा श्रोतव्यः श्रद्धया सकृत् ॥
यात्राद्वयं प्रयत्नेन कर्तव्यं प्रतिवासरम् ।
आदौ स्वर्गतरङ्गिण्यास्ततो विश्वेशितुर्धुरम् ॥
वासिष्ठवामदेवौ च ब्रह्मण्यौ ।

भवतोर्दर्शनं कुर्याद्यः स विज्ञविनाकृतः ।

स्वधर्मनिरतस्तिष्ठेत्सततं मत्परायणः ॥

इति पादो मघेन वरदानात् । तथा मुक्तिमण्डपस्थं विष्णुं प्रति
भवः—

आदावनासाध्यं भवन्तमत्र

यो मां मजिष्यत्यथ मक्तियुक्तः ॥

समीहितं तस्य न सेत्स्यति ध्रुवं

वरात्पशान्मेऽम्बुज चक्रपाणे ॥

अथ नूतनागतकृतम् । तत्र पञ्चक्रोशसीम्नि यानं परित्यज्य—

पञ्चक्रोश्याश्च सीमानं प्राप्य देवो जनार्दनः ।

वैनतेयाद्धारुह्य करे धृत्वा ध्रुवं ततः ॥

मणिकण्यां परिस्राय विश्वेशमभिपूज्य च ।

इति काशीखण्डे विष्णुयात्रालिङ्गान् । तथा व्यासः—

निशामय महामाग लोमहर्षण दक्षिणं ते ।

यथा प्रथमतो यात्रा कर्तव्या यात्रिकैर्मुदा ॥

सचेलमादौ स्नात्वा तु चक्रपुष्करिणीजले ।

संतर्प्य पितृदेवांश्च ब्राह्मणांश्च तथाऽर्थिनः ॥

आदित्यं द्रौपदीं विष्णुं दण्डपाणिं महेश्वरम् ।

नमस्कृत्य ततो गच्छेद्भृङ्गं दुण्डिविनायकम् ॥

ज्ञानवापीमुपस्पृश्य नन्दिकेशं ततो व्रजेत् ।

तारकेशं ततोऽभ्यर्च्य महाकालेश्वरं ततः ॥

ततः पुनर्दण्डपाणिमित्येषा पञ्चतीर्थिका ।

ततो वैश्वेश्वरी यात्रा कार्यार्थसर्वार्थसिद्धिदा ॥

शिवशर्मणः काशीप्रवेशे 'विधाय च द्राक्स हि पञ्चतीर्थिकाम्'
इत्यत्राप्येषैव ज्ञानवाप्यादिः पञ्चतीर्थिका । स्नानानन्तरं च संध्यादेवा-
र्चनादि कार्यम् ।

ततो वाराणसीं प्राप्य गीर्वाणाः समहर्षयः ।

अविलम्बं प्रथमतो मणिकण्यां विधानतः ॥

सचेलमभिमज्ज्याथ कृतसंध्यादिक्रियाः ।

संतर्प्य तर्प्यादिपितृन्कुशगन्धतिलौदकैः ॥

इति काशीसण्डलिङ्गात् । तर्प्याश्च त आदिपितरश्चेति वि-
ग्रहः । इयहं पञ्चरात्रं वाऽत्र निवसेत् 'पञ्चरात्रमुपित्वा तु कृत्वा
तीर्थान्पनेकशः' इति तल्लिङ्गात् । इयहं पञ्चरात्रं वा निवसे-
दिति देवलोक्तेश्च एतावदावश्यकम् । अवान्तरतीर्थानि तु याव-
च्छक्ति कुर्वता फलातिशयो न त्वावश्यकानि मानामावात्फलश्रव-
णाच्च । मुण्डनादि च प्रघट्टकोक्त सर्वं ज्ञेयम् । तदयमत्र क्रमसंक्षेपः—
क्षेत्रसीमंति यानादवरुह्य तीर्थं दृष्टे साष्टाङ्गं प्रणम्य पद्मशमेव मणिकर्णि-
कायामागत्य नालिकेरादि यथाशक्त्युपटौकनिकं दत्त्वा सचैलं स्नात्वा
मुण्डनसविधिस्नानसध्यादितर्पणतीर्थश्चाष्टपिण्डदानादिसंकल्पपूर्वकं प्र-
घट्टकोक्तविधिना विधाय ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति हिरण्यादि दत्त्वाऽऽदि-
त्यादीन्विश्वेश्वरान्ता-यथाशक्ति पूजयेन्नमेचेति । विशेषस्तु सर्वः प्रव-
हक एवोक्तः ।

इति श्रीमह्वरामेश्वरसूरिसूनुनारायणमहविरचिते त्रिस्थलीतैत्ती
काशीप्रकरणे नित्यकृत्यनिरूपणम् ।

अथ काश्या निवसता सतामुपकृतीच्छया ।

आङ्घ्रिकं कीर्त्यते कृत्यमृतुमासतियिक्रमात् ॥

तत्राऽऽदावृतुयात्राः । तत्र ब्रह्मवैवर्ते सप्तपुरीणा स्थितिस्थानकथन-
पूर्वकृत्यिशेषे यात्राकथनम् । श्रीदिव्युवाच—

सप्त पुर्यः काशिकाया सन्ति शंकरशंकराः ।

श्रुतास्त्वत्तो महादेव तासा स्थानानि मे वद ॥

यात्रादिनानि च ब्रूहि फलं तासा विमुक्तिदम् ।

एवंप्रश्ने भववचः—

शृणु पार्वति वक्ष्यामि यद्गोप्यं मम सर्वदा ।

यत्र या पूः समुद्दिष्टा काश्या तत्र वदामि ते ॥

शङ्खसोन्धारप्रदेशे तु द्वारका परिकीर्तिता ।

बिन्दुमाधवपार्श्वस्था विष्णुकाञ्चीति विश्रुता ॥

उत्तराकाटित्तरतो मथुरा वरणावधि ।

अयोध्या वायुकोणे तु सोमेश्वरसमीपतः ॥

यत्र रामेश्वर लिङ्गं वसेत्सीतापतिः स्वयम् ।

बिभीषणादिभिर्वत्र राक्षसेर्वानरैरपि ॥

स्थापितान्ययुतं सार्धं लिङ्गानि परितः पृथक् ।
 असिसंभेदकोणे तु गङ्गाद्वारं प्रकीर्तितम् ॥
 घृद्धकालात्पुरोभागे कृत्तिवासेश्वरार्धधि ।
 महाकालपुरी ज्ञेया ह्यवन्ती सर्वपापहृत् ॥
 एताः काश्यां पुरः पूर्वं देवैर्ध्यादिभिः शिवे ।
 कृताः प्रकाशिताः काशी जनित्री भोगमोक्षयोः ॥
 प्रावृद्धकृतौ द्वारवती तथा मोक्षकरी ह्युमा ।
 शरत्काले विष्णुकाञ्ची गन्तव्या प्रत्यहं बुधैः ॥
 रथुरा वसन्तसमये गन्तव्या भक्तिवर्धिनी ।
 अपोध्या ग्रीष्मकाले तु तापत्रयविनाशिनी ॥
 अवन्तिका हिमर्तौ तु महाजाड्यनिवारिणी ।
 मायापुरी तु शिशिरे रजोगुणविनाशिनी ॥
 काश्याः सर्वा निसृताः सृष्टिकाले
 काश्यामेताः स्थितिकाले वसन्ति ॥
 काश्यां लीनाः सर्वसंहारकाले
 ज्ञातव्यास्ता मुक्तिपूर्वो भवानि ॥

इष्टपुत्रपात्राः ।

अथ मासपात्राः । तत्र लैङ्गे—

अतः परं प्रवक्ष्यामि पात्राकालं तु सर्वगम् ।
 चैत्रमासे तु देवैस्तु यात्रेयं च कृता शुभे ॥
 तस्यैव कामकुण्डे तु स्नानपूजनतत्परैः ।
 वैशाखे दैत्यराजैस्तु यात्रेयं च कृता पुरा ॥
 विमलेश्वरकुण्डे तु स्नानपूजनतत्परैः ।
 ज्येष्ठमासे तु देवैस्तु यात्रेयं तु कृता पुरा ॥
 रुद्रावासस्य कुण्डे तु स्नानपूजनतत्परैः ।
 आपादे चापि गन्धर्वयात्रेयं च कृता मम ॥
 भिया देव्याश्च कुण्डस्थैः स्नानपूजनतत्परैः ।
 विद्याधरैस्तु यात्रेयं आवणे मासि तत्परैः ॥
 तथा कुण्डेऽस्य संस्थैस्तु स्नानपूजनतत्परैः ।
 पितृभिश्चापि यात्रेयमाश्विने मासि तत्परैः ॥
 मार्कण्डेयहृदस्थैश्च स्नानपूजनतत्परैः ।
 विद्याधरैस्तु यात्रेयं मासि मार्गशिरे कृता ॥

कपालमोचनस्थैस्तु स्नानपूजनतत्परैः ।
 गुह्यकैश्चैव यात्रेयं पुष्पमासे च तत्परैः ॥
 धनदेश्वरकुण्डस्थैः स्नानपूजनतत्परैः ।
 यक्षेशैश्चैव यात्रेयं माघमासे च तत्परैः ॥
 कोटितीर्थैकसंस्थैस्तु स्नानपूजनतत्परैः ।
 पिशाचैश्चापि यात्रेयं फाल्गुने मासि तत्परैः ॥
 गोकर्णकुण्डसंस्थैश्च स्नानपूजनतत्परैः ।
 पैशाचैश्च यदा तस्मिन्फाल्गुनस्य चतुर्दशी ॥
 तेन सा प्रोच्यते देवि पैशाचीनामविश्रुता । इति ।

अत्र सर्वत्र पुराकल्परूपार्थवादवशाद्विधिरुच्यतेऽन्यथाऽऽनर्थक्यप्र-
 सङ्गात् । एताश्च मासयात्राः कर्तुमशक्तस्य तत्कलकामस्य प्रतिनिधि-
 स्तत्रैवोक्तः—

अतः परं प्रवक्ष्यामि यात्राया निष्कृतिं पराम् ।
 उदकुम्भास्तु दातव्या मिष्टान्नेन समन्विताः ॥
 तेन देवि तदा प्राप्तं पूर्वोक्तं फलमेव च । इति ।

काशीखण्डे विष्णुः—

कार्तिके मासि मे यात्रा वैः कृता मक्तितत्परैः ।
 बिन्दुतीर्थकृतस्नानेस्तेषां मुक्तिर्न दूरतः ॥

मे बिन्दुमाधवस्य । वचनान्तराणि च पञ्चनदप्रकरणे लिखितानि ।

तथा—काश्यां माघः प्रयागे येन स्नातो मकरार्कगः ।
 अरुणोदयमासाद्य तेषां निःश्रेयसं कुतः ॥
 काश्युद्भवे प्रयागे ये तपसि स्नान्ति मानवाः ।
 दशाश्वमेधजनितं फलं तेषां भुवं भवेत् ॥
 प्रयागमाधवं मत्तव्या प्रयागेशं च कामदम् ।
 प्रयागे तपसि स्नात्वा येऽर्चयन्त्यन्वहं सदा ॥
 धनधान्यसुतादींस्ते लब्ध्वा भोगान्मनोरमान् ।
 मुक्त्वेह परमानन्दं परं मोक्षमवाप्नुयुः ॥ इत्यादि ।

अथ तिथिकृत्यं निरूप्यते—

अथ काशीस्थकर्तव्यं पुराणाचारसंमतम् ।
 नित्यं काम्यं च सकलं तिथिकार्यमिह्यते ॥

सामान्यतिथिकार्यं प्राक्पश्चाद्द्वारादियोगजम् ।

चैत्रादिक्रमतः पश्चादेवमत्र निरूप्यते ॥

तत्र प्रतिमासकृष्णप्रतिपत्तु शैलेशोङ्कारेशामृतेशांस्तत्तत्तीर्थज्ञानपूर्वकं पूजयेत् । चैत्रादिमासत्रयकृष्णप्रतिपत्त्रये वा क्रमेणैतान्पूजयेच्छिष्टाचारादिति चतुर्दशलङ्क्यात्राप्रकरणेऽभिधास्यते । तथा चैत्रकृष्णप्रतिपदि दशाश्वमेधसमीपस्था योगिनीयात्रा कार्या । तदुक्तं काशीखण्डे—

चैत्रे कृष्णप्रतिपदि तत्र यात्रा प्रयत्नतः ।

क्षेत्रविघ्नप्रशान्त्यर्थं कर्तव्या पुण्यकृज्जनैः ॥

यात्रां च सांवत्सरिकीं यो न कुर्यादवज्ञया ।

तस्य विघ्नं प्रयच्छन्ति योगिन्यः काशिवासिनाम् ॥

तथा चैत्रनवरात्रे दुर्गायात्रेति शिष्टसंप्रदायः । तथा काशीखण्डे योगिनीः प्रकृत्य नवरात्रे यात्रा कार्येत्युक्तम्—

शरत्काले महापूजां तत्र कृत्वा विधानतः ।

हवींषि हुत्वा मन्त्रज्ञो महतीं सिद्धिमाप्नुयात् ॥

आरभ्याऽऽश्वयुजे शुक्लां तिथिं प्रतिपदं शुभाम् ।

पूजयन्नवमीं यावन्नरश्चिन्तितमाप्नुयात् ॥

तथा विशालाक्षीपुरस्थितविश्वमुजायात्रा नवरात्रे कार्या । तदुक्तं तामेव प्रकृत्य—

शारदं नवरात्रं च कार्या यात्रा प्रयत्नतः ।

देव्या विश्वमुजाया वै सर्वकामसमुद्भवे ॥

विश्वमुजा विश्वबाहुकेति प्रसिद्धा । तथा दुर्गेति प्रकृत्य—

नवरात्रं प्रयत्नेन प्रत्यहं सा समाचिता ॥

नाशयिष्यति विघ्नौघान्भुमतिं च प्रदास्यति ।

प्रतिसंवत्सरं तस्याः कार्या यात्रा प्रयत्नतः ॥

शारदं नवरात्रं च सकुटुम्बैः शुभार्थिभिः ।

यो न सांवत्सरिं यात्रां दुर्गायाः कुरुते कुधीः ॥

काश्यां विघ्नसहस्राणि तस्य स्युश्च पदे पदे ।

अथ द्वितीया । तत्र प्रतिमासकृष्णद्वितीयासु संगमेशत्रिलोचनतारकेशयात्राक्षेत्रादिमासत्रयकृष्णद्वितीयासु वा क्रमेण त्रिलोचनादिपात्रा कार्येति वक्ष्यते । कार्तिक्यनन्तरमार्गकृष्णद्वितीयासु वा क्रमेण त्रिलो-

चनादियात्रा कार्येति वक्ष्यते । कार्तिक्यनन्तरमार्गकृष्णद्वितीयायां दण्डपाणिप्रादुर्माव इति सा दण्डपाणिद्वितीयेत्युच्यते । तस्यां दण्डपाणिप्रीतय उपवासं तत्पूजां तत्संनिधौ जागरणं द्वितीयादिने दण्डपाणिप्रीतये ब्राह्मणभोजनं च कार्यमिति शिष्टाचारः सोऽपि प्रमाणमेव । श्रुतिस्मृत्यविरुद्धश्च सदाचारो धर्ममूलमिति स्मृतेः ।

अथ तृतीया । तत्र सर्वासु कृष्णतृतीयासु स्वर्त्तानेशमहादेवज्ञानेश्वर्यात्राश्चैत्रादिमासत्रयकृष्णतृतीयासु वा क्रमेणेति वक्ष्यते । काशीखण्डे सर्वासु शुक्लतृतीयासु मुखप्रेक्षणिकादियात्रा उक्ताः—

अतः परं प्रवक्ष्यामि गौरीयात्रामनुत्तमाम् ।

शुक्लपक्षे तृतीयायां या यात्रा विश्वगृह्णिदा ॥

सर्वसंपत्करीत्यर्थः ।

गोप्रेक्षतीर्थे मुञ्जाय मुखनिर्मालिकां व्रजेत् ।

मुखनिर्मालिकां मुखप्रेक्षणिकाम् ॥

ज्येष्ठवाप्यां नरः स्नात्वा ज्येष्ठां गौरीं समर्चयेत् ।

सौभाग्यगौरीं संपूज्य ज्ञानवाप्यां कृतोदकः ॥

ततः शृङ्गारगौरीं च तत्रैव च कृतोदकः ।

तत्रैव ज्ञानवाप्यामेव ।

स्नात्वा विशालमङ्गायां विशालार्क्षीं ततो व्रजेत् ॥

मुञ्जातो ललितातीर्थे ललितामर्चयेन्नरः ।

स्नात्वा मवानीतीर्थे च मवानीं परिपूजयेत् ॥

मङ्गला च ततोऽभ्यर्च्या बिन्दुतीर्थकृतोदकैः ।

ततो गच्छेन्महालक्ष्मीं स्थिरलक्ष्मीसमृद्धये ॥

इमां यात्रां नरः कृत्वा क्षेत्रेऽस्मिन्मुक्तिजन्मति ।

न दुःखैरभिमूयेत इहामुत्रापि कुत्रचित् ॥ इति ।

लैङ्गे तु—

अतः परं प्रवक्ष्यामि यात्रायां च वरानने ।

शुक्लपक्षे तृतीयायां तव यात्रा महाफला ॥

तत्र गौरी तु द्रष्टव्या तां च शृणु वरानने ।

स्नानं कृत्वा तु गन्तव्यं गोप्रेक्षे तु यशस्विनि ॥

मुखनिर्मालिका देवी अर्चितव्या प्रयत्नतः ।

ज्येष्ठास्थाने तथा गौरी अर्चितव्या प्रयत्नतः ॥

तस्याः स्थानं तु गन्तव्यमविमुक्तस्य चोत्तरे ।
 तत्र देवी सदा गौरी अर्चितव्याऽतिमक्तिः ॥
 अन्या चापि तव प्रोक्ता संवर्तललिता शुभा ।
 द्रष्टव्या च सदा देवी सर्वकामफलप्रदा ॥
 सर्वान्कामानवाप्नोति यदि ध्यायेत मानवः ।
 ततस्तु भोजयेद्दिपाञ्जिशवमक्ताञ्जुचित्रतान् ॥
 वासैः सक्षिणेश्वैव नवैश्चाऽऽहृतपुष्करैः ।
 पञ्चगौरीस्तु यः कृत्वा मत्तया देवि समाहितः ॥
 सर्वांश्चैव रसान्गन्धान्गौरीमुद्दिश्य ब्राह्मणे ।

दद्यादिति शेषः ।

उत्तमं श्रेय आप्नोति सौभाग्येन समन्वितम् ।

काशीखण्डे—

इमां च महलां गौरीं नारी वा पुरुषोऽपि वा ।
 चैत्रशुक्लतृतीयायामुपोषणपरायणः ॥
 महोपचारैः संपूज्य दुकूलामरणादिभिः ।
 राज्ञो जागरणं कृत्वा गीतनृत्यकथादिभिः ॥
 प्रातः कुमारीः संपूज्य द्वादशाऽऽच्छादनादिभिः ।
 संभोज्य परमान्नाद्यैर्दत्त्वाऽन्येभ्योऽपि दक्षिणाम् ॥
 ह्यंमं कृत्वा विधानेन जातिवेदस इत्यृचा ।
 अष्टोत्तरशताभिश्च तिलाज्याहुतिभिः प्रगे ॥
 एकं गोमिथुनं दत्त्वा ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ।
 श्रद्धया समलंकृत्य मूषणैर्द्विजदंपती ॥
 भोजयित्वा महार्हार्हैः प्रीयेतं मङ्गलेश्वरौ ।
 इति मात्रं समुच्चार्य प्रातः कृत्वाऽथ पारणम् ॥
 न दुर्मगत्वमाप्नोति न दारिद्र्यं कदाचन ।
 न धे संतानविच्छिन्ति भोगोच्छिन्ति न जातुचित् ॥
 स्त्रीर्विधव्यं न चाऽऽप्नोति न ना योषिद्वियोगमाक् ।
 अपि बन्ध्या प्रसूयेत कृत्वैतन्मङ्गलाव्रतम् ॥
 एतद्व्रतस्य कारणमकुरुषत्वं न जातुचित् ।
 कुमारी बिन्दतेऽत्यन्तं गुणरूपयुतं पतिम् ॥
 कुमारोऽपि व्रतं कृत्वा बिन्दति श्रियमुत्तमाम् । इत्यादि ॥

तथा—कर्तव्या चाऽऽब्धिकी यात्रा मधौ तस्यां तिथौ नरैः ।

सर्वविघ्नप्रशान्त्यर्थं सदा काशिनिवासिभिः ॥

मधौ चैत्रे । तस्यां तिथौ शुक्लतृतीयायाम् । तथा चैत्रशुक्लतृतीयायामेव मनोरथव्रतं कार्यम् । तदुक्तं कार्शाखण्डे

मवः—मनोरथतृतीयायां यस्ते मर्क्तिं विधास्यति ।

तन्मनोरथसंसिद्धिर्मवित्री मदनुग्रहात् ॥

नारी वा पुरुषो वाऽथ त्वद्व्रताचरणात्प्रिये ।

मनोरथानिह प्राप्य ज्ञानमन्ते च लप्स्यते ॥

मनोरथतृतीया चैत्रशुक्लतृतीया । देव्युवाच—

मनोरथतृतीयायां व्रतं कीदृक्कथा कथम् ।

किं फलं कैः कृतं नाथ कथयेत्तत्कृपां कुरु ॥

ईश्वर उवाच—

शृणु देवि यथा पृष्टं मधव्या भवतारिणि ।

मनोरथव्रतं चैतद्गुह्याद्गुह्यतरं परम् ॥

पुलोमतनया पूर्वं तताप परमं तपः ।

कंचिन्मनोरथं प्राप्तुं न चाऽऽप तपसः फलम् ॥

अपूपजत्ततो मां सा भक्त्या परमया मुदा ।

गीतेन सरहस्येन कलकण्ठीकलेन हि ॥

तद्दानेनातिसंतुष्टो मृदुना मधुरेण च ।

सुतालैः सुरङ्गेण धातुमात्राकलावता ॥

प्राक्षीचं च धरं ब्रूहि प्रसन्नोऽस्मि पुलोमजे ।

अनेन च सुगीतेन त्वनया लिङ्गपूजया ॥

पुलोमजोवाच—

यदि प्रसन्नो देवेश तदा यो मे मनोरथः ।

तं पूरय महादेव महादेवि महाप्रिये ॥

सर्वदेवेषु यो मान्यः सर्वदेवेषु सुन्दरः ।

यापजूकेषु सर्वेषु यः श्रेष्ठः सोऽस्तु मे पतिः ॥

यथामिलपितं रूपं यथामिलपितं सुखम् ।

यथामिलपितं चाऽऽयुः प्रसन्नो देहि मे भव ॥

यदा यदा च पत्न्या मे सङ्गः स्यात्सुखेच्छया ।

तदा तदा च तं देहे त्यक्त्वाऽन्यं देहमाप्नुयाम् ॥

सदा च लिङ्गपूजायां मम मक्तिरनुत्तमा ।
 मय नृपाद्भवहर जरामरणहारिणी ॥
 मर्तव्ययेऽपि वैधव्यं क्षणमात्रमपीह न ।
 मम भावि महादेव पातिव्रत्यं च यातु माम् ॥

स्कन्द उवाच—

इमं मनोरथं तस्याः पौलोम्पाः पुरसूदनः ।
 समाकर्ण्य क्षणं स्मित्वा प्रादेशो विस्मयान्वितः ॥

ईश्वर उवाच—

पुलोमकन्ये यश्चैष त्वयाऽकारि मनोरथः ।
 लप्स्यसे व्रतचर्यातस्तत्कुरुष्व जितेन्द्रिये ॥
 मनोरथतृतीयायाश्चरणेन मविष्यति ।
 तत्प्राप्तये व्रतं वक्ष्ये तद्विधेहि यथोदितम् ॥
 तेन व्रतेन चीर्णेन महासौभाग्यदेन तु ।
 अवश्यं भविता बाले तव चैव मनोरथः ॥

पुलोमजोवाच—

कारुण्यवारिधे शंभो प्रणतव्राण सर्वदा ।
 किंतामा वाऽथ का मक्तिः का पूज्या तत्र देवता ॥
 कदा च तद्विधातव्यमितिकर्तव्यता च का ।
 इत्याकर्ण्य शिवो वाक्यं तां तु प्रणिजगाद् ह ॥

ईश्वर उवाच—

मनोरथतृतीयायां व्रतं पौलोमि तच्छ्रुमम् ।
 पूज्या विश्वभुजा गौरी भुजविंशतिशालिनी ॥
 वरदोऽमयहस्तश्च साक्षसूत्रः समोदकः ।
 देव्याः पुरस्ताद्व्रतिना पूज्य आशाविनायकः ॥
 चैत्रशुक्लतृतीयायां कृत्वा वै दन्तधावनम् ।
 सायंतनी च निर्वर्त्य नातितृप्त्या भुजिक्रियाम् ॥
 नियमं चेति गृह्णीयाज्जितक्रोधो जितेन्द्रियः ।
 संस्पृक्तास्पृश्यसंस्पर्शः शुचिस्तद्रतमानसः ॥
 प्रातर्घृतं चारिष्यामि मातर्विश्वभुजेऽनघे ।
 विधेहि तत्र सांनिध्यं मन्मनोरथसिद्धये ॥

नियमं चेति संगृह्य स्वपेद्रात्रौ शुभं स्मरन् ।
 प्रातरुत्थाय मेधावी विधायाऽऽवश्यकं विधिम् ॥
 शीचमाचमनं कृत्वा दन्तकाष्ठं समाददेत् ।
 अशोकवृक्षस्य शुभं सर्वशोऽरुदिशातनम् ॥
 नित्यंतनं च निष्पाद्य विधिं विधिविदा वरः ।
 स्नात्वा शुद्धाम्बरः साधं गौरीपूजां समाचरेत् ॥
 आदौ धिनायक पूज्य घृतपूरान्निवेद्य च ।
 ततोऽर्चयेद्द्विष्वमुजामशोककुसुमैः शुभैः ॥
 अशोकवर्तिनैवेद्यं धूपैश्चागुरुसंभवैः ।
 कुङ्कुमेनानुलिप्याऽऽदावेकभक्तं ततश्चरेत् ॥
 अशोकदीपसहितैर्घृतपूरेर्भनोहरैः ।
 एवं चैत्रतृतीयाया व्यतीताया पुलोमजे ॥
 राधादिफाल्गुनान्तास्तु तृतीयास्तु व्रत चरेत् ।
 क्रमेण दन्तकाष्ठानि कथयामि तवानघे ॥
 अनुलेपनवस्तूनि कुसुमानि तथैव च ।
 नैवेद्यानि गजास्यस्य देव्याश्चापि शुभवते ॥
 अज्ञानि चैकभक्तस्य शृणु तानि फलाप्तये ।
 जम्बवपामार्गखादिरजातीचूतकदम्बकाः ॥
 मृक्षोदुम्बरसर्जुरीवीजपूरीसदाडिमाः ।
 दन्तकाष्ठद्विमा एते दत्तिनः समुदाहृताः ॥
 सिन्दूरागुरुकस्तुरीचन्दन रक्तचन्दनम् ।
 गोरोचना देवदारु पद्माक्ष च निशाद्वयम् ॥
 मीत्याऽनुलेपन बाले यक्षकर्दमसंभवम् ।
 सर्वेषामप्यलामे च प्रशस्तो यक्षकर्दमः ॥
 कस्तुरीकाया द्वौ भागौ द्वौ भागौ कुङ्कुमस्य च ।
 चन्दनस्य त्रयो भागाः शशिनस्त्वेक एव हि ॥
 यक्षकर्दम इत्येष समस्तसुरवल्लभः ।
 अनुलिप्याथ कुसुमैरर्चयेद्ब्रह्मि तान्यपि ॥
 पाटलामलिकापद्मकेतकीकरवीरकैः ।
 उत्पले राजचपैश्च नन्द्यावर्तैश्च जातिभिः ॥
 कुमारीभिः कर्णिकारैरलामे तच्छुद्धैः सह ।
 सुगन्धिभिः प्रमृताद्यैः सर्वालामेऽपि पूजयेत् ॥

करम्भो दधिमक्तं च सचूतरसमण्डकाः ।
 फेणिका वटकाश्चैव पायसं च सशर्करम् ॥
 समुद्रं सघृतं नक्तं कार्तिके विनिवेदयेत् ।
 इण्डेरिकाश्च लड्डूका माघे लपसिका शुभा ॥
 मुष्टिकाः शर्करागर्भाः सर्पिषा परिसाधिताः ।
 निवेद्याः फाल्गुने देव्यै सार्धं विघ्नजिता मुदा ॥
 निवेदयेद्यदन्नं हि एकभक्तेऽपि तत्स्मृतम् ।
 अन्यस्त्रिवेद्यं समूढोऽमुञ्जानोऽन्यत्पतेदधः ॥
 प्रतिमासं तृतीयायामेवमाराध्य वत्सरम् ।
 घृतसंपूर्तये कुर्यात्स्थण्डिलेऽग्निसमर्चनम् ॥
 जातवेदसमन्त्रेण तिलाज्यद्रविणेन च ।
 शतमष्टाधिकं होमं कारयेद्विधिना व्रती ॥
 सदैव नक्ते पूजोक्ता सदा नक्तं तु भोजनम् ।
 नक्त एव हि होमोऽयं नक्त एव क्षमापनम् ॥
 गृहाण पूजां मे भक्त्या मातर्विघ्नजिता सह ।
 नमोऽस्तु ते विश्वमुजे पूरयाऽऽशु मनोरथम् ॥
 नमो विघ्नकृते तुभ्यं नम आशाविनायक ।
 त्वं विश्वभुजया सार्धं मम देहि मनोरथम् ॥
 एतौ मन्त्रौ समुच्चार्य पूज्यौ गौरीविनायकौ ।
 व्रतक्षमापने देयः पर्यङ्कस्तूलिकान्वितः ॥
 उपधान्यसमायुक्तो दीपो दर्पणसंयुतः ।
 आचार्यं च सपत्नीकं पर्यङ्क उपवेश्य च ॥
 व्रती समर्चयेद्ब्रह्मैः करकर्णविभूषणैः ।
 सुगन्धचन्दनैर्माल्यैर्दक्षिणाभिर्मुदाऽन्वितः ॥
 दद्यात्पयस्विनीं गां च व्रतस्य परिपूर्तये ।
 तथोपभोगवस्तूनि च्छत्रोपानत्कमण्डलम् ॥
 मनोरथतृतीयाया व्रतमेतन्मया कृतम् ।
 न्यूनातिरिक्तसंपूर्णमेतदस्तु भवद्विरा ॥
 इत्याचार्यं समागृच्छ्य तथेत्युक्तश्च तेन वै ।
 आसीमान्तमनुव्रज्य दत्त्वाऽन्येभ्योऽपि शक्तितः ॥
 नक्तं समाचरेत्पौष्यैः सार्धं सुप्रीतमानसः ।
 प्रातश्चतुष्टयं संभोज्य चतुरश्रं कुमारकान् ॥

अभ्यर्च्य गन्धमाल्याद्यैर्द्वादशापि कुमारिकाः ।
 एवं संपूर्णतां याति व्रतमेतत्सुनिर्मलम् ॥
 कार्यं मनोरथावाप्त्यै सर्वैरेतद्व्रतं शुभम् ।
 पत्नीं मनोरमां कुल्पां मनोवृत्त्यनुसारिणीम् ॥
 तारिणीं दुःखसंसारसागरस्य पतिव्रताम् ।
 कुर्वन्नेतद्व्रतं वर्षं कुमारः प्राप्नुयात्स्फुटम् ॥
 कुमारी पतिमाप्नोति स्वाढ्यं सर्वगुणाधिकम् ।
 सुवासिनी लभेत्पुत्रान्पत्युः सौख्यमखण्डितम् ॥
 दुर्मगा सुमगा स्याच्च धनाढ्या स्याद्दरिद्रिणी ।
 विधवाऽपि न वैधव्यं पुनराप्नोति कुत्रचित् ॥
 गुर्विणी च शुभं पुत्रं लभते सुचिरायुषम् ।
 ब्राह्मणो लभते विद्यां सर्वसौभाग्यदायिनीम् ॥
 राज्यभ्रष्टो लभेद्राज्यं वैश्यो लाभं च विन्दति ।
 चिन्तितं लभते शूद्रो व्रतस्थास्य निषेवणात् ॥
 धर्मार्थं धर्ममाप्नोति धनार्थं धनमाप्नुयात् ।
 कामी कामानवाप्नोति मोक्षार्थं मोक्षमाप्नुयात् ॥
 यो यो मनोरथो यस्य स तं तं विन्दते ध्रुवम् ।
 मनोरथतृतीयायां व्रतस्य चरणाद्वती ॥
 ततः—अन्यत्र ये व्रतं चैतत्करिष्यन्ति सदाशिव ।
 ते कथं पूजयिष्यन्ति मां तथाऽऽशाविनायकम् ॥

इति मधान्या पृष्ठे भवः—

वाराणस्यां समभ्यर्च्या विश्वे त्वं सर्वरूपिणी ।
 आशाविघ्नजिता सार्धं सर्वाशापूर्तिकारिणी ॥
 अन्यत्र व्रतिमिर्विश्वे काञ्चनी प्रतिमा तव ।
 एककुण्डलकादूर्ध्वं कार्या विघ्नहृतोऽपि च ॥
 आचार्याय व्रती दद्याद्व्रतान्ते प्रतिमाद्वयम् ।
 सकृत्कृते व्रते चास्मिन्कृतकृत्यो व्रती भवेत् ॥
 ततः पुलोमजा देवी श्रुत्वैतद्व्रतमुत्तमम् ।

कृत्वा मनोरथं प्राप्य यथाऽभिवाञ्छितं हृदि ॥ इत्यादि ।

इति मनोरथव्रतम् । अस्यामेव तृतीयायां पार्वतीशयात्रा कार्या ।
 तदुक्तम्—

चैत्रशुक्लतृतीयायां पार्वतीशसमर्चनात् ।

इह सौभाग्यमाप्नोति परत्र च शुभां गतिम् ॥

तथाऽत्रैव चित्रघण्टायात्रा तदुक्तं चित्रघण्टां प्रकृत्य—

चैत्रशुक्लतृतीयायां कार्या यात्रा प्रयत्नतः ।

महामहोत्सवः कार्यो निशि जागरणं तथा ॥

महापूजोपकरणैश्चित्रघण्टां समर्च्य च ।

शृणोति नान्तकस्येह घण्टां महिषकण्ठगाम् ॥

तथा वैशाखशुक्लतृतीयायां त्रिलोचनपूजादि तदुक्तम्—

राधशुक्लतृतीयायां स्नात्वा पैलिप्पिले ह्रदे ।

उपोषणपरो भक्त्या रात्रौ जागरणान्वितः ॥

त्रिलोचनं पूजयित्वा प्रातः स्नात्वा तु तत्र वै ।

पुनर्लिङ्गं समभ्यर्च्य दत्त्वा धर्मघटानपि ॥

साल्मान्सदक्षिणान्देवि पितृनुद्दिश्य हर्षितः ।

विधाय पारणं पश्चाच्छिवभक्तजनैः सह ॥

विसृज्य पार्थिवं देहं तेन पुण्येन नोदितः ।

भवेच्च देवि नियतं गणो मम पुरोगमः ॥

राधो वैशाखः । माद्रकृष्णतृतीयायां विशालाक्षीयात्रा । उक्तं
काशीखण्डे—

माद्रकृष्णतृतीयायामुपोषणपरैर्नृभिः ।

कृत्वा जागरणं रात्रौ विशालाक्षीसमीपतः ॥

प्रातर्मर्ज्याः प्रयत्नेन चतुर्दश कुमारिकाः ।

अलंकृता यथाशक्ति स्रग्म्वरविभूषणैः ॥

विधाय पारणं पश्चात्पुत्रमृत्युसमान्वितः ।

सम्यग्वाराणसीवासफलं लभ्येत कुम्भज ॥

तस्यां तिथौ महायात्रा कार्या क्षेत्रनिवासिभिः ।

उपसर्गप्रशान्त्यर्थं निर्वाणकमलासये ॥

भोक्षलक्ष्मीप्राप्तय इत्यर्थः । आश्विनकृष्णतृतीयायां ललितादेव्या
यात्रा । तदुक्तम्—

इषे कृष्णतृतीयायां ललितां परिपूज्य वै ।

नारी वा पुरुषो वाऽपि लभते वाञ्छितं प्रदम् ॥

इष आश्विने ।

अथ चतुर्थी । सर्वासु कृष्णचतुर्थीषु मध्यमेशकृत्तिवासेशकरुणेश्वर-
यात्रा चैत्रादिमासत्रयकृष्णचतुर्थीषु वा क्रमेण कार्या शिष्टाचारादिति
चतुर्दशलङ्कयात्राप्रक्रमेऽभिधास्यामः । तथा सर्वासु चतुर्थीषु दुष्टि-
यात्रा कार्या । तदुक्तं काशीखण्डे—

कुर्यात्प्रतिचतुर्थीह यात्रां विघ्नेशितुः सदा ।

ब्राह्मणेभ्यस्तदुद्देशाद्देया वै मोदका मुदे ॥

लैङ्गे तु पञ्चविनायकविशेषाणां यात्रोक्ता । यथा—

विनायकान्प्रवक्ष्यामि अस्य क्षेत्रस्य विघ्नदान् ।

हौण्ठं तु प्रथमं नत्वा तथा कोणविनायकम् ॥

देव्या विनायकं चैव गोपेक्षे हस्तिदन्तिकम् ।

विनायकं तथैवान्यं सिंहपानामविश्रुतम् ॥

चतुर्थ्यां देवि द्रष्टव्या एते पञ्च विनायकाः ।

लङ्ककाश्चैव दातव्या एतानुद्दिश्य ब्राह्मणे ॥

एतेनैव क्रमेणेह सिद्धिमाप्नुयन्ते नरः ।

अत्र चतुर्थ्यामित्यविशेषात्सर्वमासशुक्लकृष्णचतुर्थीविषयता काशी-
खण्डे—

ये त्वाभिह प्रतिचतुर्थि समर्चयन्ति

दुष्टे विगाढमतयः कृत्तिनस्त एव ॥

सर्वापदां शिरसि वामपदं निधाय

सम्पन्नजानन गजाननतां लभन्ते ॥

अङ्गारवारयुक्तायां यस्यां कस्यांचिच्छुक्लकृष्णचतुर्थ्यां मोदकप्राधा-
न्येन दुष्टिपूजा कार्या तदुक्तं काशीखण्डे—

प्रथमं दुष्टिराजोऽसि मम दक्षिणतो मनाक् ।

आदुष्टश्च सर्वभक्तेभ्यः सर्वार्थान्संप्रयच्छासि ॥

अङ्गारवासरवतीमिह यैश्चतुर्थी

संप्राप्य मोदकमरैः परिमोदवद्भिः ॥

पूजा व्यधायि विविधा तव गन्धमाल्यै-

स्तानत्र पुत्र विदधामि गणान्गणेश ॥

तथा—अङ्गारकचतुर्थ्यां तु पुरा जज्ञे गणेश्वरः ।

एकभक्तप्रती तत्र संपूज्य गणनायकम् ॥

किंचिद्व्या तमुद्दिश्य न विघ्नेरभिमूयते ।

अङ्गारकचतुर्थ्यामिवाङ्गारककुण्डे स्नात्वाऽङ्गारकेशपूजा कार्या पीडा-
निवृत्तये । तदुक्तमङ्गारककुण्डं प्रकृत्य—

अङ्गारवारयुक्तायां चतुर्थ्यां स्नाति यो नरः ।

व्याधिभिर्नाभिभूयेत न च दुःखी कदाचन ॥

तथा—अङ्गारतीर्थं तत्रैव अङ्गारेश्वरसंनिधौ ।

तत्राङ्गारचतुर्थ्यां तु स्नात्वा निष्पापतामियात् ॥

एतद्वाक्यात्पापामावोऽपि फलम् । लैङ्गेऽप्यङ्गारककुण्डमेवाधि-
कृत्य—

अङ्गारेण यदा योगश्चतुर्थ्यामष्टमीषु वा ।

तीर्थे तस्मिन्नरः स्नात्वा दृष्ट्वा वै मङ्गलेश्वरम् ॥

व्याधिभिश्च विनिर्मुक्तो यत्र तत्राभिजायते ।

ग्रहपीडाभावकामरंतु गङ्गायां स्नात्वाऽङ्गारकेशमर्चयेत् । तदुक्तम्—

अङ्गारकचतुर्थ्यां ये स्नात्वोत्तरवहाम्भसि ।

अभ्यर्च्यङ्गारकेशानं नमस्यन्ति नरोत्तमाः ॥

न तेषां ग्रहपीडा च कदाचित्क्वापि जायते ।

श्रावणमाद्रपदशुक्लचतुर्थ्यां हुण्ठियात्रेति शिष्टाचारः । माघशुक्लच-
तुर्थ्यां मूखप्रेक्षणिकापूजोपवासादि कार्यम् । तदुक्तं लैङ्गे तां प्रकृत्य—

माघमासे चतुर्थ्यां तु तस्मिन्काल उपोषितः ।

अर्चयित्वा तु यो देवि जागरं तत्र कारयेत् ॥

तस्यद्भिर्मकुलं देवि त्रैलोक्ये चातिदुर्लभम् । इति ।

तथैतस्यामेव गणेशपीतये धृतं कार्यं वक्ष्यमाणप्रकारेण तदुक्तं
काशीखण्डे—

माघशुक्लचतुर्थ्यां च नक्तव्रतपरायणाः ।

ये त्वां हुण्ठेऽर्चयिष्यन्ति तेऽर्च्याः स्युरसुरद्वहाम् ॥

विधाय धार्पिकीं यात्रां चतुर्थ्यां प्राप्य तापसीम् ।

शुक्लां शुक्लतिलान्वध्वा प्राप्तीया(प्ये)ल्लङ्कान्वती ॥

तापसीं मार्चाम् ।

कार्या यात्रा प्रयत्नेन क्षेत्रसिद्धिमर्माप्नुमिः ।

तस्यां चतुर्थ्यां त्वत्पीत्यै हुण्ठे सर्वोपसर्गहृत् ॥

तां यात्रां नात्र यः कुर्यान्नेवेद्यं तिललङ्घकैः ।

नैवेद्यं च न कुर्यादित्यन्वयः ॥

उपसर्गसहस्रैस्तु स हन्तव्यो ममाऽऽज्ञया ।

होमं तिलाज्यद्रव्येण यः करिष्यति मक्तितः ॥

तस्यां चतुर्थ्यां मन्त्रज्ञस्तस्य मन्त्रः प्रसेत्स्यति ।

वैदिकोऽवैदिको वाऽपि यो मन्त्रस्ते गजानन ॥

अतस्त्वत्संनिधौ द्रुण्डे सिद्धिं दास्यति वाञ्छिताम् ॥ इति ।

अथ पञ्चमी । तत्र सर्वासु कृष्णपक्षपञ्चमीषु हिरण्यगर्भेश्वरत्नेश्वर-
भोक्षद्वारेश्वरयात्रा चैत्रादिमासत्रयकृष्णपञ्चमीषु वा क्रमेणेति वक्ष्यते ।
श्रावणमासशुक्लपञ्चम्यां कर्कोटवापीसमीपस्थवासुकिकुण्डे स्नात्वा
वासुकिं पूजयेत् । तदुक्तं काशीखण्डे—

यः स्नातो नागपञ्चम्यां कुण्डे वासुकिसंज्ञके ।

न तस्य विपसंसर्गो भवेत्सर्पसमुद्भवः ॥

कर्तव्या नागपञ्चम्यां यात्रा वर्षासु तत्र वै ।

नागाः प्रसन्ना जायन्ते कुले तस्यापि सर्वदा ॥

अस्यामेव कर्कोटवाप्यां यात्रेति शिष्टसमाचारः ।

अथ षष्ठी । सर्वासु कृष्णपष्ठीष्वीशानेशचन्द्रेश्वरस्वर्गद्वारेश्वरयात्रा
चैत्रादिमासत्रयकृष्णपष्ठीषु चेति वक्ष्यते । तथा रविवासरयुक्तायां
यस्यां कस्यांचिच्छष्ठ्यां लोलार्कयात्रा । तदुक्तं काशीखण्डे—

कृतानि यानि पापानि नरैः संवत्सरादपि ।

नश्यन्ति क्षणतस्तानि षष्ठ्यर्के लोलदर्शनात् ॥

लोलो लोलार्को नभिकदेशे नामग्रहणात् । तथा रवियुक्तायामेव
सर्वस्यां षष्ठ्यां सामान्यतो रविवाचा 'रविद्वारे स्वेर्थात्रा षष्ठ्यां वा
रविसंयुजि' इतिवचनात् । तथा माद्रपदशुक्लषष्ठ्यां लोलार्कयात्रेति
शिष्टाचारः । मार्गशीर्षशुक्लषष्ठ्यां यदा रविदारस्तदाऽपि य(त)त्र
यात्रा—

मार्गशीर्षस्य सप्तम्यां षष्ठ्यां वा रविवासरे ।

विधाय वार्षिकीं यात्रां नरः पापात्प्रमुच्यते ॥

इति काशीखण्डवचनात् ।

अथ सप्तमी । तत्र सर्वासु कृष्णसप्तमीषु गोभिक्षेशकेदारेशञ्जलेशयात्रा
चैत्रादित्रयकृष्णसप्तमीषु वा क्रमेणेति वक्ष्यते । तथा रविसप्तम्यां सप्त-
म्यां रविवाचा । तदुक्तम्—

रविवारे रवेयात्रा पष्ठ्यां वा रविसंयुजि ।
तथैव रविसप्तम्यां सर्वविघ्नोपशान्तये ॥

मार्गशीर्षस्य सप्तम्यां रवियुतायां लोलार्कयात्रा । तदुक्तं [तं] प्रकृत्य—
मार्गशीर्षस्य सप्तम्यां पष्ठ्यां वा रविवासरे ।
विधाय वार्षिकीं यात्रां नरः पापात्प्रमुच्यते ॥

माघशुक्लसप्तम्यां च तत्र यात्रा । तदुक्तम्—
लोलार्के रथसप्तम्यां स्नात्वा गङ्गासिसंगमे ।
सप्तजन्मकृतैः पापैर्मुक्तो भवति तत्क्षणात् ॥

अस्यामेव यदा रविवारस्तदा साम्बादित्ययात्रा कार्या । तदुक्तम्—
शुक्लायां द्विजसप्तम्यां माघे मासि रवेर्दिने ।
महापर्व समाख्यातं रविपर्वसमं शुभम् ॥
महारोगात्प्रमुच्येत तत्र स्नात्वाऽरुणोदये ।
साम्बादित्यं प्रपूज्यापि धर्ममक्षयमाप्नुयात् ॥
संनिहत्यां कुरुक्षेत्रे यत्पुण्यं राहुदर्शने ।
तत्पुण्यं रविसप्तम्यां माघे काश्यां न संशयः ॥

प्रकरणात्काश्यां साम्बकुण्डे । साम्बकुण्डं सूर्यकुण्डमिति प्रसिद्धम् ।
तथा पूर्वोक्तायामेव सप्तम्यां रविविशिष्टायां विशिष्टेति कर्तव्यताकामा-
दिकेशवयात्रां कुर्यात् । तदुक्तम्—

अगस्तेरथ सप्तम्यां रविवारो यदाऽऽप्यते ।
तदा पादोदके तीर्थ आदिकेशवसंनिधी ॥
स्नात्वापसि नरो मौनी केशवादित्यपूजनात् ।
सप्तजन्मकृतात्पापान्मुक्तो भवति तत्क्षणात् ॥
यद्यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ॥
तन्मे रोगं च शोकं च माकरी हन्तु सप्तमी ।
एतज्जन्मकृतं पापं यच्च जन्मान्तरार्जितम् ॥
मनोवाक्कायजं यच्च ज्ञाताज्ञातं च यत्पुनः ।
इति सप्तविधं पापं स्नानान्मे सप्तसप्तिके ॥
सर्वव्याधिसमायुक्तं हर माकरि सप्तमि ।
एतन्मन्त्रत्रयं जप्त्वा स्नात्वा पादोदके नरः ॥
केशवादित्यमालोक्य क्षणान्निष्कलपो भवेत् ।

मौनीति स्नात्वा मौनिनैव केशवादित्यः पूजनीयो नान्तरा वदेदित्यर्थः । पादोदके स्नानमुक्तं तस्यैवेतिकर्तव्यतामाह यद्यदित्यादिना न तु पूजा । पूजानन्तरमिदं स्नानान्तरं विधीयते वाक्यभेदप्रसङ्गाददृष्टान्तरकल्पनापत्तेश्च ।

अथाष्टमी । तत्र सर्वाणि कृष्णाष्टमीषु चैत्रादित्रयकृष्णाष्टमीषु वा वृषभध्वजेशधर्मेशलाङ्गलीशयात्रेति वक्ष्यते । तथा सर्वास्वष्टमीषु भैरवायात्रा कार्या । तदुक्तम्—

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां रविभूमिजवासरे ।

यात्रां च भैरवीं कृत्वा नरः पापैः प्रमुच्यते ॥

तथा—कालराजं न यः काश्यां प्रतिभूताष्टमीकुजम् ।

भजेत्तस्य क्षयेत्पुण्यं कृष्णपक्षे यथा शशी ॥

न भजेदित्यन्वयः । तथा सर्वाष्टमीषु दुर्गायात्रा कार्या । तदुक्तम्—

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां सौमवारे विशेषतः ।

संपूज्या सततं काश्यां दुर्गां दुर्गातिनाशिनी ॥

नवम्यामथ वाऽष्टम्यां चण्डीयात्रा शुभावहा ॥ इति च ।

सर्वाष्टमीष्वीशानेशयात्राऽपि कार्या ।

अष्टम्यां च चतुर्दश्यामीशानेशं यजन्ति ये ॥

त एव रुद्रा विशेषा इहामुत्राप्यसंशयम् ।

तथा—सर्वाष्टमीषु चन्द्रेश्वरसमीपस्था पिङ्गला पूज्या । तदुक्तम्—

ये तु प्रत्यष्टमि जनास्तथा प्रतिचतुर्दशि ।

सिद्धयोगीश्वरीपीठे पूजयिष्यन्ति भावतः ॥

अष्टष्टरूपां सुमगां पिङ्गलां सर्वासिद्धिदाम् ।

धूपनैवेद्यदीपाद्यैस्तेषामाविर्भावयति ॥

प्रत्यक्षी भाविष्यतीत्यर्थः । सिद्धयोगीश्वरीपीठं चन्द्रेश्वरप्रदेशः । असिसंगमस्था स्वप्नेश्वर्यपि सर्वाष्टमीषु पूज्या । तदुक्तं तां प्रस्तुत्य—

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां नवम्यां निशि वा दिवा ।

प्रयत्नतः समर्च्या सा काश्यां ज्ञानार्थिभिर्नरैः ॥

त्रिलोचनयात्राऽपि सर्वाष्टमीषु कार्या । तदुक्तम्—

प्रतिमासं सदाऽष्टम्यां चतुर्दश्यां च भाभिनि ।

आयान्ति सर्वतीर्थानि द्रष्टुं देवं त्रिविष्टपम् ॥

त्रिविष्टपस्त्रिलोचनः । तस्मात्तत्र पूजादि कार्यमिति भावः । मत्स्यो-
दर्यामपि सर्वाष्टमीषु यात्रा । तदुक्तम्—

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां तीर्थानि सह सागरैः ।

पष्टिकोटिसहस्राणि मत्स्योदर्यां विशन्ति हि ॥

उक्त एव भावः । तथाऽष्टम्यामुपोष्य ज्ञानवापीयात्रा कार्या । तदु-
क्तम्—

अष्टम्यां च चतुर्दश्यामुपवासी नरोत्तमः ।

प्रातः स्नात्वाऽथ पीत्वाऽम्मस्त्वन्तर्लिङ्गमयो भवेत् ॥

इदं प्रक्रमाज्ज्ञानवापीविषयम् । यदा तु भौमवासरयुक्ताऽष्टमी तदा
गङ्गास्थे भैरवतीर्थे स्नात्वा तत्समीपस्थं भैरवं पूजयेत्—

तदुक्तं तदेव प्रकृत्य—

भौमाष्टम्यां तत्र नरः स्नात्वा संतर्पयेत्पितृन् ।

दृष्ट्वा च भैरवं कालं कालं कालं च संजयेत् ॥

कालमिति भैरवविशेषणं तेन कालभैरवं दृष्ट्वेत्यर्थः । अङ्गाराष्टम्याम-
ङ्गारकुण्डे स्नात्वा मङ्गलेशो द्रष्टव्यः ।

अत्र लेङ्गं वाक्यं चतुर्थीप्रकरण उक्तम् । यदा तु पस्यां कस्यां-
चित्कृष्णाष्टम्यां गुरुपुण्यव्यतीपाता भवन्ति तदा ज्ञानवाण्यां श्राद्धमति-
शस्तम् । तदुक्तं तामेव प्रस्तुत्य—

गुरुपुण्यासिताष्टम्यां व्यतीपातो यदा भवेत् ।

तदाऽत्र श्राद्धकरणाद्व्याकोटिगुणं भवेत् ॥

चैत्रशुक्लाष्टम्यां मथानीयात्रा । तदुक्तम्—

चैत्राष्टम्यां महायात्रां भवान्याः कारयेत्सुधीः ।

अष्टाधिकाः प्रकर्तव्याः शतकृत्वः प्रदक्षिणाः ॥

प्रदक्षिणीकृताऽनेन सप्तद्वीपवती मही ।

अस्यामेवाष्टम्यां मध्यमेश्वरयात्रा । तदुक्तं तमेव प्रकृत्य—

तत्र जागरणं कृत्वाऽशोकाष्टम्यां मधौ नरः ।

न जातु शोकं लभते सदाऽऽनन्दमयो भवेत् ॥

मधौ चैत्रेऽशोकाष्टम्यां शुवलाष्टम्याम् । ज्येष्ठसिताष्टम्यां सौम्यायाय
श्रीभिर्ज्येष्ठागौरीयात्रा कार्या । तदुक्तम्—

ज्येष्ठे मासि सिताष्टम्यां तत्र कार्यो महोत्सवः ।

तत्र जागरणं कार्यं सर्वसंपत्समुद्भवे ॥

ज्येष्ठां गौरी नमस्कृत्य ज्येष्ठवापीपरिप्लुता ।

सोमाग्न्यमाजन भूयाद्योषा सौमाग्न्यमागपि ।

आदौ परिप्लुता सती पश्चान्नमस्कृत्येत्यन्वयः । ज्येष्ठा गौरी ज्येष्ठे-
श्वरसमीपे । माद्रपदकृष्णाष्टम्या गङ्गातीरस्थमहालक्ष्मीयात्रा । तदुक्तं
तामेव प्रस्तुत्य—

नमस्य बहलाष्टम्यां कृत्वा जागरणं निशि ।

समर्च्य च महालक्ष्मीं व्रती व्रतफलं लभेत् ॥

नमस्यो माद्रपदः । व्रती, उपवासवान् । माद्रस्यैव शुक्लाष्टम्यां
सूर्यकुण्डसमीपस्थमहालक्ष्मीयात्रा तदुक्तं तां प्रकृत्य—

महालक्ष्म्यष्टमीं प्राप्य तत्र यात्रा कृता नृणाम् ।

सपूजितेह विधिवत्पद्मा सन्न न मुञ्चति ॥

महालक्ष्म्यष्टमीं माद्रशुक्लाष्टमीम् । महालक्ष्मीव्रतवन्तस्त्वेतद्वारम्या-
ग्निमाष्टमीपर्यन्तं षोडशदिनानि यात्रा कुर्वन्तीति संप्रदायः । आश्विन-
शुक्लाष्टम्यामुपवासी मवानीपूजापूर्वकं तत्र जागरणं कृत्वा प्रातरपि
मवानी पूजयेत् ।

तदुक्तं तामेव प्रकृत्य—

कुर्याज्जागरणं रात्रौ महाष्टम्यां व्रती नरः ।

प्रातर्मवानीमभ्यर्च्य प्राप्नुयाद्वाडिष्ठितं फलम् ॥

महाष्टम्यामाश्विनशुक्लायाम् । व्रती, उपवासवान् । अत्रैव महामु-
ण्डाख्यचण्डीयात्रा । तदुक्तं तां प्रकृत्य—

तस्या यात्रा तु यः कुर्यान्महाष्टम्यां नरोत्तमः ।

यशस्वी पुत्रपौत्रादयो लक्ष्मीवाश्चापि जायते ॥

अस्यामेव वृषभध्वजदक्षिणस्थच्छागेश्वरीयात्रा । तदुक्तं तामेव
प्रकृत्य—

तस्या देव्याः प्रसादेन काशीवासः प्रलभ्यते ।

अतश्छागेश्वरीं देवीं महाष्टम्या प्रपूजयेत् ॥

कार्तिकसिताष्टम्यां धर्मेश्वरयात्रा । तदुक्तम्—

ये कार्तिके मासि सिताष्टमीतिथौ

यात्रां करिष्यन्ति नरा उपोषिताः ॥

रात्रौ च ये जागरणं महोत्सवै-

र्धमेश्वरे ते न पुनर्मवा मुषि ॥

मार्गासिताष्टमी कालाष्टमीति प्रसिद्धा तस्यां कालभैरवपूजोपवा-
सादि कार्यम् । तदुक्तम्—

मार्गशीर्षासिताष्टम्यां कालभैरवसंनिधौ ।

उपोष्य जागरं कुर्वन्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

तथा—कृत्वा च विविधां पूजां महासंमारविस्तरैः ।

नरो मार्गासिताष्टम्यां वार्षिकं विघ्नमुत्सृजेत् ॥

अत्र कार्तिक्यनन्तराष्टमी मार्गकृष्णाष्टमी ग्राह्या गौणचान्द्रमानेन
न तु मुख्यचान्द्रमानेन । अत्र च शिवरहस्ये सायं भैरवप्रादुर्भावस्यो-
क्तत्वात्तद्यापि न्यां पूजोपवासादि कार्यम् ।

अथ नवमी । सर्वासु कृष्णनवमीषु चैत्रादिमासत्रयकृष्णनवमीषु वा
क्रमेणोपशान्तशिवर्षीरेश्वरवृद्धकालेश्वराणां यात्रा । तथा सर्वनवमीषु
चण्डीयात्रा कार्या 'नवम्यामथ वाऽष्टम्यां चण्डीयात्रा शुभावहा'
इति वचनात् । तथा कुलस्तम्भपूजाऽपि सर्वनवमीषु कार्या । तदुक्तम्—
नवम्यां पञ्चदश्यां च कुलस्तम्भं समर्चयेत् ।

दुःख रुद्रपिशाचत्वे न भवेत्तस्य पूजनात् ।

सर्वनवमीषुपोष्य जागरणपूजादि कृत्वा प्रातर्ध्यासेश्वरदर्शनं कार्यम् ।
तदुक्तं सनत्कुमारसंहितायाम्—

दृष्ट्वा व्यासपुरीमेतां नवम्यां चापि पर्वणि ।

उपवासीह जागर्ति ध्यासमाराध्यं संनिधौ ॥

प्रातर्ध्यासेश्वरं दृष्ट्वा मुच्यते सर्वपातकैः ।

अत्रैवासिसंगमस्था स्वप्नेश्वरी पूज्या । वचनं त्वष्टमीप्रकरणे
वर्णितम् ।

अथ दशमी । तत्र सर्वासु कृष्णदशमीषु ज्येष्ठेशकाभेशवृषेशानां
यात्रा चैत्रादिमासत्रयकृष्णदशमीषु वा । तथा ज्येष्ठशुक्लदशम्या वक्ष्य-
माणविधिना दशाश्वमेधे गङ्गा संपूज्य स्तोत्रपाठः कार्यः । तदुक्तं
मविष्णुपुराणे—

ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां हस्तसंयुते ।

गङ्गातीरे तु पुरुषो नारी वा मक्तिभावतः ॥

निशायां जागरं कृत्वा गङ्गादशविधैस्तथा ।

वृशमीजागरं कृत्वेत्यर्थः ।

पुष्पैर्गन्धैश्च नैवेद्यैः फलैश्च दशसंख्यया ।
 तथैव दीपैस्ताम्बूलैः पूजयेच्छूद्रयाऽन्वितः ॥
 स्नात्वा भक्त्या तु जाह्नवां दशकृत्वो विधानतः ।
 दशप्रसृतिकृष्णांश्च तिलान्सर्पिश्च वै जले ॥
 सक्तुपिण्डान्गुडपिण्डान्दद्याच्च दशसंख्यया ।
 ततो गङ्गातटे रम्ये हेम्ना रौप्येण वा तथा ॥
 गङ्गायाः प्रतिमां कृत्वा वक्ष्यमाणस्वरूपिणीम् ।
 पद्मस्वस्तिकचिह्नस्य पूर्णकुम्भस्य चोपरि ॥
 संस्थाप्य पूजयेद्देवीं तद्वलाभे मृदाऽपि वा ।
 अथ तत्राप्यशक्तश्चेल्लिखेत्पिष्टेन वै मुवि ॥
 चतुर्भुजां त्रिनेत्रा च सर्वावयवशोभिताम् ।
 रत्नकुम्भासिताम्भोजवरदाभयसत्कराम् ॥
 सितवस्त्रपरीधाना मुक्तामणिविभूषिताम् ।
 एवं ध्यायेत्सुसौम्यां च चन्द्रायुतसमप्रभाम् ॥
 चामरैर्वीज्यमाना च श्वेतच्छत्रोपशोभिताम् ।
 सुप्रसन्नां च वरदां करुणार्द्रनिरन्तराम् ॥
 सुधाप्लावितमूषुष्ठा दिव्यगन्धानुलेपनाम् ।
 त्रैलोक्यनमिता गङ्गा सर्वदेवैरधिष्ठिताम् ॥
 दिव्यरत्नपरीता च दिव्यमाल्यविभूषणाम् ।
 ध्यात्वा जले यथा प्रोक्तं तथाऽर्चायां च पूजयेत् ॥

अर्चायां प्रतिमायाम् ।

वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण कुर्यात्पूजामशेषतः ।
 पञ्चामृतेन च स्नानमर्चायां तु विशिष्यते ॥
 प्रतिमाग्रे स्थण्डिले तु गोमयेनोपलेपयेत् ।
 नारायणं महेशं च ब्रह्माणं मास्करं तथा ॥
 मगीरथं च नृपतिं हिमवन्तं नगेश्वरम् ।
 गन्धपुष्पादिभिः सम्यग्यथाशक्ति प्रपूजयेत् ॥
 दश प्रस्थांस्तिलान्दद्याद्दशविभ्रेभ्य एव च ।
 दश प्रस्थान्यवान्दद्याद्दशसंख्यगवीस्तथा ॥

प्रस्थः षोडश पलानि ।

मत्स्यकच्छपमण्डकमकरादिजलेचरान् ।
 कारयित्वा यथाशक्ति सुवर्णरजतेन वा ॥

तदलामे पिष्टमयानभ्यर्च्य कुसुमादिभिः ।
 गङ्गायां प्रक्षिपेदाज्यं दीपांश्चैव प्रवाहिषु ॥
 रथयात्रां दिने तस्मिन्विमवे सति कारयेत् ।
 तथाऽऽरूढप्रतिकृतेर्गङ्गायास्तूत्तरामुखम् ॥
 भ्रमन्त्या दुर्लभं लोके दर्शनं पापकर्मणाम् ।
 एवं कृत्वा विधानेन वित्तशाठ्यविवर्जितः ॥
 दशपापैर्धक्ष्यमाणैः सद्य एव विमुच्यते ।
 पुष्पाद्यैः पूजयेद्गङ्गां मन्त्रेणानेन मक्तितः ॥

‘ ॐ नमः शिवायै नारायण्यै दशहरायै गङ्गायै नमो नमः ’
 इति मन्त्रेण यो मर्त्यो दिने तस्मिन्दिवानिशम् ।
 जपेत्पञ्चसहस्राणि दशधर्मफलं लभेत् ॥
 उद्धरेद्दश पूषांश्च कुलं चैवं भवार्णवात् ।
 वक्ष्यमाणमिदं स्तोत्रं विधिना प्रतिगृह्य च ॥
 गङ्गायै तद्विने जप्यं तापूजायां प्रथर्तते ।

अत्र चतुर्भुजामित्यादिमाल्यविभूषणामित्यन्तं ध्यानं पठित्वा ‘ ॐ
 नमो भगवत्यै ऐं हिलि हिलि मिलि मिलि गङ्गे मां पावय पावय
 स्वाहा ’ इत्यागमोक्तमन्त्रेण पञ्च पुष्पाञ्जलीगङ्गायै दत्त्वा—

दशाङ्गं गुगुलुं धूपं सुगन्धं च मनोहरम् ।
 गृहाण मङ्गलं दीपं घृतवर्तिसमान्वितम् ॥
 रुद्ररूपे नमस्तेऽस्तु गृहाण वरदा भव ।
 परदारपरद्रव्यपरद्रोहपराङ्मुखः ॥
 गङ्गा वृते कदाऽऽगत्य मामयं पाषाणिष्यति ।

इति पठित्वाऽनन्तरं गङ्गाजले स्थित्वा स्तोत्रं जपेत् ।
 ॐ नमः शिवायै गङ्गायै वरदायै नमो नमः ।
 नमस्ते विष्णुरूपिण्यै ब्रह्ममूर्त्यै नमोऽस्तु ते ॥
 नमस्ते रुद्ररूपिण्यै शांकर्यै ते नमो नमः ।
 सर्वदेवस्वरूपिण्यै नमो भेषजमूर्तये ॥
 सर्वस्य सर्वव्याधीनां भिषकुश्रेष्ठ्यै नमो नमः ।
 स्थासुजङ्गमसंभूताविषहन्त्र्यै नमो नमः ॥
 संसारविषनाशिन्यै जीवनायै नमोऽस्तु ते ।
 तापत्रितपसंहर्त्र्यै प्राणेश्यै ते नमो नमः ॥

शान्तिसंतानकारिण्यै नमस्ते शुद्धमूर्तये ।
 सर्वसंसिद्धिकारिण्यै नमः पापारिमूर्तये ॥
 भुक्तिमुक्तिप्रदायिन्यै भद्रदायै नमोऽस्तु ते ।
 भोगोपभोगदायिन्यै भोगवत्यै नमो नमः ॥
 मन्दाकिन्यै नमस्तेऽस्तु स्वर्गदायै नमो नमः ।
 नमस्त्रैलोक्यभूपायै त्रिपथायै नमोऽस्तु ते ॥
 नमस्त्रिशुकुसंस्थायै क्षमावत्यै नमो नमः ।
 त्रिहुताशनसंस्थायै तेजोवत्यै नमो नमः ॥
 नन्दायै लिङ्गधारिण्यै नारायण्यै नमो नमः ।
 नमस्ते विश्वमित्रायै रेवत्यै ते नमो नमः ॥
 बृहत्यै ते नमस्तेऽस्तु लोकधाड्यै नमोऽस्तु ते ।
 नमस्ते विश्वमुख्यायै नन्दिन्यै ते नमो नमः ॥
 पृथ्व्यै शिवाभुतायै च सुवृषायै नमो नमः ।
 परापरशताढ्यायै तारायै च नमोऽस्तु ते ॥
 पाशजालनिकृन्तिन्या अमित्रायै नमो नमः ।
 शान्तायै च वरिष्ठायै वरदायै नमो नमः ॥
 उन्नायै सुखजग्ध्वै च संजीविन्यै नमो नमः ।
 ब्रह्मिष्ठायै ब्रह्मदायै दुरितघ्न्यै नमोऽस्तु ते ॥
 प्रणतार्तिप्रमञ्जिन्यै जगन्मात्रे नमो नमः ।
 सर्वापत्प्रतिपक्षायै मङ्गलायै नमो नमः ॥
 शरणागतदीनार्तपरिव्राणपरायणे ।
 सर्वस्वार्तिहरे देवि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥
 निर्लेपायै दुर्गहन्त्र्यै दक्षायै ते नमो नमः ।
 परापरपरे तुभ्यं नमस्ते मोक्षदे सदा ॥
 गङ्गे ममाग्रतो भूया गङ्गे मे देवि पृष्ठतः ।
 गङ्गे मे पार्श्वयोरेधि त्वयि गङ्गेऽस्तु मे स्थितिः ॥
 आदौ त्वमन्ते मध्ये च सर्वं त्वं गा गते शिषे ।
 त्वमेव मूलप्रकृतिस्त्वं हि नारायणः परः ॥
 गङ्गे त्वं परमात्मा च शिवस्तुभ्यं नमः शिवे ।
 य इदं पठते स्तोत्रं भक्त्या नित्यं नरोऽपि यः ॥
 शृणोति श्रद्धया युक्तः कायवाक्चित्तसंभवेः ।
 दशधा संस्थितैर्दोषैः सर्वैरेव प्रमुच्यते ॥

रोगस्थो मुच्यते रोगादापद्भ्यश्च प्रमुच्यते ।
 द्विपञ्चशो बन्धनाद्यैश्च मयेभ्यश्च [विमुच्यते] ॥
 सर्वान्कामानवाप्नोति प्रेत्य ब्रह्मणि लीयते ।
 इमं स्तवं गृहे यस्तु लेखयित्वा विनिक्षिपेत् ॥
 नाग्निचौरमयं तत्र पापेभ्योऽपि मयं न हि ।
 ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता ॥
 संहरेद्विविधं पापं बुधवारेण संयुता ।
 तस्माद्दशम्यामेतच्च स्तोत्रं गङ्गाजले स्थितः ॥
 यः पठेद्दशकृत्वस्तु वरिष्ठो वाऽपि चाक्षमः ।
 सोऽपि तत्फलमाप्नोति गङ्गां संपूज्य यत्नतः ॥
 पूर्वोक्तेन विधानेन यत्फलं संप्रकीर्तितम् ।
 यथा गौरी तथा गङ्गा तस्माद्गौर्यास्तु पूजने ॥
 विधिर्वो विहितः सम्यक्सोऽपि गङ्गाप्रपूजने ।
 यथा शिवस्तथा विष्णुर्यथा विष्णुस्तथा ह्युमा ॥
 उमा यथा तथा गङ्गा चतुरूपं न भिद्यते ।
 विष्णुरुद्रान्तरं यच्च श्रीगौर्योन्तरं तथा ॥
 गङ्गागौर्यन्तरं यच्च यो ब्रूते मूढधीस्तु सः ।
 रौरवादिषु घोरेषु नरकेषु पतत्यधः ॥

दश पापान्पाह—

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
 परदारोपसेवा च कापिकं त्रिविधं स्मृतम् ॥
 पारुष्यमनृतं चैवं पैशुन्यं चापि सर्वशः ।
 असंबन्धप्रलापश्च वाङ्मथं स्याच्चतुर्विधम् ॥
 परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ।
 वितथामिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं स्मृतम् ॥
 एतानि दश पापानि हर त्वं मम जाह्नवि ।
 दशपापहरा यस्मात्तस्माद्दशहरा स्मृता ॥
 एतैर्दशविधैः पापैः कोटिजन्मसमुद्भवैः ।
 मुच्यते नात्र संदेहो ब्रह्मणो वचनं यथा ॥
 दशत्रिंशच्छतान्सर्वान्पितृनथ पितामहान् ।
 उद्धरत्येव संसारान्मन्त्रेणानेन पूजिता ॥

ॐ नमो मगवत्यै दशपापहरायै गङ्गायै नारायण्यै रेवत्यै शिवायै
दक्षायै अमृतायै विश्वमुख्यायै नन्दिन्यै ते नमो नमः । अनेन मन्त्रेण
जलेन तर्पयेदिति शिष्टाः ।

ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः ।

गरानन्दे व्यतीपाते कन्याचन्द्रे वृषे रवौ ॥

दशयोगे नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

गरारयं करणम् । दशयोगसत्त्वेऽधिकं फलम् । कतिपययोगेष्वपि
पूर्वोक्तं सर्वं कार्यमेव ।

सितमकरनिपण्णां शुभ्रवर्णां त्रिनेत्रां

करधृतकलशोद्यत्सोत्पलामीत्यमीष्टाम् ॥

विधिहरिहररूपां सेन्दुकोटीरजूटां

कलितसितदुकूलां जाह्नवीं तां नमामि ॥

इति भविष्योक्तं गङ्गास्तोत्रम् । इदं पूजास्तोत्रपाठादि ज्येष्ठशुक्ल-
शम्यां कार्यमिति काशीखण्ड उक्तम् । तत्र यद्यपि बहु भविष्यसमान-
मेवास्ति तथाऽपि पाठभेदाहुल्यात्कतिपयवचनानां बाधिकात्वास्यै
पुनर्लिख्यते । प्रयोगादि तु वक्ष्यते—

ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां हस्तसंपुते ।

गङ्गातीरे तु पुरुषो नारी वा भक्तिभावतः ॥

निशापां जागरं कुर्याद्गङ्गां दशविधैर्हरैः ।

पुष्पैः सुगन्धैर्नैवेद्यैः फलेर्दशदशोन्मितैः ॥

प्रदीपैर्दशभिर्धूपैर्दशाङ्गैर्गरुडध्वज ।

पूजयेच्छ्रद्धया धीमान्दशकृत्वो विधानतः ॥

साज्यांस्तिलान्क्षियेत्तोये गङ्गायाः प्रकृतीर्दश ।

गुडसक्तुमयान्पिण्डान्दद्याच्च दश मन्त्रतः ॥

नमः शिवायै प्रथमं नारायण्यै पदं ततः ।

दशहरायै पदमिति गङ्गायै मन्त्र एष धे ॥

स्वाहान्तः प्रणवादिश्च भवेद्दिशाक्षरो मनुः ।

पूजा दानं जपो होमोऽनेनैव मनुना स्मृतः ॥

हेप्ता रूपेण वा शक्त्या गङ्गामूर्तिं विधाय च ।

यस्माच्छादितवक्त्रस्य पूर्णकुम्भस्य चोपरि ॥

प्रतिष्ठाप्यार्चयेद्देवीं पञ्चामृतविशोधिताम् ॥

ध्यानमाह सार्धश्लोकत्रयेण—

चतुर्भुजां त्रिनेत्रां च नदीनदनिपेविताम् ।
 लाघण्यामृतनिष्पन्दसंशीलद्वात्रयष्टिकाम् ॥
 पूर्णकुम्भासिताम्भोजवरदाभयसत्कराम् ।
 ततो ध्यायेत्सुसौम्यां च चन्द्रायुतसमप्रभाम् ॥
 चामरैर्वीज्यमानां च श्वेतच्छत्रोपशोमिताम् ।
 सुधाप्लावितमूपृष्ठां दिव्यगन्धानुलेपनाम् ॥
 त्रैलोक्यपूजितपदां देवर्षिभिरमिष्टताम् ।
 ध्यात्वा समर्च्य मन्त्रेण धूपदीपोपहारतः ॥
 मां च त्वां च विधिं ब्रह्मं हिमवन्तं भगीरथम् ।
 प्रतिमाग्रे समभ्यर्च्य चन्दनाक्षतनिर्मितान् ॥

मां शिवं त्वां विष्णुं विधिं ब्रह्माणं ब्रह्मं सूर्यम् ।

दशमस्थतिलान्दद्याद्दशविधैश्च आदरात् ।
 पलं च कुडवमस्थआढका द्रोण एव च ॥
 धान्यमानेन बोद्धव्याः क्रमशोऽभी चतुर्गुणाः ।
 मत्स्यं कच्छं च मण्डूकमकरादिजलेचरान् ॥
 हंसकारण्डवचकचक्रटिडिमसारसान् ।
 पथाशक्तिं स्वर्णरूप्यताम्रपिष्टविनिर्मितान् ॥
 अभ्यर्च्य गन्धकुसुमैर्मङ्गलार्पां प्रक्षिपेद्द्वती ।

शुवर्णादिचतुष्टयस्य शक्त्या विकल्पः ।

एवं कृत्वा विधानेन वित्तशाठ्यविवर्जितः ।
 उपवासी वक्ष्यमाणैर्दशपापैः प्रमुच्यते ॥

दशपापप्रतिपादकमदत्तानामुपादानमित्यादिश्लोकत्रयं पूर्ववत् ।

एतैर्दशविधैः पापैर्दशजन्मसमुद्भवैः ।
 मुच्यते नात्र संदेहः सत्यं सत्यं गदाधर ॥
 उद्धरेन्नरकाद्योराद्दश पूर्वान्दशापरान् ।
 वक्ष्यमाणमिदं स्तोत्रं गङ्गाग्रे सर्वदा जपेत् ॥

‘ ॐ नमः शिवायै ’ इत्यादि ‘ नमः शिवे ’ इत्यन्तं पूर्ववत् ।

य इदं पठते स्तोत्रं शृणुयाच्छ्रुयाऽपि यः ।
 दशधा मुच्यते पापैः कायवाक्चित्तसंभवैः ॥

रोगस्थो मुच्यते रोगाद्विपद्भ्यश्च विपद्युतः ।
 मुच्यते बन्धनाद्बन्धो भीतो भीतेः प्रमुच्यते ॥
 सर्वान्कामानवाप्नोति प्रेत्य च त्रिदिवं व्रजेत् ।
 दिव्यं विमानमारुह्य दिव्यस्त्रीपरिवीजितम् ॥
 गृहेऽपि लिखितं यस्य सदा तिष्ठति धारितम् ।
 नाम्निचोरमयं तस्य न सर्पादिमयं क्वचित् ॥

ज्येष्ठे मासीत्यादि गङ्गाप्रपूजन इत्यन्तं पद्यचतुष्कं प्राग्वत् ।

यथाऽहं त्वं तथा विष्णो यथा त्वं तु तथा ह्युमा ।

उमा यथेत्यादि मूढधीस्तु स इत्यन्तं पूर्ववदिति । अत्र यद्यपि दश-
 मीमात्रं प्रक्रम्येदमुक्तं तथाऽपि काशीखण्ड एव द्विपञ्चाशोऽध्याये ज्येष्ठ-
 शुक्लप्रतिपदो दशम्यवधि दशाश्वमेधे स्नानाद्युक्तम्—

ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे प्राप्य प्रतिपदं तिथिम् ।
 दशाश्वमेधिके स्नात्वा मुच्यते जन्मपातकैः ॥
 ज्येष्ठशुक्लद्वितीयायां स्नात्वा रुद्रसरोवरे ।
 जन्मद्वयकृत् पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
 एवं सर्वासु तिथिषु क्रमस्रायी नरोत्तमः ।
 आद्यकृपक्षवशमि प्रतिजन्माद्यवृत्सृजेत् ॥
 तिथिं दशहरां प्राप्य दशजन्माद्यहारिणीम् ।
 दशाश्वमेधिके स्नातो यामी पश्येन्न यातनाम् ॥
 लिङ्गं दशाश्वमेधेशं दृष्ट्वा दशहरातिथौ ।
 दशजन्मार्जितेः पापैस्त्यज्यते नात्र संशयः ॥
 स्नातो दशहरायां यः पूजयेद्विद्वन्मुत्तमम् ।
 भक्त्या दशाश्वमेधेशं न त गर्भदशा स्पृशेत् ॥
 ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे स्नात्वा रुद्रसरे नरः ।
 कुर्वन्वै वार्षिकीं यात्रां न विघ्नैरभिमूयते ॥
 दशाश्वमेधावमृधे यत्फलं सम्यगाप्यते ।
 दशाश्वमेधे तस्मै स्नात्वा दशहरातिथौ ॥
 स्वर्धुन्याः पश्चिमे तीरे नत्वा दशहरेश्वरम् ।
 न दुर्दशामवाप्नोति पुमान्पुण्यतमः क्वचित् ॥ इति ।

अत्र द्वित्रादिजन्मीयपापनाशः काश्युत्पन्नविषय इति प्रपञ्चितं प्रवेशप्रस्तावे । अत्रापि यद्यपि प्रतिपदादि स्नानमेवोक्तं तथाऽपि प्रतिपदादिदशम्यन्तमुत्तरोत्तरदिनवृद्धिसंरयया स्तोत्रपाठः कार्यः । पूजादि चोपवासव्यतिरिक्तं यथाशक्ति प्रत्यहं कार्यमिति शिष्टाचारः । तथा चैवं प्रयोगः—तिथ्यन्तं स्मृत्वाऽद्य प्रतिपद्येकजन्मार्जितदशविधपापनाशार्थं स्नानमहं करिष्ये । एवमेकवारं स्तोत्रपाठमहं करिष्ये इति । एवं द्वितीयायां जन्मद्वयार्जितदशविधपापनाशार्थमित्यादि द्विवारं स्तोत्रपाठमित्यादि च ,यावद्दशभिः श्रेयम् । दशम्यां तु दशजन्मीयदशविधपापक्षयार्थमित्यादि । इदं च यद्यपि पुराणद्वयेऽपि गङ्गातीरमात्र उक्तं तथाऽपि काश्यां प्रतिपदादिदशम्यन्तदशाश्वमेधस्नानप्रतिपादकप्रदर्शितवचनानुरोधेन दशाश्वमेधावच्छिन्ने तीरे कार्यम् । अन्यक्षेत्रे तु गङ्गातीरमात्रे । यत्र तु गङ्गाया अप्यसंनिधिस्तत्रापि तीर्थान्तरे जलाशयान्तरे वा यथासंभवं कार्यम् ।

दशम्यां शुक्लपक्षे तु ज्येष्ठे मासे कुजेऽहनि ।

अवतीर्णा यतः स्वर्गान्द्वस्तर्क्षे च सरिद्धरा ॥ १

हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृता ।

तस्मात्स्नानं प्रकुर्वीत दानं चैव विशेषतः ॥

इति धराहपुराणेऽविशेषश्रवणात् । अत्र कुजयोग उक्तः स्कान्दमविष्ययोस्तु बुधयोगः । एवं विरोधे कस्मिंश्चित्कल्पे मौमयुक्तदशम्यां कस्मिंश्चिच्च बुधयुक्तदशम्यां गङ्गाऽवतीर्णेति कल्पमेदाश्रयणेन परिहारः । तथा स्कान्दे—

ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी संवत्सरमुसी स्मृता ।

तस्यां दानं प्रकुर्वीत स्नानं चैव विशेषतः ॥

यां कांचित्संरितं प्राप्य दद्याद्धर्तिलोदकम् ।

मुच्यते दशभिः पापैः स महापातकोपमैः ॥ इति ।

ब्रह्मपुराणेऽपि—

ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता ।

हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृता ॥

तथा—ज्येष्ठशुक्लदशम्यां च मवेद्भौमदिनं यदि ।

ज्ञेया हस्तर्क्षसंयुक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥

तस्मादन्यत्रापि पूजादि कार्यम् । अत्रोपवासः काशीखण्डोक्तो दशम्यां कार्यः । जागरणमपि तस्यामेव । कश्चित्तु नवम्यां जागरणमित्याह । तदु(दयु)क्तम् । पूजोपवासयोर्जागरस्य च मित्रकालताप्रसङ्गात् । उपवासोऽपि नवम्यामेवास्त्विति चेत् । न । एवं कृत्वा विधानेनेत्यनन्तरम् ‘उपवासी वक्ष्यमाणैर्दशपापैः प्रमुच्यते’ इति पूजान्तरोपदिष्टोपवासविरोधात् । ‘इति मन्त्रेण यो मर्त्यो दिने तस्मिन्दिवानिशम् । जपेत्पञ्चसहस्राणि’ इत्युक्तजपस्याहोरात्रविहितस्य विशेषवचनाभावे भोजनानन्तरानुष्ठानस्यायुक्तत्वाच्च । जागरणे तु ज्येष्ठे मासीत्युक्त्वा निशायां जागरं कुर्यादिति विधानात्प्रक्रमविरोधोऽपि । तस्माद्दशम्यामेवोपवासजागरादीत्यलं बहुना । इयं च दशमी यत्रैव योगबाहुल्यं सैव कार्या योगाधिक्ये फलाधिक्यात् । यदा तु ज्येष्ठः कदाचिन्मलमासस्तदा मलमास एव दशहरोत्सवो न तु शुद्धे । तदुक्त-
सुष्यशृङ्गेण—

दशहरासु नोत्कर्षश्चतुर्ध्वपि युगादिषु ।

‘उपाकर्माणि चोत्सर्गे ह्येतद्विष्टं वृषादितः ॥ इति ।

इति दशहराकृत्यम् । अस्यामेव दशम्यां गङ्गेशः पूज्यः । तदुक्तम्—

तिथौ दशहरायां च यो गङ्गेशं समर्चयेत् ।

तस्य जन्मसहस्रस्य पापं संक्षीयते क्षणात् ॥

अथैकादशी । सर्वास्तु कृष्णैकादशीषु चैत्रादिमासत्रयगासु वा निवासेशविश्वकर्मेक्षचण्डीशाः पूज्या इति वक्ष्यते । तथा सर्वैकादशीषु मुक्तिमण्डपगो विष्णुः पूज्यः । विशेषस्तु शयनीबोधिन्वोः । तदुक्तम्—

यः प्रत्येकादशीं प्राप्य शयनीं बोधिनीं तथा ।

कुर्याज्जागरणं रात्रौ मम मूर्तिसमीपतः ॥

प्रातः समर्च्य मां भक्त्या पूजयित्वा द्विजानपि ।

दत्त्वा गाः काञ्चनं भूमिं न भूपो भूमिमाग्मवेत् ॥

कृत्वा तत्र व्रतोत्सर्गं वित्तशाठ्यविवर्जितः ॥

सन्त्यग्रव्रतफलं धीमान्प्राप्नोत्येव ममाऽऽज्ञया ।

यतोत्सर्गमेकादशीव्रतोद्यापनम् । कार्तिकशुक्लैकादशीतः पूर्णिमावधि पञ्चनदे स्नानादि कार्यम् । तदुक्तम्—

एकादशीं समासाद्य प्रबोधकरणीं मम ।
 विन्दुतीर्थकृतस्नानो रात्रौ जागरणान्वितः ॥
 दीपान्प्रबोध्य बहुशो मामलंकृत्य शक्तितः ।
 तौर्धत्रिकं विनोदेन पुराणश्रवणादिभिः ॥
 महामहोत्सवं कृत्वा यावत्पूर्णा तिथिर्भवेत् ।
 तत्रान्नदानं बहुशः कृत्वा मत्प्रीतये नरः ॥
 महापातकयुक्तोऽपि न विशेषमदोदरम् ।

मार्गशुक्लैकादशी(स्यां) कालमैरवसभीपस्थः कालमाधवः पूज्यः ।
 तदुक्तं तत्प्रस्तावे—

मार्गशीर्षस्य शुक्लायामेकादश्यामुपोषितः ।
 तत्र जागरणं कृत्वा यमं नाऽऽलोकयेत्क्वचित् ॥

अथ द्वादशी । सर्वासु कृष्णद्वादशीषु चैत्रादिमासत्रयगासु वा
 शुक्लेशमणिकर्णिकेशनन्दिकेशानां यात्रा । तथा सर्वद्वादशीषु गङ्गा-
 केशवसंनिधिस्था काशीमूर्तिः पूज्या । तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते—
 द्वादश्यां प्रातरेवाद्या काशीं यः पूजयेत्सुधीः ।
 तस्य पापे न रमते बुद्धिर्धर्मं प्रवर्तते ॥

ज्ञानवापीं प्रक्रम्य काशीखण्डे—

एकादश्यामुपोष्याथ प्राश्नाति चुलकत्रयम् ।
 हृदये तस्य जायन्ते त्रीणि लिङ्गान्पसंशयम् ॥

अत्रोपोष्यार्थेतिपदद्वयाद्द्वादश्यामिति गम्यते ।

तथा—क्षोणीं प्रदक्षिणीकृत्य यत्फलं सम्यगाप्यते ।
 प्रदोषे तत्फलं काश्यां सप्तकृत्वस्त्रिलोचने ॥

अत्र प्रदोष इत्यविशेषोक्तावपि किञ्चिद्द्वादशीयुक्तत्रयोदशीप्रदोषे
 शानियुक्त एव तत्र यात्रेति शिष्टाचारः ।

लैङ्गे—अतः परं तु संवेद्यं गङ्गावरणसंगमम् ।

श्रवणद्वादशीयोगे वृषवारो यदा भवेत् ॥
 तदा तस्मिन्नरः स्नात्वा संनिहत्याः फलं लभेत् ।
 श्राद्धं कुर्यात्तु यस्तत्र तस्मिंस्तीर्थे यशस्विनि ॥
 तारयित्वा पितृन्सर्वान्विष्णुलोकं स गच्छति ।

अयं योगो माद्रशुकुद्वाद्दृश्यां प्रायो भवतीति तेदैव शिष्टास्तत्र यात्रां कुर्वन्ति । बुधामावेऽपीयं यात्रा कार्या तत्सत्त्वे त्वधिकं फलम् । अत एव मविष्योत्तरे तद्योगो नोक्तः—

द्वादशी श्रवणोपेता यदा भवति भारत ।

संगमे सरितां स्नात्वा जाह्नवीस्नानजं फलम् ॥

सोपवासः समाप्नोति नात्र कार्या विचारणा । इति ।

अथ त्रयोदशी । कृष्णत्रयोदशीयात्रे चैत्रादित्रयगे व्याघ्रेशाविमुक्तेश्महेश्वराणां यात्रेति वक्ष्यते । तथा शनिवासरयुक्ते त्रयोदशीप्रदोषे कामेशयात्रा । तदुक्तं काशीखण्डे दुर्वाससं प्रति शिवेन—

यः प्रदोषे त्रयोदश्यां शनिवासरसंयुजि ।

संस्नास्यति नरो धीमान्कामकुण्डे त्वदास्पदे ॥

त्वत्स्थापितं च कामेशं लिङ्गं व्रक्ष्यति मानवः ।

स वै कामकृताहोपाद्यामी नाऽऽप्स्यति यातनाम् ॥

तथा चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां तद्यात्रया सौन्दर्यम् । तदुक्तम्—

चैत्रमासे सिते पक्षे त्रयोदश्यां तु मानवाः ।

स्नान येऽत्र प्रकुर्वन्ति ते कामसदृशा नराः ॥

तथा तदेव प्रकृत्य—

चैत्रशुक्लत्रयोदश्या तत्र यात्रा च कामदा । इति ।

अथ चतुर्दशी । तत्र सर्वकृष्णचतुर्दशीषु चैत्रादिमासत्रयकृष्णचतुर्दशीषु वा जम्बुकेशविश्वेश्वरज्योतीरूपेशानां यात्रेति वक्ष्यते । तथा सर्वासु चतुर्दशीषु कृत्तिवास उपवासपूर्वकं जागरणं कार्यम् । तदुक्तम्—

वसामि कृत्तिवासेऽहं सदा प्रतिचतुर्दशि ।

अत्र जागरणं कृत्वा चतुर्दश्या न गर्भमाक् ॥

तथाऽत्रैव वीरेशोऽप्युपवासपूर्वकं जागरणं कार्यम् । तदुक्तम्—

विधायैकं जागरणं नरो वीरेशमर्चयेत् ।

मूताया नैव गृह्णाति शरीर पाञ्चभौतिकम् ॥

ईशानेश्वरस्याप्येवमेव पूजा चतुर्दश्या कार्वा । तदुक्तम्—

कृत्वा जागरणं रात्रावीशानेश्वरसंनिधौ ।

उपोष्य मूतां या काचिन्न नरो गर्भभाग्भवेत् ॥

पतिचतुर्दशि पापक्षयार्थमन्तर्गृहयात्राऽपि कार्या । तदुक्तं पद्मपुराणे—

प्रामादिकावलोपाय प्रतिभूतं विमोर्गृहम् ।

कुर्यात्पदक्षिणं नित्यं तत्कल्मषजिहीर्षया ॥

यदा तु प्रतिपदादिषु त्रिचतुर्दशलङ्कानां प्रतिमासं यात्रा न कृता
तदा प्रतिचतुर्दशि सर्वाः कार्याः । तदुक्तं तत्रैव—

त्रिचतुर्दशलङ्कानां भूते पूजापरो भवेत् ।

चतुर्दशानामपि च भूते भूतेऽर्चको भवेत् ॥

तथा प्रतिपदादिपक्षमभिधायाऽऽह—

अथ वा प्रतिभूतं च क्षेत्रसिद्धिमभीप्सुभिः ॥ इति ।

तथा सर्वचतुर्दशीषु कालभैरवदुर्गेशानेशपिङ्गलास्त्रेश्वरीत्रिलोचन-
मत्स्योदरीज्ञानवापीनां यात्रा तत्तद्विधिना कार्या । अत्र वचनान्यष्टमी-
प्रकरण उक्तानि । सर्वासु कृष्णचतुर्दशीषु रत्नेश्वर उपोष्य जागरणं
कार्यम् । तदुक्तम्—

असितायां चतुर्दश्यामुपोष्य निशि जागृयात् ।

रत्नेशसंनिधौ देवि मम सांनिध्यमाप्नुयात् ॥

तथा कृष्णपक्षचतुर्दशीषु दुर्गासमीपस्थयोगिनीनां काशीखण्डोक्त-
विधिना पूजादि कार्यम् । तदुक्तं ताः प्रकृत्य—

कृष्णपक्षस्य भूतायामुपवासी नरोत्तमः ।

तत्र जागरणं कृत्वा महतीं सिद्धिमाप्नुयात् ॥

प्रणवादिचतुर्थ्यन्तैर्नामभिः शक्तिमास्त्ररः ।

प्रत्येकं हवनं कृत्वा शतमष्टोत्तरं निशि ॥

सप्तर्षिणा गुग्गुलुना लघुकोलिप्रमाणतः ।

यां यां सिद्धिमभीप्सेत तां तां प्राप्नोति मानवः ॥

नामभिश्चतुःषष्टिसंख्याकैर्योगिन्युद्देशे कथितैः । लघुकोलिः सूक्ष्मव-
द्रीफलम् । यदा तु भौमवारयुक्ता या काचिचतुर्दशी स्यात्तस्यां यमे-
श्वरयात्रा । तदुक्तम्—

यमतीर्थं नरः ज्ञात्वा भूतायां भौमवासरे ।

यमेश्वरं विलोक्याऽऽशु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

यदि तु भौमचतुर्दश्यामेव मरणीयोगोऽधिकस्तदा यमतीर्थे तर्पण-
पिण्डदानश्राद्धादि विशिष्टफलदम् । तदुक्तम्—

यमतीर्थे चतुर्दश्यां मरण्यां भौमवासरे ।
तर्पणं पिण्डदानं च कृत्वा पित्रनुणी भवेत् ॥
अभिलष्यन्ति सततं पितरो नरकाकसः ।
भौमे मरण्या मृतायां यदि योगोऽयमुत्तमः ॥
काश्यां कश्चिद्यमे तीर्थे कृत्वा ज्ञानं महामतिः ।
अपि यस्तर्पणं कुर्यात्सलिलं नो विमुक्तये ॥
किं गयामगमनैः पुंसां किं श्राद्धैर्भूरिदक्षिणैः ।
यदि काश्या यमे तीर्थे योगोऽस्मिन्श्राद्धमाप्यते ॥
श्राद्धं कृत्वा यमे तीर्थे पूजयित्वा यमेश्वरम् ।
यमादित्यं नमस्कृत्य पितृणामनृणो भवेत् ॥

भौमचतुर्दश्या कलशेश्वरोऽपि यात्रा कार्या । तदुक्तं कलशेशं
प्रकृत्य—

तत्र भौमचतुर्दश्यां यस्तु यात्रां करिष्यति ।
अपि पातकयुक्तः स यमयात्रा न यास्यति ॥

यदा कस्याचिच्चतुर्दश्यामाद्रानक्षत्रयोगस्तदा रुद्रकुण्डे ज्ञान महाफ-
लम् । तदुक्तं लिङ्गपुराणे रुद्रकुण्डं प्रकृत्य—

चतुर्दश्यां यदा योग आद्रानक्षत्रेण संयतः ।
तदा पुण्यतमे काले तस्मिन्ज्ञाने महाफलम् ॥

काशीखण्डे तदेव प्रकृत्य—

चतुर्दशी यदाऽपर्णे रुद्रनक्षत्रसंयुता ।
तदा पुण्यतमः कालस्तस्मिन्कुण्डे महाफलः ॥

चैत्रकृष्णचतुर्दश्यामुप्यामाया केदारकुण्डे ' ज्ञात्वा तदुदकस्य
गण्डूपत्रगपानास्तुदये लिङ्गोत्पत्तिर्भवति तदुक्तं केदारं प्रकृत्य—

चैत्रकृष्णचतुर्दश्यामुपवासं विधाय च ।
त्रिगण्डूर्पीं पिब प्रातर्हस्तिङ्गमधितिष्ठति ॥
केदारोदकपानेन यथा तत्र फलं लभेत् ।
तथाऽत्र जायते पुंसां स्त्रीणां चापि न संशयः ॥

चैत्रशुक्लचतुर्दश्यामुपोष्य पशुपतीश्वरे जागरणं पूजादि कार्यम् ।
तदुक्तं पशुपतीश्वरमेव प्रकृत्य—

तत्र चैत्रचतुर्दश्यां शुक्लायां शुचिमानसैः ।

कार्या यात्रा प्रयत्नेन रात्रौ जागरणं तथा ॥

पूजयित्वा पशुपतिमुपोषणपरायणः ॥

पशुपाशैर्न बध्यन्ते दर्शे विहितपारणाः ।

अत्र पद्यद्वयैकवाक्यतामानेऽपि शुक्लपक्षे दर्शे पारणासंमवात्पतिमास-
कृष्णचतुर्दशीविषयमुत्तरपद्यं व्याख्येयम् । वैशाखशुक्लचतुर्दश्यामोका-
देशयात्रा । तदुक्तं पुराकल्पार्थवादमुखेनोक्तं प्रकृत्य—

राधशुक्लचतुर्दश्यामद्यापि क्षत्रवातिनः ।

तत्र यात्रां प्रकुर्वन्ति महोत्सवपुरःसराः ॥

तत्र जागरणं कृत्वा चतुर्दश्यामुपोषिताः ।

प्राप्नुवन्ति परं ज्ञानं यत्र कुत्रापि ते मृताः ॥

ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सर्वतः ।

तानि वैशाखपूतायामायान्त्योक्तादिदर्शने ॥ इति ।

राधो वैशाखः ।

ज्येष्ठशुक्लचतुर्दश्यां संपूज्यो ज्येष्ठतासुये ।

अस्यामेव सोमबारानुराधायोगे जैगीपव्यगुहायात्रा । तदुक्तं तामेव
प्रकृत्य—

ज्येष्ठशुक्लचतुर्दश्यां सोमबारानुराधयोः ।

तत्पर्वणि महायात्रा कर्तव्या तत्र मानवैः ॥

श्रावणशुक्लचतुर्दश्यां त्रिलोचनसमीपस्थमहादेवे पवित्रारोपणं
महाफलम् । तदुक्तम्—

पवित्रपर्वणि सदा श्रावणे मासि यत्नतः ।

लिङ्गे पवित्रमारोप्य महादेवे न गर्भभाक् ॥

कार्तिके दीपायलिचतुर्दश्यां मानससरोवरे यात्रेति शिष्टाचारः ।
कार्तिकशुक्लचतुर्दशी विश्वेश्वरप्रतिष्ठादिनमतस्तस्यां विश्वेश्वरपूजादि
विशेषतः कार्यम् । तदुक्तं सनत्कुमारसंहितायाम्—

कस्मिन्वर्षे कदा मासे तिथौ कस्यां मुहूर्तके ।

विश्वेश्वरो महादेव्या विश्वेश्वरमपूजयन् ॥

संक्षेपं ज्योतिषस्तस्य प्रतिष्ठारथं कदाऽकरोत् ।

क्षेप्येति सहार्थे तृतीया । नन्दिकेश्वर उवाच—

वर्षे वै हेमलम्बाख्ये मासे श्रीमति कार्तिके ।

शुक्लपक्षे चतुर्दश्यामरुणाभ्युदयं प्रति ॥

महादेवतिथौ ब्राह्मे मुहूर्ते मणिकर्णिके ।

निवासस्थानतोऽभ्येत्य सार्धं विश्वगणेश्वरैः ॥

स्नात्वा विश्वेश्वरो देव्या विश्वेश्वरमपूजयत् ।

संक्षेपं ज्योतिषस्तस्य प्रतिष्ठाख्यं तदाऽकरोत् ॥

स्वयमेव स्वमात्मानं चरन्पाशुपतं वतम् । इत्यादि ।

मणिकर्णिके स्नात्वेत्स्वयः ।

ततः प्रभाते विमले कृत्वा पूजां महाद्भुताम् ।

समस्तसारभेकस्य कृत्वेवाद्भुतदर्शनम् ॥

दण्डपाणेर्भहाधाम्नि वनेऽस्मिन्कृतपारणः ।

श्रीमद्भवानीसदनं संप्रविश्येदनुत्तमम् ॥ इत्यादि ।

काशीखण्डे—

कार्तिकस्य चतुर्दश्यां विश्वेशं यो विलोकयेत् ।

स्नात्वा चोत्तरबाहिन्यां न तस्य पुनरागतिः ॥

मार्गशुक्लचतुर्दश्यां पिशाचमोचनयात्रा कार्या । तदुक्तं तदेव
मेकैक्य—

अथ शुक्लचतुर्दश्यां मार्गे मासि तपोनिधे ।

अत्र स्नानादिकं कार्यं पेशाच्यपारिमोचनम् ॥

तथा—मार्गशुक्लचतुर्दश्यां कपर्दीश्वरसन्निधौ ।

स्नात्वाऽन्यत्रापि मरणान्न पेशाच्यमवाप्नुयुः ॥

इमां सांवत्सरीं यात्रां ये करिष्यन्ति मानवाः ।

तीर्थप्रतिग्रहात्पापाग्निस्तरिष्यन्ति ते नराः ॥

माघकृष्णचतुर्दश्यां शिवरात्र्याख्यायां प्रीतिकेशे जागरणं गणता-
संपादकम्—

एकं जागरणं कृत्वा प्रीतिकेश लपोपितः ।

गणत्पदवी तस्य निश्चिता मम पर्वणि ॥

प्रीतिकेशो नकुलीशसमीपे । मम पर्वणि शिवरात्रौ । अस्यामेवावि-
मुक्तेश्वरे पूजाजागरणादि महाफलदम् । तदुक्तम्—

सन्ति लिङ्गान्यनेकानि पुण्येष्वायतनेषु च ।
 आयान्ति तानि लिङ्गानि मार्घीं प्राप्य चतुर्दशीम् ॥
 कृष्णायां माघमूतायामविमुक्तेशजागरात् ।
 सदाविगतनिद्रस्य योगिनो गतिमागमवेत् ॥
 नानायतनलिङ्गानि चतुर्धर्गशतान्यपि ।
 माघकृष्णचतुर्दश्यामविमुक्तमुपासते ॥

तथाऽस्यामेव चतुर्दश्यामुपोष्य कृत्तिवासेश्वरे पूजाजागरणादि
 कार्यम् । तदुक्तम्—

माघकृष्णचतुर्दश्यामुपोष्य निशि जागृयात् ।
 कृत्तिवासेशमभ्यर्च्य यः स यायात्परां गतिम् ॥

एषु सर्वेषु वचनेष्वमावास्यान्तमासामिप्रायेण माघकृष्णचतुर्दशी
 शिवरात्रिर्गृह्यते । अस्यां चतुर्दश्यामन्तर्गृह्यात्रा कार्येति शिष्टाचारः ।
 तथा लैङ्गे शिवरात्र्यादिसर्वकृष्णचतुर्दशीषु कृत्तिवासेश्वरप्राप्ता ।
 तथा हि—

न सा गतिः प्राप्यते यज्ञ दाने-
 स्तीर्थोभिषेकैर्न तपोभिरुग्रैः ॥
 अन्यैश्च कर्म(?)विविधैः शुभैश्च
 या कृत्तिवासे तु जितेन्द्रियैश्च ॥

इति प्रकृत्य—

फाल्गुनस्य चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समाहितः ।
 पुष्यैः फलैस्तथाऽश्लैश्च मक्षैरुच्चावचैस्तथा ॥
 क्षीरेण मधुना चैव तिलतैलेन सर्पिषा ।
 तर्पयन्ति परं लिङ्गमर्चयन्ति शिवं शुभम् ॥
 ओंकारैश्च नमस्कारैर्नृत्यगीतैस्तथैव च ।
 मुखवाद्यैरनेकैश्च स्तोत्रमन्त्रैस्तथैव च ॥
 उपोष्य रजनीमेकां भक्त्या परमया हरम् ।
 ते यान्ति परमं स्थानं सदाशिवमनामयम् ॥

शिवरात्र्युपक्रमादिदं कृष्णपक्षादिमासामिप्रायम् ।
 मूतायां चैत्रमासस्य योऽर्चयेत्परमेश्वरम् ।
 स विजेशपुरं प्राप्य क्रीडते पक्षिराडिव ॥

वेशास्य चतुर्दश्यां योऽर्चयेत्परमेश्वरम् ।
 विशाखलोकमासाद्य तस्यैवानुचरो भवेत् ॥
 ज्येष्ठमासचतुर्दश्यां योऽर्चयेच्छुद्धया हरम् ।
 सोऽग्निलोकमवाप्नोति यावदाचन्द्रतारकम् ॥
 चतुर्दश्यां शुचौ मासि योऽर्चयेत्तु सुरेश्वरम् ।
 सूर्यस्य लोके स सुखी क्रीडते यावदीप्सितम् ॥

शुचावापाठे ।

श्रावणस्य चतुर्दश्यां कामलिङ्गसमन्वितम् ।

काभेश्वरसहितमित्यर्थः ।

ते यान्ति वारुणं लोकं क्रीडन्ते चाप्सरेः सह ।
 मासे भाद्रपदे कृष्णे अर्चयित्वा तु शंकरम् ॥
 पुष्पैः फलैश्च विविधैरिन्द्रस्येति सलोकताम् ।
 पितृपक्षे चतुर्दश्यां पूजयित्वा तथेश्वरम् ॥
 प्राप्नोति पितृलोकं तु क्रीडते पूजितस्तु तैः ।
 प्रबोधमासे देवेशमर्चयित्वा सुरेश्वरम् ॥
 स चन्द्रलोकमाप्नोति क्रीडते यावदीप्सितम् ।
 बहले मार्गशीर्षस्य अर्चयित्वा पिनाकिनम् ।
 विष्णुलोकमवाप्नोति क्रीडते कालमक्षयम् ॥
 अर्चयित्वा तथा पुष्पैः स्थाणुं हृष्टेन चेतसा ।
 प्राप्नोति नैर्ऋतं स्थानं तेनैव सह मोदते ॥
 माघे समर्चयित्वा वै पुष्पमूलफलैः शुभैः ।
 प्राप्नोति शिवलोकं तु त्यक्त्वा संसारसागरम् ॥
 कृतिवासेश्वरं देवमर्चयेत्प्रयतः सदा ।
 अविमुक्ते च वस्तव्यं यदीच्छेन्मामकं पदम् ॥
 गायन्ति सिद्धाः किल गीतकानि
 धन्याऽविमुक्तेऽतितरां वसन्ति ॥
 स्वर्गापवर्गस्य पदं च लिङ्गं
 ये कृत्तिवासं शरणं प्रपन्नाः ॥

अथ पौर्णमासी । प्रतिमासं पौर्णमास्यां चन्द्रेश्वरपूजाजपादिकरण-
 मनन्तफलदम् । तदुक्तं काशीखण्डे सोमं प्रति शिवेन—

स्थापितं यत्स्विदं लिङ्गे मम चन्द्रेश्वरामिधम् ।
 ततोऽत्र लिङ्गे त्वन्नाम्नि सोम सोमार्धरूपधृत् ॥
 प्रतिमासं पञ्चदश्यां शुक्लायां सर्वगोऽप्यहम् ।
 अहोरात्रं वसिष्यामि त्रैलोक्यैश्वर्यसंयुतः ॥
 ततोऽत्र पूर्णिमायां तु कृता स्वल्पाऽपि सत्क्रिया ।
 जपहोमार्चनध्यानदानत्राह्मणपूजनम् ॥
 जीर्णोद्धारादिकरणं नृत्यवाद्यादिकारणम् ।
 ध्वजारोपणकर्मादि तपस्विप्रतितर्पणम् ॥
 चन्द्रेश्वरे कृतं सर्वं तदानन्त्याय कल्पते ।

तथा माद्रपदायुक्तायां मद्रह्वद्वर्तार्थं यात्रा कार्या । तदुक्तं तमेव
 प्रकृत्य—

पूर्वामाद्रपदायुक्ता पौर्णमासी यदा भवेत् ।
 तदा पुण्यतमः कालो वाजिमेधफलप्रदः ॥

मद्रह्वद्वः कपिलधारातीर्थमेवेति केचिद् । सोमवारयुक्तायां यस्यां
 कस्यांचित्पौर्णमास्यां चन्द्रकूपे स्नानश्राद्धादिपूर्वकं चन्द्रेशयात्रेति
 शिष्टाः । चित्रायुक्तायां चैत्रपौर्णमास्यामप्यत्र यात्रा कार्या । तदुक्तम्—

अत्र यात्रा महाचैत्र्यां कार्या क्षेत्रनिवासिभिः ।
 तारकज्ञानलाभाय क्षेत्रविघ्ननिवर्तिनी ॥

चैत्रपौर्णमास्यां कृत्तिवासेश्वरे महापूजाद्युत्सवः कार्यः । तदुक्तम्—
 शुक्लायां पञ्चदश्यां यश्चैत्र्यां कर्ता महोत्सवम् ।
 कृत्तिवासेश्वरे लिङ्गे न स गर्मं प्रवेक्ष्यति ॥

आषाढ्यां पौर्णमास्यामाषाढीशयात्रा पापापहा । तदुक्तम्—
 उदीच्यां मारभूतेशादाषाढीशं समर्चयन् ।
 आषाढ्या पञ्चदश्यां वै न पापैः परितप्यते ॥
 शुचिशुक्लचतुर्दश्यां पञ्चदश्यामथापि वा ।
 कृत्वा सांवत्सरीं यात्रामनेना जायते नरः ॥

अनेना निष्पापः । माद्रपदपौर्णमास्यां कुलस्तम्भयात्रा । तदुक्तम्—
 नमस्यपञ्चदश्यां च कुलस्तम्भं समर्चयेत् ।
 दुःखं रुद्रपिशाचत्वं न भवेत्तस्य पूजनात् ॥
 यदा तु नवम्यामिति पाठस्तदा सामान्यपौर्णमासीयात्रेयम् ।

अथामावास्या । अमावास्यामात्रे वृषभध्वजे आर्द्धं महाफलदम् ।
तदुक्तम्—

सूर्येन्दुसंगमे येऽत्र पितृणां तृप्तिकामकाः ।
ब्राह्मणान्मोजयिष्यन्ति तेषां आर्द्धमनन्तकम् ॥

अत्रेति प्रक्रमात्कापिलधारायाम् । सूर्यचन्द्रग्रहणमुक्तित्रानं वृण्ड-
खातेऽतिफलदम् । तदुक्तम्—

ग्रहणानन्तरं स्नानं वृण्डखातेऽतिपुण्यदम् ।

मुक्तिस्नानमित्यर्थः ।

तथा—सूर्योपरामे लोलार्के स्नानदानादिकाः क्रियाः ।

कुरुक्षेत्राद्दशगुणा भवन्तीह न संशयः ॥

सोमामायोगे वृषभध्वजे आर्द्धमतिशस्तम् । तदुक्तम्—

कुहूसोमममायोगे दत्तं आर्द्धमिहाक्षयम् ।

संवत्सकाले संप्राप्ते जलराशिजलान्यपि ॥

क्षीयन्ते न क्षयेत्तच्च आर्द्धं सोमकुहूकृतम् ।

अमासोमसमायोगे आर्द्धं यद्यत्र लभ्यते ॥

तीर्थं कापिलधारेऽस्मिन्गयया पुष्करेण किम् ।

तथा—दिव्यान्तरिक्षमौमानि यानि तीर्थानि सर्वशः ।

तान्यत्र निवसिष्यन्ति दर्शं सोमदिनान्विते ॥

तथा भौमवारयुक्तायाममावास्यायां केदारकुण्डे आर्द्धमतिशस्तम् ।

तदुक्तम्—

भौमवारे यदा दर्शस्तदा यः आर्द्धदो नरः ।

केदारकुण्डमासाद्य गयाभ्राद्धेत किं ततः ॥

बृहस्पतिवारयुक्तायाममायां धर्मकूपे स्नानभ्राद्धादि महाफलमिति
शिष्टाचारः । यदा त्रयोदशी शनिवारयुता तस्यामेकमक्तं कृत्वा रवि-
वारान्वितायां चतुर्दश्यामुपोष्य सोमामायां चन्द्रकूपे स्नानसंध्या-
भ्राद्धादि कृत्वा चन्द्रेशपूजनं ब्राह्मणभोजनं च कार्यमित्यप्युक्तम् ।
काशीखण्डे—

अमावास्या यदा सोम जायते सोमवासरे ।

तदोषवासः कर्तव्यो भूतायां सद्भिरादरात् ॥

कृतनित्यकिपैः सोम त्रयोदश्यां निशमय ।

शनिप्रदोषे संपूज्य लिङ्गं चन्द्रेश्वराह्वयम् ॥

नक्तं कृत्वा त्रयोदश्यां नियमं परिगृह्य च ।
 उपोष्य च चतुर्दश्यां कृत्वा जागरणं निशि ॥
 प्रातः सोमकुह्ययोगे स्नात्वा चन्द्रोदवारिमिः ।
 उपास्य संध्यां विधिवत्कृतसर्वादकक्रियः ॥
 उपचन्द्रोदतीर्धेषु आर्द्धं विधिवदाचरेत् ।
 आवाहनार्द्धरहितं पिण्डान्दद्यात्प्रयत्नतः ॥
 वसुरुद्रादितिसुतस्वरूपं पुरुषत्रयम् ।
 मातामहांस्तथाद्दिश्य तथाऽन्यानपि गोत्रजान् ॥
 गुरुश्वशुरचन्धनां नामान्युच्चार्य पिण्डदः ।
 गयायां पिण्डदानेन यथा तुल्यं प्रति पूर्वजाः ॥
 तथा चन्द्रोदकुण्डेऽत्र आर्द्धेस्तृप्यन्ति पूर्वजाः ।
 गयायां च यथा मुच्येत्सवर्णात्पितृजान्नरः ॥
 तथा प्रमुच्यते वर्णाच्चन्द्रोदेऽपिण्डदानतः ।

अत्र आर्द्धात्पृथक्पिण्डदानप्रशंसा आर्द्धाशक्तौ तन्मात्रमपि कार्य-
 मित्येषमर्थम् ।

एवं आर्द्धं विधायाथ वृष्ट्वा चन्द्रेश्वरं व्रती ।
 संतर्प्य विप्रांश्च यतींश्चुर्याद्वै पारणं ततः ॥
 एवं व्रते कृते काश्यां सदृशं सोमवासरे ।
 भवेद्व्रणत्रयान्मुक्तो नात्र कार्या विचारणा ॥ इति ।

आवणामावास्यायां कपालमोचनऋणमोचनपापमोचनकुलस्तम्भ-
 तरणीसंज्ञकपञ्चतीर्थीयात्रा शिष्टाचारात् । अत्र कुलस्तम्भमादाय पञ्च-
 तीर्थीपूरणम् । पितृपक्षामावास्यायां पितृपक्षे प्रत्यहं वा पितृकुण्डे
 यात्रोक्ता देवमानात् । मातृकुण्डं तु कल्पितमेव । सपिण्डीकरणान्त-
 आर्द्धजन्यपितृत्वानां सर्वेषामेकमेव कुण्डम् । एवमन्या अपि यात्रास्त-
 त्तिथिषु शिष्टतो ज्ञेयाः ।

इति श्रीमद्भट्टराभेश्वरसूरिसुनुनारायणभट्टविरचिते त्रिस्थलीसेतौ
 काशीप्रकरणे तिथियात्रा प्रकरणम् ।

अथ वासरयात्राः । तत्र रविवासरे—

साम्बकुण्डे नरः स्नात्वा रविवारेऽरुणोदये ।

साम्बादित्यं च संपूज्य व्याधिभिर्नाभिभूयते ॥

न स्त्री वैधव्यमाप्नोति साम्बादिस्थस्य सेवनात् ।
वन्ध्या पुत्रं प्रसूयेत श्रुतरूपसमन्वितम् ॥

साम्बकुण्डं सूर्यकुण्डमिति प्रसिद्धम् ।

तथा—माघे मासि रवेर्वा रे यात्रा सांवत्सरी भवेत् ।
अशोकैस्तत्र संपूज्य कुण्डे स्नात्वा विधानतः ॥
साम्बादिस्थं नरो जातु न शोकैरभिभूयते ।
संवत्सरकृतात्पापाद्बहिर्भवति तत्क्षणात् ॥

मधौ मासीति वा पाठस्तदा चैत्रे । अविशेषाद्दिव्यासरचतुष्टयेऽपि ।
तथा मङ्गलागौरीसमीपस्थं मयूखादिस्थं प्रकृत्य—

त्वदर्चतां नृणां कश्चिन्न व्याधिः संभविष्यति ।
भविष्यति न दारिद्र्यं रविवारे त्वदीक्षणात् ॥

तथा—वृद्धादिस्थं नमस्कृत्य वाराणस्यां रवौ नरः ।
लभेदमीप्सितां सिद्धिं न कचिद्दुर्गतिं लभेत् ॥

तथा—काश्यां गङ्गासिसंभेदे नामतोऽर्कविनायकः ।
दृष्टोऽर्कवासरे पुंभिः सर्वपापप्रशान्तये ॥

तथा—प्रत्यर्कवारं लोलाकं यः पश्यति शुचिवतः ।
न तस्य दुःखं लोकेऽस्मिन्कदाचित्संभविष्यति ॥

तथा—रविवारे रवेर्वात्रा पठ्यां वा रविसंयुजि । :
तथैव रविसप्तम्यां सर्वविघ्नोपशान्तये ॥

तथा—अष्टम्यां च चतुर्दश्यां रविभूमिजवासरे ।
यात्रां च मैरवीं कृत्वा नरः पापैः प्रमुच्यते ॥

आदणमासे रविवारचतुष्टयेऽपि सूर्यकुण्डयात्रेति शिष्टाचारः । नव-
रात्रान्तर्गतादित्यवार कृमिकुण्डे यात्रेति शिष्टाचारः । तथा पुष्यमासे
रविचतुष्टयेऽपि वर्कराकुण्डे यात्रा । तदुक्तम्—

उत्तराकस्य देवस्य पुष्ये मासि रवेर्दिने ।
कार्या सांवत्सरी यात्रा नरेः काशीकलेषुभिः ॥

इयं चानुदिते सूर्ये उत्तरार्ककुण्डे स्नात्वा कार्या । वर्करामुपक्रम्य—
अनया र्यर्ककुण्डेऽस्मिन्पुष्ये मासि रवेर्दिने ।
स्नातं त्वनुदिते सूर्ये शीतोदस्युच्चचित्तया ॥

इति परकृत्यर्थवादात्सर्वा अपि रविवारयात्रा अनुदिते सूर्य इति शिष्टाः ।

अथ सोमवासरे । सामान्यतः सोमवारे ज्ञानवाण्यां स्नात्वा विश्वेश्वरमीशानेश्वरं ज्ञानेश्वरं वा पूजयेत् । तदुक्तं काशीस्रण्डे—

ईशानतीर्थे यः स्नात्वा विशेषात्सोमवासरे ।

संतर्प्य देवर्षिपितृन्दत्त्वा दानं स्वशक्तितः ॥

ततः समर्च्य श्रीलिङ्गं महासंभारविस्तरैः ।

अत्रापि दत्त्वा स्वानर्थान्कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥

श्रीलिङ्गं विश्वेश्वरमीशानं वा । ईशानतीर्थं ज्ञानवापी । तथैकमक्त-पूर्वकं करुणपुष्पैः करुणेशोऽभ्यर्च्यः । तदुक्तम्—

सोमवासरमासाद्य एकमक्तव्रतं चरेत् ।

यष्टव्यः करुणापुष्पैर्व्रतिना करुणेश्वरः ॥

तेन व्रतेन संतुष्टः करुणेशः कदाचन ।

न तं क्षेत्राद्द्विहिः कुर्यात्तस्मात्कार्यं व्रतं त्विदम् ॥

तत्पत्रैस्तत्फलैर्चाऽपि संपूज्यः करुणेश्वरः ।

यो न जानाति तल्लिङ्गं सम्यग्ज्ञानविवर्जितः ॥

तेनार्च्यः करुणावृक्षो देवेशः प्रीयतामिति ।

यो वर्षं सोमवारस्य व्रतं कुर्यादिति द्विजः ॥

प्रसन्नः करुणेशोऽत्र तस्य दास्यति वाञ्छितम् ।

तथा श्रावणसोमवारेण केदारकुण्डे स्नात्वा केदारे संपूजयेदिति शिष्टाचारः ।

अथ भौमवारे 'भौमे मरुतयात्रा तु कार्या पातकहारिणी' इति-वचनात्प्रतिभौमं कालभैरवः पूज्यः ।

तथा—भौमवारे सदा पूज्या देवी निगडमञ्जरी ।

कृत्वैकमक्तं भक्त्याऽत्र बन्दीमोक्षणकाम्यया ॥

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां भौमवारे विशेषतः ।

'संपूज्या' सततं काश्यां दुर्गा दुर्गार्तिनाशिनी ॥

तथा श्रावणभौमचतुष्टये कामाक्ष्या यात्रेति शिष्टाः । फेब्रुवधुंधवासरे यात्रा नास्ति ।

अथ बृहस्पतिवासरे । पुण्यनक्षत्रयुक्ते बृहस्पतौ बृहस्पतीश्वरयात्रा ।
तदुक्तम्—

बृहस्पतीश्वरं लिङ्गं रुद्रकुण्डाच्च पश्चिमे ।

गुरुपुण्यसमायोगे दृष्ट्वा दिव्यां लभेद्भिरम् ॥

तथा—गुरुपुण्यसमायोगे लिङ्गमेतत्समर्च्य च ।

यत्करिष्यति मनुजस्तत्सिद्धिमधियास्यति ।

अथ शुक्रवासरे । अत्र वर्षपर्यन्तं शुक्रेशमर्चयतः शुक्रवृद्ध्यादिकलं
भवति । तदुक्तम्—

आचर्य प्रतिशुक्रं ये नक्तवतपरायणाः ।

त्वद्विने शुक्ररूपे ये कृतसर्वादकक्रियाः ॥

शुके समर्चयिष्यन्ति शृणु तेषां तु यत्फलम् ।

अवन्ध्यशुक्रास्ते मर्त्याः पुत्रवन्तोऽमरेतसः ॥

पुंस्त्वसौभाग्यसंपन्ना भविष्यन्ति न संशयः ।

व्ययेतविद्वांस्ते सर्वे जनाः स्युः सुखवासिनः ॥

इति दत्त्वा वरान्देवस्तत्र लिङ्गे लयं ययौ ।

अथ शनिवासरे । सर्वशनिवासरेषु शनैश्वरेश्वरयात्रया शनिबाधा
निवर्तते । तदुक्तम्—

शनैश्वरेश्वरं देवं वाराणस्यां सुशोभनम् ।

शनिबाधा न जायेत शनिवारे तदर्चनात् ॥

विश्वेशादक्षिणे मागे शुक्रेशादुत्तरेण हि ।

शनैश्वरेशमभ्यर्च्य लोकेऽत्र परिमोदते ॥

तथा शनौ पिप्पलादतीर्थं ज्ञात्वा पिप्पलेश्वरं हृत्वाऽश्वत्थसेवया
शनिपीडानिवृत्तिर्मवाति । तदुक्तं बिन्दुतीर्थं प्रकृत्य—

पिप्पलादस्य च मुनेस्तीर्थं तद्यामद्विस्थितम् ।

ज्ञात्वा शनेर्दिने तत्र दृष्ट्वा वै पिप्पलेश्वरम् ॥

पिप्पलं तत्र सेवित्वा अश्वत्थ इतिमन्वतः ।

शनिपीडां न लभते दुःस्वप्नं चापि नाशयेत् ॥

अश्वत्थे चो निषदनमितिमन्त्र ऋग्वेदप्रसिद्धः । इति वासरयात्रा ।
नक्षत्रेषु योगेषु च यात्राः पृथङ्न श्रूयन्ते । तिथ्यादियोगयुक्ता-
स्तुक्त एव ।

अथ प्रकीर्णकयात्राः । कर्कसंकान्तिदिने शङ्खोद्धारयात्रा । अगस्त्यो-
दये दिनसप्तकमगस्तिकुण्डे यात्रा । तत्रैवागस्त्यार्घ्यदानम् । सिंहस्थे
बृहस्पतौ गोदावरीकुण्डयात्रा । प्रत्यहं प्रथमदिने वेत्यादि शिष्टाचार-
गम्यम् । अथ त्रिकण्टकाद्या योगाः । लिङ्गपुराणे—

अविमुक्तं च स्वर्त्तिनं तथा मध्यमकं पदम् ।

एतन्निकण्टकं देवि मृत्युकालेऽमृतप्रवम् ॥

मध्यमकं पदं मध्यमेश्वरः । चतुष्कमपि तत्रैव—

शीलेशं संगमेशं च स्वर्त्तिनं मध्यमेश्वरम् ।

हृद्वा न जायते मर्त्यः संसारे दुःखसागरे ॥

पञ्चावतनं च—

कृत्तिवासो मध्यमेश ओंकारश्च कपर्दकः ।

विश्वेश्वर इति ज्ञेयं पञ्चावतनमुत्तमम् ॥

काशीखण्डे पञ्चतीर्था—

सन्त्यजेकानि पुण्यानि मयोक्तान्यल्पशः पुनः ।

तत्रापि नितरां श्रेष्ठा पञ्चतीर्धी नृपाङ्गज ॥

यस्यां स्नात्वा नरो भूयो गर्भवासं न संस्मरेत् ।

प्रथमं चासिसंभेदं तीर्थानां प्रवरं परम् ॥

ततो दशाश्वमेधाख्यं सर्वतीर्थनिपेवितम् ।

ततः पादोदकं तीर्थमादिकेशवसंनिधौ ॥

ततः पञ्चनदं पुण्यं स्नानमात्राद्यौघहृत् ।

एतेषां पञ्चतीर्थानां चतुर्णामपि सत्तम ॥

पञ्चमं मणिकर्णख्यं मनोवयवशुद्धिदम् ।

पञ्चतीर्थ्यां नरः स्नात्वा न देहं पाञ्चमौतिकम् ॥

गृह्णाति जातुचित्काश्यां पञ्चास्यो वाऽमिजायते ।

यदि वेहग्रहणं तदा पञ्चास्यः शिव एव भवति कर्मनिबन्धनो वेहो
नास्तीति भावः । लिङ्गपुराणे—

अविमुक्तं च स्वर्त्तिनमोंकारं चण्डमीश्वरम् ।

मध्यमं कृत्तिवासं च पङ्कमेश्वरं स्मृतम् ॥

अविमुक्ते महाक्षेत्रे गुह्यमेतत्परं मम ।

सोऽप्येव ज्ञातव्यं यद्दीच्छेत्परमं पदम् ॥

एतद्ब्रह्ममाख्यातं न देयं यस्य कस्यचित् ।

तथा—विश्वेश्वरो विशालाक्षी घुनदी कालभैरवः ।
 श्रीमान्दुषिर्दण्डपाणिः पडङ्गो योग उच्यते ॥
 एनं पडङ्गं यो योगं नित्यं काश्यां निषेवते ।
 संग्राप्य योगनिद्रां स दीर्घाममृतमश्नुते ॥

तथा—ओंकारः कृत्तिवासश्च केदारश्च त्रिविष्टपः ।
 धीरेश्वरोऽथ विश्वेशः पडङ्गोऽयमिहापरः ॥

त्रिविष्टपस्त्रिलोचनः । तथा—

पादोदकासिसंभेदज्ञानोदमणिकर्णिकाः ।
 पडङ्गोऽयं महायोगो ब्रह्मधर्महृदावपि ॥

पादोदकासिसंभेदौ घरणासीसंगमौ । ज्ञानोदं ज्ञानवापी । ब्रह्महृदो
 ब्रह्मेशसमीपकुण्डम् । धर्महृदः पञ्चनदम् ।

पडङ्गसेवनादस्माद्वाराणस्यां नरोत्तमः ।
 न जातु जायते जन्तुर्जननीजठरे पुनः ॥

मुख्यो हि योगः पडङ्गो भवति । काश्यां तु मुक्तये न तद्वेक्षा
 किंस्विम एव पडङ्गा मुक्तिदा इति भावः । अष्टायतनमपि लिङ्गपु-
 राणे—

अतः परं प्रवक्ष्यामि अष्टायतनमुत्तमम् ।
 येन क्रमेण कर्तव्यं तच्छृणुष्व वरानने ॥
 अग्नीशाने च कर्तव्यं स्नानं वै दीर्घिकाजले ।
 दृष्ट्वा देवं ततो गच्छेदुर्वशीश्वरमुत्तमम् ॥
 तं दृष्ट्वा मनुजो देवि नकुलीशं ततो व्रजेत् ।
 तं दृष्ट्वा मनुजो देवि आयादीशं ततो व्रजेत् ॥
 दृष्ट्वा चाऽऽषाढिनं देवं मारभूतिं ततो व्रजेत् ।
 तं दृष्ट्वा तु ततो देवं गच्छेद्वै त्रिपुरान्तकम् ॥
 तं दृष्ट्वा मनुजो देवि नकुलीशं ततो व्रजेत् ।
 अष्टायतनमेतद्धि करिष्यन्ति च ये नराः ॥
 ते सृता अबहिः क्षेत्रे रुद्रलोकस्य भाजनाः ।

काशीखण्डे—

अष्टायतनयात्राऽन्या कर्तव्या विप्रशान्तये ।
 दक्षेशः पार्वतीशश्च तथा पशुपतीश्वरः ॥

गङ्गेशो नर्मदेशश्च गमस्तीशः सतीश्वरः ।
 अष्टमस्तारकेशश्च प्रत्यष्टमि विशेषतः ॥
 दृश्यान्येतानि लिङ्गानि महापापोपशान्तये ।

एकादशायतनमपि काशीखण्डे—

अन्या यात्रा प्रकर्तव्यैकादशायतनोद्भवा ।
 आग्नीध्रकुण्डे सुज्ञातः पश्येदाग्नीध्रमीश्वरम् ॥
 उर्वशीशं ततो गच्छेत्ततस्तु नकुलीश्वरम् ।
 आपाढीशं ततो वृष्ट्वा मारभूतेश्वरं ततः ॥
 लाङ्गलीशमथाऽऽलोक्य ततस्तु त्रिपुरान्तकम् ।
 ततो मनःप्रकामेशं प्रीतिकेशमथो व्रजेत् ॥
 मदालसेश्वरं तस्मात्तिलपर्णेश्वरं ततः ।
 यात्रैकादशल्लिङ्गानामेषा कार्या प्रयत्नतः ॥
 इमां यात्रां प्रकुर्वाणो रुद्रत्वं प्राप्नुयान्नरः ।

चतुर्दशायतनमपि काशीखण्डे—

शैलेशः संगभेशश्च स्वर्लीनो मध्यमेश्वरः ।
 हिरण्यगर्भ ईशानो गोप्रेक्षो वृषभध्वजः ॥
 उपशान्तशिखो न्येष्टो निवासेश्वर एव च ।
 शुक्रेशो व्याघ्रलिङ्गं च जम्बुकेशं चतुर्दशम् ॥
 मुने चतुर्दशैतानि महान्त्वायतनानि वै ।
 एतेषामपि सेवातो नरो मोक्षमवाप्नुयात् ॥
 चैत्रकृष्णप्रतिपदं समारभ्य प्रयत्नतः ।
 आचतुर्दशि पूज्यानि लिङ्गान्येतानि सत्तमेः ॥
 एतेषां वार्षिकी यात्रा सुमहोत्सवपूर्वकम् ।
 कार्या मुमुक्षुभिः सम्यक्क्षेत्रसंसिद्धिदायिनी ॥
 मुने चतुर्दशैतानि महालिङ्गानि यत्नतः ।
 दृष्ट्वा न जायते जन्तुः संसारे दुःखसागरे ॥
 एकैकस्यास्य लिङ्गस्य महिमाऽऽद्यन्तवर्जितः ।

इत्यादि त्रिसप्ततितमेऽध्याये । लैङ्गेऽप्येतानि तत्तत्तीर्थसहितान्यु-
 क्तानि—

शैलेशं प्रथमं कुर्यात्स्नात्वा वै वरणां नदीम् ।
 स्नानं तु संगमे कृत्वा दृष्ट्वा वै संगमेश्वरम् ॥
 स्वर्त्तानि तु कृतस्नानो दृष्ट्वा स्वर्त्तानमीश्वरम् ।
 मन्दाकिन्यां नरः स्नात्वा दृष्ट्वा वै मध्यमेश्वरम् ॥
 हिरण्यगर्भे स्नातश्च दृष्ट्वा चैव तदीश्वरम् ।
 मणिकर्ण्यां नरः स्नात्वा दृष्ट्वा चैवानमेश्वरम् ।
 तस्मिन्कूप उपस्पृश्य दृष्ट्वा गौपेक्षमीश्वरम् ॥
 कापिलाया ह्रदे स्नातो दृष्ट्वा वै वृषभध्वजम् ।
 उपशान्तस्य देवस्य दक्षिणे कूप उत्तमः ॥
 तस्मिन्कूप उपस्पृश्य बृहद्वोपशान्तमीश्वरम् ।
 पञ्चचूडाह्रदे स्नातो ज्येष्ठस्थानं ततोऽर्चयेत् ॥
 चतुःसमुद्रकूपे तु स्नात्वाऽर्चेत् निवासकम् ।
 शुक्रकूप उपस्पृश्य अर्चयेच्छुक्रमीश्वरम् ॥
 दण्डेखाते नरः स्नात्वा ध्यात्रेशं च ततोऽर्चयेत् ।
 जम्बुकेश्वरतीर्थे तु स्नात्वा जम्बुकमीश्वरम् ॥
 दृष्ट्वा न जायते मर्त्यः संसारे दुःखसागरे ।
 प्रतिपत्प्रमृति देवेशि पावत्कृष्णचतुर्दशि ॥
 एतत्क्रमेण कर्तव्यं महदायतनं शुभम् ।

काशीखण्डेऽपि शततमेऽध्याये—

अपराऽपि शुभा यात्रा योगक्षेमकरी सदा ।
 सर्वविघ्नोपहन्त्री च कर्तव्या क्षेत्रवासिभिः ॥
 शैलेशं प्रथमं धीक्ष्य वरणास्नानपूर्वकम् ।

इत्यादि । किञ्चित्पाठभेदेन लैङ्गवदेव चतुर्दशायतनान्तरं काशीखण्डे—
 ओंकारं प्रथमं लिङ्गं द्वितीयं च त्रिलोचनम् ।
 तृतीयं च महादेवः कृत्तिवासाश्चतुर्थकम् ॥
 रत्नेशः पञ्चमं लिङ्गं षष्ठं चन्द्रेश्वरामिधम् ।
 केदारः सप्तमं लिङ्गं धर्मेशश्चाष्टमं प्रिये ॥
 धीरेश्वरं च नवमं कामेशं दशमं विदुः ।
 विश्वकर्माश्वरं लिङ्गं शुभमेकादशं परम् ॥
 द्वादशं मणिकर्णाशमविमुक्तं त्रयोदशम् ।
 चतुर्दशं महालिङ्गं मम विश्वेश्वरामिधम् ॥

प्रिये चतुर्दशैतानि श्रेयोहेतूनि सुन्दरि ।

एतेषां समवायोऽयं मुक्तिक्षेत्रमिहेरितम् ॥

तथा—प्रिये चतुर्दशैतानि महालिङ्गानि देहिनाम् ।

प्रतिमासं समारभ्य तिथिं प्रतिपदं शुभाम् ॥

एतेषां लिङ्गमुरयानां कार्या यात्रा प्रयत्नतः ।

तथा शततमेऽध्याये—

द्विःसप्तायतनानां च कार्या यात्रा प्रयत्नतः ।

कृष्णां प्रतिपदं प्राप्य भूतावाधि यथाविधि ॥

अथवा प्रतिभूतं च क्षेत्रसिद्धिमभीप्सुभिः ।

तत्तत्तीर्थकृतस्नानस्तत्तल्लिङ्गकृतार्चनः ॥

मौनेन यात्रां कुर्वाणः फलं प्राप्नोति यात्रिकः ।

ओंकारं प्रथमं पश्येन्मत्स्योदपां कृतोदकः ॥

त्रिविष्टपं महादेवं ततो ये कृत्तिवाससम् ।

रत्नेशं चाथ चन्द्रेण केदारं च ततो व्रजेत् ॥

धर्मेश्वरं च धीरेशं गच्छेत्कामेश्वरं ततः ।

विश्वकर्माेश्वरं चाथ मणिकर्णेश्वरं ततः ॥

अविमुक्तेश्वरं दृष्ट्वा ततो विश्वेशमर्चयेत् ।

एषा यात्रा प्रयत्नेन कर्तव्या क्षेत्रवासिभिः ॥

यस्तु क्षेत्रं उपित्वाऽपि नैनां यात्रां समाचरेत् ।

विघ्नास्तस्योपतिष्ठन्ति क्षेत्रोच्चाटनसूचकाः ॥

अन्यान्यपि चतुर्दशाऽऽयतनानि तत्रैव—

अमृतेशस्तारकेशो ज्ञानेशः करुणेश्वरः ।

मोक्षद्वारेश्वरश्चैव स्वर्गद्वारेश्वरस्तथा ॥

ब्रह्मेशो लाङ्गलीशश्च वृद्धकालेश्वरस्तथा ।

वृषेशश्चैव चण्डीशो नन्दिकेशो महेश्वरः ॥

ज्योतीरूपेश्वरं लिङ्गं रयातमत्र चतुर्दशम् ।

काश्यां चतुर्दशैतानि महालिङ्गानि सुन्दरि ॥

इमानि मुक्तिहेतूनि लिङ्गान्पानन्दकानने ।

कलिकल्मषवृद्धीना नाऽऽरूपेषानि कदाचन ॥

एतान्याराधयेद्यस्तु लिङ्गानीह चतुर्दश ।

न तस्य पुनरावृत्तिः संसाराध्वनि कर्हिचित् । इत्यादि ॥

अत्र शैलेशादीनामोंकारादीनाममृतेशादीनां च यात्रा प्रतिमासं कृष्णपक्षे कार्या ' प्रतिपत्प्रभृति देवेशि यावत्कृष्णचतुर्दशि ' इति लैङ्गे ' प्रतिमासं समारम्भ्य तिथि प्रतिपदं शुभाम् ' इति ' कृष्णां प्रतिपदं प्राप्य मृतावधि यथाविधि ' इति च काशीखण्डे सामान्यत उक्तेः । चैत्रकृष्णप्रतिपदं समारम्भ्येति तु वचश्चैत्र एव प्रथमं यात्रारम्भो न तु मासान्तर इति ज्ञेयम् । शिष्टास्तु चैत्रे कृष्णप्रतिपदादौ शैलेशादियात्रां वैशाख ओंकारादियात्रां ज्येष्ठेऽमृतेशादियात्रामाचरन्ति । यदा प्रत्य-
[ह]मेकैकलिङ्गयात्रायामशक्तिः प्रतिबन्धो वा तदा प्रतिमासकृष्ण-
चतुर्दश्या सर्वेषां चैत्रादिमासत्रयकृष्णचतुर्दश्यां वा शिष्टाचाराक्रमेण
चतुर्दशकत्रयस्य यात्रा । अथ वा प्रतिभूतं चेतिवचनादत्रापि कृष्णत्व-
मुपक्रमावनुसंधेयम् । अन्यच्च काशीखण्डे—

संप्राप्य घासरं विष्णोर्विष्णुतीर्थेषु सर्वशः ।

कार्या यात्रा प्रयत्नेन महत्पुण्यसमृद्धये ॥

एवं नानायात्रा उक्त्वाऽन्ते तत्रैवोक्तम्—

श्रद्धापूर्वमिमा यात्राः कर्तव्याः क्षेत्रवासिभिः ।

पर्वस्वपि विशेषेण कार्या यात्राश्च सर्वतः ॥

न बन्धं दिवसं कुर्याद्विना यात्रा क्वचित्कृती ।

तथा—यस्य बन्धं दिनं यातं काश्या निवसतः सतः ॥

निराशाः पितरस्तस्य तस्मिन्नेव दिनेऽभवन् ।

पूर्वोक्तसकलयात्रास्वशक्तं प्रति तत्रैव—

यात्राद्वयं प्रयत्नेन कर्तव्यं प्रतिवासरम् ।

एका स्वर्गतरङ्गिण्यास्ततो विश्वेशितुः परा ॥

तथा—काश्यां लिङ्गान्यनेकानि काश्यां तीर्थान्यनेकशः ।

तथाऽपि सेव्यो विश्वेशः स्नातव्या मणिकर्णिका ॥ इति ।

अत्र यात्रासु यत्राकरणे प्रत्यवायश्रवणं तासां नित्यत्वम् । यत्र च काशीवासे विघ्नमायः फलतया श्रुतस्तदपि फलावश्यकताद्वाराऽध्ययनवदावश्यकं क्षेत्रसन्धासिनाम् । यत्र त्वन्यफलं श्रुतं तत्केवलकाम्यतया नाऽऽवश्यकमिति । अन्यच्च यस्यां तिथ्यादियात्रायां कालविशेषो नोक्तः सा पूर्वाह्णवर्तितत्तत्तिथ्यादौ कार्या पूर्वाह्णे देविकं कार्यमिति वचनात् । यत्र तु कालविशेषोक्तिस्तत्र तत्कालवच्छिन्नतिथ्यादावेव

‘कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः’ इत्यादिवचनात् । तत्रापि यदि ह्यासवृद्धिसाम्यैर्दिनद्वये कर्मकालेऽसत्त्वं सत्त्वमेकदेशसत्त्वं वा तदा ‘खर्वो दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणम् । खर्वदर्पो परी पूज्यौ हिंसा स्यात्पूर्वकालिकी’ इतिवचनान्निर्णयः । यत्र तु तिथिवार-नक्षत्रयोगादियोगतो यात्रोक्ता तत्र दिनमध्ये यदैव तद्योगस्तदैव कार्या योगप्राधान्यादात्रियोगस्त्वकिंचित्कर एवेत्यादिसामान्यनिर्णयो ग्रन्थान्तरेभ्योऽवगन्तव्य इति । इति प्रकीर्णयात्राः ।

इति भीमह्वरागेश्वरसूरिसूनुनारायणमहविरचिते त्रिस्थलीसेतौ
काशीप्रकरणे यात्राप्रकरणम् ।

अथ काशीकृतपापकर्मविपाक उच्यते ।

अनिष्टफलताज्ञाने सति ततो निवृत्तौ कृते वा तस्मिंस्तद्विनाशकरणे वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तप्रवृत्तावुपयोगात् । अनुतापाख्यप्रायश्चित्ताधिकारि-विशेषणे यजनद्वारा प्रायश्चित्तानुष्ठानौपयिकत्वाच्च । तत्र तावत्काशी-खण्डे भववचः—

अन्यत्र यत्कृतं पापं तत्काश्यां परिणश्यति ।
वाराणस्यां कृतं पापमन्तर्गहे प्रणश्यति ॥
अन्तर्गहे कृतं पापं पैशाचनरकावहम् ।
पिशाचनरकप्राप्तिर्गच्छत्येव बहिर्यदि ॥
न कल्पकोटिभिः काश्यां कृतं कर्म प्रमुञ्च्यते ।
किंतु रुद्रपिशाचत्वं जायते अयुतत्रयम् ॥
वाराणस्यां स्थितो यो वै पातकेष्टु रतः सदा ।
योर्निं प्राप्यापि पैशाचीं वर्षाणामयुतत्रयम् ॥
पुनरत्रैव निवसज्ज्ञानं प्राप्स्यत्यनुत्तमम् ।
तेन ज्ञानेन भोगान्ते मोक्षमाप्स्यत्यनुत्तमम् ॥

यदि तु काश्यां पापं विधाया अन्यत्र मृतस्तद्विपाकोऽपि तत्रैवोक्तः—

दुष्कृतानि विधायेह वहिः पञ्चत्वमागताः ।
तेषां गतिं प्रवक्ष्यामि शृणुत द्विजसत्तमाः ॥
यामाख्या मे गणाः सन्ति घोरा विकृतमूर्तयः ।
मूपायां ते धमन्त्यादौ क्षेत्रे दुष्कृतकारिणः ॥

नयन्त्यनूपप्रायां च ततः प्राचीं दुरासदाम् ।
 वर्षाकाले दुराचारान्यातयन्ति महाजले ॥
 जलकाभिः सपक्षाभिर्दन्दशूकैर्जलोद्भवैः ।
 दुर्निवारैश्च मशकेर्दश्यन्ते ते दिवानिशम् ॥
 ततो यामैर्हिमर्तौ ते नीयन्तेऽद्रौ हिमालये ।
 अशनावरणैर्हीनाः क्लिश्यन्ते ते दिवानिशम् ॥
 मरुस्थले ततो ग्रीष्मे वारिवृक्षविवर्जिते ।
 दिवाकरकरेस्तीक्ष्णैस्ताप्यन्ते ते पिपासिताः ॥
 क्लेशितास्ते गणैरुग्रैर्यातनाभिः समन्ततः ।
 इत्थं कालमसंरयातमानीयन्ते ततस्त्विह ॥
 निवेदयन्ति ते यामाः कालराजान्तिके ततः ।
 कालराजोऽपि तान्दृष्ट्वा कर्म संस्मर्य दुष्कृतम् ॥
 विवस्त्रान्क्षुत्तृपातान्श्च लग्नपृष्ठोदरत्वचः ।
 अन्यै रुद्रापिशाचैश्च सह संयोजयत्यपि ॥
 ततो रुद्रपिशाचास्ते भैरवानुचराः सदा ।
 सहन्ते क्लममत्यर्थं क्षुत्तृणन्नत्वसंभवम् ॥
 आहारं रुधिरोन्मिश्रं ते लभन्ते कदाचन ।
 एवं त्र्ययुतसंरयाकं कालं ते त्रासदुःखिताः ॥
 श्मशानस्तम्ममभितो नीयन्ते कण्ठपाशिताः ।
 पिपासिता अपि न तेऽबुस्पर्शमपि चाऽऽप्नुयुः ॥
 अथ संक्षीणपापास्ते कालभैरवदर्शनात् ।
 इहैव वेहिनो भूत्वा मुच्यन्ते ते ममाऽऽज्ञया ॥
 तस्मान्न कामयीताञ्च बाह्यानःकर्मणाऽप्यघम् ।
 शुचौ पथि सदा स्थेयं महालाममभीप्सुभिः ॥

काशीकृतपापानामत्रान्यत्र वा मृतानां यमयातना नास्ति । अत्र
 मृतानां कालभैरवः शास्ता । अन्यत्र मृतानां तु यामारयशिवगणकृत-
 पातनान्ते त्रिशद्वर्षसहस्रकालभैरवयातना प्राप्य पुनर्मर्त्यतां प्राप्य काशी-
 मरणेनान्ते मुक्तिरिति प्रघट्टकार्यः ।

यदन्यत्रार्जितं पापं तत्काशीदर्शनाद्वजेत् ।
 काश्यां तु यत्कृतं पापं तत्पैशाचपदपदम् ॥

पात्रे —

काश्यां कृतेन पापेन यातनामतिभीषणाम् ।
प्राप्य पश्चाद्विमुच्यन्ते क्षीणकल्मषशालिनः ॥

ब्रह्मवैवर्ते—

महापातकसंयुक्तास्त्रिंशद्वृत्तसहस्रकम् ।
प्रत्येकं प्राप्नुवन्त्येव यातनां कालमैरवीम् ॥

तथा—त्रिंशद्वर्षसहस्राणि त्रिंशद्वर्षशतानि च ।
पर्यन्ते दुःखसंघौघे कालराजेन सादरम् ॥

अत्र त्रिंशद्वर्षस्त्रिंशद्वर्षयातनापक्षयोर्विकल्पो बुद्धयद्बुद्धिकृतविष-
यता वा ।

तथा—ज्ञात्वा पापं काशिकायां यस्तु कुर्यान्नराधमः ।
न तस्य निष्कृतिर्वेदपुराणे परिपठ्यते ॥

तथा काशीवासिविहितनिषिद्धकथनावसरे पद्मपुराणीयः कर्मवि-
पाकः 'काश्यां कृतस्य पापस्य भोगो रुद्रपिशाचता' इत्यादिना
मूयोऽप्युक्तः । क्रमेलकपाशुपताख्यानतात्पर्यं च गरुडपुराणे—

वाराणस्यां स्थितो यो वै पातकेषु रतः सदा ।
योनिं प्रविश्य पैशाचीं वर्षाणामयुतत्रयम् ॥ इत्यादि ।

ब्रह्मवैवर्ते—

काशिकायां कृते पापे प्रायश्चित्तं न जायते ।
प्रायश्चित्तविहीनानां यातनाऽस्ति मुदाकृणा ॥

इति त्रिस्थलीसेतौ काशीपापविपाककथनम् ।

अथ काशीकृतपातकप्रायश्चित्तम् । तत्र मृतिमुक्तिप्रकाशिकायाम्—

कुर्वञ्जुश्रूषणं नित्यं वेदान्तज्ञानिनो गुणैः ।
अस्त्राबिनयसंयुक्तः शान्तिदान्त्यादिसंयुतः ॥
यावज्ज्ञानोदयस्तावद्देवान्तार्थं निरूपयेत् ।
नास्ति ज्ञानात्परं किञ्चित्पापकान्तारदाहकम् ॥
मासमात्राद्दिनश्यन्ति क्षुद्रपापानि सुद्यत ।
यन्मासभवणात्सर्वे नश्यन्त्येषोपपातकाः ॥

महापातकसंघाश्च नित्यं वेदान्तचिन्तनात् ।
 नश्यन्ति वत्सरात्पूर्वं स मुक्तः स्याद्बृहस्पते ॥
 यः श्रद्धया युतो नित्यं वेदान्तज्ञानमभ्यसेत् ।
 तस्य संसारविच्छिन्तिः श्रवणादिति हि श्रुतिः ॥
 एवमभ्यसतस्तस्य यदि विघ्नोऽभिजायते ।
 सर्वलोकान्क्रमाद्भुक्त्वा भूमौ विघ्नोऽभिजायते ॥
 पुनश्च पूर्वभावेण विद्वांसं पर्युपासते ।
 तथा—तस्मात्सर्वप्रयत्नेन स्वमुक्त्यर्थं बृहस्पते ॥
 सर्वदा सर्वमुत्सृज्य वेदान्तश्रवणं कुरु ।

इति स्कान्दीयत्वेन,

त्यक्त्वा सर्वाणि कर्माणि ज्ञानाभ्यासपरो भवेत् ।
 ज्ञानाभ्यासान्महापापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥

इत्यादीनि च वासिष्ठलिङ्गोपपुराणीयत्वेन वचनानि प्रायश्चित्तप्रकरणे लिखितानि । इदं तु चिन्त्यं साधारण्येन प्रतीयमानानामेषां काशीकृतपापविषयत्वेनोपसंहारायोगात् । आशेषविषयचतुर्धाकरणवत्प्रकरणपठितवाक्यान्तरामावाच । सति वा वचनान्तरे प्रकरणपठितवाक्योपसंहृतानारभ्याधीतसामदृश्यमित्रविन्दादिमात्रविषयं काशीमात्रकृतपापविषयमात्मश्रवणमननतत्त्वज्ञानादि स्यान्न च स्थलकृतपातकविषयम् । किंचैवमभ्यसतोऽन्तरा विघ्नापत्तौ प्रायश्चित्तसमाप्त्यभावात्काशीकृतपापवत् एव मरणे सर्वलोकोपभोगब्राह्मणादिशुभफलप्राप्तिर्भवतीति सर्वं एव बलात्काशीपापादौ प्रवर्ततेति विरोधापत्तिः । अपि च तस्य संन्यास्याद्यधिकारिविशेषपरत्वात्कथं काशीपापिसाधारण्यमिति । एतेन ब्रह्महत्यादिमहापापादिविषयकद्वादशाब्दादिप्रायश्चित्तोपन्यासोऽपि तत्रत्यः परास्तः । साधारण्यत्वे काशीमात्रकृतपापविषयत्वायोगात् । योगे वा पूर्वोक्तदूषणापातात् । यदपि केनचिच्छ्रीमद्विष्णुकीर्तनरूपं प्रायश्चित्तं काशीकृतपापप्राप्तिर्मध्ये गणितं तत्केवलं ग्रन्थबाहुल्य एव कारणम् । तथा हि—अशेषपातकतृणाग्रिमूतमगवन्नामकीर्तनरूपप्रायश्चित्तस्य यदि काश्यां कृतपापमात्रविषयताऽङ्गी कियते तदा सुनिरूपितं मगवन्नामसामर्थ्यम् । न वाऽङ्गीकृतमेवं कैश्चिन्न च तेन । स्योदाहृतानेकपुराणविरुद्धं च । अथ यत्र कचित्कृतपापमात्रविषयता तर्हि स्मार्तप्रायश्चित्त-

तत्तद्विदमपि साधारणतया काशीप्रकरणे नोदाहरणमर्हति । अधिकारि-
विशेषविषयत्वादपि स्वदूषितात्मश्रवणादिरूपप्रायश्चित्तबंधेवात्र नोदा-
हार्यम् । पञ्चधिकारिविशेषविषयतादूषणं भगवन्नामकीर्तनप्रायश्चित्तस्य
कृतं तन्मार्गेऽस्मिन्वेदिके येषां न पूजाद्यधिकारिता तत्प्रायविनिवृत्त्यर्थं
प्रकारान्तरमुच्यते इत्युपक्रमस्तत्कथितैवेदिकमार्गानधिकारिविषयत्ववि-
रोधीत्यलं बहुना । बह्व्यञ्च वक्तव्यं प्रकृतानुपयुक्ताभिधायितया तत्तु-
ल्यतापत्तेर्नोक्तमिति । तस्मादसाधारणप्रायश्चित्तान्येवान्नोदाहार्याणि ।
तत्रापि स्मार्तेप्रायश्चित्तेन सह विकल्पसमुच्चयादिविचारः प्रागेव काशी-
विहितनिषिद्धाभिधानप्रसङ्गेन कृत इति नेह पुनः प्रस्तूयते । स्वरूप-
मात्रं तूच्यते पुराणवचनोपन्यासेन । तत्र स्थूलसूक्ष्मपापप्रायश्चित्तं सार्ध-
वादकं चोक्तं ब्रह्मवैवर्ते । अगस्त्य उवाच—

प्रमादाद्यदि सूक्ष्मं वा स्थूलं वा पापकं नृभिः ।

कृतं काश्या तारकारे कथं तस्याऽऽशु निष्कृतिः ॥

स्कन्द उवाचेत्येवमाद्यनन्तरं भगवतो वचनम्—

प्रायश्चित्तविहीनानां न शान्तिः कुत्रचिन्नवेत् ।
किं पुनः काशिकामध्ये पापं कृत्वा सुरं लभेत् ॥
ब्रह्महत्यादिपापानां प्रायश्चित्तं हि काशिका ।
काशिकार्या कृते पापे प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥
प्रायश्चित्तविहीनानां यातनाऽस्ति सुदारुणा ।
ज्ञानस्वरूपं काशीयं पञ्चकोशीपरीमिता ॥
तस्याः प्रदक्षिणं कृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
मम ब्रह्ममयं लिङ्गमापातालात्समुत्थितम् ॥
शिवलोकोपरि गतमत्यतिष्ठदशाङ्गुलम् ।
आजन्मसंचितैः पापैर्मुच्यते तत्प्रदक्षिणात् ॥
क्षेत्रे कृतानां पापानां प्रायश्चित्तं न चेतरेत् ।
प्रदक्षिणद्वयं कृत्वा दशजन्मकृतादघात ॥
मुक्तो भवति पापात्मा सद्यो मोक्षमवाप्नुयात् ।
शुभकृद्यदि कुर्याद्वि मोहात्पापं न तस्य तत् ॥
क्षेत्रं प्रदक्षिणीकृत्य भवेत्पापो हि विज्वरः ।
प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा पापं जन्मशतार्जितम् ॥

विलयं प्रापयति ना नात्र कार्या विचारणा ।

यावज्जीवं वसेत्काश्यां प्रत्यब्दं सुप्रदक्षिणम् ॥

कुर्यादेव निरालस्य आनन्दसदनस्य हि ।

प्रत्यब्दं ये प्रकुर्वन्ति पञ्चकोशं प्रदक्षिणम् ॥

जीवन्मुक्तास्तु ते ज्ञेया निष्पापाः काशिवासिनः ॥

इति ब्रह्मवैवर्तेऽष्टमोऽध्यायः । एतदनन्तरं नवमेऽध्याये—अत्रैवादा-
हरन्तीममितिहासं पुरातनमित्यादिना कूष्माण्डतनयस्याऽऽख्यानं पञ्च-
कोशप्रदक्षिणप्रशंसार्थम् । य(त)स्यावभाशयः—मध्यपो वेद्यारतः सुव-
र्णस्तेयी दुष्टसङ्कीर्त्यादिपापरतोऽपि मण्डपः सकृदज्ञानात्प्रसङ्गतोऽवि-
धिनाऽपि यात्रां कृत्वा पापेभ्यो मुक्तोऽमूर्त्तिं पुनर्विधिना ज्ञानत
आवृत्त्या यथाकालं कुर्वन्नन्य इति । ऋण्य ऊचुः—

सूत सूत महाबुद्धे वेदविद्याविशारद ।

यथा प्रदक्षिणा कार्या मनुजैर्विधिपूर्वकम् ॥

स्थानं वासस्य वद नो मक्षं वाऽमक्षमेव च ।

पूजां सीन्नि स्थितानां च देवानां दानमेव च ॥

यथा संपूर्णतामेति यात्रा क्षेत्रस्य सत्तम ।

सूत उवाच—

एवमेव पुरां पृष्टो भगवाञ्जिषया शिवः ।

तद्वशीमि मुनिश्रेष्ठाः शृण्वन्तु विधिमुत्तमम् ॥

श्रीदेव्युवाच—

भगवन्देवदेवेश प्रदक्षिणविधिं वद ।

पञ्चकोशस्य येनाऽऽशु निष्पापः पुण्यवान्मवेत् ॥

महादेव उवाच—

आश्विनादिषु मासेषु त्रिषु पार्वति सर्वदा ।

प्रदक्षिणा प्रकर्तव्या क्षेत्रस्यापापकाङ्क्षिभिः ॥

माघादिचतुरो मासाः प्रोक्ता यात्राविधौ नृणाम् ।

अद्धोदये तु कालान्तरेऽपि कार्या ।

यथाकथंचिद्देवेशि पञ्चकोशप्रदक्षिणम् ।

कुर्यादेव न मासादि चिन्तयेद्धर्मकोविदः ॥

स एव शुभः कालो यस्मिञ्मद्धा मवेदिति ।

इत्यन्ते वक्ष्यमाणत्वात् ।

पूर्वस्मिन्दिवसे ढुण्ढि पूजयित्वा हविष्यमुक् ।
 प्रातरुत्तरवाहिन्यां स्नात्वा विश्वेशमर्चयेत् ॥
 पुनर्यात्रार्थमपि च शिवयोः पूजनं भवेत् ।
 मुक्तिमण्डपिकायां च संविश्य वरवर्णिनि ॥
 प्रतिज्ञां महतीं कृत्वा पूजनं तत्र तत्र ह ।
 काश्थां प्रजातवाक्कायमनोजनितमुक्तये ॥
 ज्ञाताज्ञातविमुक्त्यर्थं पातकेभ्यो हिताय च ।
 पञ्चक्रोशात्मकं लिङ्गं ज्योतीरूपं सनातनम् ॥
 भवानीशंकराभ्यां च लक्ष्मीश्रीशविराजितम् ।
 ढुण्ढिराजादिगणपैः पद्मञ्चशाशङ्गिरावृतम् ॥
 द्वादशादित्यसहितं नृसिंहैः केशवैर्युतम् ।
 कृष्णरामत्रययुतं कूर्मगत्स्यादिभिस्तथा ॥
 अवतारैरनेकैश्च युतं विष्णोः शिवस्य च ।
 गौर्यादिशक्तिभिर्जुष्टं क्षेत्रं कुर्यात्प्रदक्षिणम् ॥
 बद्ध्वाऽञ्जलिं प्रार्थयेत् महादेवं महेश्वरीम् ।
 पञ्चक्रोशस्य यात्रां वै करिष्ये विधिपूर्वकम् ॥
 प्रीत्यर्थं तव देवेश सर्वाधौघप्रशान्तये ।
 इति संकल्प्य मोनेन प्रणिपत्य पुनः पुनः ॥
 ढुण्ढिराज गणेशान महगविघ्नौघनाशन ।
 पञ्चक्रोशस्य यात्रार्थं देह्याज्ञां कृपया विमो ॥
 विश्वेशं त्रिः परीत्याथ दण्डवत्प्रणिपत्य च ।
 मोदं प्रमोदं सुमुखं दुर्मुखं गणनायकम् ॥
 प्रणम्य पूजयित्वाऽऽदौ दण्डपाणिं ततोऽर्चयेत् ।
 कालराजं च पुरतो विश्वेशस्य जगद्गुरोः ॥
 पूजयित्वा ततो गच्छेन्मणिकर्णोविधानतः ।
 तत्र स्नात्वा महादेवं मणिकर्णोऽशमर्चयेत् ॥
 मणिकर्णोत्तरे छत्रं गङ्गाकेशवमप्युत ।
 ललितां च ततः पूज्य जरासंधेश्वरं विभुम् ॥
 सोमनाथं ततः पूज्य अदाल्म्येश्वरमेव च ।
 शूलटङ्कं महादेवं वराहं च प्रपूजयेत् ॥

वृक्षाश्वमेधिकं लिङ्गं बन्दीं तत्रैव पूजयेत् ॥
 सर्वेश्वरं च केदारं ततो हनुमदीश्वरम् ।
 संगमेशं ततः पूज्य लोलाकं पूजयेत्ततः ॥
 अर्कसंज्ञं गणाध्यक्षममेस्तीरं पुनर्भजेत् ।
 क्षेत्रं प्रदक्षिणीकुर्वन्तिलमात्रं न संत्यजेत् ॥
 दुर्गाकुण्डे ततः स्नात्वा यजेद्दुर्गाविनायकम् ।
 दुर्गां संपूज्य विधिवद्वसेत्तत्र सुरासये ॥
 ब्राह्मणान्मोजयेत्तत्र मधुपापसलद्भुक्तैः ।
 रात्रौ जागरणं तत्र पुराणश्रवणादिकम् ॥
 कुर्याच्च पूजनं मत्तया परोपकरणादि च ।

ततः प्रातः—

जय दुर्गे महादेवि जय काशिनिवासिनि ।
 क्षेत्रविघ्नहरे देवि पुनर्दर्शनमस्तु ते ॥
 इति दुर्गां प्रार्थयित्वा विष्णुकसनेश्वरं ततः ।
 पूजयित्वा कर्दमेशं पञ्चमीहितिलेर्नमेत् ॥
 आदौ कर्दमतीर्थे तु स्नानं कृपावलोकनम् ।
 सोमनाथ विरूपाक्षं नीलकण्ठं ततोऽर्चयेत् ॥
 तत्र वासं विधायाग्नौ किञ्चिद्भोमं द्विजार्चनम् ।
 आन्धादिधर्मकार्याणि कृत्वा मुच्येहृणत्रयात् ॥
 कर्दमेश महादेव काशिवासिजनप्रिय ।
 त्वत्पूजनान्महारुद्रं पुनर्दर्शनमस्तु ते ॥
 प्रातः स्नात्वा पूजयित्वा पूजयित्वा च सङ्घिजान् ।
 नागनाथं च चामुण्डा मोक्षेशं करुणेश्वरम् ॥
 धीरमद्रं ततो दुर्गां विरुटारयां प्रपूजयेत् ।
 उन्मत्तभैरवं नालं कालकूटं ततोऽर्चयेत् ॥
 दुर्गां च विमलां नत्वा महादेवं ततोऽर्चयेत् ।
 नन्दिकेशं मृङ्गिराष्टं तत्रैव च गणप्रियम् ॥
 विरूपाक्षं च यक्षेशं विमलेश्वरमेव च ।
 मोक्षदं ज्ञानदं चैवामृतेशं तत्र पूजयेत् ॥
 गन्धर्वसागरं तीर्त्वा भीमचण्डा ततो व्रजेत् ।
 तत्र स्नात्वा भीमचण्डीं पयसा स्नापयेत्तुष्टीः ॥

पञ्चोपचारैः संपूज्य बाह्याणान्परितोषयेत् ।
 तत्र वासं प्रयत्नेन कुर्याच्चण्डविनायकम् ॥
 रविरक्ताक्षगन्धर्वं नरकार्णवतारकम् ।
 शिवं प्रपूज्य यत्नेन राज्ञौ पूर्ववदाचरेत् ॥
 प्रातरुत्थाय मुन्नातः प्रार्थयेद्भूमिचण्डिकाम् ।
 भीमचण्डि प्रचण्डानि मम विघ्नानि नाशय ॥
 नमस्तेऽस्तु गमिष्यामि पुनर्दर्शनमस्तु ते ।
 ततो गच्छेदेकपादं गणं नत्वाऽथ तण्डुलान् ॥
 तिलांश्च विकिरेत्तत्र धनधान्यादि संपदे ।
 ततो गच्छेन्महामीमं भैरवं भैरवीं शुमाम् ॥
 भूतनाथं च सोमेशं पूजयेत्सिन्धुरोधसि ।
 कालनाथं कपर्दीशं कामेशं च गणेश्वरम् ॥
 धीरमद्रं चातुमुखं(?) गणनाथं प्रपूजयेत् ।
 ततो गच्छेद्देहलीशं विघ्नपूगनिवारणम् ॥
 मोदकैः पृथुकैर्लाजैः सक्तुभिश्चेक्षुषर्वभिः ।
 पूजयेच्छ्रद्धया देवं तं देहलिविनायकम् ॥
 तत्पार्श्वे षोडश पुनर्घिघ्ननाथान्तमर्चयेत् ।
 उदण्डगणपं पूज्य उत्कलेश्वरमेव च ॥
 रुद्राण्यास्तु तपोभूमिं दृष्ट्वा रामेश्वरं व्रजेत् ।
 वरणायां ततः स्नात्वा तर्पणादि विधाय च ॥
 रामेश्वरं श्वेततिलैर्विल्वपत्रादिभिर्यजेत् ।
 सोमनाथं च तत्रैव पूजयेदिन्द्रदिग्गतम् ॥
 भरतेशं लक्ष्मणेशं शत्रुघ्नेश्वरमेव च ।
 द्यावाभूमीश्वरं तत्र पूजयेन्नहुषेश्वरम् ॥
 तत्र वासं प्रकल्प्याथ पूर्ववज्जागरादिकम् ।
 कृत्वा स्नात्वाऽथ रामेशं प्रार्थयेत्काशिवासदम् ॥
 श्रीरामेश्वर रामेण पूजितस्त्वं सनातन ।
 आज्ञां देहि महादेव पुनर्दर्शनमस्तु ते ॥
 लिङ्गानि सुबहून्पादौ वरणापारगाण्यथ ।
 पूजयित्वा ततो गच्छेद्देवसंघनिषेवितम् ॥

देवसंघेश्वरे किञ्चिद्दत्त्वा स्थित्वा ततो व्रजेत् ।
 पाशपाणिं गणेशं च क्षेत्रमध्ये व्यवस्थितम् ॥
 पूजयित्वा वहिश्चैव पृथ्वीश्वरमथो व्रजेत् ।
 एकोऽश्वमेधः पृथुना कृतः क्षेत्राद्बहिः पुरा ॥
 स्वर्गभूमिस्तु सा ज्ञेया मोक्षभूमिस्तु मध्यतः ।
 काश्याश्चतुर्दिशं देवि योजनं स्वर्गभूमिका ॥
 मृतास्तत्र हि गच्छन्ति स्वर्गं सुकृतिनां पदम् ।
 ततः सुयूपं हि सरः स्पृष्ट्वा गच्छेच्छनैः शनैः ॥
 महाक्षेत्रं कापिलं तु यत्र श्रीवृषमध्वजः ।
 तत्र स्नात्वा विधानेन तर्पयित्वा पितृनथ ॥
 आर्घ्यं विधाय सुधन्नुः पूजयेद्द्वृषमध्वजम् ।
 निवसेत्तं तु दिवसं श्रवणादि प्रकल्पयेत् ॥
 प्रदक्षिणीकृत्य ततो गच्छेज्ज्यालानृसिंहकम् ।
 एवं प्रदक्षिणीकृत्य सरः कापिलमुत्तमम् ॥
 वरणां च ततस्तीर्त्वा स्नात्वा वै संगमेश्वरम् ।
 आदिकेशवमभ्यर्च्य संगमेश्वरमेव च ॥
 विनायकं सर्वसंज्ञं पूजयित्वा ततो व्रजेत् ।
 क्रौडीकृत्य यवाञ्जुद्धान्विकिरन्विष्णुमचरन् ॥
 प्रह्लादेश्वरमभ्यर्च्य त्रिलोचनमतः परम् ।
 विन्दुमाधवमभ्यर्च्य हृदे पाञ्चनदे शुभे ॥
 गमस्तीक्ष्णं मङ्गलां च गौरीं दृष्ट्वा ततो व्रजेत् ।
 वसिष्ठवामदेवौ च पर्वतेश्वरमेव च ॥
 महेश्वरं समभ्यर्च्य ततः सिद्धिविनायकम् ।
 सप्तावरणगान्दिव्यान्पूजयेद्गणनायकान् ॥
 मणिकण्यां ततः स्नात्वा गच्छेद्विश्वेश्वरं यमी ।
 नमस्कृत्य महेशानं प्रविशेद्देवसंनिधौ ॥
 पञ्चोपचारैः संपूज्य स्तुत्वा नत्वा पुनः पुनः ।
 मुक्तिमण्डपमागत्य कृतार्थस्तत्र संविशेत् ॥
 विष्णुं च दण्डपाणिं च हृदि भैरवमेव च ।
 आदित्यं गणपांश्चैव पूजयेत्पुनरेव च ॥
 प्रदक्षिणीकृतान्देवान्स्मरेत्तत्र क्रमात्सुधीः ।

ततः प्रार्थना—

जय विश्वेश विश्वात्मन्काशीनाथ जगद्गुरो ।
 त्वत्प्रसादान्महादेव कृता क्षेत्रप्रदक्षिणा ॥
 अनेकजन्मपापानि कृतानि मम शंकर ।
 गतानि पञ्चक्रोशात्मलिङ्गसम्यक्प्रदक्षिणा ॥
 त्वद्भक्तिं काशिवासं च राहित्यं पापकर्मणा ।(?)
 सरसङ्गभवणाद्यैश्च कालो गच्छतु नः सदा ॥
 हर शंभो महादेव सर्वज्ञ सुखदायक ।
 प्रायश्चित्तं सुनिर्वृत्तं पापानां त्वत्प्रसादतः ॥
 पुनः पापमतिर्माऽस्तु धर्मबुद्धिः सदाऽस्तु मे ।
 इति जप्त्वा यथाशक्ति दत्त्वा दानं द्विजन्मनाम् ॥
 बद्ध्वा करयुगं मन्त्री मन्त्रमेतमुदीरयेत् ।
 पञ्चक्रोशस्य यात्रेयं यथाशक्ति मया कृता ॥
 न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादादुमापते ।
 इति प्रार्थय महादेवं गच्छेद्देहं स्वकं स्वकम् ॥
 न्यूनातिरिक्तदोषाणां परिहाराय दक्षिणाम् ।
 संकल्प्याऽऽगत्य च गृहं ब्राह्मणान्मोजयेत्ततः ॥
 तत्र आगत्य च गृहं कुटुम्बैः सह भोजनम् ।
 कृत्वाऽऽत्मानं ततो ध्यायेत्कृतकृत्यो भवेत्ततः ॥

अथ वासप्रकारः—

एकरात्रं तु मध्ये यः प्रवसेच्छुचिमानसः ।
 वरणायास्तटे रम्ये स याति परमां गतिम् ॥

वरणायास्तटे रामेश्वरसंनिधौ ।

द्विरात्रमध्ये वसति यः कुर्याद्भर्मतत्परः ।
 प्रथमं चण्डिकाक्षेत्रे द्वितीयं वरणातटे ॥
 दिवसं तु वसेद्द्विर्मास्ततो विश्वेश्वरं व्रजेत् ।
 यस्तु त्रिरात्रमुपितो मध्ये भवति पार्वति ॥
 दुर्गास्थले भीमचण्ड्या रामेशो वासमुच्छति ।
 वसति यस्तु कुरुते मध्ये दिनचतुष्टयम् ॥

प्रथमां वसतिं कुर्यात्कर्दमेश्वरसंनिधी ।
 द्वितीयां भीमचण्ड्यां च रामेशे तु तृतीयकाम् ॥
 चतुर्थीं कापिले तीर्थे वसतिं परिकल्पयेत् ।
 राजवृद्धकुमाराणां यथेष्टं वास इष्यते ॥
 यथाकथंचिद्देवेशि पञ्चक्रोशप्रदक्षिणम् ।
 कुर्यादेव न मासादि चिन्तयेद्धर्मकोविदः ॥
 स एव शुभदः कालो यस्मिञ्छब्दोदयो भवेत् ।
 शब्दा हि दुर्लभा लोके कलौ खलु विशेषतः ॥
 शब्देव तीर्थं देवश्च शब्दा स्वर्गापवर्गकौ ।
 शब्दया यत्कृतं सर्वमनन्तफलदं भवेत् ॥
 सत्ये शब्दा गुणवती नासत्ये सा फलप्रदा ।
 काश्यां तिष्ठति यो नित्यं स्नाति मागीरधीजले ॥
 कुर्यात्सावित्रीं यात्रां पञ्चक्रोशस्य सुन्दरि ।
 स ब्रह्मभूतो निवसेन्ममानुग्रहतः सुखी ॥

इति श्रीब्रह्मवैवर्ते पञ्चक्रोशयात्रा नाम दशमोऽध्यायः ।

अथ पञ्चक्रोशयात्रायां नियमा ब्रह्मवैवर्ते । देव्युवाच—
 क्षेत्रप्रदक्षिणे देव नियमाः के भवन्ति तान् ।
 वदस्व तारिताशेष विश्वनाथ कृपालय ॥

भीमहादेव उवाच—

प्रतिग्रहं पराङ्गं च परदाराभिमापणम् ।
 परस्वग्रहणं स्नेहादसद्भातां च वर्जयेत् ॥

परदाराणामभिलाषपूर्वकं मापणं परदाराभिमापणम् ।

असतां पापिनां सङ्गं न कुर्यात्प्रपतो नरः ।

असत्समागमात्सर्वं जायते निष्फलं नृणाम् ।

मम द्रोहपरैः साकं न व्रजेद्देदनिन्दकैः ॥

परापवादं नो कुर्यात्परद्रोहं विवर्जयेत् ।

गुरुनिन्दां शास्त्रनिन्दां शिवधर्ममहात्मनाम् ॥

तीर्थलिङ्गतपोनिन्दां न कुर्यात्तु प्रदक्षिणे ।

अन्यदा तु कृतं पापं नश्येत्क्षेत्रप्रदक्षिणात् ॥

क्षेत्रप्रदक्षिणामध्ये कृतं केन प्रणश्यति ।

किञ्चिद्धानं प्रत्यहं ब्राह्मणेभ्यो
 देयं दीनानाथपङ्गुबन्धकेषु ॥
 भूमौ शय्या तैलमांसादिदुष्टं
 सर्वं वज्रं क्षेत्रयात्रादिनेषु ॥
 स्नानद्वयं प्रकुर्वीत नित्यश्चाद्वं च सुन्दरि ।
 यदत्र किञ्चिक्रियते कोटिकोटिगुण भवेत् ॥

तथाऽध्याधिकारिणो ब्रह्मवैवर्ते—

ब्राह्मणैः क्षत्रियवैश्यैः शूद्रैश्चैवान्त्यजातिभिः ।
 काङ्क्षद्भिः परमं तत्त्वं कर्तव्यं क्षेत्रदक्षिणम् ॥

तथा—ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थोऽथ मस्करी ।
 क्षेत्रे वसन्बहिर्वाऽपि कुर्यादेव प्रदक्षिणम् ॥

तथा—ब्राह्मणः क्षत्रियो वाऽपि वैश्यशूद्रौ तथा छियः ।
 महापातकशान्त्यर्थं कुर्युः क्षेत्रप्रदक्षिणम् ॥

तथा—यस्तु वाराणसीं प्राप्य बहिर्जिगमिषुर्मवेत् ।
 प्रदक्षिणत्रयं कुर्यात्सर्वपापनिवृत्तये ॥

तथा—वाराणसीं समासाद्य प्रमादाद्यो बहिर्गतः ।
 स देवात्पुनरागत्य दक्षिणेन प्रशुध्यति ॥

तथा पञ्चकोशीमाहात्म्यान्तरम्—

ब्रह्महत्यादिपापानां प्रायश्चित्तं न चापरम् ।
 बहिष्कृतानां पापानां मध्ये वाऽपि सुरेश्वरि ॥
 प्रायश्चित्तान्तरं पुंसो न दृष्टं न मया श्रुतम् ।
 वसन्ति देवा बहवः स्वर्गभूमौ बहिः सदा ॥
 मदाज्ञां पालयन्त्येव वासार्थं दैन्यमागताः ।
 बहिःस्थिताः प्रकुर्वन्ति दक्षिणं क्षेत्रलब्धये ॥
 ममानुग्रहमासाद्य प्रविशन्ति हि काशिकाम् ।
 मधनुग्रहकामेश्च पञ्चकोशात्मकं प्रिये ॥
 लिङ्गं प्रदक्षिणीकृत्य द्रष्टव्योऽहं कृपानिधिः ।
 अन्यक्षेत्रे कृतं पापं पुण्यक्षेत्रे विनश्यति ॥

पुण्यक्षेत्रे कृतं पापं गङ्गातीरे विनश्यति ।
 गङ्गातीरे कृतं पापं वाराणस्यां विनश्यति ॥
 वाराणस्यां कृतं पापमन्तर्गहे विनश्यति ।
 अन्तर्गहे कृतं पापं वज्रलेपो भविष्यति ॥
 वज्रलेपच्छिदं ह्येतत्पञ्चक्रोशप्रदक्षिणम् ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कुर्यात्क्षेत्रप्रदक्षिणम् ॥

अत्रार्थे सदस्यस्तुत्या प्रादुर्भूतानां विष्णुदण्डिदण्डपाणिकालभैरव-
 रवीणां वचांस्यपि नवमाध्यायगतान्युदाहार्याणि ।

तथा—सीमाविनायकेभ्यश्च बहिः काश्याः प्रमाणतः ।
 तावत्क्षेत्रं विजानीयाद्याधनुःशतत्रये ॥
 क्षेत्रादन्तर्गहेक्षितं बहिः क्षेत्रप्रदक्षिणम् ।

नारदीये—काशीप्रदक्षिणा येन कृता त्रैलोक्यपावनी ।
 सप्तद्वीपा साब्धिशैला कृता तेन द्विजोत्तमाः ॥

लिङ्गपुराणेऽपि पञ्चक्रोशयात्रामाहात्म्यं विधिश्चैतादृगेव क्रियानेव
 तु श्लोकपाठभेद इति न लिख्यते । मध्ये दिनचतुष्टयवासपक्षे तु पाश-
 पाणौ चतुर्थदिने वास उक्तो न तु वृषभध्वज इत्येतावान्विशेषः ।
 यद्यपि पुराणपर्यालोचनया सामान्यतो ब्रह्महत्यादिपातकक्षयार्थता
 पञ्चक्रोशयात्रायाः प्रतीयते तथाऽपि प्रतिपोजनं प्राजापत्यकल्पनया
 पञ्चप्राजापत्यप्रत्याम्नायतामेकस्यां यात्राया कल्पयन्ति शिष्टाः । एव-
 मन्तर्गृहयात्रायां योजनन्यूनत्वेऽपि बहुमतदेवदर्शनाधिक्यावेकप्राजाप-
 त्यप्रत्याम्नायतामित्यादि ।

अथ पञ्चक्रोशयात्रार्थं क्षेत्रसंन्यासिनां विशेषः । देव्युवाच—

मगवन्सर्वभूतेश कृपापूरितविग्रह ।
 कृतार्थानां खद विमो क्षेत्रसंन्यासिनामपि ॥
 प्रदक्षिणक्रमं क्षेत्राद्बहिर्वा मध्यतोऽपि वा ।
 नियमस्य न मङ्गः स्याद्यथा पापं च नश्यति ॥

श्रीमगवानुवाच—

सम्यक्पुष्टं त्वया देवि महाहंकारनाशनम् ।
 प्रायश्चित्तं न्यासिना हि क्षेत्राद्यौघविनाशनम् ॥
 विधिस्तु पूर्वमेवोक्तो नियमादियुतस्तव ।
 प्रदक्षिणात्रयं तेषामवधारय सुव्रते ॥

ज्ञात्वा देवं समभ्यर्च्य विश्वेशं विश्वया सह ।
 मोदादिपञ्चकं दुर्णिहं दण्डपाणिं च भैरवम् ॥
 पूर्ववत्तीरगा-पूज्य दुगा पूज्य च यत्नतः ।
 बहिरावरणं त्यक्त्वा गणेशानां तु सप्तमम् ॥
 मध्ये प्रदक्षिणं कुर्यादसीवरणयोः कृती ।
 संमुत्सीभूय विधिवत्पूज्या ये वामतः स्थिताः ॥
 देवा देव्यश्च फलदाः क्षेत्रपालाश्च यत्नतः ।
 एकरात्रं द्विरात्रं वा वसेन्मध्ये त्रिरात्रकम् ॥
 यत्र भङ्गा सुमहती वसेत्तत्र न संशयः ।
 प्रत्यहं दण्डपाणेस्तु पूजा कार्या प्रयत्नतः ॥
 दण्डपाणेः पूजनेन सिद्धिर्भवति नान्यथा ।
 दण्डपाणे यक्षपते क्षेत्रसंन्यासबहुमः ॥
 पञ्चक्रोशस्य यात्रेयं सिद्धा मे त्वत्प्रसादतः ।
 अनेन श्लोकमन्त्रेण प्रार्थनं पूजनं स्मृतम् ॥
 प्रत्यहं कुर्यात् यात्रां संपूर्णा भवति ध्रुवम् ।
 आगत्य विश्वनाथस्य पूजा कार्या तु पूर्ववत् ॥

एतद्वनन्तरं कुतो दण्डपाणेर्यात्रायां प्रत्यहं पूजा कार्येति देव्या
 पृष्टेन मधेनोक्तम्—

पुनः कालान्तरे देवि ऋषिभिर्नारदादिभिः ।
 पृष्टोऽहं क्षेत्रजनितापापनाशनमुत्तमम् ॥
 तदा सुदुर्लभे देवि प्रायश्चित्तं मया महत् ।
 उपदिष्टं महालिङ्गप्रदक्षिणमशेषतः ॥
 तच्छ्रुत्वा पृष्टवान्दण्डपाणिः क्षेत्रपरायणः ।
 तदा मयोपादिष्टोऽसौ महापाशुपतः कृती ॥
 क्षेत्रयात्रा द्वितीयेयं मया क्ता दण्डपाणये ।
 अतो दण्डपतेः पूजा कर्तव्या प्रतिकारिणी ॥
 पञ्चक्रोशात्मकस्यैव लिङ्गस्य परमात्मनः ।
 प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा जीवन्मुक्तो मवेन्नरः ॥

इति क्षेत्रसंन्यासिनं पञ्चक्रोशयात्रा ।

अथ पञ्चक्रोशयात्रासमर्थपद्मवादीनां प्रायश्चित्तं ब्रह्मवैवर्ते । देव्यु-
वाच—

देवदेव महादेव संदेहो नाशितस्त्वया ।
किञ्चित्पष्टव्यमस्तीह प्रायश्चित्तविनिर्णये ॥
पङ्गवः शक्तिरहिता रोगग्रस्ता धनैर्युताः ।
काश्यां पापकृतः पश्चात्प्रायश्चित्तमभीप्सवः ॥
कथं तेषां मवेच्छुद्धिर्धनिनां काशिवासिनाम् ।
सुकुमारशरीराणां राज्ञां स्त्रीसमवायिनाम् ॥
वद तेषां यथा शुद्धिर्यातनाविनिकृन्तनी ।

महादेव उवाच—

शृणु देवि रहस्यं मे धर्मः सूक्ष्मो मवेत्तदा ।
न जानन्ति स्थूलधियो विषयासक्तमानसाः ॥
स्वल्पद्वयेण च महान्महताऽप्यणुमात्रकः ।
देशकालं तथा पात्रं वित्तं श्रद्धादिकं महान् ॥
करोति सुविचार्याऽऽशु येन काशी प्रसीदति ।
मम क्षेत्रे तु धनिनः पापिष्ठाः शुद्धिकाङ्क्षिणः ॥
शिवालयः प्रकर्तव्यो महापातकनाशनः ।
महापुण्यप्रदश्चैव महासुखकरश्च ह ॥
यत्र तिष्ठति निर्विघ्नं शिवलिङ्गं वरानने ।
तत्र देवालयः कार्यः पूजा भवति यत्र च ॥
शिवलिङ्गस्थापकानां शिवप्रासादकारिणाम् ।
यान्ति नाशं विना क्लेशैः पातकानि महान्त्यपि ॥
शिवलिङ्गप्रतिष्ठां यः कुर्यात्पापशतान्वितः ।
पातकानि विनश्यन्ति तस्य मोक्षोऽप्यदूरतः ॥
कलौ देवालयस्यापि रक्षा देवि सुदुर्लभा ।
लिङ्गरक्षा तथा शंभोर्नित्यं पूजाऽपि नो भवेत् ॥

देव्युवाच—

क्षेत्रपापिकृतं पापं नश्यत्येव न संशयः ।
अन्यान्यपि च पापानि नश्यन्ति न हि संशयः ॥
प्रासादकरणाद्विङ्गस्थापनात्पूजनात्पमो ।
पापनाशः कियानर्थो निर्वाणमापि जायते ॥

परं सविघ्नता तत्र त्वयोक्ता विघ्ननाशन ।
ततोऽपि किञ्चित्सुमहदस्ति चेद्वद शंकरः ॥

महादेव उवाच—

शृणु देवि रहस्यं मे कृपणेषु न तद्वदेत् ।
अश्रद्धाद्रूपितमतौ पापामीरौ न नास्तिके ॥
अश्रद्धालवे घदान्याय पापत्रस्नाय साधवे ।
ब्रूयाद्गहस्यं परमं यथा धर्मः सुसिध्यति ॥
वाराणस्यां गृहं कृत्वा ब्राह्मणाय प्रयच्छति ॥
शुद्धाय वेदविदुषे शिवविष्णुप्रियाय च ॥
निरन्तरं धर्मकथायज्ञदानप्रियाय च ।
धिवेकिने महाविद्यायुक्ताय प्रियवादिने ॥
दातव्यमेव सुगृहं कारयित्वा विशेषतः ।
काश्यां कृतानां पापानां कायवाङ्मनसा खलु ॥
घासः परोऽयं संदिष्टः शुभकृद्यदि लभ्यते ।
यावद्भसति विप्रेन्द्रो मम भक्तियुतो गृहे ॥
काश्यां दिने दिने स्वर्णकोटिभारफलं लभेत् ।
दानेन यद्व्याप्नोति महादानैः कृतैर्नरः ॥
तद्व्याप्नोति विप्राय शुभे संपादिते गृहे ।
गृहदानाच्चिरायुः स्याद्गृहदानान्महाघट्ट ॥
गृहदानान्भवेन्मुक्तो वंशवृद्धिस्तथाऽक्षया ।
अर्थकामादिकं सर्वं प्राप्नोति गृहदानतः ॥
व्ययीकृत्य धनं किञ्चिदत्र क्रीत्वा भुवं शुभाम् ।
गृहमुत्थाप्य यो दद्यात्स याति परमं पदम् ॥
मां विना कः प्रयच्छेत् काश्यां भूमिं द्विजाय हि ।
तस्मान्मदंशः स प्रोक्तो गृहदानान्न संशयः ॥
उपपातकलक्षाणि महापापशतानि च ।
विलयं यान्ति सर्वाणि क्षेत्रमध्ये कृतान्यपि ॥
दानं तस्मादिदं श्रुत्वा मनसि ह्यवधार्य च ।
द्विजायाऽऽर्थाय संदद्याद्विक्रीयाऽऽत्मानमप्यहो ॥

एतदनन्तरं महातेजसः कस्यचित्क्षत्रियस्याऽऽरया । स हि दासीरतः
पापमार्गार्जितधनश्च सन्नपि ब्राह्मणोपदेशात्सुतपसे ब्राह्मणाय गृहं

दत्त्वा काशीकृताशेषपापनाशमात्रं तस्माद्वाङ्मणाय गृहदानमपि क्षेत्र-
प्रायश्चित्तमिति । तथा ब्रह्मवैवर्त एव ऋषिभिः प्रायश्चित्ते पृष्टे
शिववचः—

धनेषु विद्यमानेषु गृहमुत्थापयेत्सुधीः ।
सर्वलक्षणसंयुक्तं देव्यकार्पण्यवर्जितम् ॥
वित्तानुमानेन महत्काशिवासिसुखप्रदम् ।
आर्ताय द्विजवर्याय साधवे च निवेदयेत् ।
यत्र विष्णुकथा सत्या मम धर्मकथाः शुभाः ।
मधन्त्यविरतं यत्र पात्रवर्यं निवेदयेत् ॥
या गतिर्गृहदातुः स्वात्पितृणामपि सा गतिः ।
तस्मात्काश्या गृहसमं दानं नास्ति महद्द्विजाः ॥
काश्यां कृतानां पापानां शुष्काद्राणां धियाऽपि च ।
प्रायश्चित्तं मुरयमेतत्काशीवासफलपदम् ॥
ब्राह्मणो यत्र वसति दिनमात्रमपि स्वतः ।
तस्मात्कृते किं पुनः स्पाद्वर्णनीयं फलं मया ॥

तथा—अत्राऽऽनन्दवने यस्तु शिवालयकरो भवेत् ।

पातालमर्त्यलोकेषु कृतदेवालयः स च ॥
इष्टकापुञ्जकृद्यस्तु कौतुकेन नरः सकृत् ।
काश्यां जलाशयं कंचिद्भूतमात्रमपि द्विजाः ॥
त्रिदिवेशोऽत्यत्र करे कृतैः पापैर्न युज्यते ।
न तयोः साम्यमायाति सर्वदः सर्वतीर्थकृत् ॥
शिवलिङ्गस्य पूजा चेत्प्रत्यहं जायते समः ।
शिवालयशतं कृत्वा यत्फलं प्राप्यते नृभिः ॥
द्विजालयेन चैकेन तत्फलं त्वक्षयं भवेत् ।
जीर्णोद्धारं प्रकुर्वीत जलाशयशिवाल[य]योः ॥
शिवायतनलक्षाणि बिष्णोरायतनानि च ।
कृतानि तेन विप्रेन्द्राः स्थापितो ब्राह्मणो यदि ॥
विप्रे सुष्ठापिते काश्या त्रैलोक्यं स्थापितं भवेत् ।
त्रैलोक्ये स्थापिते विप्राः प्रीयेऽहं सचराचरम् ॥
तस्मात्किञ्चिद्यथाशक्तिं कुर्याद्दिप्रो यथा वसेत् ।
क्षेत्रे कृतानां पापानां प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् ॥

लोमयुक्ताय नो देयं गृहीत्वाऽन्यत्र यो वसेत् ।
 पाक्षिको यस्य संवासस्तस्मै देयं न तद्गृहम् ॥
 पुत्रपौत्रादियुक्ताय काशिवासाभिलाषिणे ।
 शिवभक्तिपरायापि विष्णुव्रतपराय च ॥
 अन्तर्गृहे गृहं यस्तु कृत्वा विप्राय चार्पयेत् ।
 मद्गृहं निर्मितं तेन मह्यं दत्तं न संशयः ॥
 कश्चिद्विश्रमते यत्र धर्मशालेति सा स्मृता ।
 तत्राप्यनन्तं भवति पुण्यं पापं च नश्यति ॥

इति त्रिस्थलीसती काशीप्रकरणे पञ्चक्रोशयात्राऽसमर्थप्रायश्चित्तम् ।
 अथान्तर्गृहयात्रास्य प्रायश्चित्तम् । काशीखण्डे—

अन्तर्गृहस्य यात्रा वै कर्तव्या प्रतिवासरम् ।

प्रतिवासरमित्यपि क्वचित्पाठः ।

प्रातः स्नानं विधायाऽऽदौ नत्वा पञ्च विनायकम् ।
 नमस्कृत्याथ विश्वेशं स्थित्वा निर्वाणमण्डपे ॥
 अन्तर्गृहस्य यात्रां वै करिष्येऽद्यैवशान्तये ।
 गृहीत्वा नियमं चेति गत्वाऽथ मणिकर्णिकाम् ॥
 स्नात्वा मौनेन चाऽऽगत्य मणिकर्णोत्तमर्चयेत् ।
 कम्बलाश्वतरौ नत्वा वासुकीशं प्रणम्य च ॥
 पर्वतेशं ततो वृष्ट्वा गङ्गाकेशवमप्यथ ।
 ततस्तु ललितां वृष्ट्वा जरासंधेश्वरं ततः ॥
 ततो वै सोमनाथं च वाराहं च ततो ब्रजेत् ।
 ब्रह्मेश्वरं ततो नत्वा नत्वाऽगस्तीश्वरं ततः ॥
 कश्यपेशं नमस्कृत्य हरिकेशवर्नं ततः ।
 वैद्यनाथं ततो हृष्ट्वा ध्रुवेशमथ वीक्ष्य च ॥
 गोकर्णेश्वरमभ्यर्च्य हाटकेशमथो ब्रजेत् ।
 अस्ति(स्थि)क्षेपतडागेऽथ हृष्ट्वा वै कीकेशेश्वरम् ॥
 मारमूतेश्वरं नत्वा चित्रगुप्तेश्वरं ततः ।
 चित्रघण्टां प्रणम्याथ ततः पशुपतीश्वरम् ॥
 पितामहेश्वरं गत्वा ततस्तु कवलेश्वरम् ।
 चन्द्रेशस्त्वथ वीरेशो विद्येशोऽग्नीश एव च ॥

नागेश्वरो हरिश्चन्द्रश्चिन्तामणिविनायकः ।
 सो(से)नाविनायकश्चाथ द्रष्टव्यः सर्वविघ्नहृत् ॥
 घसिष्ठवामदेवो च मूर्तिरूपधराबुभो ।
 द्रष्टव्यो यत्नतः काश्यां महाविघ्नविनाशनी ॥
 त्रिसंध्येशो विशालाक्षी धर्मेशो विश्वबाहुका ।
 आशाविनायकश्चाथ वृद्धादित्यस्ततः पुनः ॥
 चतुर्वक्त्रेश्वरं लिङ्गं बाह्यीशस्तु ततः परम् ।
 ततो मनःप्रकाशेशमीशानेशं ततः परम् ॥
 चण्डचण्डीश्वरौ दृश्यौ भवानीशंकरौ ततः ।
 दुर्गिणं प्रणम्य च ततो राजराजेशमर्चयेत् ॥
 लाङ्गलीशस्ततोऽभ्यर्च्यस्ततस्तु नकुलीश्वरः ।
 पराङ्गेशमथो नत्वा परद्रव्येश्वरं ततः ॥
 प्रतिग्रहेश्वरं वाऽपि निष्कलङ्केशमेव च ।
 मार्कण्डेयेशमभ्यर्च्य ततः आप्तस्सेश्वरम् ॥
 गङ्गेशोऽर्च्यस्ततो ज्ञानवाण्यां स्नानं समाचरेत् ।
 नन्दिकेशं तारकेशं महाकालेश्वरं ततः ॥
 वृण्डपाणिं महेशं च शोक्षेशं प्रणमेत्ततः ।
 धीरमद्रेश्वरं नत्वा अविगुक्तेश्वरं ततः ॥
 विनायकांस्ततः पञ्च विश्वनाथं ततो व्रजेत् ।
 ततो मौनं विसृज्याथ मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥
 अन्तर्गृहस्य पात्रेयं यथावद्या मया कृता ।
 न्यूनातिरिक्तया शंभुः प्रीयतामनया विभुः ॥
 इतिमन्त्रं समुच्चार्य क्षणं वै मुक्तिमण्डपे ।
 विश्रम्य यायान्द्रवणं निष्पापः पुण्यवान्नरः ॥

इत्यन्तर्गृहपात्रा ।

अथ क्षुद्रपापप्रायश्चित्तम् । तत्र पादो मृगं प्रत्यूषयः—

मगवन्सत्वरं भुक्तिः काश्यामेव निवासिनाम् ।

दुर्लभेवावगच्छन्ति पापं के वा न कुर्वते ॥

मृगुरुवाच—

सत्यमुक्तं धर्मरताः पापं प्रायोऽत्र जायते ।

तथा हि किञ्चित्पापं हि काश्यामपि कृतं द्विजाः ॥

गङ्गादितीर्थस्नानैश्च लिङ्गानां च समर्चनैः ।
 विनाशमाप्नोति पुनर्यदज्ञानाहुपार्जितम् ॥
 स्वल्पं ज्ञानादपि कृतं विश्वेशस्य समर्चनात् ।
 नश्यत्येव न संदेहो भूयस्तदनुपार्जनात् ॥
 उपपातकसंपत्तिर्महापातकसंगमः ।
 कालभैरवनिर्दिष्टयातनां प्राप्नुयात्पराम् ॥

उपपातकानां संपत्तिराधिक्यमावृत्तिर्वा यस्य स पुमान् 'उपपात-
 कमभ्यस्तं महापातकर्ता ब्रजेत्' इतिस्मरणात् । एवं महापातकानां
 संगमः संबन्धमात्रं यस्य सकृदपि महापातककर्ता । उभयविधोऽपि
 यातनां प्राप्नुयात् ।

स्थूलं यो दुरितं काश्यां कृत्वाऽन्यत्र मृतो भवेत् ।
 स कल्पकोटिमिस्तस्य पापस्यान्तं न गच्छति ॥
 सूक्ष्मपापविनाशाय नित्ययात्राविधिर्भवेत् ।
 गङ्गायामाप्नुतिः प्रातर्मध्याह्ने मणिकर्णिकाम् ॥
 नियेवेत सदा यश्चाह्लिङ्गं वैश्वेश्वरं ब्रजेत् ।
 मक्षानीं हुण्डिराजं च दण्डपाणिं च भैरवम् ॥
 पूजयेन्नित्यशः काश्यां सूक्ष्मपापपनुत्तये ।
 एवं यात्रापरस्तिष्ठेद्यो [नरो] द्विजसंत्तमाः ।
 स्वधर्मनिरतस्तस्य सत्वरं मुक्तिरीरिता । इति ॥

अत्र च गङ्गास्नानविश्वेश्वरदर्शनादेर्नित्यस्यापि फलान्तरार्थत्वेन
 श्रुतस्य च पापक्षयार्थत्वमपि संयोगपृथक्त्वन्यायेन दधिरादिरघज्ज्ञेयम् ।
 तत्रापि च काम्येनैव प्रसङ्गतो नित्यस्यापि सिद्धिर्न, तु पृथगनुष्ठानम-
 ग्निहोत्रादिवत् । सनत्कुमारसंहितायाम्—

पापानि ये कुर्युरिहाविमुक्ते
 कथं हि तान्मोचयसि प्रसीद ॥

इति देव्या पृष्टे शिवः—

अचुद्धिपूर्वाण्यसिलान्पद्यानि
 नश्यन्ति विश्वेश्वरदर्शनेन ॥
 अन्यानि मन्दं किरसैकमाजं
 भवन्ति बन्धाप न सत्पमेतत् ॥

अन्यानि बुद्धिपूर्वकाणि ।

तथा—यथाऽत्र पुण्यं कृतमक्षयं स्या-

तथाऽत्र पापं न तयोर्विशेषः ॥

मय्यर्पितात्मा कृतपुण्यपापा-

द्विमुच्यते भैरवदर्शनेन ॥

इदमबुद्धिकृतस्वल्पपापविषयं ' मयात्ममादादपि वाऽप्यशक्त्या कृताघमायाति विनाशमाशु ' इत्यग्रिमवचनाच्च । ' फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः फलविशेषः स्यात् ' [जी० सू० १ । २ १ । १७] इत्यनेन न्यायेन यानि—

वाराणसीमध्यगतानि यानि

पापानि कुर्धन्नपि (नृप) पातकानि ॥

प्रणाशयेत्तान्यपि बुद्धिपूर्वा-

ण्यशेषतोऽर्चन्सकृदत्र देवीम् ॥

कालभैरवसुतीक्ष्णभैरवा-

द्यो विभेति कृतविश्वपातकः ॥

तं सदैव परिरक्षतीश्वरी

स्पष्टमेव सकृदर्चिता सती ॥ इत्यादि ।

तानि ' अन्यानर्थक्य ' [१ । २ । १ । ४] न्यायेन बहुतरवचने-
ष्वल्पपापविनाशार्थत्वश्रवणाच्च देवार्चनार्थवादत्वेन नेयानि । ननु
विश्वेश्वरार्चनादिभिरेव क्षुद्रपापविनाशे कथं सूक्ष्मपातकेन ' क्रमेल-
कस्तु मूपायां धमातो वर्षसहस्रकम् ' इत्यादिनोक्ता महापातकाधिका-
यातना । उच्यते । शूद्रेण सता ब्राह्मणश्रेष्ठक्षुत्क्षामातिथिमृतमागुरिसं-
ज्ञकब्राह्मणमर्त्सनताडनादि पुनः पुनर्ज्ञानतः कियमाणं महापातकाद-
प्यतिरिच्यते । विश्वेश्वरार्चनादेश्चाज्ञानकृतस्वल्पपापनिरासार्थत्वम् ।
न च ' पुण्येन पापमपनुदति ' इति श्रुतिवशादाजन्मोपार्जितसुकृतेन
तत्पापक्षयः । पापक्षयार्थत्वेन विहितप्रायश्चित्ताख्यधर्मपरत्वाच्छ्रुतिग-
तपुण्यशब्दस्य । ननु चिरं काशीवासिनः प्रायश्चित्तरूपं च क्रोशया-
त्रादि भवत्येवेति चेत् । मैवम् । पूर्वपापनियन्त्रितस्य ब्राह्मणताडनादि-
जनकरागद्वेषादिमतो निष्पापत्वामिमानेन तद्वकरणसंभवात् । धार्मिक-
स्यापि च ' तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विशुः ' इति श्रुतिपर्या-
लोचनाया देवनिर्मितकामक्रोधाभिमानादिविघ्नसंभवात् ।

पादौ—प्रामादिकाघलोपाय प्रतिभूतं विमोर्गृहम् ।
 कुर्यात्प्रदक्षिणं नित्यं तत्कल्मषजिहीर्षया ॥
 अयनद्वितये कुर्याद्द्वाराणस्याः प्रदक्षिणम् ।
 प्रतिसंवत्सरं चापि काशीमप्यतितश्चरेत्(?) ॥
 चतुर्दशानां लिङ्गानां भूते पूजापरो भवेत् ।
 चतुर्दशानामपि च [मू] ते मू [तेऽ] र्चको भवेत् ॥
 रुद्रसूक्तं जपेन्नित्यं रुद्रमन्त्रं च शीलयेत् ।
 प्राणिमात्रं रुद्ररूपं भावयेद्विजितेन्द्रियः ॥
 विरक्तः कामिताहीनो द्वेषदम्मादिवर्जितः ।
 निवसेत्सततं काश्यामेवं ब्रह्मैव पश्यति ॥

प्रतिभूतं प्रतिचतुर्दशं । ब्रह्मवैवर्ते—

काश्यामपि च सज्जन्तुर्यदि पापकृदत्र हि ।
 प्रायश्चित्तत्रयं कृत्वा सद्यो मुच्येत बन्धनात् ॥

तथा भगवानुवाच—

शृणु लोकाहितं देवि लोकानामुद्धृतिं पराम् ।
 प्रायश्चित्तत्रयं वच्मि काश्येनः संदिधक्षताम् ॥
 बापीकूपतडागादिजीर्णोद्धारकृतां नृणाम् ।
 प्रभवेन्न महत्पापं काश्यामपि कृतं हि यत् ॥ इत्यादि ।

तथा—काश्यां किञ्चिज्जलं यैस्तु संपादितमनामयम् ।
 न तेषां पापलेशोऽपि काश्यामपि [भवे] त्प्रिये ॥
 जीर्णोद्धारं प्रकुर्वन्ति तेषां विश्वेश्वरः स्वयम् ।
 काश्यां कृतानां पापानां मूलोत्सर्गं करोति हि ॥

तथा—नित्यं कृतानां क्षुद्राणां पापानां नित्यकर्मणाम् ।
 नाशः संपाद्यते सद्भिर्मङ्गलानादिभिर्नृभिः ॥
 वाराणस्यां स्वल्पमपि प्रायश्चित्तं महायद्दत् ।

इदं बहिष्कृतपापविषयम् । सनत्कुमारसंहितायाम्—

भक्ता ममाऽऽर्ये न विशङ्कनीयाः
 पापेषु पुण्येषु च वर्तमानाः ॥
 पुण्येन ते स्वर्गमवाप्नुवन्ति
 न रीरवं पापगणैः समस्तैः ॥

काशीखण्डे—

अष्टौ प्रदक्षिणीकृत्य प्रत्यहं पापमक्षणम् ।
 नरो न पापैर्लिप्येत मनोवाक्कायसंभवेः ॥
 घाराणस्यामुपित्वा यो भैरवं न मजेन्नरः ।
 तस्य पापानि वर्धन्ते लुकूपक्षे यथा शशी ॥
 तथा—प्रमादात्पातकं दृष्ट्वा शंभोरानन्दकानने ।
 दृष्ट्वा त्रैविष्टपं लिङ्गं तत्पापमपि हास्यति ॥

त्रैविष्टपं त्रिलोचनम् ।

तथा—स्नात्वा पिलिप्पिलातीर्थं तर्पणीयान्प्रतर्प्य च ।
 दत्त्वा देयं यथाशक्ति वित्तशाल्यविवर्जितः ॥
 दृष्ट्वा त्रैविष्टपं लिङ्गं समस्यच्छर्पातिभक्तितः ।
 गन्धाद्यैरुपचारैस्तु कृत्वेति परिपूजनम् ॥
 बाह्यार्णान्वाचयेत्पश्चान्निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् ।
 एवं कुर्वन्नरः प्राज्ञो निरेना जायते क्षणात् ॥
 ततः पञ्चनदे स्नात्वा मणिकर्ण्या हृदे ततः ।
 ततो विश्वेशमभ्यर्च्य प्राप्नोति सुकृतं महत् ॥
 प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं महापापविशोधनम् ।
 नास्तिके न भवत्तत्त्वं काशीमाहात्म्यनिन्दके ॥
 दृष्ट्वा द्रव्यलोभेन प्रायश्चित्तमिदं शुभम् ।
 दाता नरकमाप्नोति सत्यं सत्यं वटोद्भव ॥

दातोपदेष्टा । एवमभ्यान्यपि तत्तत्पुराणादिषु द्रष्टव्यानि ।

इति श्रीमद्महाराजेश्वरसूरिसूनुनारायणमहविरचिते त्रिस्थली-
 सेतो काशीप्रकरणे काशीकृतपापप्रायश्चित्तानि ।

अथात्र मरणविचारः । पद्मपुराणे—

नैमिषे च कुरुक्षेत्रे गङ्गाद्वारे च पुष्करे ।
 स्नानात्संसेवनाद्वाऽपि न मोक्षः प्राप्यते नरैः ॥
 इह संप्राप्यते येन तत एतद्विशिष्यते ।
 प्रयागे वा मवेन्मोक्षो महाकालेऽथ वा प्रिये ॥
 कालञ्जरे महामाग इह वा मत्परिग्रहात् ।
 प्रयागदपि तीर्थाद्यादिदमेव महत्स्मृतम् ॥
 अल्पायासेन चैवात्र मोक्षप्राप्तिः प्रजायते ।

मात्स्ये—एक एव प्रभावोऽस्ति क्षेत्रस्य परमेश्वरि ।

एकेन जन्मना देवि मोक्षं प्राप्स्यत्यनुत्तमम् ॥

तथा—कृत्वा पापसहस्राणि पिशाचत्वं वरं नृणाम् ।

अपि शक्रसमं राज्यं न तु काशीं पुरीं विना ॥

तस्मात्संसेवनीयं हि अविमुक्तं विमुक्तये ।

अथ च महादेवकृतात्तारकोपदेशान्मुक्तिः ‘अविमुक्ते विमुच्यन्ते तारकज्ञानजन्मना’ इति पाश्चात् ।

कौर्मोऽपि—

यत्र साक्षान्महादेवो देहान्ते स्वयमीश्वरः ।

व्याचष्टे तारकं ब्रह्म तदेवमतिमुक्तिदम् ॥

तारकं च प्रणवः । तदुक्तं काशीखण्डे—

न वर्ण्यते कैः किल काशिकेयं

जन्तोः स्थितस्यात्र यतोऽन्तकाले ॥

पचेलिभैः प्राक्तनपुण्यभारै-

रौकारमोकारयतीन्दुमौलिः ॥

ओंकारयत्यङ्गीकारयति ग्राहयतीत्यर्थः ।

तथा—अनिलो मुगनामिरेणुगन्धे-

रधिकाशि प्रणवोपदेशकाले ॥

हरते मरणभ्रमं नराणां

हरवामार्धकुचोत्तरीयजन्मा ॥

अन्यत्रापि—

प्रणवं तारकं ब्रूते काश्यां देवो महेश्वरः ॥ इति ।

रामतापनीये तु श्रीराममन्त्र एव तारकशब्दार्थ उक्तः—

मुमूर्षोर्दक्षिणे कर्णे यस्य कस्यापि वा स्वयम् ।

उपदेक्ष्यसि मन्मन्त्रं स मुक्तो भविता शिव ॥ इति ।

पाश्चे तु श्रीशब्दपूर्वकस्त्रिरावृत्तो रामशब्द एव तारकतयोक्तः—

मुमूर्षोर्मणिकर्णन्तरधोदकनिवासिनः ।

अहं दिशामि ते मन्त्रं तारकं ब्रह्मवाचकम् ॥

श्रीरामरामरामेति एतत्तारकमुच्यते ॥ इति ।

अत्राधिकारिभेदेन व्यवस्था । त्रिरुक्तेन ह्यक्षरेण नाम्ना षडक्षरम-
न्त्रोपलक्षणाच्छ्रीशब्दप्रयोगस्य च भक्त्यतिशयार्थत्वाच्च पादप्रतापनीय-
योर्विभिन्नार्थेत्यपि केचित् । ‘ ज्ञानादेव तु कैवल्यम् ’ इत्यादिश्रुति-
स्मृतिभ्यो ज्ञानाभावे मोक्षामावादिश्वेश्वराख्यगुरुरूपदिष्टतारकादेवा-
द्याऽऽत्मज्ञानोत्पत्तिः । तदुक्तं काशीखण्डे—

ब्रह्मज्ञानेन मुच्यन्ते नान्यथा जन्तवः क्वचित् ।
ब्रह्मज्ञानं तदेवाहं काशीसंस्थितिभागिनाम् ॥
दिशामि तारकं प्रान्ते मुच्यन्ते ते नु तत्क्षणात् ।

सनत्कुमारसंहितायाम्—

पुण्यानि पापान्यसिलान्यशेषं
सार्थं सचीजं सशरीरमार्ये ॥
इहेव संहर्य ददामि धोधं
पतः शिवानन्दमवाप्नुवन्ति ॥

पाप्मेऽपि—तीर्थान्तराणि क्षेत्राणि विष्णुमक्तिश्च नारद ।

अन्तःकरणसंशुद्धिं जनयन्ति न संशयः ॥
धाराणस्यपि देवर्षे तादृश्येव परं तु सा ।
प्रकाशयति ब्रह्मैक्यं तारकस्योपदेशतः ॥

पाराशरेऽपि ‘ अत्रैवोत्क्रममाणस्य जन्तुमात्रस्य केवलम् ’ इत्याद्यु-
पक्रम्य—

आनन्दसत्यचिद्रूपं तारकं तमसः परम् ।
स्वयं ज्ञानं निराधारं दास्यामि प्रत्यगात्मना ॥ इति ।

इह च मरणे कालकृतोऽपि विशेषो नास्ति—

उत्तरं दक्षिणं वाऽपि अयनं न विचारयेत् ।
सर्वोऽप्यस्य शुभः कालो ह्यविमुक्ते म्रियेत यः ॥

इति काशीखण्डात् । नाप्यत्र देशविशेषापेक्षा—

स्थयान्तरे मूत्रपुरीषमध्ये
चण्डालवेद्यन्यथ वा श्मशाने ॥
कृतप्रयत्नोऽप्यकृतप्रयत्नो
देहावसाने लभतेऽत्र मोक्षम् ॥

इति सनत्कुमारसंहितायाम् ।

तथा—मेदो महीं वाप्यपुरासमस्ता(?)·

मदूपयन्नाऽत्र शिवाज्ञयैव ॥

तस्मान्महीशुद्धिरितोऽन्यदेशे

क्षेत्रेऽत्र दोषेऽपि पवित्रमेव ॥

पाज्ञे—भूमौ जलेऽन्तरिक्षे वा यत्र कापि मृतो द्विजः ।

ब्रह्मात्मैकत्वमाप्नोति काशीशक्तिरुपाहिता ॥

नाप्यत्र दुर्मरणादिदोषः—

सूक्ष्ममात्रमपि नास्ति ममाऽऽस्पदेऽस्मिन्

स्थानं सुरेश्वरि मृतस्य न यत्र मुक्तिः ॥

भूमौ जले विपति वाऽशुचिमध्यतो वा

सर्पाग्निद्विष्टपविभिर्निहतस्य जन्तोः ॥

इतिपाद्यात् । इदं च दुर्मरणमात्रोपलक्षणम् । आत्महत्यारूपदुर्मरणं
त्वत्र न कार्यं 'कालेनोपरता यान्ति शिवसायुज्यमुत्तमम्' इति
मात्स्यात् । 'त्यक्तासुरत्र स्वयमेव काले मामेव भक्तः प्रविशेद्विशङ्कः'
इति सनत्कुमारसंहितोक्तेश्च । प्रायोपवेशनाग्निपवेशयोस्तु वचनाद्दोषा-
भावः । तदुक्तं मात्स्ये—

अग्निपवेशं ये कुर्युरविमुक्ते विधानतः ।

प्रविशन्ति मुक्तं ते मे निःसंदिग्धं धरानने ॥

तथा—कुर्वन्त्यनशनं ये तु मद्भक्ताः कृतनिश्चयाः ।

न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥

काशीखण्डे—

विनाऽऽत्मघातभीशानं त्यक्त्वा प्रायोपवेशनम् ।

नैःश्रेयस्याः श्रियो हेतुस्तदस्तु जगदीश्वर ॥ इति ।

प्रायोपवेशनं त्यक्त्वाऽऽत्मघातं विनेति संबन्धः । प्रायोपवेशनातिरि-
क्तात्मघाते दोष इति फलितोऽर्थः । इदं चाग्निपवेशप्रायोपवेशनात्मक-
मात्महननमचिकित्स्यव्याध्यादिना नित्यनैमित्तिककर्मलोपवतः प्रायश्चि-
त्तासमर्थस्य पापिनश्च ब्राह्मणादेः सर्वस्याभ्यनुज्ञायते न त्वन्यस्य—

स्वयं देहविनाशस्य प्राप्ते काले महामतिः ।

उत्तमान्प्राप्तुयाल्लोकानात्मघाती भवेत्कचित् ॥

एतेषामधिकारस्तु सर्वेषां सर्वजन्तुषु ।
 नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा ॥
 आशौचं स्यात्त्र्यहं तेषां वज्रानलहतेषु च ।
 धाराणस्यां त्रियेद्यस्तु प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ॥
 प्रणवं तारकं धूते नान्यथा कस्यचित्क्वचित् ।

इत्यादिपुराणवचसा ।

सर्वेन्द्रियविमुक्तस्य स्वध्यापाराक्षमस्य च ।
 प्रायश्चित्तमनुज्ञातमग्निपातो महापथः ॥
 धर्माज्जनासमर्थस्य कर्तुः पापाद्धितस्य च ।
 ब्राह्मणस्याप्यनुज्ञातं तीर्थं प्राणविमोक्षणम् ॥

इति विवस्वद्वचसा च समानविषयतायां कल्पनागौरवामावादित्येके ।
 अन्ये तु तदप्रत्यभिज्ञानात्, पुनर्विधानानर्थक्यापातात्, उपायान्तरनि-
 रासार्थत्वे त्रिदोषपरिसंख्यापत्तेः, असंनिधिना फलान्तरसंबन्धमात्रार्थ-
 पुनःश्रवणासंभवेन 'फलं चाकर्मसंनिधौ' [जै० सू० २।३।१२।
 २५] इतिन्यायेन देशाख्यानोपादेशोपादानाञ्च कर्मभेदस्यैव युक्तत्वाच्च
 काम्येऽस्मिन्सर्वेषामधिकारो न तु पूर्वोक्तविशेषणयत्नामेवाविशेषश्रवणा-
 दित्याहुः । अपरे तु ब्राह्मणातिरिक्तानां सर्वेषामिति । अत्राधिकं
 वक्तव्यं प्रयागीयमरणवसर एवोक्तमिति नेहोच्यते । प्रकृतमनुसरामः ।
 काशीमृतेर्मुक्तौ नाधिकारिविशेषापेक्षा—

कीटाः पतङ्गा मशकाश्च मत्स्या
 जले स्थले वा विचरन्ति मर्त्याः ॥
 मण्डूकमत्स्याः कृमयोऽपि काश्यां
 त्यक्त्वा शरीरं शिवमाप्नुवन्ति ॥
 अनेनैव विशेषेण ता प्रशंसन्ति तात्त्विकाः ।
 साक्षाद्वाराणसी मुक्त्यै विष्णुमक्तिस्तथाविधा ॥
 तथाऽपि विष्णुमक्तिस्तु द्वित्रैरेव विभाव्यते ।
 काशी तु तिर्यग्मूतानामपि साधारणी मता ॥

इत्यादिप्राज्ञात् ।

अविमुक्तरहस्यज्ञा मुच्यन्ते ज्ञानिनो नराः ।
 अज्ञानिनोऽपि तिर्यञ्चो मुच्यन्ते ते त्वकल्मषाः ॥

- इति काशीखण्डात् 'यस्य कस्यापि वा स्वयम्' इतितापनीयात् ।
 'अत्रैवोत्क्रममाणस्य जन्तुमात्रस्य केवलम्' इति पाराशरादौ जन्तु-
 मात्रशब्दोपादानाच्चेति । अथात्र मृतस्य तत्कालं कथं मुक्तिः कस्य
 चेत्यादि विचार्यते । तत्र मुक्तिप्रकाशिकायाम्—काश्यादिकक्षाभेदेन
 चतुर्विधेऽत्र क्षेत्रे मणिकर्ण्यं जाद्व्यर्थोदके भूमौ विश्वेश्वरामिमुख्येन
 कालतो मृतस्य द्विजमात्रस्य यातनादिजनकदुरितरहितस्य विश्वनाथ-
 भक्तस्योच्छिन्नसंशयस्य सद्यः परमानन्दरूपं सायुज्यं भवति । द्विजा-
 तिरिक्तस्य तु दुरितरहितस्य मनुष्यमात्रस्य द्विजस्यापि कस्य चिद्दुरि-
 तरहित्येऽप्यविश्वेश्वरभक्तस्य विश्वेश्वरभक्त्येऽपि दुरितराहित्येऽ-
 प्युक्तप्रकारादन्धेन प्रकारेण जातमरणस्य चतुर्विधेऽत्र 'क्षेत्रे यत्र
 कापि मरणे क्षेत्रावान्तरभेदतारतम्येन जीवितारतम्येन मरणस्य बुद्धिपूर्व-
 कत्वाबुद्धिपूर्वकत्वप्रयुक्ततारतम्येन कर्मादितारतम्येन च सालोक्या-
 दिप्राप्तिद्वारा कैवल्यं भवति । दुरितवतस्तु मनुष्यमात्रस्य चतुर्विधेऽत्र
 क्षेत्रे यत्र क्वापि येन केनचित्प्रकारेण मृतस्य दुरितानुसारेण यामगण-
 यातनां त्रिंशद्वर्षसहस्रस्थायिरुद्रपिशाचत्वादि च प्राप्तस्य तदन्ते मुक्तिः
 सद्यः शनैश्च भवति । तत्राप्युत्कटपापकृतस्तद्भोगान्ते जन्मान्तरप्राप्त्या
 शनैरितरस्य सद्य इति विवेकः । ननु दुरितरहितद्विजानां मणिकर्ण्यं
 गङ्गाहृदये भवान्या आस्ये सम्यग्विसृष्टदेहानामपि मरणमात्रात्साक्षा-
 न्मुक्ताबुध्यमानायां 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्य-
 तेऽधनाय' 'ज्ञानादेव हि कैवल्यम् ।'

'यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।

तदा शिवमभिज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥'

इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोध इति चेत् । मेघम् । मरणमात्रात्साक्षान्मुक्तेरन-
 झीकारात् । मरणस्य सम्यगन्तःकरणशुद्ध्यादिक्रमेण ज्ञानजनकता-
 झीकारात् । 'पृथूदकादौ यन्मरणं तदप्यत्यन्तशुद्धिकृत्' इति सुरेश्वरा-
 चार्योक्तेः । आदिशब्देन प्रयागकाश्यादिसंग्रहात् । ननु काशीमरण-
 मात्रादन्तःकरणशुद्धौ येन केनचिद्यज्ञेनापि 'दर्वाहोभेनानुपहृतमना
 एव भवति' इत्यादिश्रुतेरन्तःकरणशुद्ध्यर्थानां कर्मणां वैषम्यं तत्प्रति-
 पादकश्रुतीनां व्याकोपस्तथा च धर्ममीमांसानारम्भप्रसङ्गश्चेति चेत् ।
 न । आचार्यवचः प्रमाणमभ्युपगच्छता त्वयाऽप्येतस्य परिहरणीयत्वात् ।
 काश्याद्यमृतान्प्रति कर्मणामन्तःकरणशुद्धिजनकताप्रतिपादनेन तत्सार्थ-
 कत्वात् । न च काशीमृतान्प्रत्यप्यस्ति तेषामानर्थक्यम् । अनेकजन्मसंचि-

तपुण्यकर्मभिः शुद्धचित्तानामेव काशीमरणसंभवात् । अत्यन्तशुद्धिकृ-
दिति वचनस्य बहुशुद्धिकृदित्येवमर्थत्वात् । अत एव ब्रह्मपुराणे—

अनेकजन्मसंसिद्धान्वर्जयित्वा महामुनीन् ।
नान्येषां मरणं तत्र यच्छन्त्येते विभीषणाः ॥

ननु पापकृतामपि काश्यां मरणदर्शनाच्छुद्धान्तःकरणतायां च सत्यां
पापवासनानुपपत्तेरनेकजन्माजितसुकृतशुद्धान्तःकरणानामेवात्र मरण-
मिति न नियम इति चेत् । भवम् । तादृशान्तःकरणशुद्धौ सत्यामपि प्रारब्ध-
पापवशात्कंससिशुपालादीनामिव तादृशवासनोपपत्तेर्नियममङ्गासंभ-
वात् । ननु काशीमरणस्यान्तःकरणशुद्धिक्रमेण ज्ञानद्वारा मुक्तिदत्वे
तन्मुक्तिर्दं ज्ञानं केन प्रमाणेनोत्पद्यते । विश्वेश्वराख्यगुरूपदिष्टतारक-
महावाक्येनेत्यवेहि । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

अविमुक्ते त्रिषेद्यस्तु प्रत्यारयातमिपक्क्रियः ।
काष्ठपापाणमूतस्तु जाह्नवीजलमध्यगः ॥
अविमुक्तोऽङ्गुष्ठस्तस्य कर्णमूलगतो हरः ।
प्रणवं तारकं ब्रूते नान्यथा कस्यचित्कचित् ॥

अविमुक्तो विश्वेश्वरः ।

कीर्मे—तत्र साक्षान्महादेवो देहान्ते स्वयमीश्वरः ।
व्याचष्टे तारकं ब्रह्म तथैवेक विमुक्तिदम् ॥
यत्तत्परतरं तत्त्वमविमुक्तमितिस्मृनिः ।
एकेन जन्मना देवि वाराणस्या तदामुयात् ॥

सूतसंहितायाम्—

श्रीमद्वाराणसी पुण्या पुरी नित्यं मम प्रिया ।
यस्यामुत्तममाणस्य प्राणैर्जन्तोः कृपाबलात् ॥
तारकं ब्रह्म निर्वाणं दास्यामि श्रेयसे हरे ।
तस्मादेवं महाविष्णो प्राणत्यागो विमुक्तिदः ॥ इति ।

आदित्यपुराणे—

तीर्थानामुत्तमं तीर्थं क्षेत्राणां क्षेत्रमुत्तमम् ।
वाराणसीति नगरी प्रिया देवस्य शूलिनः ॥

यत्र विश्वेश्वरो देवः सर्वेषामेव देहिनाम् ।

ददाति तारकं ज्ञानं संसारान्मोचकं परम् ॥

अन्यान्यपि जाबालश्रुत्यादीनि पूर्वोक्तान्यत्रार्थे प्रमाणभावं मजन्ते । ननु मरणकाले कौष्ठ्यवाय्वमिघातेन छिद्यमानमर्मणो व्याकुलचित्तस्य भवणाद्यसंभवेऽसंभावनाविपरीतभावनयोरुच्छेदाभावे च साक्षात्काराभावान्मरणान्मुक्तिप्रतिपादकानि वचनानि काशीवासविधेकवाक्यतया तदर्थवादा एवेति चेत् । न । अपरिमेयमहिमश्रीविश्वनाथानुग्रहात्सकलभेदनानिवृत्त्या चित्तप्रसादकरणपाटवसंभवेन भवणादिसंभवाद्भगवत्कृष्णानुग्रहेण शरत्पुत्रनाशजन्यदुःखपेरिव मीलमधूतराष्ट्रयोः । अत एव मात्स्ये—

अन्तकाले मनुष्याणां छिद्यमानेषु मर्मसु ।

षाद्युना प्रेर्यमाणानां स्मृतिर्नैवोपपद्यते ॥

इति क्षेत्रान्तरमरणप्रकारमुक्त्वा—

अविमुक्ते त्वन्तकाले भक्तानामीश्वरः स्वयम् ।

कर्मभिः प्रेर्यमाणानां कर्णजापं प्रयच्छति ॥

ईश्वरपेरितो याति दुष्प्रापमकृतात्मभिः ।

इति तु शब्देन क्षेत्रान्तरापेक्षया प्रागुक्तो विशेष उक्तः । अपि च दृष्टरेव सृष्टित्वात्स्वप्नावस्थया बाह्येन्द्रियसत्तां विनैव यथा भवणादिव्यवहारस्तथा जागरेऽपि दीर्घस्वप्ने मनोमात्रेणैव भवणादिव्यवहार इति स्थितेऽत्र मरणकाले बाह्येन्द्रियापेक्षां विनैव मनोमात्रेण भवणाद्युपपत्तौ काशीमरणादत्यन्तशुद्धस्य श्रीविश्वेश्वरसाक्षात्काराच्च विनष्टदुष्कृतराशेरसंभावनादिप्रतिबन्धोच्छेदसंभवात्, अनाद्यज्ञानरूपेवानाद्यसंभावनाविपरीतभावनयोरपि गुरुप्रभावेण क्षणमात्रेणोच्छेदसंभवाच्च । न च चिरकालनिरोधसमाधिं विना शोधिततत्त्वंपदार्थसाक्षात्काराभावाद्वाक्यार्थसाक्षात्कारानुदय इति वाच्यम् । निरोधसमाधिमात्रेण शोधितत्त्वंपदार्थसाक्षात्कारः संभवाति चिरत्वविशेषणवैयर्थ्यात्, चिरत्वस्याननुगमाच्छास्त्रार्थाव्यवस्थाप्रसङ्गाच्च । तदुक्तं पाराशरीये—

अत्रैवं मरणं सम्प्रग्यस्य सिध्यति देहिनः ।

विज्ञानसाधनं तेन सर्वं पूर्वमनुष्ठितम् ॥ इति ।

तस्मात्तारकोपदेशश्रवणादेवासंभावनादिनिराससिद्धेः काशीमरणा-
 न्मुक्तिरिति वाक्यानां नार्थवादतेति सिद्धम् । ननु मरणात्साधनचतुष्टयसं-
 पत्तेः प्रायेणानुपलम्भात्तद्वहितायोपदेशाङ्गीकारे 'अथातो ब्रह्म जिज्ञासा'
 [ब्र० सू० १ । १ । १] इति सूत्रेऽथशब्देन साधनचतुष्टयसंपत्त्यानन्त-
 र्यांक्तेः संपन्नसाधनमेवाधिकारिणं प्रति वेदान्तशास्त्रारम्भो न स्यात्,
 साधनचतुष्टययतामपि श्रवणादिपरिहारेण काशीमरणार्थेव प्रयासप्रसङ्ग-
 श्चेति चेत् । न । मरणकाल एव साधनसंपत्त्यभ्युपगमात् । जीवद्व-
 स्थायामेव सद्योमुक्तिप्रदं विज्ञानोपायं हस्तगतं श्रवणादि परिहाय
 शक्यविहितकामादिदशविघ्नबहुपसर्गवत्या काश्या मरणकालीनविज्ञा-
 नाय प्रवृत्त्यसंभवाच्च । कूर्मपुराण उपायान्तरमभिधाय 'वसेद्वा मरणा-
 द्विप्रो वाराणस्यां समाहितः' इति वदतेश्वरेणैव वाशब्दबलात्काशीतो
 बहिर्विज्ञानसंपादनाक्षमस्यैव काशीवासाभ्युपगमाच्च । न चात्र हि
 'जन्तोः प्राणेपूरकममाणेषु' इति श्रुती जन्तुमात्रप्रतीतेः कथं द्विजस्यैव
 सायुज्यमुच्यत इति वाच्यम् । 'रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे' इत्यने-
 नैकवाक्यतया प्रणवारूपतारकव्याख्यानयोग्यत्रैवार्णिकमात्रपरत्वाज्जन्तु-
 पदस्य । न चोक्तान्त्यनन्तरं शरीराभिमानाभावाज्जन्तुमात्रस्य प्रणवा-
 धिकारः संभवतीति वाच्यम् । उक्तममाणेष्विति धर्तमानापदेशेनोक्त-
 मदशायामेवोपदेशाभ्युपगमात् । उक्तमानन्तरमशरीरस्योपदेशयोगाच्च ।
 'कर्णमूलगतो हरः' 'कर्णजापं प्रयच्छति' इत्यादिवचनविरोधश्च ।
 अशरीरस्य कर्णाभावात् । जन्तुमात्रपरत्वे च वक्ष्यमाणानेकवचःप्रतिपा-
 द्यक्रममुक्त्यसंभवप्रसङ्गाच्च । एवं पुराणगतजन्तुशब्दस्यापि त्रैवर्णिक-
 मात्रपरत्वम् । तस्मात्—

काष्ठपापाणमृतस्तु जाह्नवीजलमध्यगः ।

अविमुक्तोन्मुखस्तस्य कर्णमूलगतो हरः ॥

इति वचनात् ।

मुमूर्षोर्मणिकर्ण्यन्तरर्धोदकनिवासिनः ।

इतिवचनाच्च 'अर्धजले मणिकर्ण्यां विश्वेश्वराभिमुखस्य 'काले-
 नोपरता यान्ति' इति वचनात्

आत्मरक्षाऽत्र कर्तव्या महाभयोभिवृद्धये ।

अत्राऽऽत्मत्यजनोपायं मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥

‘इतिवचनाच्च काले न तु बलात् । अविमुक्ते त्रियेदितिसप्तमीव-
लाद्गूमौ मृतानां त्रैवर्णिकानां काशीमरणं मुक्तिदं न वेतिसंशयरहि-
तानां च श्रीविश्वेश्वरोपदिष्टप्रणवोत्पन्नसम्पन्नानात्सद्यः सायुज्यं भव-
तीति सिद्धम् । ननु—

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा ये वर्णसंस्थिताः ।

स्त्रियो म्लेच्छाश्च ये चान्ये संकीर्णा वर्णजातयः ॥

कीटाः पिपीलिकाश्चैव ये चान्ये पक्षिणस्तथा ।

कालेन निधनं प्राप्ता अविमुक्ते वरानने ॥

चन्द्रार्धमौलयरूपक्षा महावृषमवाहनाः ।

शैवे मम पुरे देवि जायन्ते तत्र मानवाः ॥

ये मक्ता वरदं देवमविमुक्तं परं पदम् ।

ते विशन्ति महादेवमाज्ज्याहुतिरिवानलम् ॥

अकामो वा सकामो वा तिर्यग्योनिगतोऽपि ।

अविमुक्ते त्यजन्प्राणान्मम लोके महीयते ॥

गृहस्थाश्चैव यतयस्तस्मिंस्तीर्थ उपासकाः ।

एकदण्डास्त्रिदण्डाश्च हंसव्रतधराश्च ये ॥

कर्मभेदेन तेषां तु सर्वेषामास्थितो ह्यहम् ।

विमजामि परं स्थानं यच्छन्मोक्षप्रदं शुभम् ॥ इति

नानापुराणवचनैः काश्यां मृतानां क्षेत्राद्यान्तरभेदतारतम्यादिना
सारूप्यादिसंभवेऽपि तेषां सारूप्यादिमार्जा कथं कैवल्यं भवतीति चेत् ।
उच्यते । ‘तदुपर्यपि वाक्षरायणः संभवात्’ (ब० सू० १ । ३ । २६)
इतिव्याससूत्राद्देवानामपि ब्रह्मविद्याधिकारे सिद्धे ‘ते विशन्ति महा-
देवम् ।’

न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ।

अविमुक्तेन गृह्यन्ते भवेन विमुर्ता स्वयम् ॥

तथा—स याति परमं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति ।

जन्ममृत्युजरामुक्तं परं याति शिवालये ॥

अपुनर्मरणानां हि सा गतिर्मोक्षकाङ्क्षाक्षिभिः ।

यां प्राप्य कृतकृत्यः स्यादिति मन्यन्ति पण्डिताः ॥

इति मरस्यपुराणात्

पराच्छिवपुरादूर्ध्वं श्रीकण्ठेन निरीक्षिताः ॥
नाधो यान्ति पुनर्देवि संसारे दुःखसंघ्रवे ।

इति वायुपुराणाच्च कैलासाद्यपरशिवालयापेक्षया परं शिवाल्यं सत्यलोकस्य प्रदेशविशेषं गतानां तत्र सारूप्यादिमार्जा च श्रीमवा-
ज्ज्ञानलामे कैवल्यं संभवत्येव । तथाऽपि साम्राज्यादिकामनया कृतका-
म्यकर्मणः काशीमृतस्य कथं मुक्तिः । इत्थम् । तत्काम्यं कर्म फलदान
व्यग्रं चेत्तर्हि जन्मान्तरं प्राप्तस्य तत्फलमोगान्ते मुक्तिः । अत एव
शिवपुराणे कस्यचित्पुण्यकस्य सपत्नीकस्य काश्यामोकारेश्वरसंनिधौ
मृतस्य जन्मान्तरप्राप्त्यनन्तरं मुक्तिः श्रुता । ' मुनिरप्युवाच मवान्तरिता
पृथिवीपते ह्यवगम्यतां कथा । तव जन्म लुब्धककुले परुषा गतिरप्यने-
कजनपातकरी ' इत्याद्यनन्तरम्—

कालेन गच्छता चैवं रुद्रावासतटे शुभे ।
पञ्चत्वं गतवांस्तच्च देवदेवस्य संनिधौ ॥
अग्री प्रविष्टा सुश्रोणी तच्च गृह्य कलेवरम् ।
तेन धर्मेण राजेन्द्र इयं द्युष्टिरुपागता ॥
भवान्वै लुब्धको जातः सपत्नीको नृपेश्वर । इत्यादि ।

यदि तु तत्काम्यकर्म फलदानव्यग्रं न भवति तर्हि प्रतिबन्धकामावा-
जन्मान्तरं विनैव विश्वेश्वरमवत्यासादितज्ञानादेव मुक्तिः । अत एव
सनत्कुमारसंहितायाम्—

शीघ्रं बहृत्येव यथा शिलां नौ-
र्गच्छत्यजसं गतिबन्धनार्थम् ॥
भक्तिस्तथा धारयतेऽवसंधा-
द्भक्तास्तथा कार्मिकपुण्यसंधात् । इति ॥

ननु सपापस्य काशीमरणे रुद्रपिशाचत्वप्राप्त्यनन्तरं कथं मुक्तिः ।
उच्यते । पिशाचस्यापि देवयोनिविशेषत्वाद्ब्रह्मविद्याधिकारसंभवा-
दीश्वरोपदिष्टतारकोत्पन्नतत्त्वज्ञानात् । तथा च सनत्कुमारसंहिता-
याम्—

यो वा गमिष्यत्यघकृद्बहिष्ठ-
स्यक्त्वाऽसुमत्रैव शिवं लभेत् ॥

अत्रैव पापैः सह चेन्मृतोऽसौ
 न जन्ममृत्यु लभते च काश्याम् ॥
 कालेन मे यामगणैः फलेषु
 नियोजितस्तत्सकलं प्रमुञ्च्य ॥
 अल्पेन कालेन समस्तमेव
 सार्धं पुनरुद्रपिशाचरुद्रैः ॥
 भवप्रसादेन कृतोपदेशः
 पिशाचयोनेरपि मुक्तिमेति ॥ इति ।

नन्वत्र पिशाचयोनेरेव मुक्तिरुच्यते न संसारादिति चेत् । न । पिशाच-
 योन्पारम्भककर्मक्षयादेव ततो मुक्त्युपपत्तौ तारकोपदेशवैयर्थ्यापातान्द-
 वप्रसादवैयर्थ्यापाताच्च । रुद्रपैशाच्यान्ते संसारान्मुक्त्युक्तौ पुनर्जन्मम-
 रणयोरवश्यंभाषापाताज्ज जन्ममृत्यु लभत इत्युपक्रमविरोधः । 'तस्मा-
 न्मृतस्यात्र न सर्वथाऽस्ति पुनर्भवो मृत्युपरिग्रहो वा' इत्युपसंहारावि-
 रोधाच्च । यदपि पिशाचयोनेरपि मुक्तिमेतीत्येतद्वनन्तरम्—

अन्यत्र मुक्त्वाऽपि समस्तप्रापं
 पुण्यं च पश्चात्तृणगुल्मकादौ ॥
 जातः क्रमाद्वाह्मणतामुपेत्य
 त्वदुक्तमार्गेरपि मुक्तिमेति ॥

इत्यादिपैशाच्यानन्तरमपि जन्ममृत्युप्रतिपादनं तदप्युक्तमार्गेण काशी-
 कृतपापस्यान्यत्र मृतस्य द्रष्टव्यम् । कतिपयजन्मापरिहाराभ्युपगमेऽपि
 'न जन्ममृत्यु लभते त्ववश्यम्' 'तस्मान्मृतस्यात्र न सर्वथाऽस्ति'
 इत्यवश्यं सर्वथाशब्दयोर्विरोधप्रसङ्गापरिहारात् । किञ्च—'पापानि ये
 कुर्युरिहाविमुक्ते कथं हि तान्मोचयसि प्रसीद' इति सामान्यतः काशी-
 पापकृद्भिषये पार्वत्या पृष्टेन मनेन 'अन्यत्र मुक्त्वाऽपि' इत्यादिना
 काशीकृतपापोऽन्यत्र मृत एव विषयीकृतो लक्ष्यते प्रत्युत्तरान्तरामा-
 नात् । काशीमृतविषयत्वे विरोधस्य पूर्वमुक्तत्वात् ।

अविमुक्ते मृतः कश्चिन्नरकं नैति किल्बिषी ।
 ममानुग्रहमासाद्य गच्छत्येव परां गतिम् । इति ॥
 अविमुक्तप्रभावेन न चाहं नरकं गतः ।

इत्यादिवचनविरोधाच्च । गरुडपुराणेऽपि—

वाराणस्यां स्थितो यो वे पातकेषु रतः सदा ।
योनिं प्रविश्य पैशाचीं वर्षाणाभ्युतत्रयम् ॥
पुनरेव च तत्रैव ज्ञानमुत्पद्यते ततः ।
मोक्षं गमिष्यते सोऽपि गुह्यमेतत्प्रगाधिप । इति ॥

काशीखण्डे च—

‘ममैव मायया मूढा भेदवादपरायणाः ।
मम भक्तिं प्रकुर्वाणा ये विश्वेशं द्विपन्ति वै ॥
विद्विषो मम ते ज्ञेयाः पिशाचपद्मामिनः ।
पैशाचीं योनिमाप्यापि कालमैरवशासनात् ॥
ध्विंशद्वर्षसहस्राणि कृत्वा दुःखसागरे ।
विश्वेशानुग्रहादेव ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥
कृत्वाऽपि काश्यां पापानि काश्यामेव म्रियेत चेत् ।
भूत्वा रुद्रपिशाचोऽपि पुनर्मोक्षमवाप्स्यति ॥

इत्यादिना काशीकृतपापानां तथैव मृतानां जन्माभावस्य प्रतिपाद-
नात् । यत्तु पद्मपुराणे काशीकृतपापस्य तथैव मृतस्य कस्वचिद्दश
जन्मानि, काञ्चनमालिनीदत्तमायस्त्रानजपुण्येन देवजन्म च श्रूयते ।
तथा हि—

अविमुक्ते कृतं पापं वज्रलेपो भवेद्दृढम् ।
वज्रलेपेन पापेन तेन जन्म च राक्षसम् ॥
राद्रं क्रूरतरं पापं संभूतं हिमपर्वते ।
द्विजांतो गृध्रयोनौ प्राक्त्रिर्व्याघ्रो द्विः सरीसृपः ॥
एकवारमुलूकश्च विड्वराहस्ततः परम् ।
इदं तु दशमं जन्म राक्षसं ह्यत्र मामिनि ॥
अतीतानि सहस्राणि वर्षाणां पञ्चसप्ततिः ।
ददौ सा माघजं पुण्यं तस्मै वृन्दाय रक्षसे ॥
शृणु राजन्विचित्रं त्वं प्रमावं माघधर्मजम् ।
तदैव प्राप्तपुण्यस्तां विमुक्त्वा राक्षसीं तनुम् ॥
संभूतो देवतारूपस्तेजोमास्वरविग्रहः । इति ।

तच्च पूर्वोक्तजन्माभावप्रतिपादकबहुवचनविरोधात्प्रयागे माघज्ञानप्राशस्त्यसमर्पणपरं सन्न स्वार्थं प्रमाणमात्रं भजते । न च काशीमरणकीर्तनं विनाऽपि प्राशस्त्यप्रतिपादनसंभवात्तत्प्रतिपादनं व्यर्थमिति वाच्यम् । तन्मरणेनापि यन्न निराकृतं तन्माघज्ञानजपुण्येनेत्यतिशयोक्त्यर्थत्वात् । यद्वा काश्यामुत्कटपापकृतो मृतस्य जन्मप्रतिपादकानि पद्मपुराणे वचनानि । 'अन्यत्र भुक्त्वाऽपि समस्तपापम्' इत्यादीन्यपि तद्विषयाप्येव । उत्कटपापकृत्वं च पात्र एव श्रूयते—

शृणु सुश्रोण्यहं काश्यां बह्वृचो वेदपारगः ।

इत्याद्युक्त्वा—

घाराणस्यां कृतो घोरो मया दुष्टः प्रतिग्रहः ।
बहुधा बहुवारं च निषिद्धः कुत्सितो बहु ॥
चण्डालस्यापि न त्यक्तो मया मद्दे प्रतिग्रहः ।
अन्यच्च पापकं तत्र ममामूमूढचेतसः ॥
तन्नास्ति दुष्कृतं तत्र मया तत्र न यत्कृतम् ।
अन्यच्च श्रूयतां दोषः क्षेत्रस्य धरवर्णिनि ।
अविमुक्तेऽणुमात्रं यत्तदर्थं मेरुतां व्रजेत् ॥
न धर्मस्तु मया तत्र संचितस्तत्र जन्मनि ।
ततो बहुतिथे काले मृतस्तत्रैव शोभने ॥
अविमुक्तप्रभावेन न चाहं नरकं गतः । इति ।

‘मद्यप्रसादेन कृतोपदेशः पिशाचयोनेरपि मुक्तिर्भवेति’ इत्यादीनि त्वनुत्कटपापकृद्विषयाणि । यच्च काशीखण्डे—

दुष्कृतानि विधायेह बहिः पञ्चवगागताः ।
तेषां गतिं प्रवक्ष्यामि शृणुत द्विजसत्तमाः ॥
यामाख्या मे गणाः सन्ति घोरा विकृतमूर्तयः ।
भूयायां ते धमन्त्यादौ क्षेत्रदुष्कृतकारिणः ॥

इत्यादिना विविधयामगणकृतपातनानन्तरं रुद्रपिशाचकालभैरवकृता । अनन्तरं काश्यामेव देहग्रहणपूर्वकं तेषां मुक्तिर्मवतीति प्रतिपादितम्—

अथ संक्षीणपापास्ते कालभैरवदर्शनात् ।
इहैव देहिनी मृत्वा मुच्यन्ते ते ममाऽऽज्ञया ॥

इत्यन्तेन तत्काश्यां पापं कृत्वाऽन्यत्र मृतपापिविशेषविषयम् । ननु—

अशनं वसनं वासः काश्यां येषाममार्गतः ।

कीकटेन समा काशी सत्यं सत्यं खगेश्वर ॥

विष्णोऽविमुक्ते संवासः कर्मनिर्मूलनक्षमः ।

द्वित्राणां हि पवित्राणां निर्वाणायोपजायते ॥

इतिवाक्याभ्यां काशीमृतानामपि पापिनां मुक्त्यभावः प्रतीयत इति चेत् भैवम् । सद्य एव परमनिर्वृतिरूपमुक्त्यभावं यातनासद्भावं चामि-
मेत्वं कीकटसमताभिधानात् । अन्यथा पूर्वोक्तश्रुतरवचनविरोधात् ।
यानि च पद्मपुराणे वचनानि—

परद्रोहरता ये च तथा च प्राणिहिंसकाः ।

परापयादिनः पापा देवतागुरुनिन्दकाः ॥

कुप्रतिग्राहिणः सर्वे संभवन्ति पुनः पुनः ।

खरोट्टसूकरावित्वं गोजाश्ववृगपक्षितम् ॥

चण्डालपुलकसत्वं च प्राप्नोति ब्रह्महा क्रमात् ।

दस्यूनां विद्धमुजां योनिं पक्षिणां च तथैव च ॥

कुमिकीटपतङ्गानां सुरापः प्राप्नुयान्नरः ।

राक्षसानां पिशाचानां चौरौ याति सहस्रशः ॥

क्रव्याददंष्ट्रिणां योनिं तृणादीनां तथैव च ।

क्रूरकर्मरतानां च प्राप्नोति गुरुतल्पगः ।

धान्यचोरो भवेदासुरजलं हृत्वा पुनो भवेत् ॥

कांस्यं हृत्वा भवेद्गृध्रो नीरसं कुररो घृतम् ।

इत्यादीनि जन्मप्रतिपादकानि तानि ‘न जन्ममृत्यु लभते त्वव-
श्यम्’ तस्मान्मृतत्वात् न सर्वथाऽस्ति पुनर्भवो मृत्युपरिग्रहो वा’
इत्यादिपूर्वोक्तनिर्वकाशवचनविरोधात्काश्यां पापं कृत्वाऽन्यत्र मृत-
विषयाणि । तस्मात्काशीकृतपापानामपापानां च तत्रैव मरणेऽवश्यं
मुक्तिरस्ति क्रमाक्रमयोस्तु विशेष इति सिद्धम् । अत एवेश्वरवचः—

सूच्यग्रमात्रमपि नास्ति ममाऽऽस्पदोऽस्मिन्

स्थाने महेश्वरि न यत्र मृतस्य मोक्षः ॥ इति ।

इदं मृतिमुक्तिप्रकाशिकाकारमतम् । अन्ये त्वेचमाहुः—यद्यपि पुरा-
णेषु सारूप्याद्यविशेषेण मुक्तिर्मरणफलतयाऽवगम्यते तथाऽप्यधिकारि-
तारतम्येन निष्पापानां शुचीनां परमात्मसमीपतकर्मणां मरणादेव परम-
मुक्तिस्तनोऽपकृतानामग्निप्रवेशादिकृतां सामीप्यं तिथेकप्रमृतीनामत्यन्त-

पापीयसां च सारूप्यं ततोऽप्यधमानां पतितानां च सालोक्यमिति ।
किंच चतुर्विधेऽत्र क्षेत्रे यथा यथा योगपीठाद्विप्रकर्षस्तथा तथा मरण-
फलापकर्ष इत्यप्याहुः । नरकागमनं तु सर्वेषामेव ।

नाऽविमुक्ते मृतः कश्चिन्नरकं याति किल्विपी ।

ईश्वरानुगृहीता हि सर्वे यान्ति परां गतिम् ॥

इतिलैङ्गात् । अयं पक्षस्तु तमेव विदित्वेत्यादिवचनविरोधात्साक्षा-
न्मरणान्मुक्त्यनुपपत्तेरनुपपन्नः । न च मरणादेव मोक्षप्रतिपादकनाना-
पुराणबलात्तमेवेतिवचनं काश्या अन्यत्र सावकाशमिति वाच्यम् ।
पुराणेन श्रुतिसंकोचासंभवात् । अत्र हि ' जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु
रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे ' इत्यादिश्रुत्यैव ज्ञानसाधनत्वबोधनाच्च । मर-
णवचनानां त्वन्तःकरणशुद्धिप्रतिपादनमात्रपरता ' पृथूदकादौ पन्म-
रणं तदप्यत्यन्तशुद्धिकृत् ' इति वार्तिकाचार्योक्तेः । अत्राऽऽदिपदात्प्र-
यागकाश्यादिग्रहात् । अत्र कथित् । काशीमरणस्यान्तःकरणशुद्ध्या-
वस्तूपयोगः प्रयागमृतिस्तु ' ये वै तन्वां विसृजन्ति धीराः ' इत्यादि-
श्रुतितः साक्षादेव मोक्षसाधनम् । न चात्रामृतशब्दः सुखविशेषपरः,
अप्रसिद्धार्थकल्पनापत्तेः । ' सोऽमृतत्वं गच्छति ' इतिरामोत्तरताप-
नीये श्रुतस्यामृतशब्दस्य निरवयवं कैवल्यमाप्नोतीति कैवल्यशब्देन
माप्यकारेण व्याख्यानाच्च । न च धीरपदस्य ज्ञानिपरत्वाद्धीरा ज्ञानिनः
सन्तोऽमृतं मजन्त इत्यर्थ इति वाच्यम् । धीरपदेन पाण्डितपरेण तीर्थ-
महात्म्यज्ञानवतोऽभिप्रेतत्वात् । रात्रिसत्रप्रतिष्ठान्यायेन च विधिकल्प-
नाच्छ्रुतविध्यमावेऽपि न कश्चिद्दोषः । किंचोत्तरनारायणेनाऽऽदित्यमु-
पस्थायेत्युपस्थाने विनियोगाच्च ज्ञानसाधनविधिः । यद्यपि च स्याद्वि-
धिस्तथाऽपि पद्महोमन्यायेन प्रयागातिरिक्तपरः स्यात् । अत एव ' ब्रह्म-
ज्ञानेन मुच्यन्ते प्रयागमरणेन वा ' इति साक्षादेव विकल्पः
श्रुतः ।

तथा—प्रयागे वा मवेन्मुक्तिः कार्ष्या वा मम संनिधौ ।

पाद्रे—वाराणस्यां विमुच्यन्ते तारकज्ञानमाविताः ॥

विना ज्ञानं प्रयागेऽस्मिन्मुच्यन्ते सर्वजन्तवः ।

इति श्रुतम् । यत्तु ' प्रयागादपि तीर्थाग्यादिदमेव महत्स्मृतम् '
इतिवचनं तत्प्रयागे वा मवेन्मोक्ष इह वा मत्परिग्रहात् ' इत्युपक्रमवि-

रोधात् ' असत्रं वा एतद्यदच्छन्दोगम् ' इतिवद्व्याख्येयम् । वार्तिके
 तु प्रयागातिरिक्ततीर्थपर आदिशब्दो व्याख्येयः । तस्मात्काश्यां ज्ञाना-
 त्ययागे मरणान्मुक्तिरिति । वस्तुत एतदनुपपन्नमपि प्रकृतानुपयागाद्यथा
 तथाऽस्तु । प्रकृतमनुसरामः । यदुक्तं काशीमरणेनान्तःकरणशुद्धिद्वारा
 मुक्तिरिति, अत्र पक्षे किं मरणात्पूर्वं तारकोपदेशोऽनन्तरं वा । नाऽऽद्यः ।
 पूर्वमेव तारकोपदेशात्साक्षात्कारोत्पत्तौ पश्चात्तनमरणजन्यान्तःकरण-
 शुद्धेर्व्यर्थत्वात् । न च प्राणवियोगात्मकस्य मरणस्य क्वचिदन्तःकरण-
 शोधकता श्रुता हृष्टा केस्यलौकिकमेतत् । ' तमेतं वेदानुवचनेन ' इत्या-
 दिभ्रुत्या यज्ञादीनामेव शोधकत्वावगमात् । किंचानेकजन्मार्जितसुकृ-
 तराशेरेव शुद्धचित्तानां काशीमरणसंभवाच्च शोधकान्तरापेक्षा । अत
 एव ब्राह्मे—

अनेकजन्मसंसिद्धाव(न्व)र्जयित्वा महामुनीन् ।

नान्पेयां मरणं तत्र यच्छत्यन्धो विमीषणात्(?) ॥

न च काश्यां पार्षं कुवतां पापवासनावशादेवाशुद्धान्तःकरणाना-
 मपि काशीमरणदर्शनाप्राप्त्यं नियम इति वाच्यम् । पूर्वजन्मैस्तु कृतकृतान्तः-
 करणशुद्धीनामपि प्रारब्धपापकर्मवशाद्वावणादिवत्पापवासनोपपत्तेः ।
 यद्वा कलिदोषादत्र स्थितानामपि पापवासनोपपत्तिः । यद्यपि चात्र
 साक्षात्कलिप्रवेशो नास्ति तथाऽपि अन्यत्रावस्थितकलिकलुपितवास-
 नावद्भिः पुरुषैः सह वासनाद्वारा कलिप्रवेशः संभवत्येव । अत एव
 महर्षिप्रश्नः सूतस्य चोत्तरम्—

काश्यां कलेः प्रवेशो न भवतीति श्रुतं मुहुः ।

अविमुक्तस्थिताश्चतून्वाधते स कलिः कथम् ॥

सूतः—साक्षात्कलेः प्रवेशोऽत्र विद्यते न कदाचन ।

वासना प्राणिनां पूर्वा विशत्येव तु तेः सह ॥

शुभा मनःप्रवृत्तिस्तु सत्यमित्याहुरादरात् ।

अशुभा मनसो वृत्तिः कलिसाधुविगर्हिता ॥

पीडयन्न जनानत्र कलिर्विशति मूर्तिमान् ।

तस्य तस्याशुभा बुद्धिः कलिरित्युच्यते नृभिः । इति ॥

अपि च तादृशां स्थूलकाशीसंज्ञे दृश्यमानेऽपि पुराणालोचनया
 प्रापणकाले तत्संबन्धमाय एवावगम्यते । सत्यपि वा संबन्धे पापयतां

यातनान्ते प्रणयोपदेशाच्च तदानीमन्तःकरणशुद्ध्यपेक्षा । तदुक्तं ब्रह्म-
वैवर्ते काशीं प्रति शिवेन—

पापं कृत्वा क्षेत्रमध्ये सृता ये
तेषां मुक्तिर्यातनान्ते भवेद्धि ॥
धर्मः काश्यां शुद्धिहेतुः प्रदिष्टः
पापं पुनर्मलदुःखाधिमूलम् ॥
तस्मात्प्रतिज्ञा तव सिद्धरूपा
मुक्तिर्मद्यत्येव मलावसाने ॥

तथा पाद्रे बलिं प्रति सनत्कुमारः—

वाराणस्यां निवसतिरपवर्गफलप्रदा ।
द्वित्राणां च पवित्राणां कल्पते सत्वरं बले ॥

तथा—विष्णोऽविमुक्ते संवासः कर्मनिर्मूलनक्षमः ।
द्वित्राणां हि पवित्राणां निर्वाणायोपजायते ॥

उप मरणसमये पवित्राणामेव निर्वाणाय जायते पापवर्ता तु यात-
नान्त इत्यर्थः । न द्वितीयः । सृता सत्यामशरीरं प्रत्युपदेशायोगात् ।
उत्क्रममाणेष्विति वर्तमानापदेशविरोधाच्च । तस्मात्काशीमरणान्तः-
करणशुद्धिः किं तूपदेशज्ञानद्वारा मोक्ष एव । तथा च पाद्रे—

वाराणसीस्थतीर्थानामवगाहनतः पराम् ।
अन्तःकरणसंशुद्धिमाप्नुयाद्विजितेन्द्रियः ॥

तथा—दैत्येन्द्र शंकरक्षेत्रे गन्तुं कस्य न धीर्मयत् ।
अपवर्गकफलदे कलेवरपरिक्षयात् ॥

तथा—तादृशस्यात्र दैत्येश शरीरत्यागमात्रतः ।
अपवर्गो भवत्येव तदन्यस्य विलम्बतः ॥

यद्यप्यत्र मरणादेव मोक्षः प्रतीयते तथाऽपि तारकोपदेशादेव मोक्ष
इत्यवधेयम् । उपदेशे च केचिदाहुः—‘मृगयोर्यमणिकर्ण्यन्तरर्धादकनि-
वासिनः’ इत्यादिपूर्वोक्तविशेषणवत्तत्रैवणिकस्यैव मोक्षोऽन्यस्य तु
सालोक्ष्यादिद्वारा कैवल्यमिति । तत्र । तत्रतत्र जन्त्वादिसाधारणपद-
वञ्चात् । तथा हि—‘अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु’ इति जाया-
लोपनिषद्ग्रामतापनीययोर्जन्तूपदेशज्ञानद्वाराऽनुपदम्(?) ।

तथा—वाराणस्यां मृतो वाऽपि इदं वा ब्रह्म योऽभ्यसेत् ।
एकेन जन्मना जन्तुमोक्षं च प्राप्नुयादिति ॥

ब्रह्मपुराणे—

अग्रिमाणस्य जन्तोश्च वाक्यं कर्णे समुच्चरन् ।
अत्र प्रविष्टमात्रस्य जन्तोः ' इति च ॥

तथा—तत्र स्थितस्य जन्तोर्हि भोगमोक्षपदः शिवः ।
अधितिष्ठति जन्तूनां मुक्त्यै क्षेत्रमिदं परम् ॥ इति च ।

आदित्यपुराणेऽपि—

अत्र विश्वेश्वरो दैवः सर्वेषामेव देहिनाम् ।
वृद्धाति तारकं ज्ञानं संसारोन्मोचकं परम् ॥

पराशरः—

अत्रैवोक्तममाणस्य जन्तुमात्रस्य केवलम् ।

काशीखण्डे—

सर्वाञ्जन्तून्मोचयेदन्तकाले
विश्वेशोऽत्र श्रोत्रमन्त्रोपदेशात् ॥

तथा—आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं यत्किञ्चिज्जन्तुसंज्ञितम् ।
चतुर्षु भूतग्रामेषु काश्यां तन्मुक्तिमाप्स्यति ॥

तथा—ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वै वर्णसंकराः ।
धूमिलेच्छाश्च ये चान्ये संकीर्णाः पापयोनयः ॥
फीटाः पिपीलिकाश्चैव ये चान्ये मृगपक्षिणः ।
कालेन निधनं प्राप्ता अविमुक्ते शृणु प्रिये ॥
चन्द्रार्धमौलयः सर्वे ललाटाक्षा वृषध्वजाः ।

इति खण्डालादिकीर्तनम् ।

तथा—अकामो वा सकामो वा तिर्यग्योनिगतोऽपि वा ।
अविमुक्ते त्यजन्प्राणान्मम लोके महीयते ॥

एवमनेकेषु श्रुतिपुराणन्यायो(येषु) वाक्यशेषोपक्रमसंदेहयोरमावात् ।

तदुक्तम्—

संदिग्धं वाक्यशेषेण निर्णयमवधारितम् ।
विध्युद्देशेन निर्णोति किं नु शेषः करिष्यति ॥ इति ।

जन्तुशब्दे को जन्तुरिति संदिग्धत्वं तु महिषीगवादिघृतसंदेहतुल्यत्वा-
दुच्यते । तारकोपदेशस्यात्रैवणिकपरतेति चेत् । सत्यम् । अस्मदाद्युप-
देशे तदतिरिक्तस्याधिकारः, विश्वेशकर्तृकोपदेशे तु क्षेत्रमहिमेश्वरसा-
क्षात्काराभ्यां विनष्टासिलदुरितसंघस्यासिलस्याधिकारः । एतदेवामि-
मेत्य ब्रह्मवैवर्ते काश्याः क्षेत्रान्तराद्विशेष उक्तः—

जितेन्द्रियाः पापविवर्जकाश्च
शान्ता महान्तो मधुसूदनाश्रयाः ॥
अन्येषु तीर्थेष्वपि मुक्तिमाजो
भवन्ति काश्यामपि को विशेषः ॥

इति धीपकप्रश्ने गुरुणोत्तरितम्—

विशेषं शृणु वक्ष्यामि काश्याः कथयतो मम ।
कृतानि साधनान्यत्र स्वल्पान्यपि महामते ॥
भवन्ति काशीमाहात्म्यात्सिद्धान्येव न संशयः ।
अन्यत्र साधु सुकृतैः कृतैर्मुच्येत वा न वा ॥
अत्र साधनवैकल्ये काशी पूर्णं प्रकल्पयेत् ।

ततश्च साधनसंपत्तिमतामधिकारिणां काश्यतिरिक्तेऽपि मुक्तिः
काश्यां त्वन्येषामपि मुक्तिरित्याशयः । ब्रह्मवैवर्तेऽपि—

कलिकालस्त्वयं तीक्ष्णः क नयः क परात्मदृक् ।
काश्येव शरणं तेषां शुद्धिदा मलिनां नृणाम् ॥
कलौ विनष्टव्रतधैर्यधीर्या
गच्छन्तु काशीं परमार्थराशिम् ॥ इति च ।

काशीखण्डे—

संसारमयमीता ये ये बन्धाः कर्मबन्धनैः ।
येषां क्वापि गतिर्नास्ति तेषां वाराणसी गतिः ॥
श्रुतिस्मृतिविहीना ये शौचाचारविवर्जिताः ।

येषामिति पूर्ववत् । तथा तत्रैव—

सौभाग्यमाग्यभूर्या वै विख्याता गणिकर्णिका ।
ददामि तस्यां सर्वस्वमग्रजायान्त्यजाय च ॥

महासमाधिसंपन्नैर्वेदान्तार्थनिषेविभिः ।

दुष्प्रापोऽन्यत्र यो मोक्षः शोच्यैरप्याप्यतेऽत्र सः ॥

दीक्षितो वा दिवाकीर्तिः पण्डितो वाऽप्यपण्डितः ।

तुल्यास्ते मोक्षदीक्षार्था संप्राप्य मणिकर्णिकाम् ॥

वदामि जन्तुमात्राय सर्वस्वं चिरसंचितम् ।

पाप्मे रविणा ' तीर्थतीराणि क्षेत्राणि विष्णुभक्तिश्च नारद '
 इत्याद्युक्त्वा—

साक्षाद्वाराणसी मकर्यै विष्णोर्मक्तिस्तथाविधा ।

तथाऽपि विष्णुभक्तिस्तु द्वित्रैरेव विभाव्यते ॥

काशी तु तिर्यग्भूतानामपि साधारणी मता । इति ।

ब्रह्मवैवर्ते—

ये वा द्विजाद्याः श्वपचाश्च निन्द्या

ये चक्रवर्तिष्वपि धर्मरूपाः ॥

ये वा कुरिद्राः परमार्तिभाजः

समानरूपां गतिमाप्नुवन्ति ॥

अत एव पद्मपुराणे वर्णान्तराणामधिकारसंपादनमुक्तम्—

गणपति न कथंचिच्छंकरः काशिकाया-

मयमिह मम भक्तो ब्राह्मणः पुरुरसो वा ।

उपदिशति सदाऽन्ते वाक्यमेकात्मनिष्ठं

द्विजकुलनिरपेक्षो भाव्य तत्राधिकारम् ॥

माध्य संपाद्य ।

तथा—पुमांसं क्षीणकलुषं शंकरस्तारकं वचः

आवयामास विधिवत्संपाद्याधिकृतिं पराम् । इति ॥

इदं चाधिकारसंपादनं नीचेष्वनधिकारिष्वेव संभाव्यते द्विजानां
 स्वत एवाधिकारसत्त्वेन संपादनानर्थक्यात् । न चैतत्सर्वमर्थवादः ।
 स्तेनं मन इत्यादिवच्छास्त्रदृष्टविरोधाद्यभावात्, जुह्वादिवत्पाराध्यामा-
 वाद्य । तदुक्तं काशीसण्डे—

यत्र विश्वेश्वरः साक्षाद्यत्र स्वर्गतरङ्गिणी ।

मिथ्या तत्रानुरूपन्ते तार्किकाश्चा(म्य)नसूयकाः ॥

उदाहरन्ति ये भूटाः कुतर्कबलदर्पिताः ।

काश्यां सर्वोऽर्थवादोऽयं ते विट्कीटा युगे युगे ॥

ब्रह्मवैवर्तेऽपि—

मा जानीह्यर्थवादस्वभात्मतत्त्वविनिर्णये ।

तस्मात्सर्वस्यापि काश्यां मरणान्मुक्तिरिति सिद्धम् । अयं तु विशेषः—स्वस्वधर्मनिरतस्य पापरहितस्य सर्वस्याप्यनन्तरमेव मोक्षः, उभयविलक्षणस्य तु यातनान्तेऽधिकारसंपादनेनेति । तदुक्तम्—

स्वे स्वे कर्मणि निष्णातानुत्तमाधममध्यमान् ।

अधर्मानपि मार्गस्थास्तयामि परमां गतिम् ॥

पण्डितो वाऽथ मूर्खो वा मुखजो वाऽन्त्यजोऽपि वा ।

अस्मिँल्लिङ्गे त्यजन्प्राणान्धर्मकृन्मुक्तिमाप्नुयात् ॥

स्वधर्मनिरतस्यैव हीनस्याप्युत्तमस्य वा ।

समाना गतिरुद्दिष्टा चाराणस्याः प्रभावतः ॥

केवलं धर्मसापेक्षः कर्णे जपति तद्वचः ।

अधर्मिष्ठस्य तत्क्षेत्रे यातनान्ते विशेषगतिम् ॥ इति च ।

अत्र विश्वेश्वरः साक्षात्तारकं मुक्तिसाधनम् ।

यस्य कस्यापि कर्णान्ते धर्मापेक्षोऽनुशंसति ॥ इति च ।

अधिकारसंपादनमप्युक्तं काशीखण्डे दण्डपाणिं प्रति शिवेन—

त्यमन्त्रमूर्पां कुरु काशिवासिनां

गले सुनीलां भुजगेन्द्रमूपणाम् ॥

नाले रुनेत्रां कैरिक्कृत्तिवाससं

वामेक्षणालक्षितवामभागाम् ॥

मौलौ लसत्पिङ्गकपर्दिभारिणीं

विमूतिसंक्षालितपुण्यविग्रहाम् ॥

अहो हिमांशोः कलया लसच्छिर्यं

वृषेन्द्रलीलामतिमन्दगामिनीम् ॥

आनीय मक्तान्क्षणतोऽपि दूरतो

मुक्तिं परां दापयिताऽसि पिङ्गल ॥ इति ।

नन्वधिकारसंपादनमिह देहे देहान्तरे वा । नाऽऽद्यः । चण्डालादि-

देहे ब्राह्मणत्वाद्यसंभवात् । पापिनो यातनान्ते तच्छरीरासंभवाच्च ।

नान्त्यः । शरीरान्तरे मुमूर्षुत्वासंभवेन मुमूर्षोर्दक्षिणे कर्ण इति बाधप्र-
सङ्गादिति चेत् । मैवम् । शरीरान्तरेऽपि मुमूर्षुत्वानपायात् । तत्पाते
सत्येव कैवल्यसंभवात् । देहान्तरेऽपि च योगिवदभिमानसंभवात् ।
अस्तु वाऽत्रैव देहेऽधिकारसंपादनं चण्डालादेः । विश्वेशानुग्रहाच्च
विश्वामित्रत्रिशंकोरिव जात्यन्तरस्यापि तद्देह एव द्विजत्वसंभवात् ।
ननु यथा स्मृत्या श्रुतिबाधयोगादत्र हि जन्तोरित्यादिजन्तुपदवच्छु-
त्यसंकोचाय त्रैवर्णिकातिरिक्तस्यापि मुक्तिरङ्गी क्रियते तथा 'मुमूर्षोः
प्राणोत्क्रममाणेषु' इत्यादिश्रुतेः 'यातनान्ते दिशेन्मतिम्' इत्यादिस्मृ-
त्यनुरोधात्पातकिं व्यक्तिरिक्तविषयताख्यसंकोचरूपबाधयोगात्प्रत्युता-
सति ह्यनुमानमिति न्यायेन श्रुत्यनुरोधेन पुराणाख्यस्मृतेरेव बाधस्योचि-
तत्वावर्थान्तरपरताया बोधितत्वात्स्वप्ने मनोरथे वा देशान्तरे कालान्तरे
वा छिन्नवर्षशतसहस्रादिभोगाभिमानवत्पापिनः प्राणोत्क्रमणक्षण एव
त्रिंशद्वर्षसहस्रावच्छिन्नयातनाभोगाभिमानमङ्गीकृत्य सर्वेषां प्रायणक्ष-
णानन्तरमेव मुक्तिरङ्गी क्रियतामिति चेत् । मैवम् । पाप्मे क्रमेलकशूद्रो-
पाख्याने—

क्रमेलकस्तु मूषायां ध्मातो वर्षसहस्रकम् ।
तावत्कालं शीतहृदे बुभुजे दुःसमुत्कटम् ॥
ततो निर्जलनिर्मक्ष्ये कृमिदेहधरोऽभवत् ।
तत्रैव सारमेयोऽमूद्गलन्मांसः सुदुःखितः ॥
त्रिंशच्चिंशत्समाः पश्चात्तावत्कालं गजोऽभवत् ।
ततः संकीर्णपोनीनि शरीराणि व्यधारयत् ॥
अथ शूद्रशरीरं तद्ध्ये तत्र क्रमेलकः ।
ततो भैरवदूतैस्तैः स नीतो भैरवाग्रतः ॥
कालभैरवकृष्ट्यैव रुद्रपैशान्यमाप्तवान् ।
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि क्षुत्तृष्णाभ्यां विवर्जितः ॥

इत्यादिक्रमिकभोगप्रतिपादकवचनानां दत्तजलाञ्जलितापसङ्गात् ।
अभिमानपरतया व्याख्याने तु तथैव वक्तव्यत्वात् । तस्य तावद्दुःखानु-
भवाभिमानेऽस्मान्प्रति क्षणत्वस्याविशेषकरत्वात् । यदाहवनीये जुहोती-
त्यादिश्रुतेः स्मार्ताग्निहोमविधायकादिस्मृत्या संकोचदर्शनात् । यातनान्ते
शरीरान्तरेऽपि मुमूर्षुत्वप्राणोत्क्रममाणत्वयोः श्रौतयोर्वक्तुं शक्यत्वाच्च ।

न च काशीमृतस्य क्रमेलकस्य कथं नानाजन्मप्राप्तिरिति वाच्यम् । योनिजदेहासंभवेऽपि भैरवेच्छावशाद्यातनायोग्यायोनिदेहसंभवात् । अत एव कृमिदेहधरोऽमवदित्याद्येव श्रुतं न तु योनिः । तदुक्तं पाश्च अयिमिरे-
तस्यामेव शङ्कायां कृतायां भृगुणा—

तत्तद्भोगप्रापणायैव देहा

अयोनिजा भैरवेच्छाविधानाः । इति ॥

यथा याम्ये हि नरके यातनादुःखमागिनः ।

अयोनिजाता देहाः रयुस्तद्वदन्नावधार्यताम् ॥ इति च ।

तस्मात् 'अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु' इत्यादिजाबालोपनि-
षदादिश्रुतिबलात्काश्यां जन्तुमात्रस्य मुक्तिरिति सिद्धम् । केचित्स्विमां
श्रुतिमन्यथा व्याचक्षते । तथा हि—अत्र देहे वर्तमानस्य जन्तोः विवे-
कराहित्येन विषयमात्राकृष्टान्तःकरणवृत्तेर्जायस्य प्राणेषु प्राणोपलक्षि-
तेष्विन्द्रियेषु पूर्वार्जितपुण्यवशादुत्क्रममाणेषु स्वविषयेभ्यः उद्वृच्छत्सु
पराङ्मुखेषु । अनेन साधनचतुष्टयसंपत्तिरुपक्षिता । ततश्च साधनचतु-
ष्टयोपेते मुमुक्षावुपसङ्गे सति यथा रुद्रस्तृतीयं नेत्रमाविर्मात्य जगत्सं-
हरयेधं विद्वानाचार्यं ऐकात्म्यसाक्षात्कारमाविर्मात्य सधिलासामविद्यां
संहरतीति गोण्या वृत्त्या रुद्र आचार्यः । तारयत्यात्मतत्त्वज्ञापनेनेति
तारकं तत्त्वमस्यादिमहावाक्यरूपं वेदवाक्यम् । व्याचष्टे शिष्येण शब्दत
आपाततोऽर्थतश्च गृहीतमपि विशेषेण शोधिततत्त्वंपदार्थैक्यप्रतिपाद-
कत्वेन कथयति । येन व्याख्यानेनासौ जन्तुरमृती ब्रह्मामृतं तदस्या-
स्तीत्यमृती, उपाधिनाशाद्ब्रह्मरूपो भूत्वा । मोक्षी कर्तृत्वादिबन्धाप-
गमो मोक्षस्तद्वान्मवति । अपरोक्षभ्रमनिवर्तकमपरोक्षसाक्षात्काररूपमेव
ज्ञानं महावाक्याद्भवतीति गाव इति । इदं त्वयुक्तम् । एतस्य व्याख्या-
नस्य काशीविषयत्वे विरोधात्—

यत्र साक्षान्महादेवो देहान्ते स्वयमीश्वरः ।

व्याचष्टे तारकं ब्रह्म संसारान्मोचकं परम् ॥

यत्र विश्वेश्वरो देवः सर्वेषामेव देहिनाम् ।

ददाति तारकं ज्ञानं संसारान्मोचकं परम् ॥

इति कूर्मादित्यपुराणवाक्याभ्यामन्यैश्च पूर्वोदाहृतवाक्यैः शिवस्ये-
वोपदेशकत्वश्रवणान्मुर्यार्थं बाधकाभावाच्च श्रुतार्थपरित्यागाश्रुतार्थ-
कल्पनयोरसंभवात् । किं च—

आचष्टे तारकं ब्रह्म राममन्त्रं षडक्षरम् ।

भवानीवल्लभः साक्षात् । इति स्ववचनविरोधः । तारकं दीर्घानलं
बिन्दुपूर्वकमित्यादिना च षडक्षरस्यैव व्याख्यानान्महावाक्यपरताऽनु-
पपन्ना । गुरुपदेशस्य क्षेत्रान्तरेऽपि समवादविमुक्तस्य को विशेषो येना-
विमुक्तमेव निषेवेतेत्यवधारणं क्रियते । सदाशिवोपदेशाज्जन्मान्तरं मनु-
ष्योपदेशाच्च मोक्ष इत्याश्चर्यम् । क्षेत्रान्तरसाधारण्ये तु रुद्राविमुक्ता-
विशब्दानां लब्धात्मकरूढिपरित्यागेनात्यन्तक्लिष्टयोगकल्पनादनल्पमेवा-
ज्ञानमापद्यते । एतदपि कृमिकीटादयोऽप्याशु मुक्ताः सन्तु न चान्यथे-
त्यत्र विचारितम्—

कृमिकीटाश्रया मुक्तिस्तत्र किं क्षेत्रवासतः ।
किं वा क्षेत्रकृतैर्धर्मैः किं वा क्षेत्रमृतेरथ ॥
सदाशिवकृताद्भर्माज्जपहोमार्चनाभिधात् ।
किं वा श्रीरामसकल्पादुपायपरिवर्जितात् ॥
अथात्र क्षेत्रे मरणान्मानुष्यं प्राप्य शोभनम् ।
शमादिसंपत्तियुताः शास्त्राचार्योपदेशतः ॥
आसाद्यैकात्म्यविज्ञानं मुक्ताः स्युः कृमिकीटकाः ।

नाऽऽद्यो रुद्रकृतमन्त्रोपदेशवैयर्थ्यापत्तेः । न द्वितीयस्तेषां तदसंभ-
वात् । न तृतीय आद्योक्तदोषात् । अभावरूपमरणेन तदसंभवाच्च ।

चतुर्थो भक्तिमात्रफलाद्यो न मितिमुक्तितः ।
धर्मशक्तिविचारे हि नायमर्थः प्रकाशते ॥
न पञ्चमो यदा रामः स्वीयसंकल्पमात्रतः ।
उपायरहिता कुर्यान्मुक्तिं कीटादिसंश्रयाम् ॥
किं कर्तव्यं कं गन्तव्यं तदा कः शरणं भवेत् ।
श्रौतमन्यथयत्यर्थं स्वेच्छया परमेश्वरम् ॥
यो ब्रह्म वेद स ब्रह्म भवतीत्यस्ति हि श्रुतिः ।
ब्रह्मवित्परमाशोतीत्यादि च श्रुतिशासनम् ॥
बाधितं स्याद्यदैतस्याः श्रुतोऽर्थः परिगृह्यते ।

तस्मादन्तिम एव स्यात्पक्षः सर्वमनोहर ॥ इति ।

तत्रोच्यते—अत्र मृतस्य श्रीरामसकल्पमात्रादाविर्भूताधिकारिशरी-
रस्य विश्वेश्वरकृततारकोपदेशस्य मुक्त्यद्गीकारे कस्याश्चिच्छ्रुतेरबाधात्

‘कृमिकीटादयोऽप्याशु मुक्ताः सन्तु’ इतिवाक्यादधिकारिशरीराविर्भाव-
 स्तारकोपदेशश्च न प्रतीयत इति चेत्तर्हि मरणान्मानुषदेहप्राप्तिस्ततः
 शमादिसंपत्तिगुरूपदेशविज्ञानानीत्यपि न प्रतीयते । अथ वाक्यान्तरव-
 शादेवं कल्पना । हन्त जन्माभावप्रतिपादकबहुवाक्यवशाच्छ्रुतार्थाप-
 र्त्त्याऽऽस्मत्पक्षकल्पनाऽप्यविरुद्धा जन्मान्तराङ्गीकृतावाशुशब्दानुपपत्तिश्च ।
 यत्तु कश्चित्कृम्यादीनां मरणमात्रादेव मोक्षः । न चोपायामा-
 वः । स तदैव कृतजपादिकाशीमरणश्रीरामसंकल्पानामेवोपायत्वात् ।
 शिलाचैतन्यायोध्याजनसांतानिकलोकप्राप्तिमृतब्राह्मणपुत्रजीवनवच्छ्री-
 रामसंकल्पमात्रस्यैव संसारनिवर्तकत्वोपपत्तेर्येषां तूपदेशयोग्यता तद्वि-
 षयं ‘मुमूर्षोर्दक्षिणे कर्णे’ इति वचः । न चाल्पभूयोविरोधन्यायः ।
 तापनीयवाक्यस्य क्षेत्रविशेषविषयत्वात् । उपदेशवाक्यानामेव यद्विकि-
 त्प्राचीनमग्नीषोमीयादिविषयव्यापित्वं कल्पनादिति । तन्न । अत्राधेन
 गतिसंभवे ज्ञानादेव हि कैवल्यमित्यादिवागयोगात् । मुमूर्षोर्दक्षिणे-
 र्विना कारणं संकोचानुपपत्तेश्च । यदप्युच्यते स मुक्तो भवितेति निर्दे-
 शान्मानुषदेहोत्पत्तिगुरूपदेशादिक्रमेणैव मोक्ष इति सूचितमिति तदप्य-
 युक्तम् । श्रीरामशिवयोः संवादावसरे कस्यचित्कर्णोपदेशामावाद्भवि-
 तेति प्रयोगोपपत्तेः । तस्मान्न कश्चिद्विषयः । यद्यपि च क्षेत्रमात्रे
 तारकोपदेशाद्विशेषेण श्रूयते तथाऽपि क्षेत्रविभागवशात्तारतम्यम् ।
 तदुक्तं पाद्रे—

चतुर्धा वितते क्षेत्रे सर्वत्र भगवाञ्जिहवः ।
 ध्याचष्टे तारकं वाक्यं ब्रह्मात्मैक्यप्रबोधकम् ॥
 तथाऽपि तत्तत्सामर्थ्यात्तत्र तत्र मृतस्य हि ।
 भोगपूर्वाऽपवर्गाप्तिर्जीविन्मुक्तिदश्चैव सा ॥
 अन्तर्गहे विपन्नस्तु साक्षात्कैवल्यमाप्नुयात् ।

तथा—चतुर्विधेऽपि क्षेत्रेऽस्मिन्प्रभीतो गर्भयातनाम् ।
 नैवाऽऽप्नोति मुनिश्रेष्ठा विशेषोऽयं ब्रवीमि यः ॥
 काश्यां मृतस्तु साक्षात्कथं साक्षात्प्राप्नोति सत्तमः ।
 ततः सरूपतां याति ततः सान्निध्यमश्नुते ॥
 ततो ब्रह्मैकतां याति न परावर्तते पुनः ।
 वाराणस्यां मृतो जन्तुः साक्षात्सारूप्यमश्नुते ॥

ततः सांनिध्यमायाति ततो ब्रह्मैकतामियात् ।
 अविमुक्तविपन्नस्तु साक्षात्सांनिध्यमाप्नुयात् ॥
 ततश्चिदानन्दमये ब्रह्माण्येव विलीयते ।
 सलोकतां च सारूप्यं सांनिध्यं चापि सत्तमाः ॥
 कल्पं कल्पमवाप्नोति ततो ब्रह्मात्मको भवेत् । इति ।

यद्यपि—

कीटाः पिपीलिकाश्चैव ये चान्ये पक्षिणस्तथा ।
 कालेन निधनं प्राप्ता अविमुक्ते धरानने ॥
 चन्द्रार्धमौलयरूपक्षा महावृषभवाहनाः ।
 शैवे मम पुरे देवि जायन्ते तत्र मानवाः ॥

इति तत्सारूप्यविषयम् ।

अविमुक्ते त्यजन्माणान्मम लोके महीयन्ते ।
 आ देहपतनाद्ये तु क्षेत्रं सेवन्ति मानवाः ॥
 ते मुता हंसयानेन दिवं यान्त्यकुतोभयाः ।

इत्यादीनि तु सलोकताविषयाणीति सर्वमनवद्यम् ॥

इति श्रीमद्विद्वन्मुकुटमाणिक्यदाक्षिणात्यालंकारश्रीमद्महाराज-
 श्वरसूरिमूनारारायणमहविरचिते त्रिस्थलीसेतौ काशी-
 प्रकरणे तन्मरणान्मुक्तिविचारः समाप्तः ।

समाप्तं काशीप्रकरणम् ।

अथ गयाफलादिविचारः ।

षादीमयुक्तिकुम्भस्थलदलनाकुण्ठमाननसगर्भात् ।
 विकिरन्प्रमेषमुक्ताविद्यावनकेसरी गुरुर्जयति ॥ १ ॥
 नत्वाऽखिलोद्धारधुरधरं परं गदाधरं बुद्धिविशुद्धिसाधकम् ।
 संदेहमुत्सार्य विचार्य सादर मया गयाकार्यमुदीर्यतेऽधुना ॥ २ ॥
 सुतादिकर्तृकं यस्यां आर्द्धं श्रद्धासमेधितम् ।
 पित्राद्युद्देश्यफलदं सा गया यागतोऽधिका ॥ ३ ॥

ननु पुत्रादिकर्तृकाच्छ्र(च्छ्रा)द्धोद्देश्यपित्रादिषु स्वर्गादिफलं भवती-
त्यनुपपन्नं कर्मभिः कर्तर्येव फलजननात् 'शास्त्रफलं प्रयोक्तारि तल्लक्षण-
त्वात्' [जै० सू० ३।७।८।१८] इति तार्तीयन्यायात् । अन्यथाऽति-
प्रसङ्गात् । यद्यपि च जातेष्टाविषाकर्तर्यपि फलमुच्येत । तथा[ऽपि]
पित्रादीनां देवतात्वात्तस्यां च कर्मणा फलाजननात्तज्जनने वा तस्या
अधिकारित्वापाताद्देवतात्वामावापत्तेरुभयरूपतायां च फलमाक्त्वेना-
धिकारितया कर्म प्रति प्राधान्याद्देवतात्वेन च तत्प्रत्येव गुणत्वादेक-
प्रतियोगिकैकनिष्ठगुणप्रधानमावरूपवैरूप्यस्य च वाजपेयाधिकरणन्या-
येनासंभवाज्जातेष्टौ पुत्रस्य देवतात्वामावेर्नतेषां विरोधानाममावादकर्तृ-
निष्ठफलजनने च कर्तुरप्रवृत्त्यापत्तेर्विधेः कर्तृसमीहितसाधनतावगमकत्व-
प्रवर्तकत्वव्याघातात्त्वगतफलान्तरार्थप्रवृत्तौ च तावदेव प्रवर्तकतानि-
र्वाहात्पित्रादिगतफलामावापत्तेरन्यतरेण चोपपन्ना(त्ता)वुभयगतफला-
ङ्गीकारकल्पनाक्लेशयोगात्पितृगतफलश्रुतेरर्थवादतयाऽप्युपपत्तेरकर्तृगा-
मित्वे च फलस्य 'गयां गत्वा प्रकुर्वीत आन्ध्रं पुत्रः समाहितः' इत्या-
त्मनेपदानुपपत्तेरनुपपत्तिरेव । यदा च शास्त्रफलशब्देनापूर्वं व्याख्यायते
तदाऽप्यपूर्वस्य प्रयोक्त्राख्यकर्तृगामित्वात्फलाङ्कुरावस्थाया एवापूर्वत्वा-
दपूर्वफलयोश्च सामानाधिकरण्यनियमादन्यथाऽन्यत्रापूर्वमन्यत्र फल-
मित्यतिप्रसक्तेर्न गयाआन्ध्रात्पित्रादिनिष्ठफलोत्पत्तिरिति चेदत्रोच्यते ।
यथा 'यस्मिञ्जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव सः' इति शास्त्रवशा-
त्तार्तीयन्यायं बाधित्वा कर्तर्यपि पुत्रे फलमेवमत्रापि वक्ष्यमाणनाना-
पुराणवचनवशात्पित्रादिषु फलोत्पत्तिः 'फलसंयोगस्त्वचोदिते न
स्यादशेषभूतत्वात्' [जै०सू० ४।३।१७।३८] इति चातुर्थिकन्यायात् ।
न चातिप्रसङ्गादि शास्त्रस्यैव नियामकत्वात् । देवतासंस्कारकैश्चाऽऽ-
वाहनादिभिर्देवतायामपि संस्काराख्यफलजननात् । प्रधानफलस्यापि
वचनात्तद्वामिता नास्ति वचनस्यातिमार इति न्यायात् । वचनाच्चोभय-
रूपता यागादिकर्तरीष्टैव कर्तृतया गुणमावात्फलित्वेन च प्राधान्यात् ।
न च वैरूप्यम् । सकृदुच्चारणे हि तत् । असकृदुच्चारणे त्वेक-
स्यापि यागकर्तुरिव तन्न विरोधाय । सकृदुच्चारणेऽपि क्वचिदध्यय-
नविध्यादौ स्वाध्यायस्याध्ययनं प्रति संस्कार्यत्वादर्थज्ञानं प्रति च गुण-
मावात्तदङ्गी क्रियते किमुतासकृदुच्चारणे । न च विधेः प्रवर्तकता-
व्याघातः । आरब्धसत्रकर्मतयजमानप्रतिनिधीभूतपुत्रादिवज्जातेष्टौ च

पितृवदन्यफलस्यापि कर्तृसमीहितत्वे तत्साधनताबोधनेन प्रवर्तकतो-
 पपत्तेः । अत एव कर्तृप्रवृत्तिरप्युपपन्ना । न चाऽऽत्मनेपदानुपपत्तिः ।
 न हि कर्तृसमवेतता कर्त्रभिप्रायता । आधानजन्याहवनीयत्वादिफल-
 स्याग्निसमवेतत्वेनाग्निमादधीतेत्यात्मनेपदानुपपत्तिप्रसङ्गात् । किंतु कर्तृ-
 समीहितत्वम् । तथा च जातेष्ट्या पुत्रगतपूतत्वादिजननेऽप्यग्निसाध्य-
 कर्मजन्यफलस्याऽऽत्मीयताबोधकाधानवाक्यगतात्मनेपदवदत्रापि तद-
 विरोधः पितृगतफलस्यापि कर्तृसमीहितत्वात् । किंच न चात्र पुत्रब्रह्म-
 वर्चसादिफलमपि तु स्वपुत्रब्रह्मवर्चसादि तच्च कर्तुरेव भवतीति तन्त्रर-
 क्तो(लो)क्तरीत्या पूतपुत्रकृ(क)त्ववदुद्धृतपितृकत्वस्यापि कर्तृफलत्वादा-
 त्मनेपदाविरोधः । तस्माद्वचनवशाच्छ्लाघ्यफलस्य पित्रादिगतत्वेन काम्य-
 मानत्वात्तत्रैवोत्पत्तिः । अपूर्वे तु केचिदाहुः कर्तर्येवेति । 'यागादेव फलं
 तद्धि शक्तिद्वारेण सिध्यति' इतिवार्तिकाद्यागशक्त्यात्मकस्यापूर्वस्या-
 न्तरङ्गतया क्रियाश्रय एव जननात्, विहितक्रियया कर्तर्येवाहृष्टमिति
 नियमाच्च । विहितक्रियया कर्तर्येव फलमिति नियमो हि वचनेनापोद्य-
 तेऽहृष्टे तु तन्नास्ति । इयेनजन्यवैरिमरणवत्कर्तृगताहृष्टेनैव व्याधिकरण-
 कार्पोत्पत्तिमात्रबोधनेन वचनोपपत्तेरपूर्वस्य क्रियावैयधिकरण्ये तात्प-
 र्याभावात् । वचनाच्चापूर्वफलयोर्वैयधिकरण्यं तत एव नातिप्रसक्तिरपि ।
 न चासंबद्धकार्पोत्पत्त्यापत्तिः । अदृष्टवतो व्यापकतया वैरिदेश इव
 पितृदेशेऽपि सत्त्वात्संबन्धसंभवात् । न च काशीमरणादिना पुत्रापवर्गे
 तददृष्टनाशात्पितुर्न स्वर्गः स्यादिति वाच्यम् । अदृष्टस्य फलनाश्यतया
 पितृस्वर्गमावे [ना]शानुपपत्तेः । स्वगतभोगजनकाहृष्टस्यैव मुक्तिवि-
 रोधित्वादिति । अन्ये तु फलवत्त्वपूर्वमिति । 'सूक्ष्मशक्त्यात्मकं वा
 तत्फलमेवोपजायते' इतिवार्तिकात्फलाद्गुरावस्थाया एवापूर्वत्वात्फ-
 लस्य च वचनात्पितर्युत्पत्तेः । विहितक्रिया कर्तृगतव्यापारद्वारा फल-
 जनिकेत्युत्सर्गोऽप्यत एव बाध्यते । यत्त्वन्तरङ्गतया फलोपपादक-
 त्वाच्च फलाश्रये तत्कल्पनमिति तत्र । साधनान्तरङ्गतया साधनतोपपा-
 दकतया च कर्तृगतत्वस्यापि सुवचत्वेनास्याविशेषकत्वात् । तस्मादुक्त-
 युक्त्येषापूर्वं कर्तरि फलिनि वा फलं तु वचनात्पित्रादिष्विति । पित्रादि-
 स्वर्गकामपुत्रादिकृतकूपाराममहादानादिष्वप्ययमेव न्यायः । नन्वीदृ-
 शेषु यदि पित्रादिगतं फलं तर्हि काशीमरणादिना पूर्वमेव मुक्ते पितरि
 साङ्गस्यापि वैदिककर्मणो वैकल्यापत्तिः । अत्र केचित्—फलिगताहृष्टो-

त्पक्षे मुक्ते पितरि दोषाभावात् । योगिष्विष विहितक्रियाऽपि नाह-
 दजनिकाऽदृष्टोत्पत्तौ स्वरूपसतो दोषस्याङ्गस्य वैगुण्यात् । यथा विघ्नहेतु-
 दुरितशून्येनानुष्ठितं मङ्गलं दुरितध्वंसं न जनयति स्वरूपसतो दुरितस्याः
 ङ्गस्याभावादिति । तन्न । अङ्गत्वादेदकश्रुत्याद्यभावात् । दुरितध्वंसे तु
 ध्वंसस्वामाव्यादेव प्रतियोगितया तदपेक्षा । अस्तु वा पूर्वोत्पत्तावङ्गता
 तथाऽपि कर्माङ्गत्वाभावात्साङ्गकर्मणो नैष्फल्यं को धारयेत् । कर्तृगता-
 पूर्वपक्षे चानुपपत्तिस्त[द]वस्तथै(स्थै)व । अतोऽन्य एवमाहुः—
 काम्येऽबाधितार्थविषयकामनाऽधिकारितावच्छेदिका मुक्ते च स्वर्गादि-
 कामनाया बाधितविषयत्वादनधिकारिकृतत्वादेव वैफल्यं न दोषाय ,
 एतच्छरीरावच्छेदेन स्वर्गार्थतया गवि मनुष्योत्प[त्य]र्यतया वा
 सर्वकामावाप्तिसाधनदर्शपूर्णमासानुष्ठानवत् । यद्वा फलावश्यंभावनिश्च-
 यात्मकभङ्गायाः कर्माङ्गत्वादिह वा बाधादेव तदसंभवादनङ्गकत्वादेव
 फलाभावः । उत्पन्नतत्त्वज्ञानैरनुष्ठितकर्मस्वप्नेषैव गतिरिति । इदं तु
 समाधानद्वयमपि गयाश्राद्धे न युक्तं काशीभरणादिना मुक्तपितृकाणां
 गयाश्राद्धाननुष्ठानापत्त्या सकलशिष्टाचारविरोधप्रसङ्गात् । तस्मान्मुक्तेऽ-
 पि पितरि सति कामे कर्तृफलं पुत्रादिप्रत्यवायनिराकरणं च सर्वेषां
 गयाश्राद्धप्रयोजनमिति समाधिः । ननु कथं प्रत्यवायाभावार्थता सर्व-
 वचनेषु फलश्रवणादिति चेत् । उच्यते—पित्रर्णापाकरणस्याऽऽवश्य-
 कत्वात् ‘ गयायां पिण्डदानेन पितृणामनृणो भवेत् ’ इति वचनाच्च
 गयाश्राद्धस्य तदर्थत्वादावश्यकता ।

जीवतोर्वाक्यकरणात्प्रत्यब्दं भूरिमोजनात् ।

गयायां पिण्डदानाच्च त्रिमिः पुत्रस्य पुत्रता ॥

इतिवचनेऽप्युणापाकरणाख्यपुत्रकार्यकारिता पुत्रताशब्दलक्षिता प्रयो-
 जनं गम्यते । ‘ गयां गत्वाऽन्नदाता यः पितरस्तेन पुत्रिणः ’ इत्यत्राप्येव-
 मेव । तस्मात् ‘ ब्राह्मणस्य सोमविद्याप्रजमृणवाक्येन संयोगात् ’ इतिपा-
 ठन्यायेनाऽऽवश्यककर्मानुष्ठानार्थार्थज्ञानाख्यप्रयोजनद्वारेणाध्ययनस्येव
 गयाश्राद्धस्यापि प्रयोजनद्वारेण नित्यता । अत एव कौर्म—

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ब्राह्मणस्तु विशेषतः ।

प्रदद्याद्विधिवत्पिण्डान्गयां गत्वा समाहितः ॥

इत्यावश्यकताक्ता । अकरणे निन्दाऽपि तत्रैव—

गयाभिगमनं कर्तुं यः शक्तो नाभिगच्छति ॥

शोचन्ति पितरस्तं वै वृथा तस्य परिश्रमः ॥ इति ।

तस्माद्गयाकृत्यं पुत्रस्य नित्यम् । अत एव यथाशक्त्यनुष्ठेपं नित्ये यथा शक्नुयादित्युपबन्धात् । तत्रापि सकृत्करणमेव नित्यं तावतैव शास्त्रार्थ-
सिद्धेरावृत्तिबोधकवीप्साद्यमावाच्च । चातुर्मास्यवत्पुनः करणे तु फला-
धिक्यं तद्वदेव न त्वावश्यकता । 'सकृद्गयाभिगमनं सकृत्पिण्डप्रपा-
तनम्' इत्यादिवचसोऽप्याद्यस्याऽऽवश्यकत्वार्थं न तु द्वितीयादेर्निवार-
णार्थं परिसंख्यापत्तेः । तत्रापि प्रथमयात्रायां येषां प्रेतत्वनिवृत्त्यर्थं प्रेतशि-
लायां पिण्डदानं माण्डस्फोटनं च कृतं तेषां द्वितीययात्रायां न कार्यम् ।
तदनन्तरमृतानां तु कार्यमेव । इतरञ्च सर्वं सर्वेषां कार्यमिति शिष्टाचारः ।
तस्मादमुक्ते पित्रादौ नरकोद्धारस्वर्गब्रह्मलोकावाप्त्यादि यथायथं फलं
मुक्ते तु पित्रादौ प्रत्यवायामावः । सत्यां कामनायां पुत्रादि च वक्ष्य-
माणं कर्तृगतं फलं भवतीति सिद्धम् ।

इति नारायणमहविरचिते त्रिस्थलीसेतौ गयाफलादिविचारः ।

अथ सामान्यतो गयाप्रशंसा ।

बृहस्पतिः—

काङ्क्षन्ति पितरः पुत्रास्त्रकान्द्रयमीरवः ।

गया यास्यति यः कश्चित्सोऽस्मान्संतारयिष्यति ॥

गङ्गायां धर्मपृष्ठे च सदसि ब्रह्मणस्तथा ।

गयाशीर्षाक्षयवटे पितॄणां वृत्तमक्षयम् ॥

ब्रह्मारण्यं धेनुपृष्ठं धेनुकारण्यमेव च ।

दृष्टैतानि पितॄंश्चाऽऽर्च्य वंश्यान्विंशतिमुद्धरेत् ॥

यामनपुराणे—प्रेतराजः कंचिद्वणिजं प्रत्याह—

गयायां तीर्थजुष्टायां स्नात्वा शौचसमन्वितः ।

मम नाम समुद्दिश्य पिण्डनिर्घपणं कुरु ॥

तत्र पिण्डप्रदानेन प्रेतमावादहं सखे ।

मुक्तस्तु सर्वदातॄणां यास्यामि शुभलोकताम् ॥

इत्येवमुक्त्वा घणिजं प्रेतराजोऽनुगैः सह ।
 स्वनामानि यथान्यायं सम्यगाख्यातवान्नहः ॥
 उपार्जयित्वा प्रययौ गयाशिरमनुत्तमम् ।
 पिण्डनिर्वपणं तत्र प्रेतानामनुपूर्वशः ॥
 चकार च स्वदायादान्पितृश्रुके त्वनन्तरम् ।
 आत्मनश्च महाबुद्धिर्महावीर्यो धौ तिलैर्विना ॥
 पिण्डनिर्वपणं चक्रे तथाऽन्यानपि गोत्रजान् ।
 एवं दत्तेषु पिण्डेषु घणिजो प्रेतमावतः ॥
 विमुक्तास्ते द्विजाः प्राप्य ब्रह्मलोकं च ते गताः ।

एवं च गयाशिरसि पिण्डदानस्य प्रेतत्वविमुक्तिर्ब्रह्मलोकावाप्तिः
 फलमिति तात्पर्यम् । तत्रैव ब्रह्मादतीर्थयात्रायाम्—

गयायां गोपतिं ब्रह्मं स जगाम महासुरः ।
 सरसि ब्रह्मणः स्नात्वा कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ॥
 पिण्डनिर्वपणं पुण्यं पितॄणां स चकार ह ।

महामारते—आङ्गिरसतीर्थयात्रायाम्—
 मुण्डपृष्ठे ग[या]यां च नैर्ऋते [ते] देवपर्वते ।
 तृतीयं क्रौञ्चपद्या च ब्रह्महत्या विमुच्यते ॥

तथा बलमद्रतीर्थयात्रायाम्—
 गयस्य यजमानस्य गयस्येव महाक्रतुः ।
 आहूता सरितां श्रेष्ठा गययज्ञे सरस्वती ॥
 विशालां तु गयेष्वाहुर्ऋषयः शंसितवताः ।

गयस्येवेति गययज्ञस्य तेनैवोपमानप्रतिशंसार्थम् ।

तथा पुलस्त्यतीर्थयात्रायाम्—
 ततो गयां समासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गमनादेव मारुत ॥
 तत्राक्षय्यवदो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 यत्र दत्तं पितृभ्यस्तु भवत्यक्षय्यमित्युत ॥
 महानद्यामुपस्पृश्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
 अक्षयान्प्राप्नुयाद्लोकान्कुलं चैव समुद्धरेत् ॥

ततो ब्रह्म [शि] रो गच्छेद्ब्रह्मारण्योपशोभितम् ।
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति प्रभातामेव शर्वरीम् ॥
 ब्रह्मणा तत्र सरसि रूपः पुण्यः प्रकल्पितः ।
 यूप प्रदक्षिण कृत्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र धेनुकं लोकविश्रुतम् ।
 एकरात्रोपितो यत्र प्रयच्छेत्तिलधेनुकाम् ॥
 सर्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं व्रजेद्ध्रुवम् ।
 तत्र चिह्नं महाराज अद्यापि सुमहाद्भुतम् ॥
 कपिला च सवत्सा वै पर्वते विचरत्यपि ।
 सवत्सायाः पदानि स्म हृश्यन्तेऽद्यापि तत्र वै ॥
 तेषूपस्पृश्य राजेन्द्र पदेषु नृपसत्तम ।
 यत्किञ्चिद्भुम कर्मा तत्प्रणश्यति भारत ॥
 ततो गृध्रयटं गच्छेत्स्थानं देवस्य धीमतः ।
 आसीत् मस्मना तत्र अभिगम्य वृषध्वजम् ॥
 ब्राह्मणेन भवेच्चीर्णं व्रत द्वादशवार्षिकम् ।
 इतरेषां तु वर्णानां सर्वं पाप प्रणश्यति ॥
 उद्यन्तं च ततो गच्छेत्पर्वतं गीतनादितम् ।
 सावित्र्यास्तु पदं तत्र वृश्यते मरतर्पणम् ॥
 तत्र संभ्यामुपासीत ब्राह्मणः शंसितवतः ।
 उपासिता भवेत्संभ्या तन द्वादशवार्षिकी ॥
 योनिद्वारं च तत्रैव विद्यते मरतर्पणम् ।
 तत्राभिगम्य मुञ्चेत् पुरुषो योनिसंरुढात् ॥
 कृष्णशुक्लावुभौ पक्षौ गयार्पा यो वसेन्नृप ।
 पुनात्यासप्तमं चैव कुलं नास्त्यत्र संशयः ॥
 एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गया व्रजेत् ।
 पजेत् वाऽश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥
 ततः फल्गु व्रजेद्वाजंस्तीर्थसेवी नराधप ।
 अश्वमेधमवाप्नोति सिद्धिं च परमा लभेत् ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र धर्मपूष्ठ महाफलम् ।
 यत्र धर्मो महाराज नित्यमास्ते युधिष्ठिर ॥
 तत्र कूपोदकं पीत्वा तेन स्नातः शुचिस्तथा ।
 पितृन्देवांश्च संतर्प्य मुक्तपापो दिवं व्रजेत् ॥

मतङ्गस्याऽऽश्रमस्तत्र महर्षेर्भावितात्मनः ।
 तं प्रविश्याऽऽश्रमं श्रीमाञ्जशोकविनाशनम् ॥
 गवामयनयज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
 धर्मं तत्राभिसंस्पृश्य वाजिमेधफलं लभेत् ॥
 ततो गच्छेत राजेन्द्र ब्रह्मणस्तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्राभिषूज्य राजेन्द्र ब्रह्माणं भरतर्षभ ॥
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ।

तथा लोमशतीर्थयात्रायाम्—

ततो महीधरं जग्मुर्धर्मज्ञेनाभिरक्षितम् ।
 राजर्षिणा पुण्यकृता गयेनानूपमद्युते ॥
 नगो गयशिरो यत्र पुण्या चैव महानदी ।
 ऋषिजुष्टं महापुण्यं तीर्थं ब्रह्मसरोऽस्तुलम् ॥
 अगस्त्यो मगवान्यत्र गतो वैवस्वतं प्रति ।
 उवास च स्वयं यत्र धर्मराजः सनातनः ॥
 सर्वासां सारितां यत्र समुद्मदो विशांपते ।
 यत्र संनिहितो नित्यं महादेवः पिनाकधृक् ॥
 तत्र ते पाण्डवा धीराश्चातुर्मास्यैस्तदेजिरे ।
 ऋषियज्ञेन महता यत्राक्षय्यवटो महान् ॥
 अक्षयो देवयजने अक्षयं यत्र वै फलम् ।
 ते तु तत्रोपवासान्वै चकुर्नियतमानसाः ॥
 चातुर्मास्येनायजन्त आर्पणं विधिना तदा । इति ॥

तथा धौम्यतीर्थयात्रायाम्—

पूर्वं प्राचीं दिशं राजन्राजर्षिग [ण] सेविताम् ।
 रम्यां ते कीर्तयिष्यामि युधिष्ठिर यथामति ॥
 यस्यां गिरिवरः पुण्यो देवराजर्षिसेवितः ।
 शिवं ब्रह्मसरो यत्र सेवितं त्रिदशर्षिभिः ॥
 यदर्थं पुरुषव्याघ्र कीर्तयन्ति पुरातनाः ।
 एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ॥
 उत्तारयन्ति संतत्या दश पूर्वान्दिशापरान् ।
 महानदी च तत्रैव तथा गयशिरो नृप ॥

यत्रासौ कीर्त्यते विप्रैरक्षय्यकरणो वटः ।
 यत्र दत्तं पितृभ्योऽन्नमक्षय्यं भवति प्रभो ॥
 सा च पुण्यजला यत्र फल्गुनामा महानदी ।
 बहुमूलफला चापि कौशिकी भरतर्षभ ॥

पात्रे सृष्टिखण्डे—

कीकटेषु गया पुण्या पुण्यं राजगृहं वनम् ।
 व्यवनस्याऽऽश्रमः पुण्यो नदी पुण्या पुनः पुनः ॥
 यत्र गाथा विचरति ब्रह्मणा परिकीर्तिता ।

‘एष्टव्या’ इत्यादि ॥

तथा—

किमस्माकं कुले कश्चिदूयां यास्यति यः सुतः ।
 प्रीणयिष्यति तां गत्वा सप्त पूर्वास्तथाऽपरान् ॥
 मातामहानामप्येवं श्रुतिरेषा चिरन्तनी ।
 गयायां चास्थिनिचयं गत्वा क्षेप्स्यति यः सुतः ॥
 तिलैः सप्ताष्टभिर्वाऽपि दास्यते च जलाश्रलिम् ।
 अरण्यत्रितये चापि पिण्डदानं करिष्यति ॥
 प्रथमं पुष्करारण्ये नैमिषे तदनन्तरम् ।
 धर्मारण्यं पुनः प्राप्य श्राद्धं मक्या प्रदास्यति ॥

गयायां धर्मपृष्ठे चेत्यादि ।

ध्वजनाथ नरो यस्तु अध्वानं परिसर्पति ।
 नरकस्थान्पितृस्तद्वत्स्वर्गं नयति सत्वरः (म) ॥
 कुले तस्य न राजेन्द्र प्रेतो भवति कश्चन ।
 प्रेतत्वमोक्षपदवीं पिण्डदानाच्च गच्छति ॥

एको हृदिपिस्तु प्रवराग्रहस्ते आम्रेषु मध्ये सलिलं ददाति ।

आम्राश्च सिक्ताः पितरश्च तृप्ता एका क्रिया व्यर्थकरी प्रसिद्धा ॥

गयायां पिण्डदानाजु नान्यद्दानं प्रशस्यते ।

एकेन पिण्डदानेन तृप्ता ये मोक्षणामिनः ॥

इत्यादिवानं प्रवरं वदन्ति वस्त्रप्रदानं च तथा मुनीन्द्राः ।

गयासुतीर्थेषु नरैः प्रदत्तं तद्धर्महेतु प्रवरं प्रदिष्टम् ॥

वायुपुराणे—

सनत्कुमार उवाच ।

वक्ष्ये तीर्थवरं पुण्यं श्राद्धादौ सर्वतारकम् ।

गयातीर्थं सर्वदेशतीर्थेभ्योऽप्यधिकं शृणु ॥

इत्युपक्रम्य—

गयनाम्ना गया स्याता क्षेत्रं ब्रह्मादिकाङ्क्षितम् ।

काङ्क्षन्ति पितरः पुत्रान्नरकान्द्रयभीरयः ॥

गयां यास्यति यः पुत्रः स नञ्जाता मविष्यति ।

गयाप्राप्तं सुतं दृष्ट्वा पितृणामुत्सवो भवेत् ॥

पद्भ्यामपि जलं स्पृष्ट्वा अस्मभ्यं किं न दास्यति ।

गयां गत्वाऽन्नदाता यः पितरस्तेन पुत्रिणः ॥

तथा—

ब्रह्मज्ञानं गयाश्राद्धं गोगृहे मरणं तथा ।

वासः पुंसां कुरुक्षेत्रे मुक्तिरेषा चतुर्विधा ॥

ब्रह्मज्ञानेन किं साध्यं गोगृहे मरणेन किम् ।

किं कुरुक्षेत्रदाने(वासे)न यदि पुत्रो गयां व्रजेत् ॥

तथा—

गयापिण्डप्रदानेन यत्फलं लभते नरः ।

न तच्छ्रुत्वा मया वक्तुं कल्पकोटिशतैरपि ॥ इत्यादि ॥

एतान्येव वचनान्यग्निपुराणेऽपि क्रमान्वत्येन ज्ञेयानि । भारते वान-
धर्मेषु—

एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।

यत्रासौ प्रथितो लोकेष्वक्षय्यकरणो वटः ॥

गारुडे ब्रह्मवचः—

सारात्सारतरं व्यास गयामाहात्म्यमुत्तमम् ।

प्रवक्ष्यामि समासेन भुक्तिमुक्तिप्रदं शृणु ॥

गयासुरोऽभवत्पूर्य वीर्यवान्परमः स च ।

तपोऽतप्यन्महाघोरं सर्वभूतोपतापनम् ॥

ततः संतापिता देवास्तद्वधार्थं हरिं गताः ।

शरणं हरिरूचे तान्मावितव्यं शिवात्मभिः ॥

पातितेऽस्य मया देहे तथेत्यूचुः सुरा हरिम् ।
 कदाचिच्छिवपूजायै क्षीराब्धेः कमलानि च ॥
 अनी(नू)पकीकटे देशे शयनं चाकरोदने ।
 विष्णुमायाविमूढोऽसौ गदया विष्णुना हतः ॥
 अतो गदाधरो विष्णुर्गयायां मुक्तिदः स्थितः ।
 तस्य देहे लिङ्गरूपी स्थितः शुद्धे पितामहः ॥
 विष्णुराहाय मर्षादां पुण्यं क्षेत्रं भविष्यति ।
 तत्र श्राद्धं पिण्डदानं स्नानादि कुरुते नरः ॥
 स स्वर्गं ब्रह्मलोकं च गच्छेन्न नरकं पुनः ।
 गयातीर्थं परं ज्ञात्वा यागं चक्रे पितामहः ॥
 ब्राह्मणान्पूजयामास ऋत्विक्त्वं समुपागतान् ।
 नदी रसधती ब्रह्मा स्थिता व्याप्य दिशं ततः ॥
 भक्ष्यमोज्यफलानां च कामधेनुं तथाऽमृजत् ।
 पञ्चक्रोशं गयातीर्थं ब्राह्मणेभ्यो ददौ प्रभुः ॥
 धर्मपात्रे तु लोमाद्वै प्रतिगृह्य धनादिकम् ।
 स्थिता विप्रास्तदा क्षप्ता गयायां ब्रह्मणा ततः ॥
 मा मूत्रिपुरुषी विद्या मा मूत्रिपुरुषं धनम् ।
 युष्माकं स्याद्वारिवहा नदी पापाण्यपर्वताः ॥
 शनैस्तु प्रार्थितो ब्रह्माऽनुग्रहं कृतवान्प्रभुः ।
 लोकाः पुण्या गयायां ये श्राद्धिनो ब्रह्मलोकगाः ॥
 युष्मान्ये पूजयिष्यन्ति तेरहं पूजितः सदा ।
 ब्रह्मज्ञानं गयाश्राद्धं गोमूत्रे मरणं तथा ॥
 वासः पुंसां कुरुक्षेत्रे मुक्तिरेषा चतुर्विधा ।
 समुद्राः सरितः सर्वे वापीकूपहृदयानि च ॥
 स्नानुकामा गयातीर्थं व्यास यान्ति न संशयः ।
 ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वद्वनागमः ॥
 पाप तत्संगमं सर्वं गयाश्राद्धाद्विनश्यति ।

यस्य गयाश्राद्धं कृतं तस्य ब्रह्महत्यादिपञ्चमहापातकनाशः फल-
 मित्यर्थः ।

असंस्कृता मृता ये च पशुचौरहताश्च ये ।

सर्पदंष्ट्रा गयाश्राद्धान्मुक्ताः स्वर्गं यजन्ति ते ॥

एतदपि श्राद्धोद्देश्यफलमेव ।

गयायां पिण्डदानेन यत्फलं लभते नरः ।

न तच्छक्यं मया वक्तुं कल्पकोटिशतैरपि ॥

एतच्च श्राद्धकर्तृगतं फलमिति कश्चित् । गयापिण्डदानस्तुतिरियं
मित्यन्ये ।

वायुपुराणे—

शमीपत्रप्रमाणेन पिण्डं दद्याद्गयाशिरे ।

उद्धरेत्सप्त गोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतम् ॥

सप्त गोत्राणि तु—

पिता माता च भार्या च भगिनी दुहिता तथा ।

पितृमातृष्वसा चेपां सप्त गोत्राणि वै विदुः ॥ इति ।

अत्र मातृगोत्रं मातामहगोत्रम् । भार्यागोत्रं श्वशुरगोत्रं भगिनीदुहि-
तृपितृष्वसृमातृष्वसृणां गोत्राणि यत्कुले ता दत्तास्तं दीयानि । एतेषा-
मेव गोत्राणामेकोत्तरं शतं कुलम् । लक्षणया तत्स्थाः पुरुषाः । ते यथा

तत्त्वानि विंशति नृपा द्वादशैकादशा दश ।

अष्टाविति च गोत्राणां कुलमेकोत्तरं शतम् ॥ इति ।

पितृगोत्रे तत्त्वानि । एते च द्वादशे परे तावन्त एवावरे । मातृगोत्रे
दश परे दशैवावर इत्येवं विंशतिः । भार्यागोत्रेऽष्टौ परेऽष्टाववर इति
एवं नृपाः षोडश भारते षोडश राजकीये तथोक्तेः । भगिनीगोत्रे
पदपरे षडवर एवं द्वादश । दुहितृकुले पञ्च परे पञ्च दौहित्रादयोऽवरे
जामाता चेत्येकादश । पितृष्वसृकुले तच्छ्वशुराद्याः परे पञ्च तद्भर्त्राद्या-
अवरे पञ्चेत्येवं दश मातृष्वसृकुले तच्छ्वशुराद्याश्चत्वारः परे तद्भर्त्राद्या-
श्चत्वारोऽवर इत्येवमष्टौ । सर्वे समुदिता एकोत्तरं शतं भवति । वायवीये—

गयासुरस्य शिरसि पुण्ये प्रेतादिवर्जिते ।

स्थिता ब्रह्मादयो देवा गतः सोऽपि पवित्रताम् ॥

कीकटेषु गया पुण्येत्यादि पूर्ववत् । अन्यत्रापि—

जीवतोर्वाक्यकरणात्प्रत्यब्दं मूरिमोजनात् ।

गयायां पिण्डदानाच्च त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता ॥

कीर्त्ति—

गयां प्राध्यानुपङ्गेण यदि श्राद्धं समाचरेत् ।

नारिताः पितरस्तेन स याति परमां गतिम् ॥

मविध्योत्तरे श्रवणद्वादशीव्रतप्रसङ्गे कंचिद्वणिजं प्रति प्रेतवचनम्—
 हिमवन्तमथाऽऽसाद्य तत्र त्वं लप्स्यसे निधिम् ।
 गयाशीर्षं ततो गत्वा सर्वेषां श्राद्धमाचर ॥
 तथेत्युक्त्वा ततो गत्वा निधिं प्राप्य गयां ययौ ।
 प्रेतानां क्रमशस्तत्र चक्रे श्राद्धं दिने दिने ॥
 यस्य श्राद्धं करोति स्म यस्मिन्यस्मिन्दिने वणिक् ।
 स स तस्य तदा स्वप्ने दर्शयत्यात्मनस्तनुम् ॥
 ववीति च महामाग प्रसादेन तयानघ ।
 प्रेतभावो मया त्यक्तः प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम् ॥ इति ।

व्यासः—

गयां गत्वा तु यः कश्चित्पितृन्संतर्पयेन्नरः ।
 दशावरापरान्वंश्यानात्मानं च पुनाति सः ॥
 स्थानं देहपरित्यागो गयायां तु विधीयते ।
 श्राद्धं पिण्डप्रदानं च गयायां तु विशिष्यते ॥

वायुपुराणे—

आनन्त्याय भवेद्दत्तं खड्गमांसं पितृक्षये ।
 कृष्णच्छागस्तथा लोहमानन्त्याय प्रकल्पते ॥

पितृक्षयो गया । तथा —

गयायां धर्मपृष्ठे च सरसि ब्रह्मणस्तथा ।
 गयाशृङ्गवटे चैव श्राद्धं दत्तं महाफलम् ॥
 भरतस्याऽऽश्रमे पुण्ये नित्यं पुण्यतमैर्वृतम् ।
 मतङ्गस्य पदं तत्र दृश्यते सर्वमानुषैः ॥
 स्थापितं धर्मसर्वस्वं लोकस्यास्य निदर्शनात् ।
 यच्चम्पकवनं पुण्यं पुण्यकृद्भिर्मिषेवितम् ॥
 यस्मिन्पाण्डुविशलेति तीर्थं सज्योतिर्दर्शनम् ।
 तृतीयायां तथा पादे निःक्षीरायाश्च मण्डले ॥
 म[हा]ह्वे च कौशिक्यां दत्तं श्राद्धं महाफलम् ।
 मुण्डपृष्ठे पदं न्यस्य ब्रह्मापिगणसेवितम् ॥
 तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति स्वशरीरेण मानवाः ।
 दत्तं चापि सदाश्राद्धमक्षय्यं समुदाहृतम् ॥

स्नात्वा ऋणत्रयं तत्र निष्क्रीणाति नरोत्तमः ।
मानसे सरसि स्नात्वा श्राद्धं निर्वर्तयेत्ततः ॥
उत्तरं मानसं गत्वा सिद्धिं प्राप्नोत्यनुत्तमाम् ।
तस्मिन्निर्वर्तयञ्श्राद्धं यथाशक्ति यथाबलम् ॥
कामान्स लभते दिव्यान्मोक्षोपायांश्च कृत्स्नशः ।

कौमे—

गयातीर्थं परं गुह्यं पितृणां चातिवल्लभम् ।
कृत्वा पिण्डप्रदानं तु न मूयो जायते नरः ॥
सकृद्गयाभिगमनं कृत्वा पिण्डं ददाति यः ।
पितरस्तारितास्तेन यास्यन्ति परमां गतिम् ॥
गयाभिगमनं कर्तुं यः शक्तो नाभिगच्छति ।
शोचन्ति पितरस्तं वै वृथा तस्य परिश्रमः ॥
गायन्ति पितरो गीतान्कीर्तयन्ति महर्षयः ।
गयां यास्यति यः कश्चित्सोऽस्मान्संतारयिष्यति ॥
यदि स्यात्पातकोपेतः स्वधर्मरतिवर्जितः ॥
गयां यास्यति वंशे यः सोऽस्मान्संतारयिष्यति ।
एष्टव्या बहवः पुत्राः शीलवन्तो गुणान्विताः ॥
तेषां तु समवेतानां यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ब्राह्मणस्तु विशेषतः ॥
प्रदद्याद्विधिवत्पिण्डान्गया गत्वा समाहितः ।
धन्यास्तु खलु ते मर्त्या गयायां पिण्डदापिनः ॥
कुलान्युभयतः सप्त समुद्धृत्याऽऽमुपात्(युः) परम् । इति ॥

भारव्य—

पितृतीर्थं गया नाम सर्वतीर्थवरं शुभम् ।
यत्राऽऽस्ते देवदेवेशः स्वयमेव पितामहः ॥
यत्रैषा पितृभिर्गीता गाथा भागममीप्सुभिः ।
एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ॥
यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ।

विष्णुः—

अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।
गयाशीर्षे यदे श्राद्धं यो नः कुर्यात्समाहितः ॥

यमः—

एष्टव्या बहवः पुत्राः शीलवन्तो गुणान्विताः ।
तेषां च समवेतानां यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ॥
यजेत याऽश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ।

वसिष्ठः—

नन्दन्ति पितरस्तस्य सुकृ(वृ)ष्टेरिव कर्षकाः ।
यद्व्यास्थो ददात्यन्नं पितरस्तेन पुत्रिणः ॥

मात्स्ये गौरीस्थानपतिपादनं प्रक्रम्य—

वाराणस्यां विशालाक्षी प्रयागे ललिता तथा ।
गयायां मङ्गला नाम कृतशीचे तु संहिका ॥

याज्ञवल्क्यः—

यद्वाति गयास्थश्च सर्वमानन्त्यमश्नुते ।

नरसिंहपुराणे—

शिवनद्यां शिवकरं गयायां च जनार्दनम् ।
सर्वत्र परमात्मानं यः पश्यति स मुच्यते ॥

शिवनदी विहारनगरेऽस्ति ।

वराहपुराणे सनत्कुमार उवाच—

धन्यस्त्वमेव द्विजमुख्यवर्य यद्वेद्वादाभिरतः पितृंश्च ।
प्रीणासि मन्त्रव्रतजप्यहोमेर्गयां समासाद्य तथाऽन्नपिण्डैः ॥
शृणुष्व वाक्यं नृपतिर्धर्मूव विशालनामा स पुरीं विशालाम् ।
उवास धन्या धृतिमानपुत्रः स्वयं विशालाधिपतिर्द्विजाग्र्यान् ॥
पप्रच्छ पुत्रार्थमभिब्रुहन्ता तं ब्राह्मणाश्चोचुरदीनसत्त्वाः ।
राजन्पितृस्तर्पय पुत्रहेतोर्दत्त्वा गयायां विधिवत्तु पिण्डान् ॥
ध्रुवं सुतस्ते मविता च वीर सहस्रदाता सकलाक्षतीशः ।
इतीरिते ब्राह्मणैः स प्रहृष्टो राजा विशालाधिपतिः प्रयत्नात् ॥
समागतस्तीर्थवरं द्विजेश गयामिमो तद्गतमानसः सन् ।
आगत्य सोऽथ प्रवरं सुतार्थी गयाशिरोयामपरः पितृणाम् ॥
पिण्डप्रदानं विधिना प्रयच्छत्तावद्विद्यत्युत्तममूर्तियुक्तान् ।
पश्यन्तः पुंसः सितरक्तकृष्णानुवाच राजा किमिदं भवद्भिः ॥
समुद्यते शंसत सर्वमेव कुतूहलं मे मनसि प्रवृत्तम् ।

सित उवाच—

अहं सितस्ते जनकोऽस्मि तात नाम्ना च वृत्तेन च कर्मणा च ।
 अयं च मे जनको रक्तयर्णो नृशंसकृद्ब्रह्महा पापकारी ॥
 अन्धेश्वरः शृण्वपरः पिताऽस्य कृष्णो नाम्ना कर्मणा वर्णतश्च ।
 एतेन कृष्णेन हताः पुरा वै जन्मान्यनेकान्यृषयः पुराणाः ॥
 एतौ मृतौ द्वावपि पुत्रौ रौद्रमवीचिसंज्ञं नरकं प्रपन्नौ ।
 अन्धेश्वरोऽयं जनकः परोऽस्य कृष्णः पिता द्वावपि दीर्घकालम् ॥
 अहं च शुद्धेन निजेन कर्मणा शकासनं प्राप्य सुदुर्लभं ततः ।
 स्वया पुनर्मन्त्रविदा गयायां पिण्डप्रदानेन बलादिभौ च ॥
 मोक्षापितौ तीर्थवरप्रसादाद्वीचिसंज्ञं नरकं गतौ तौ ॥

पितृन्पितामहांश्चैव तथैव प्रपितामहान् ।
 श्रीणयामीति यत्तोयं त्वया वृत्तमरिन्दम ॥
 तेनास्मद्गुणपद्योगो जातो याक्येन सत्तम ।
 तीर्थप्रमावाद्ब्रूयामः पितृलोकं न संशयः ॥
 तत्र पिण्डप्रदानेन एतौ तव पितामहौ ।
 दुर्गतावपि संसिद्धौ पापाद्विकृतलिङ्गकौ ॥
 तीर्थप्रमाय एषोऽत्र ब्रह्मघ्नस्यापि सत्तम ।
 पितुः पिण्डप्रदानेन कुर्यादुद्धरणं सुतः ॥
 एतस्मात्कारणात्पुत्र अहमेतौ विगृह्य च ।
 आगतोऽस्मि भवन्तं वै ब्रह्मं यास्यामि सांप्रतम् ॥
 एतस्मात्कारणाद्वैश्य भवान्धन्यो मयोच्यते ।
 सकृद्गुणमिगमनं सकृत्पिण्डप्रपातनम् ॥
 दुर्लभं किं पुनर्नित्यमस्मिन्नेव व्यवस्थितिः ।
 किमत्र प्रोच्यते रैभ्य तव पुण्यमिति प्रभो ॥
 येन स्वयं गदापाणिर्हृष्टो नारायणः स्वयम् ।
 यतो गदाधरः साक्षादस्मिंस्तीर्थं व्यवस्थितः ॥
 अतो हि विख्याततमं तीर्थमेतद्विजोत्तम ।

एतद्वन्तरं गदाधरस्तोत्रं रैभ्योक्तं तत्तत एवावगन्तव्यम् । पितृन्पितामहांश्चेति । तथा चर्ग्वेद्यमुकगोत्रममुकशर्माणं पितरं स्वधा नमस्तर्पयामीति प्रयुज्य मध्यंदिनस्त्वमुकगोत्रोऽस्मात्पिताऽमुकशर्मा नृप्यतामिदं ।

तिलोदकं तस्मै स्वधेति प्रयुज्यानन्तरं पितृन्प्रीणयामीति प्रयुञ्जीताऽऽ-
 गन्तूनामन्ते निवेश इति न्यायात् । एवं पितामहप्रपितामहयोरपि । एवं
 शाखान्तरेऽपि । कश्चित् पितृनित्यादिवहुवचनं मूलेऽविवक्षितमिति
 सांप्रदायस्ततश्च पितरं प्रीणयामीत्येवमाद्येकवचनं प्रयोज्यमित्याह तन्न ।
 पितरः शुन्धन्तामित्यादिवदेकस्मिन्नप्युपरवमन्त्रन्यायेन बहुवचनोपपत्तेः ।
 मन्त्रस्वरूपस्य पाठगम्यत्वादन्यथाभावे मन्त्रत्वव्याघातादविवक्षाकार-
 णामावाचेति । मातामहावावपि बहुवचनं प्रयोज्यं न त्वेकवचनमूहित-
 व्यम् । प्रकृतावसमवेतार्थस्य विकृताबूहाभावात् । अदितिः पाशानि-
 तिवत् । अत्र वाराह(हा)लोचनया गयाभान्द्रात्पिण्डद्वारः कर्तुः
 पुत्रप्राप्तिश्च प्रतीयते । तत्रेदं विचार्य किं गयाभान्द्रस्योमयं फल-
 त्वेन प्रयोजकमुतैकम् । यदैकं तदाऽपि किमिति । तत्राविशेषादुभयं
 प्रयोजकमतः सकृत्प्रयोगादुभयं सिध्यतीति कश्चित्तन्न । योगसिद्धिन्या-
 यविरोधात्, वक्ष्यमाणप्रकारेण पिण्डद्वारस्य द्वारत्वाच्च । अतः 'तीर्थ-
 प्रभाव एवोऽत्र' इत्युपसंहारश्लोकमालोच्य पिण्डद्वारस्यैव फलता पुत्रो-
 त्पत्तिस्तु श्रूयमाणाऽपि वाजिनवतः, पद्मग्रहणवत्सूक्तवाक्यता पुराणा-
 शासनवच्चानुनिष्यादित्यतो न प्रयोजिकेत्यपरे मेनिरे तदपि मन्दम् ।
 पुत्रार्थं पुत्रहेतोः सुतस्ते मविता सुतार्थित्वेवमभ्यासात्सुतांतरेव मुख्य-
 फलताश्रवणात्तत्प्रकरणे श्रूयमाणस्यापि पिण्डद्वारस्य द्वारत्वकल्पनात् ।
 तथा च श्रूयते—

उद्धृता ये गयाभान्द्रे ब्रह्मलोके तु ते शुभे ।
 भुञ्जते क्षुत्पिपासा वा न तेषां जायते क्वचित् ॥
 न चापि पतनं तस्मात्स्थानान्द्रवति भूमिष ।
 धंशोच्छेदात्पुनः सर्वेऽवतरन्ते महीतले ॥
 आगत्यास्मात्ततो लोकान्निषत्य जगतीतले ।

पापाः पापां समापान्ति योनिं श्रेष्ठाः शुभान्विताम् ॥ इति ।

न च यदि पिण्डद्वारस्य द्वारता तर्हि पुत्रकामनाभावे केवलोद्धारार्थं
 न भान्द्रमनुष्ठीयेतेति वाच्यम् । वाराहे द्वारत्वेनापि सुतस्य पिण्डद्वारस्य
 पुराणान्तरेषु फलत्वेन श्रवणात्तस्यापि स्वतन्त्रप्रयोजकतोपपत्तेः ।
 संयोगपृथक्त्वन्यायाच्च प्रयोगभेदेनेकस्यापि प्रयोजकत्वद्वारत्वे न विरु-
 ध्येति । यथाऽग्निहोत्रहोमस्यानिन्द्रियकामप्रयोगे साधनमूतदधिपयो-

जकता, इन्द्रियकामप्रयोगे च दध्नेन्द्रिये साध्यमाने द्वारतेति । तस्मादु-
 मयं फलं प्रयोजकं च । किंतु योगसिद्ध्यन्यायेन कस्माद्गयाश्राद्धप्रयोगादे-
 कमेव जायते । तत्र यदा पुत्रार्थिना क्रियते तदा तदाप्तिरेव फलमुद्धा-
 रस्तु द्वारम् । यदा तु पितृसद्गतिकामेनानुष्ठीयते तदा तदेव मुख्यं फलं-
 मिति सर्वमकलङ्कम् । ननु तथाऽपि नानाघोनिगतानां 'पितृणामुद्धारो
 न फलतया वक्तुं शक्यते नानाघोनिजनककर्मणां फलस्याऽऽरब्धत्वात्तस्य
 प्रारब्धकर्मत्वात् । प्रारब्धकर्मणश्च 'नामुक्तं क्षीयते कर्म' इत्येवमा-
 दिना भोगादेव क्षयप्रतिपादनात् । अथ भोगादेव तस्मिन्नष्ट उद्धारो
 भवति तर्हि गयाश्राद्धमपार्थक्यं तद्विनाऽपि प्रतिबन्धापगमे स्वयमेव
 तत्संभवादिति चेत् । उच्यते । वचनवशात्कर्मविपाकदानादिनेव गया-
 श्राद्धेन प्रारब्धमपि नाश्यते किमिव वचनं न कुर्यादिति न्यायात् ।
 ततश्च 'नामुक्तं क्षीयते कर्म' इति स्मृतिर्वाचनिकबलवत्प्रतिबन्धका-
 मावे सत्येव प्रारब्धकर्मणां भोगात्क्षयं प्रतिपादयतीत्यविरोधः ।

इति श्रीमद्भट्टारामेश्वरसूरिसूनुनारायणमहविरचिते त्रिस्थली-

सेतौ गयाप्रकरणे सामान्यतो गयाप्रशंसा ।

अथ गयोत्पत्तिर्गयाप्राशस्त्यनिमित्तं च बाण्ड्यग्रिपुराणमूलकमुच्यते ।

सपादशतयोजनोच्छ्रायः पट्टियोजनविस्तारोऽतिबली च गयासुरः
 कोलाहलसंज्ञके गिरौ दारुणं तपस्तेपे । तत्तपसा तापिता देवा ब्रह्म-
 लोकं गत्वा तमूचुर्वयं गयतपसाऽतिपीडितास्तत्र शरणं भवेति ।
 तान्ब्रह्मोवाच—शिवं शरणं व्रजाम इति । ततस्तत्र गतान्ब्रह्मादीञ्छंभु-
 रूचे विष्णुं शरणं यास्याम इति । ततः क्षीराब्धिं गत्वा विष्णुं तुष्टुवुः ।
 ततस्तुष्टेन प्रत्यक्षीभूतेन विष्णुना किमर्थं भवदागमनमिति पृष्टे तैर्भय-
 कारणे निवेदिते सर्वे भवन्तस्तत्र गच्छन्तु मयाऽपि तत्राऽऽगम्यन्तं
 इत्युक्त्वा गरुडारूढो ब्रह्मादिसहितो विष्णुर्वरं दातुं गत्वा किमर्थं
 त्वया तपः क्रियत इति पृष्ट्वा सर्वपवित्रेभ्यस्तीर्थादिभ्यो मे शरीरमतिप-
 वित्रमस्त्विति गयासुरेण वरे याचिते तथा भविष्यतीत्युक्त्वा स देवो
 विष्णुर्दिवं गतः । ततस्तद्देहस्यातिपवित्रतया केचिद्दृशनेनान्ये स्पर्शेन
 ब्रह्मलोकं गताः । ततो निराधिकारा यमादयो ब्रह्माणं गत्वा
 स्वाधिकारस्थाभायोद्यताः । ततो ब्रह्मणोक्तं विष्णुनाऽसौ दत्तवरो
 विष्णुं व्रजाम इति । ततो विष्णुं गत्वा त्वया दत्तवरोऽसावतः सर्वं

ब्रह्मलोकं ध्वजन्त्यतोऽत्रोपायं कुर्वित्युक्ते विष्णुर्वह्नायमाह यज्ञार्थं तद्देहः
प्राथर्यतामिति । ततो ब्रह्मा गत्वा तथाऽकरोत् । ब्रह्मोवाच—

पृथिव्यां यानि तीर्थानि वृष्टानि भ्रमता मया ।

यज्ञार्थं तु न ते तानि पवित्राणि शरीरतः ॥

त्वया देहपवित्रत्वं प्राप्तं विष्णुप्रसादतः ।

अतः पवित्रं देहं स्वं यज्ञार्थं देहि मेऽसुर ॥

ततो गयासुर उवाच—

धन्योऽहं यद्भवान्सकलस्रष्टाऽपि यागार्थं मद्देहं याचते । अवश्यं
दत्तम् ।

इत्युक्त्वा सोऽपतद्भूमौ श्वेतकल्पे गयासुरः ।

नैर्ऋती दिशमाश्रित्य तदा कोलाहले गिरी ॥

शिरः कृत्वोत्तरे दैत्यः पादौ कृत्वा तु दक्षिणे ।

ततो ब्रह्मा संमृतसंसारस्तस्य शरीरे यागं कृत्वा यममाह । एतस्य
शिरसि निश्चलतार्थं शिला धार्येति । ततो यमेन तथा कृतेऽपि सशि-
लोऽसुरश्चाल । तद्ब्रह्मा ब्रह्मा देवाञ्जिवादीनाह भवन्तः शिलार्था
निश्चलास्तिष्ठान्विति । तेषु स्थितेष्वपि चचालैव सः । ततो ब्रह्मा विष्णुं
गत्वा सर्वभूचे तस्माद्विष्णो निश्चलत्वार्थं त्वं प्रसादं कुर्विति । ततो
विष्णुः स्वभूर्तिं दत्तवान् । ब्रह्मणा तस्या शिलातले स्थापिताया चलित
एवासुरः । ततो ब्रह्मादिप्रार्थितो हरिः स्वयमेव शिलार्था जनार्दनपुण्ड-
रीकाक्षगदाधररूपैः स्थितः । प्रपितामहपितामहफलवी(लम्बी)शकेदार-
कनकेश्वरैः पञ्चरूपैर्ब्रह्मा । गजरूपी विनायकः । गयादित्यात्तरार्क-
दक्षिणार्कैश्चिदा रविः ।

लक्ष्मी सीताभिधानेन गौरी वै मङ्गलाह्वयी ।

गायत्री चैव सावित्री त्रिसंख्या च सरस्वती ॥

आद्यया गद्या मीतो यस्मादैत्यः स्थिरीकृतः ।

स्थितः इत्येष हरिणा तस्मादादिगदाधरः ॥

ततो हे देवा विष्णुवचसा किमहं स्थिरो न स्यां किमर्थमहं वञ्चित
इति गपेनोक्ते देवैर्वरं ब्रूहीत्युक्ते गयासुर उवाच—

यावत्पृथ्व्यां पर्वताश्च पावदाचन्द्रतारकम् ।

तावच्छिलाया तिष्ठन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥

अन्ये च सकला देवा मन्त्राम्ना क्षेत्रमस्तु च ।
 पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः ॥
 तन्मध्ये सर्वतीर्थानि त्रैलोक्ये सन्ति यानि वै ।
 गङ्गाद्याः सुमहानद्यो वनानि च सरांसि च ॥
 ते देवास्तानि तीर्थानि प्रयच्छन्तु हितं नृणाम् ।
 स्नानादितर्पणं कृत्वा पिण्डदाने फलाधिकम् ॥
 पितॄणां ब्रह्मलोकश्च मुक्तिमुक्तिफलं तथा ।
 एको विष्णुस्त्रिधा मूर्तिर्यावत्संकीर्त्यते बुधैः ॥
 तावद्गयासुरक्षेत्रं स्यातिमेतु सदा भुवि ।
 ब्रह्महत्यादिकं पापं व्यपोहतु च सेविनाम् ॥

एवं गयासुरेण वरेषु प्रार्थितेषु तंथाऽस्त्विति प्रोक्ते देवैस्ततो ब्रह्मा
 ब्राह्मणेभ्यो ग्रामस्वर्णगृहकामधेनुकल्पवृक्षक्षीरकुल्यादधिकुल्याघृतकु-
 ल्यान्नपर्वतादीन्सर्वोपस्करान्दत्त्वा नान्यो भवद्भिर्याचनीय इत्युक्त्वा
 ब्रह्मलोकं जगाम । ततस्ते ब्राह्मणा लोभेन पुनर्धर्मं याजयित्वा तं प्रति
 पात्र्यां कृतवन्तः । ततो ब्रह्मा समागत्य ताडशशाप ।

कृतवन्तो यतो लोभं महत्ते ह्यखिलेऽपि च ।
 तस्मात्तृप्या च युष्माकं भविष्यति सदा द्विजाः ॥

विद्यावर्जिता यूयं गृहा मृन्मया अन्नपर्वताः पाषाणमयाः क्षीरकु-
 ल्याद्या वारिवहा इत्यादि भविष्यतीति शप्तास्ते ब्रह्माणमचुः । ब्रह्म-
 स्त्वया यद्वृत्तं तत्सर्वं शापान्नष्टमतो नो जीविकार्थं प्रसादं कुर्विति ।
 तच्छ्रुत्वा देवान्वितो ब्रह्मोवाच—

तीर्थोपजीवका यूयमाचन्द्रार्कं भविष्यथ ।

ये युष्मान्पूजयिष्यन्ति गयायामागता नराः ॥

हृष्यकव्यैर्धनैः श्राद्धैस्तेषां कुलशतं व्रजेत् ।

नरकात्स्वर्गलोकाय स्वर्गलोकात्परां गतिम् ॥ इति ।

अथ गयाशिरसि स्थापितायाः शिलाया उपारयानं वाप्वग्निपुरा-
 णयोः—धर्मस्य धर्मवतारया कन्याऽऽसीत् ।

सा धर्मवचसा स्वानुरूपवरार्थं तपश्चरन्ती ब्रह्मणो मानसेन सुतेन
 मरीचिना दृष्टा पृष्टा च कुलनामादि । तया च कुलादौ निवेदितेऽहं
 ब्रह्मणा गार्हस्थ्यं कर्तुमाज्ञप्तोऽस्मि त्वं च कुलशीलाविभिर्मेऽनुरूपा तस्मा-

न्मम भार्या भवेति मरीचिनोक्तेऽहं धर्मसुता परतन्त्रा ततः पितरमेव
प्रार्थयेति तयोक्ते धर्मं प्रति तां ययाचे मरीचिः । ततो धर्मस्तां विधिना
तस्मै ददौ । कदाचिन्मरीचिः फलपुष्पादि वनादाहृत्य श्रान्तस्तामूचे ।
शपानस्य मे त्वया पादसंवाहनं कार्यमित्युक्त्वा क्षयितः । सा
च पादसंवाहनं चकार । तावद्ब्रह्मा तत्राऽऽगतः सा च श्वशुरत्वा-
स्पृश्यतया निद्रितस्य मर्तुः पादसंवाहनं परित्यज्य ब्रह्माणमर्घ्यादिभिर-
पूजयत् । तदन्तरे मरीचिकृत्थितस्तामपश्यन्कुञ्जः शशाप यस्मा-
न्मत्सेवां त्यक्त्वाऽन्यत्र त्वं गता तस्माच्छिला भवेति । ततः सा
दारुणं तपश्चचार । ततस्तत्तपसा संतप्ता देवा हरिं शरणं गताः । ततो
विष्णवादयः समागत्य वरं वरयस्वेति तां प्रोचुः । सा तु मह्यं मरीचिना
दत्तः शापो मा भूदिति वचे । ततस्तैर्महर्षिशापो नान्यथा कर्तुं शक्यत
इत्युक्ते पुनः सा व्रथे ।

शिलाऽहं तु मविष्यामि ब्रह्मादेः पावनी शुभा ।
नदीनदादितीर्थेभ्यो देवादिभ्योऽतिपावनी ॥
तिष्ठन्तु देवाः सकला देव्यश्च मुनयः स्थिराः ।
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्चाप्यर्पयित्वा पदं मयि ॥
पञ्चाग्रयः कुमाराद्या बहुरूपेण संस्थिताः ।
मूर्तामूर्तस्वरूपेण पदरूपेण देवताः ॥
मा दृष्ट्वा सर्वलोकश्च महापातकनाशिनीम् ।
पूतः कृत्याधिकारी च श्राद्धकृद्ब्रह्मलोकभाक् ॥
शिलास्थितेषु तीर्थेषु स्नात्वा कृत्वाऽथ तर्पणम् ।
श्राद्धं सपिण्डकं येषां ब्रह्मलोकं प्रयान्तु ते ॥
स्थास्यन्ति च मरिष्यन्ति यान्तु ब्रह्मपुरीं जनाः ।
वाराणसी प्रयागं च (गङ्गा) पुरुषोत्तमसंज्ञकम् ॥
गङ्गासागरसंज्ञं च नित्यं तिष्ठन्तु फल्गुनि ।
मुक्तिर्भवेन्मृतानां च पितॄणां श्राद्धतः सदा ॥
जरायुजाण्डजा वाऽपि देहं त्यक्त्वा शिलोपरि ।
गच्छन्तु विष्णुसायुज्यं कुलैः सप्तशतैः सह ॥
सर्वदेवसरूपा तु नाम्नेयं देवरूपिणी ।
यावत्स्थास्यति ब्रह्माण्डं तावत्स्थास्यति वै शिला ॥

देवरूपावचः श्रुत्वा देवा ऊचुः पतिवताम् ।
 त्वया यत्प्रार्थितं सर्वमस्मद्वाक्याद्भविष्यति ॥
 गयासुरस्य शिरसि भविष्यसि यदा स्थिता ।
 तदा पदादिरूपेण स्थास्यामस्त्वपि सुस्थिराः ॥
 वरं दत्त्वा शिलां चैवं तत्रैवान्तर्दधुः सुराः ।

ततः क्रोशमात्रमिता शिलाऽभूत् । देववरप्रदानान्तु सर्वे जनास्तद्दर्श-
 नस्पर्शनादिभिः स्वर्गमगमन् । ततो यमो ब्रह्माणमाह शिलामहिम्ना
 सर्वोऽप्युद्धृतो जनो मदधिकारं स्वामिन्गृहाणेति । ततो ब्रह्मणा स्वगृहे
 तां धारयेत्युक्तो यमस्तां धारितवान् । सयं शिला गयाशिरसि धर्मेण
 निश्चलत्वाय स्थापिता ।

गयासुरशिलायोगे हयमेधमजोऽकरोत् ।
 भागार्थमागतान्द्रुह्वा विष्णवाद्यानब्रवीच्छिला ॥
 शिलास्थिताः प्रतिज्ञां तां कुर्वन्तु पितृमुक्तये ।
 तथेत्युक्त्वा शिलायां ते देवा विष्णवादयः स्थिताः ॥
 शिलारूपेण मूर्त्या च पदरूपेण देवताः ।
 व्यक्ताव्यक्तस्वरूपेण स्थिताः पूर्वप्रतिज्ञया ॥
 दैत्यस्य मुण्डपृष्ठे तु शिला यस्माच्च संस्थिता ।
 तस्मात्स मुण्डपृष्ठाभिः पितॄणां ब्रह्मलोकदः ॥ इति ।

अथ गदालोलोपाख्यानम् ।

ब्रह्मणा दत्तवरो गदो नामासुरः । तस्यास्थीनि ब्रह्मा याचित्वा तैर्वि-
 श्वकर्माणां गदामकारयत् । एतस्मिन्नेव काले ब्रह्मपुत्रो हेतिनामाऽसुर-
 स्तपोऽतप्यत् (त) । स ब्रह्मादींस्तपसा नुष्टान्वरं वधे विष्णुमहेशेन्द्रा-
 द्यायुधैरहमवध्यः स्यामिति । तैस्तथाऽस्त्विति वरे दत्त इन्द्रादीन्द्रोक्त्य
 स्वयमेवेन्द्रत्वाद्यकरोत् ।

हरि ते शरणं जग्मुरुचुर्हेति जहीति तान् ।
 ऊचे हरिरवध्योऽयं हेतिर्देवासुरैः सुराः ॥
 ब्रह्मास्त्रं मे प्रयच्छध्वं हेतिं हन्यां हि येन तम् ।

इति विष्णुनोक्ते गदासुरास्थिघटितां गदां देवा हरये ददुः । तथा
 गद्या हेतुरसुरस्य शिरो निर्भिद्य प्रक्षालनार्थं गदा यत्र लोलिता तद्र-
 दालोलतीर्थमभूदिति । अथ गदाधरमहिमाऽग्निपुराणे—

स्थिते(तो) गदाधरो देवो व्यक्ताव्यक्तोभयात्मकः ।

निश्चलार्थं स्वयं देवः स्थित आदिगदाधरः ॥

गदाधरनामनिरुक्तिश्च वायवीये—

आद्यया गदया मीतो यस्माद्वैत्यः स्थिरीकृतः ।

स्थित इत्येष हरिणा तस्मादादिगदाधरः ॥

हरिणा यतः स्थिरीकृतस्तस्मान्द्वाविर्गदाधर इत्यन्वयः ।

तथा—

गदया प्रागवष्टभ्य गयासुरशरीरके ।

निश्चलार्थं स्थिरो यस्मात्तस्मादादिगदाधरः ॥

तथा—शिलापर्वतफलृग्वादिरूपेणाव्यक्त आस्थितः ।

गदाधरादिरूपेण व्यक्त आदिगदाधरः ॥

शिलापादादिरूपेण व्यक्ताव्यक्तात्मना स्थितः ।

तथा—ये द्रक्ष्यन्ति सदा भक्त्या देवमादिगदाधरम् ।

ते प्राप्स्यन्ति धनं धान्यमायुरारोग्यमेव च ॥

कलत्रपुत्रपौत्रादिगुणकीर्तिमुखादिकम् ।

अद्भुता यो नमस्येत नित्यं विष्णुपुरे वसेत् ॥

गन्धदानेन गन्धाढ्यः सौभाग्यं पुष्पदानतः ।

धूपदानेन राज्याभिर्दीपाद्भीतिर्भविष्यति ॥

स्वज(ज्ञ)वानात्पाणहानिर्षात्राकृद्ब्रह्मलोकमाक् ।

गदाधरस्तोत्रं च वायवीये शिव उवाच—

अव्यक्तरूपो यो देवो मुण्डपृष्ठादिरूपतः ।

फलगुतीर्थादिरूपेण नमाम्पादिगदाधरम् ॥

व्यक्ताव्यक्तस्वरूपेण पदरूपेण संस्थितः ।

मूर्तिलिङ्गादिरूपेण नमाम्पादिगदाधरम् ॥

शिलाया देवरूपिण्या स्थितो ब्रह्मादिभिः सुरैः ।

पूजितं संस्तुतं देवं नमाम्पादिगदाधरम् ॥

महादेवस्य जगतोऽव्यक्तस्यैकं हि कारणम् ।

अव्यक्तज्ञानरूपं ते नमाम्पादिगदाधरम् ॥

ये च दृष्ट्वा तथा स्पृष्ट्वा पूजयित्वा प्रणम्य च ।

आन्धादौ ब्रह्मलोकातिर्नमाम्पादिगदाधरम् ॥

देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणाहंकारवर्जितम् ।

जाग्रदस्थमविनिर्मुक्तं सत्यमानन्दगव्ययम् ॥

तुरीयं ज्योतिरात्मानं नमाम्पादिगदाधरम् ।

सनत्कुमार उवाच—

एवं स्तुतो महेशेन प्रीतो ह्यादिगदाधरः ।
स्थितो देवः शिलायां स ब्रह्माद्यैर्देवतैः सह ॥
संस्थितं मुण्डपृष्ठाद्रौ देवमादिगदाधरम् ।
स्तुयन्ति पूजयन्तीह विष्णुलोकं प्रयान्ति ते ॥
धर्मार्थी प्राप्नुयान्धर्ममर्थार्थी प्राप्नुयान्धनम् ।
कामानवाप्नुयात्कामी मोक्षार्थी मोक्षमाप्नुयात् ॥
बन्ध्या च लभते पुत्रानभ्यर्च्यऽऽदिगदाधरम् ।
राजा विजयमाप्नोति शूद्रः सुखमवाप्नुयात् ॥
पुत्रार्थी लभते पुत्रान्वेदवेदाङ्गपारगान् ।
मनसा प्रार्थितं सर्वं पूजाद्यैः प्राप्नुयाद्धरेः ॥

अथ पद्महिमा वायवीये—

विष्णोः पदं रुद्रपदं ब्रह्मणः पदमुत्तमम् ।
कश्यपस्य पदं दिव्यं द्वौ हस्तौ यत्र निर्गतौ ॥
पञ्चाग्नीनां पदान्यत्र इन्द्रागस्त्यपदे परे ।
रवेश्च कार्तिकेयस्य कौश्रमातङ्गकस्य च ॥
मुखलिङ्गानि सर्वाणि पदानीति निबोधत ॥ इति ।

अन्यान्यपि चन्द्रगणेश्वरादीनां पदानि पदशान्दप्रकरणे वक्ष्यन्ते ।
अत्र शान्दे क्रमं च तत्रैव वक्ष्यामः ।

अथ विशेषतः केषांचिन्महिमा तत्र विष्णुपदस्य तावद्वापयवि—

मीष्मो विष्णुपदे श्रेष्ठ आहूय तु पितृन्स्वकान् ।
शान्दं कृत्वा विधानेन पिण्डदानाय चोद्यतः ॥
पितुर्विनिर्गतौ हस्तौ गयाशिरसि शंतनोः ।
मीष्मः पिण्डं दधौ मूमौ नाधिकारः करे यतः ॥
शंतनुः प्राह संतुष्टः शास्त्रार्थं निश्चलो भवान् ।
त्रिकालदृष्टिर्मयतु अन्ते विष्णुश्च ते गतिः ॥
स्वेच्छया मरणं चास्तु इत्युक्त्वा मुक्तिमागतः ।

अथ रुद्रपद्महिमा—

रामो रुद्रपदे शान्दे पिण्डदानाय चोद्यतः ।
पिता वृशरथः स्यर्गात्प्रसापं करमागतः ॥

नादात्पिण्डं करे रामो वदौ रुद्रपदे ततः ।
 शास्त्रार्थातिक्रमाद्भूतो रामं दशरथोऽब्रवीत् ॥
 तारितोऽहं त्वया पुत्र रुद्रलोको ह्यमूनम ।
 पदे पिण्डप्रदानेन हस्ते तु स्वर्गतिर्न हि ॥
 त्वं च राज्यं चिरं कृत्वा पालयित्वा द्विजान्प्रजाः ।
 यज्ञान्सदक्षिणान्कृत्वा विष्णुलोकं गमिष्यसि ॥
 सहायोऽध्याजनैः सर्वैः कृमिकीटादिभिः सह ।
 इत्युक्त्वाऽसौ दशरथो रुद्रलोकं ययौ परम् ॥

अथ कश्यपपदस्य—

कश्यपस्य पदे दिव्ये मारद्वाजो मुनिः पुरा ।
 भ्रातृं कृत्वोद्यतो दातुं पित्रादिभ्यश्च पिण्डकम् ॥
 शुक्लकृष्णौ ततौ हस्तौ पद्ममुद्भिद्य निर्गतौ ।
 दृष्ट्वा हस्तद्वयं तत्र पितुः संशयमागतः ॥
 ततः स्वमातरं शान्तां मारद्वाजस्तु पृष्ट्वाह ।
 कश्यपस्य पदे कस्मिन्शुक्ले कृष्णेऽथ वा करे ॥
 पिण्डो देयो मया मातर्जानासि पितरं वद ।

शान्तोवाच—

मारद्वाज महाप्राज्ञ देहि कृष्णाय पिण्डकम् ।
 मारद्वाजस्ततः पिण्डं दातुं कृष्णाय चोद्यतः ॥
 श्वेतोऽदृश्योऽब्रवीत्पुत्रं देहि मह्यं ममौरसः ।
 कृष्णोऽब्रवीत्क्षेत्रजस्त्वं ततो मे देहि पिण्डकम् ॥
 शुक्लोऽब्रवीत्स्वैरिणीयं यतोऽतस्त्वं ममौरसः ।
 स्वैरिणीत्वाददौ चाऽऽदौ बीजिने क्षेत्रिणे ततः ॥
 हस्तं त्यक्त्वा शिलायां वै पिण्डदानं चकार सः ।
 हंसयुक्तेन यानेन ब्रह्मलोकमुमौ गतौ ॥

इति पद्महिमा ।

अथ गयादिनामनिर्वचनं वायवीये—

श्वेतकल्पे तु चाराहे गयो यागमकारयत् ।
 गयनाम्ना गया रपाता क्षेत्रं ब्रह्मादिकाद्भक्षितम् ॥

आग्नेयेऽपि—

गयोऽपि चाकरोद्यागं बह्वन्नं बहुदक्षिणम् ।

गया पुरी तेन नाम्ना । इति ।

षायवीये—

दैत्यस्य मुण्डपृष्ठोच्चे शिला यस्माच्च संस्थिता ।

तस्मात्स मुण्डपृष्ठाद्रिः पितृणां ब्रह्मलोकदः ॥

तथा—क्रौञ्चरूपेण हि मुनिर्मुण्डपृष्ठे तपोऽकरोत् ।

तस्य पादाङ्कितो यस्मात्क्रौञ्चपादस्ततः स्मृतः ॥

तथा—हेत्यासुरस्य यच्छीर्षं गद्या तु द्विधा कृतम् ।

ततः प्रक्षालिता यस्मिंस्तीर्थे तस्य विमुक्तये ॥

गदालोलमिति रयातं सर्वेषामुत्तमोत्तमम् ।

अथ गयायां काम्यकर्मणि स्मृतिरत्नावल्याम्—

अल्पेनाप्यत्र कालेन नरो धर्मपरायणः ।

पापाद्दिमोचयत्याहु जीर्णां त्वचमिवोरगः ॥

तथा—तीर्थानामुत्तमं तीर्थं गया त्रैलोक्यविश्रुता ।

वृत्त्वा पिण्डोदकं तत्र दृष्ट्वा च प्रपितामहम् ॥

अक्षयालुमते लोकान्कुलं चैव समुद्धरेत् ।

गयायामक्षयं श्राद्धं जपहोमतपांसि च ॥

पितृक्षयो हि तत्पुण्यं तस्मात्तत्राक्षयं भवेत् ।

क्षयो निवासस्थानं 'क्षयो निवासे' इति पाणिनिना निपातनात् ।

तथा—यः करोति वृषोत्सर्गं गयाक्षेत्रे ह्यनुत्तमे ।

अग्निहोमशतात्पुण्यं लभते नात्र संशयः ॥

वृषोत्सर्गो नीलोद्वाहकर्म ।

तथा—यत्फलं संनिहत्यायां राहुग्रस्ते दिवाकरे ।

फलं तदखिलं प्रोक्तं गयायां तु दिने दिने ॥

गयां गतोऽन्नदाता यः पितरस्तेन पुत्रिणः ।

यद्ददाति गयास्थश्च सर्वमानन्त्यमश्रुते ॥

इत्यादि पाप्मे सृष्टिस्रण्डे—

धान्यप्रदानं प्रवरं वदन्ति वस्त्रप्रदानं च तथा मुनीन्द्राः ।

गयास्तुतीर्थेषु नरैः प्रदत्तं तद्धर्महेतु प्रवरं प्रदिष्टम् ॥

स्मृतिरत्नावल्याम्—

स्थानं देहपरित्यागो गयायां तु विधीयते ।
आन्ध्रं पिण्डोदकं चैव गयायां परिकीर्तितम् ॥

स्थानमवस्थानम् । ब्रह्मवैवर्ते—

गयाशीर्षे वसेन्नित्यं स्नानं फलवां समाचरेत् ।
गयाशीर्षे वपेत्पिण्डमेतत्स्वर्गेऽपि दुर्लभम् ॥ इति ।

अथ गयाआन्ध्राधिकारिणः । तत्र पुत्रादयोऽधिकारिणः प्रघट्ट-
कादेश ज्ञेयाः । विशेषस्तूच्यते—

पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यं वै कारयेत्स्वधाम् ।

इत्यस्यात्रापवादः स्मृतिरत्नावल्याम्—

आत्मजो वाऽन्यजो वाऽपि गयाकूपे यदा तदा ।
यन्नाम्ना पातयेत्पिण्डं तन्नयेद्ब्रह्म शाश्वतम् ॥

तथा—सवर्णा ज्ञातयो मित्रा बान्धवाः सुहृदस्तथा ।
तेऽपि मूयो गयाकूपे पिण्डं दद्याद्विधानतः ॥

अत्र गयामात्रोपलक्षणं कूपग्रहणम् ।

न पुत्रेभ्यः पिता दद्यान्नानुजस्य तथाऽग्रजः ।
न पत्न्यै तु पतिर्दद्याद्बुद्धिमान्सुसमाहितः ॥
तेऽपि यान्ति दिवं सर्वे पिण्डे दत्त इति श्रुतिः ।
अतस्तेभ्योऽपि यत्नेन दद्यात्पिण्डं प्रयत्नतः ॥

तेऽपीति । अपिशब्दाच्छास्त्रकर्तुरपि स्वर्गो भवतीत्यर्थः । बौधायनः—

पित्रा आन्ध्रं न कर्तव्यं सर्वेषां तु कदाचन ।
भ्रात्रा न चैतत्कर्तव्यं भ्रातृणां तु कनीयसाम् ॥
अतिश्रेहेन कुर्यातां सपिण्डीकरणं विना ।
गयायां तु विशेषेण ज्यायानपि समाचरेत् ॥

संन्यासिना तु गयां गत्वा तेषु तेषु आन्ध्रस्थलेषु पितृस्मरणपूर्वकं
दण्डस्य स्पर्शनमात्रं कार्यं न तु आन्ध्रतर्पणादि । तदुक्तं चापवीये—

दण्डं प्रदर्शयेद्भिक्षुर्गयां गत्वा न पिण्डदः ।
दण्डं स्पृष्ट्वा विष्णुपदे पितृभिः सह मुच्यते ॥

स्पृष्ट्वेत्यन्तर्भावितणिजर्थं तेन स्पर्शयित्वेत्यर्थः ।

तथा—गयायां मुण्डपृष्ठे च कूपे कूपे वटे तथा ।

दण्डं प्रदर्शयन्मिक्षुः पितृभिः सह मूच्यते ॥

जीवत्पितृकस्तु प्रसङ्गतो गयां गत्वा मातृपार्वणं कुर्यात् ।

आन्वष्टक्यं गयाप्राप्तौ सत्यां यच्च मृतेऽहनि ॥

मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यात्पितर्यपि च जीवति ।

इति भैत्रायणीयपरिशिष्टात् । अत्र प्राप्तौ सत्यामित्यनेन प्रासङ्गिकी प्राप्तिरुक्ता तेनोद्दिश्य गत्वा मातृश्राद्धं न कार्यम् । तदुक्तम्—

गयां प्रसङ्गतो गत्वा मातृश्राद्धं समाचरेत् ॥ इति ।

प्रासङ्गिकप्राप्तौ मृतमातृकोऽमृतमातृको वा जीवत्पितृकस्तीर्थान्तरव-
त्पिता येभ्यो दद्यात्तेभ्यो गयाया दद्यादिति केचित् । बहवस्तु नेत्याहु-
रित्यादि सर्वं प्रघट्टक एव विस्तरतो निरूपितम् । यश्च यदीयधनग्राही
सोऽपि तदुद्देश्यके गयाश्राद्धेऽधिकारी । अत एव प्रेतधनमाजो वणिजो
गयाश्राद्धं दर्शितं वायवीये—

प्रेतः कश्चिद्विमुक्त्यर्थं वणिजं किञ्चिदवधीत् ।

मम नाम्ना गयांशीर्षे पिण्डनिर्वपणं कुरु ॥

प्रेतमावाह्विमुक्तिः स्याद्ब्रह्माण त्वं धनं मम ।

तद्धनं सर्वमादाय वणिक्स्वगृहमागतः ॥

धनं निक्षिप्य तत्रासौ किञ्चिदादाय निर्ययौ ।

आदौ गत्वा गयांशीर्षे प्रेतराजस्य पिण्डकम् ॥

स तदा बन्धुभिः सार्धं स्वपितृभ्यस्ततो ददौ ।

प्रेतः प्रेत्याह्विनिर्मुक्तो वणिक्स्वगृहमागतः ॥ इति ।

वह्निपुराणे—

पुत्रो वा बन्धुभृत्यो वा मित्रो वा स्वजनोऽपि वा ।

ऋणिको वाऽथ वा दद्याद्द्वयोः स्वर्गस्तदा तपोः ॥

एवमन्येऽप्यधिकारिणः प्रघट्टकेऽवगन्तव्याः ।

इति श्रीनारायणभट्टकृते त्रिस्थलीसेतौ गयाप्रकरणे गया-
श्राद्धाधिकारिणः ।

अथ गयाश्राद्धे केचिद्विशेषधर्मा हेमाद्रिनिबन्धे—

महालये गयाश्राद्धे प्रेतश्राद्धे दशाह्निके ।

पिण्डशब्दप्रयोगः स्यादसगन्धज्ञ कीर्तयेत् ॥

अयं पिण्डः स्वधा नम इत्यादिनिगमेषु पिण्डशब्दप्रयोगः ।

तथा—वृद्धिश्राद्धे गयाश्राद्धे भीतिश्राद्धे तथैव च ।

सपिण्डीकरणश्राद्धे न जपेत्पितृसूक्तकम् ॥

इत्यभिषवणजपनिषेधः । पिण्डद्रव्याणि च वायवीये—

पायसेनाथ चरुणा सक्तुना पिष्टकेन वा ।

तण्डुलैः फलमूलाद्यैर्गयायां पिण्डदो मवेत् ॥

सक्तुर्यवपिष्टं पिष्टकं तण्डुलपिष्टम् । तण्डुला अखण्डा एव । पाय-
सादीनां पूर्वपूर्वामाव उत्तरोत्तरम् ।

तथा—तिलाज्यमधुध्यादि पिण्डद्रव्येषु योजयेत् ।

अग्निपुराणे तु—पायसेनाऽऽज्ययुक्तेन सक्तुना चरुणा तथा ।

पिण्डदानं तण्डुलैश्च गोधूमेस्तिलमिश्रितैः ॥

अन्यदपि पिण्याकतिलगुडादिद्रव्यं सामान्यविधौ तीर्थश्राद्धप्रकरणे
उक्तमिति नेहोच्यते । पिण्डाष्टाङ्गताऽपि तत्रैवोक्ता । पिण्डप्रमाणं तु
वायवीये—

गुष्टिमात्रप्रमाणेन आर्द्रमलकमाञ्जतः ।

शमीपत्रप्रमाणाद्वा गयापिण्डो विधीयते ।

अन्यान्यपि क्षपित्थादिप्रमाणानि सामान्यविधाशुक्तानि । एतेषां
शक्ताशक्तादिविषयतया व्यवस्था । सर्वथाऽशक्तौ शमीपत्रप्रमाणमपि
पद्यादिति । यानि च 'शमीपत्रप्रमाणेन पिण्ड दद्याद्गयाशिरे' इत्या-
दीनि तान्यपिशब्दधारेणाऽऽवश्यकतापराणि न तु परिमाणनियमार्था-
न्युक्तवाक्यविरोधात् ।

अथ गयाश्राद्धकालः । तत्र वायवीये—

गयायां सर्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विचक्षणः ।

अधिमासे जन्मदिने अस्ते च गुरुशुक्रयोः ॥

न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं सिंहस्थे च बृहस्पती ।

अग्निपुराणे—

गयाश्राद्धं प्रकृर्वीत संक्रान्त्यादौ विशेषतः ।

काले चापरपक्षे वा चतुर्थ्यादिति धिष्यपि ॥

संपद्यते वा यदहरिति । अपरपक्ष इति सकलापरपक्षे चतुर्थ्यादौ
वेत्तव्यः ।

स्मृतिरत्नावल्याम्—

मकरे वर्तमाने तु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
दुर्लभं त्रिषु लोकेषु गयायां पिण्डपातनम् ॥

गारुडे—

तीर्थश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धमन्यच्च पैतृकम् ।
अब्दमध्ये न कुर्वीत महागुरुविपत्तिषु ॥
अयं निषेधः सपिण्डीकरणामावे सति । तदुक्तं तत्रैव—
अस्थिक्षेपं गयाश्राद्धं श्राद्धं चाऽऽपरपक्षिकम् ।
अब्दमध्ये न कुर्वीत सपिण्डीकरणं विना ॥ इति ।

अन्यत्रापि—

अस्थिक्षेपो गयाश्राद्धं तथैवाऽऽपरपक्षिकम् ।
प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत कृतं यस्यौर्ध्वदक्षिकम् ॥

केचित्स्वेवं पठन्ति—

अस्थिक्षेपं गयाश्राद्धं श्राद्धं चाऽऽपरपक्षिकम् ।
प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत कृतेऽपि तु सपिण्डने ॥

अस्यापवादः—

अस्थिक्षेपं गयाश्राद्धं श्राद्धं चाऽऽपरपक्षिकम् ।
प्रथमेऽब्देऽपि कुर्वीत यदि स्याद्भक्तिमान्नुतः ॥ इति ।

अब्दमध्येऽपि गयाश्राद्धादिषु देवतात्वयोग्यतासिद्धये देवतासंस्कारकमेकं पार्वणश्राद्धं भक्तिसंज्ञकं तद्भान्भक्तिमान् । तत्कृत्वा गयाश्राद्धादि कुर्यादित्यर्थ इति कश्चित् । अन्ये तु यथाश्रुतमाहुः । अत्रेयं व्यवस्था—अकृतसपिण्डनस्य प्रथमेऽब्दे गयाश्राद्धं नैव कार्यं कृतसपिण्डनस्यापि संभवे नेतीति मुख्यः कल्पः । पुनरागमनाद्यसंभवे तु भक्त्या भक्तिश्राद्धं वा कृत्वा कुर्यान्नित्यत्वादिति । भक्तिश्राद्धं च पशुपुरोडाशवद्देवतासंस्कारकं न कर्तुंसंस्कारद्वाराऽधिकारसिद्ध्यर्थं तेनाब्दान्तर्यदीयं गयाश्राद्धादि कर्तव्यमस्ति तद्देवत्यमेव पार्वणं कार्यम् । अधिकारसिद्धर्यवत्ये त्वद्भान्तर्गाद्यादेरपि गयाश्राद्धे कर्तव्ये पित्रादिपार्वणमेव प्रसज्येत विशेषानुक्तेरिति । अब्दमध्ये गयाश्राद्धकरणे वृद्ध्यापत्तादिव मासिकान्यपकृष्य कृत्वा गयाश्राद्धं कुर्यादिति केचित् । तत्र मूलवचो मृग्यम् । महापातकिविषये विशेषो ब्रह्मपुराणे—

क्रियते पतितानां च गते संवत्सरे क्वचित् ।

देशधर्मप्रमाणत्वाद्गयाकूपे स्वबन्धुभिः ॥

कूपग्रहणं गयाशिरमात्रोपलक्षणम् । अन्योऽपि विशेषो यो विवा-
हाद्यूर्ध्वं पिण्डदाननिषेधः । काष्णाजिनिः—

विवाहवत्सूडासु वर्षमर्धं तदर्धकम् ।

पिण्डदानं मृदा स्नानं नकुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

स्मृतिसंग्रहे—

विवाहोपनयादूर्ध्वं वर्षं वर्षार्धमेव च ।

न कुर्यात्पिण्डनिर्वापं न दद्यात्करकाणि च ॥

तथा—वृद्धिमात्रे तथाऽन्यत्र पिण्डदाननिराक्रिया ।

कृता गर्गादिमिर्मुर्पैर्मासमेकं तु कर्मणाम् ॥

इत्यादि । अयं गयायां न प्रवर्तते ।

महालये गयाश्रान्दे मातापित्रोर्भूतेऽहनि ।

कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्वापं मुतः ॥

इति संग्रहवचनात् ।

तथा—पित्रोः क्षयाहे यज्ञे च पितृयज्ञे महालये ।

गयायां पिण्डदानस्य न कदाचिन्निराक्रिया ॥

इति वचनाच्च । अन्यः सर्वो विशेषः सामान्यविधित एवावसेयः ।
तिलतर्पणे विशेषः स्मृतिदर्पण उक्तः—

उपरामे व्यतीपाते गयायामथ पर्थणि ।

आदिष्यादिनिषेधेऽपि कर्तव्यं तिलतर्पणम् ॥

तथा—पितृयज्ञे च यज्ञे च गयायां च महालये ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तिलयुक्तं तु तर्पणम् ॥

इति श्रीमन्नारायणमहविरचिते त्रिस्थलीसेतौ गयाप्रकरणे
गयाश्रान्दे विशेषधर्माः ।

अथ सामान्यप्रवेष्टकोक्तोऽपि संप्रदाननिर्णयः किञ्चिद्विशेषाभिधि-
त्तया पुनः क्रियते । तत्र पूर्वोक्तनानावचनैर्वायुपुराणस्थाञ्च ‘ गयायां
धर्मपृष्ठे च ’ इत्युपक्रम्य ‘ पितृणां दत्तमक्षयम् ’ इतिवचनात् ‘ पिण्डं
दद्याच्च पित्रादेः ’ इत्यादिवहुवचननिश्चयाच्च पित्रादिव्रयाय श्रान्दं देयं
मातामहोदिभ्योऽपि ।

पितरो यत्र पुज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।

अविशेषेण कर्तव्यं विशेषाच्चरकं व्रजेत् ॥

इति गौतमोक्तेः । गयामुपक्रम्य 'मातामहानामप्येवं श्रुतिरेषा सना-
तनी' इति पाद्मसृष्टिखण्डोक्तेश्च । मात्रादित्रयायापि देयम् ।

अन्वष्टकासु वृद्धी च गयायां च मृतेऽहनि ।

अत्र मातुः पृथक् श्राद्धमन्यत्र पतिना सह ॥

इति वाय्वग्निपुराणोक्तेः ।

नान्दीमुखेऽष्टकाश्राद्धे गयायां च मृताहनि ।

पितामह्यादिभिः सार्धं मातुः श्राद्धं समाचरेत् ॥

इति शातातपोक्तेश्च । अत्र केचिपितृवर्गमातामहवर्गरूपतया पञ्च-
देवत्यमेवेत्याहुः । अपरे तु मातृश्राद्धे पृथक्त्वविकल्पम् । अत एवाप-
राकं—गयामहालयादौ पृथक्सह वा मर्तृभिरिति सिद्धमिति । स्मृत्य-
र्थसारे तु—अष्टकासु गयायां च पितॄणां मातॄणां च श्राद्धं पृथक्कुर्वान्न
सपत्नीकं मातामहानां सपत्नीकमेवेति नवदेवत्यमेव नियतमुक्तम् । हेमा-
द्रिस्मृतिरत्नावलीकारादिमतेऽप्येवमेव । वृद्धास्तु मातामह्यादिवर्गायापि
पृथग्देयमिति वदन्ति । अत एवाग्निपुराणे—

पित्रादिनवदेवत्यं तथा द्वादशदेवतम् । इति ।

तथाशब्दोऽपि कल्पे । प्राच्या अप्येवम् । अत्र सर्वत्र मूलवचनानि
पेशाच्चारतश्च व्यवस्थेति सामान्यविधावेवोक्तम् । पितृव्यादिभ्यो देय-
मित्यपि तत्रैवोक्तम् । किं बहुना नात्र संबन्धादरः सर्वेभ्यो मित्रादिभ्यः
स्मर्यमाणेभ्यो दद्यात् ।

यन्नाम्ना पातयेत्पिण्डं तन्नयेद्ब्रह्म शाश्वतम् ।

इति सामान्यत उक्तेः ।

दत्त्वा श्राद्धं सपिण्डानां पितृतीर्थेन चै ततः ।

इति वायवीयोक्तेश्च । मातुलपित्रव्यादिपत्नीभ्योऽपि मर्तृपिण्डात्पु-
थगेव पिण्डादि कार्यं तदुक्तं वायवीये—

स्वगोत्रे परगोत्रे वा दंपत्योः पिण्डपातनम् ।

अपृथङ्निष्फलं श्राद्धं पिण्डं चोदकतर्पणम् ॥

अपृथक्सह । तथाऽन्योऽपि विशेषो वायवीये—

पिण्डं दद्याच्च पित्रादेरात्मनोऽपि तिलैर्विना ।

तथा—आत्मनोऽपि परस्यापि गंयाश्रान्द्धं यदा तदा ।
यन्नाम्ना पातयेत्पिण्डं तं नयेद्ब्रह्म शाश्वतम् ॥

आग्नेये—

पिण्डो देयस्तु मित्रैर्वै स्वकीयकुलतारकैः ।
आत्मनश्च तथा देयोऽक्षयस्वर्गहेतवे ॥

स्मृतिरत्नावल्यामपि पुराणवचः—

आत्मनस्तु महानुद्धैर्गयायां तु तिलैर्विना ।
पिण्डनिर्वपणं कुर्यात्तथाऽन्या अपि गोत्रजाः ॥

अन्या इति च्छान्दसम् । अन्येऽपि गोत्रजा इत्यर्थ इति । तिला-
भावः कुशाभावस्याप्युपलक्षकः । इदं चान्यस्याऽऽत्मनो वा जीवतः
पिण्डदानं जनार्दनहस्त एव कार्यं न तु गयातीर्थमात्रे ।

जनार्दने मंस्मकूटे तस्य हस्ते तु पिण्डवः ।
मन्त्रेण चाऽऽत्मनोऽन्येषां सव्येनापि तिलैर्विना ॥
जीवतां दधिसंमिश्रः सर्वे ते विष्णुलोकगाः ॥

इत्यादिवायवीयादिवाक्यैः ।

एष पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्दन ।

इत्यादिवक्ष्यमाणमन्त्रलिङ्गेन च सामान्यवाक्यानां जनार्दनहस्त-
मात्रविषयत्वेनोपसंहारात् । आग्नेयवाक्येन चतुर्धाकरणवाक्यस्याऽऽग्ने-
यमात्रविषयत्वेन 'छागस्य वषाया मेदसोऽनुब्रूहि' इति प्रथममन्त्रलि-
ङ्गेन चाग्नीषोमीयपशुवाक्यस्य च्छागमात्रविषयत्वेनोपसंहारवत् । अग्नि-
पुराणे तु स्वपिण्डास्त्रयो देया इत्युक्तम्—

त्रयः पिण्डा मया दत्तास्तव हस्ते जनार्दन ।

परलोकगते मह्यमक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥

इति मन्त्रलिङ्गात् । इदं स्वस्य स्वकीयाधिकारिपुत्रामावनिश्चये ।
परस्यापि जीवतस्तदीयाधिकारिपुत्रामावनिश्चय एव कार्यं न तु पुत्र-
वता संभावितपुत्रेण वा, न च पुत्रवतो न वा संभावितपुत्रस्य । जीव-
च्छान्दसमानन्यायत्वादिति केचित्तत्र मूलं भ्रमम् । देशाचारवशाद्वा
व्यवस्था । विशेषान्तरं बह्विपुराणे—

पापिनो ये दुराचाराः पतितास्तीर्थगाः सगाः ।

गयायां पिण्डदानेन मुक्तिमाजो मयन्ति ते ॥

तथा—ब्रह्महा च कृतघ्नश्च गोघाती पञ्चपातकी ।
सर्वे ते निष्कृतिं यान्ति गयायां पिण्डपातनात् ॥

पुराणान्तरे—

ब्रह्महा च कृतघ्नश्च गोघाती मधुपस्तथा ।
स्तेषां गुर्वङ्गनागामी ये च बालगुरुद्वहः ॥

सर्वे त इति पूर्ववत् ।

किंच—पिण्याकैः सकृन्मिर्वाऽपि गयाशीर्षे सकृन्नरः ।

यन्नास्तेति पूर्ववत् ।

गारुडे—

असंस्कृता मृता ये च पशुचौरहताश्च ये ।
सर्पदृष्टा गयाश्राद्धान्मुक्ताः स्वर्गं व्रजन्ति ते ॥

अत्र पितृव्यादीनामेकोद्दिष्टमेव न तु पार्षणम् । तथा च हेमाद्रिणा
बौधायनवच उदाहृतम्—

उपाध्यायगुरुश्चपितृव्याचार्यमातुलाः ।
श्वशुरभ्रातृतत्पुत्रयाज्यं त्विष्टिप्रयपोषकाः ॥
भगिनीस्वामिदुहितृजामातृभगिनीसुताः ।
पितरः पितृपत्नीनां पितुर्मातुश्च या स्वसा ॥
सखिद्रव्यदक्षिण्याश्च तीर्थं चैव महालये ।
एकोद्दिष्टविधानेन पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥

पितृपत्नीनां पितरः सपत्नमातामहाः । अत्रायं क्रमो न विवक्षितः
किंत्वेकोद्दिष्टविधानमात्रमुपयविषक्षायां धार्क्यभेदापत्तेः । अतः स
प्रघट्टकोक्त एव ग्राह्यः ।

अथ गयास्थविप्रप्रशंसा वाचयामी—

ब्रह्ममकल्पितान्विप्रान्गुह्यकव्यादिनाऽर्धयेत् ।
तैस्तुष्टैस्तोपिताः सर्वाः पितृभिः सह देवताः ॥

आग्नेये ब्रह्मा—

ये पु(यु)ष्मान्पूजयिष्यन्ति गयायामागता नराः ।
हव्यकव्येर्धनेः भान्देस्तेषां फुल्लशतं व्रजेत् ॥
नरकात्स्वर्गलोकाय स्वर्गलोकात्परां गतिम् ।

एतेषां च आर्द्धीयब्राह्मणलक्षणसत्त्वे नियमस्तदभावे त्वनियमो गया-
आर्द्धमात्रे । अत एवाऽऽग्नेये गयाआर्द्धं प्रकुर्वीतेति प्रकल्प्य पूर्वैस्तुश्च
निमन्त्रयेत् ।

यतीन्गृहस्थान्साधून्वा स्नातकाञ्ज्योत्रियान्दिजान् ।

अनवद्यान्कर्मनिष्ठाञ्शिष्यान्वाऽऽचारसंयुतान् ॥

वर्जयेदकुलीनांश्च गृह्णीयान्निमन्त्रितान् ।

इति सलक्षणविप्रदरो निपिन्दृत्यागश्चोक्तः ॥

स्मृतिरत्नावल्यामपि—

यदि पुत्रो गयां गच्छेत्कदाचित्कालपर्ययात् ।

तानेव भोजयेद्विप्रान्ब्रह्मणा वै प्रकल्पितान् ॥

इति पौराणं वचनमुदाहृत्यात्रावधारणं तत्पुरःसरनियमार्थं न त्वन्य-
निवृत्तये योग्यातिक्रमे क्षेपश्रवणादित्युक्तम् । गयायां तु निर्गुणा अपि
तत्रत्या एव द्विजा भोज्या इति तु हेमाद्रिः । वयं तु—

ब्रह्मप्रकल्पितान्विप्रान्भोजयेत्पूजयेदथ ।

इत्यक्षयवटप्रकरणे पुनः श्रवणाच्चतुर्धाकरणोपसंहारन्यायेनाक्षयवट-
आर्द्धनियमो न गयाआर्द्धमात्रे । एवं च शिष्टाचारोऽप्यनुगृह्यत इति ।

इति श्रीमद्वरामेश्वरसूरिसूनुनारायणमहविरचिते त्रिस्थलीसेतौ

गयाप्रकरणे गयाकार्योपोद्घातः ।

अथ कार्यम् । तत्र गयायां प्रवेशदिनकृत्यं वायुपुराणे—

अश्वमेधमवाप्नोति गमनादेव नारद ।

इत्युक्त्वा—

ततो गयाप्रदेशे तु पूर्वतोऽस्ति महानदी ।

[महानदी] ति फल्गवा एव नामधेयम् । तोयं समुत्पाद्येति ।
शुष्कनदीत्वाद्वालुकाखननेन तोयमुत्पाद्य । तर्पणमिति । तीर्थप्राप्तिनिमित्त-
कआर्द्धस्याप्युपलक्षणम् । एवं फल्गवा आर्द्धादि कृत्वा तस्मिन्नेव दिने
प्रेतशिलां गच्छेत् ।

तीर्थं प्रेतशिलादौ च चरुणा सघृतेन च ।

पितृनावाह्य तेभ्यश्च मन्त्रैः पिण्डास्तु निर्वपेत् ॥

इति वायवीयवचनात्सकलदेशीयशिष्टाचारात्सामर्थ्याच्च । प्रेतशिला-
आर्द्धफलभूतप्रेतत्वविमोकेन हि पितृणां आर्द्धान्तरोद्देशयोग्यता जायते ।
वायवीये प्रेतशिलास्वरूपोक्तिपूर्वकं तत्र कर्तव्यमुक्तम्—

आच्छादितः शिलापादः प्रभासेनाद्रिणा ततः ।
 भासितो भास्करेणेति प्रभासः परिकीर्तितः ॥
 प्रभासाद्रिं विनिर्मिद्य शिलाङ्गुष्ठो विनिर्मितः ।
 अङ्गुष्ठस्थित ईशोऽपि प्रभासेशः प्रकीर्तितः ॥
 शिलाङ्गुष्ठेकदेशो यः सा च प्रेतशिला स्मृता ।
 पिण्डप्रदानात्तस्यां तु प्रेतत्वान्मुच्यते नरः ॥
 महानदीप्रभासाद्भ्योः संगमे ज्ञानकृन्नरः ।
 रामो देव्या सह स्नातो रामतीर्थं ततः स्मृतम् ॥
 प्रार्थितोऽथ महानद्या राम स्नातो भवान्यदि ।
 रामतीर्थं भवत्वेतत्सर्वलोकेषु पावनम् ॥
 जन्मान्तरशतं साग्रं यत्कृतं दुष्कृतं मया ।
 तत्सर्वं विलयं यातु रामतीर्थाभिषेचनात् ॥
 मन्त्रेणानेन यः स्नात्वा भ्रातृं कुर्वीत मानवः ।
 रामतीर्थे पिण्डदस्तु विष्णुलोकं प्रयात्वसौ ॥
 तथेरयुक्त्वा स्थितो रामः सीतया भरताश्रमे ।
 रामतीर्थे नरः स्नात्वा मन्त्रैः पिण्डप्रदो भवेत् ॥
 प्रेतत्वात्तस्य पितरो विमुक्ताः पितृतां ययुः ।
 राम राम महाबाहो देवानाममयंकर ॥
 त्वां नमस्ये ह देवेश मम नश्यतु पातकम् ।
 नमस्कृत्य प्रभासेशं भासमानः शिवं व्रजेत् ॥
 तं च शंभुं नमस्कृत्य कुर्याद्याम्यबलिं ततः ।
 आपस्त्वमसि देवेश ज्योतिषां पतिरेव च ॥
 पार्षं नाशय देवेश मनोवाक्कायकर्मजम् ।
 शिलाया जघनं भूयः समाक्रान्तं नगेन तु ॥
 धर्मराजेनादिरुद्रो न गच्छे(च्छ)ति नगः स्मृतः ।
 यमराजभ्रमराजौ निश्चलार्थं व्यवस्थितौ ॥
 ताम्भ्यां पिण्डमदत्त्वा तु गयाशान्द्रमपार्थकम् ।
 श्वानौ द्वौ श्यामशबलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ ॥
 ताम्भ्यां पिण्डं प्रदास्यामि स्वातामेतावहिंसकौ ।

आच्छादित इत्यादि । प्रभाससंज्ञेनाद्रिणा प्रेतशिलायाः पाद
 आच्छादितः । प्रसङ्गात्प्रभाससंज्ञानिमित्तकथनं भासित इति । शिलेति ।

शिलाकुष्ठावयवः प्रेतशिला तस्यां यस्य पिण्डो दीयते स प्रेतत्वविमुक्ति-
लक्षणफलवान्भवतीत्यर्थः । महानदीति । अत्र स्नानकृन्नरोऽपि प्रेतत्वा-
न्मुच्यते इत्यनुपश्रनीयम् । देव्या सीतया प्रार्थित इति । हे राम राम
यदि मवान्स्नातस्तर्हि रामतीर्थमेतदस्तु । जन्मान्तरेत्यादिमन्त्रेण च
स्नात्वा यः श्राद्धं पिण्डदानं च रामतीर्थं कुर्यादसौ विष्णुलोकं यात्वि-
त्यन्ता नदीकृता प्रार्थना । सीतयेति सहार्थे तृतीया । मन्त्रेरिति । स्व-
स्वशास्त्रोक्तैरस्मत्कुले मृता ये चर्यादिवक्ष्यमाणपौराणैश्च । प्रेतत्वादिति ।
प्रेतशिलाश्राद्धेन प्रेतत्वान्मुक्ताः पितरो रामतीर्थश्राद्धेन पितृमावं प्राप्नु-
वन्तीत्यर्थः । ययुरिति । यांतीत्यर्थे लकारव्यत्ययः । रामरामेति ।
अनेन मन्त्रेण मन्त्रालिङ्गबलाद्गमं नमस्कृत्य प्रभासेशं च नमस्कृत्य ।
शिवं शिवलोकम् । तं चेति । तं रामं चः समुच्चये । तेन पुनरपि राम-
प्रभासौ नमस्कार्पावित्यर्थ इति कश्चित् । वस्तुतस्तु प्रभासेशनमस्कारा-
नुवादमात्रमेतद्याम्यबलिविधानार्थं दर्श ऐन्द्राग्नविधानार्थाग्नेयपुनःश्रव-
णवत् । आप इत्यादिर्बलिदाने मन्त्रः । बलिश्च कुशतिष्ठजलयुतेनान्नेन ।
शिलाया इति गयाशिरसि स्थापितायाः शिलाया जघनमागो नग-
नाम्ना पर्वतेनाऽऽक्रान्तः । तस्य च नगस्य स्थिरतायै यमराजभ्रमराजौ
स्थापितौ । अतः प्रेतशिलादक्षिणभागस्थे नगनाम्नि पर्वते गयाश्राद्ध-
सार्थक्याय श्वानौ द्वाविति मन्त्रेण यमराजभ्रमराजयोर्बलिमेकमेव दद्यात् ।
धर्मराजेनेति प्रसङ्गाद्भगवानमनिकृतिः । अत्र बलिदानं नित्यं बलिरदाने
गयाश्राद्धानर्थक्यश्रवणात् । इतरक्तु काम्यं यथाकामनं कुर्यादिति । शोषं
स्पष्टम् । एतदन्तं प्रथमेऽङ्गि कृत्यम् । इदं च प्रेतशिलादिषु सर्वेषु गया-
तीर्थेषु श्राद्धं प्रेतपर्वतश्राद्धविकृतिमूतत्वात्सकलतदङ्गयुतं कार्यम् ।

सर्वस्थानेषु चैवं स्यात्पिण्डदानं तु नारद ।

इति वायुपुराणे प्रेतपर्वतश्राद्धमुक्त्वाऽन्तेऽतिदेशात् । ये च तत्र तत्र
विशेषविहिता धर्मास्तेऽपि भवन्त्यामनहोमन्यायेन । अत्र प्रेतशिलार्था
प्रेतपर्वते वा पित्रादिसकलपितॄणां प्रेतत्वविमुक्तिकामनया नूतनजलपूर्ण-
माण्डस्फोटनमथाऽऽचरन्ति शिष्टाः, तत्र तत्रत्वसकलकृत्यानन्तरं तथैव
शिष्टाचारात् । गयाया च प्राप्तिदिने तीर्थप्राप्तिनिमित्तकौ मुण्डनोप-
वासी न कार्यौ—

मुण्डनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ।

धूर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालं विरजं गयाम् ॥

इतिगयापर्युदासेन तयोर्विधानात् । तत्रापि तीर्थेऽप्यितिनिमित्तस-
प्तम्या तीर्थे प्राप्तिनिमित्तक एवोपवासे गयापर्युदासात्तत्प्राप्तिनिमित्तक
एव स प्राप्तिदिने न कार्यः । एकादशादौ तु तन्निमित्तकः कार्य एव
तस्य तीर्थप्राप्तिनिमित्तकत्वाभावात् । एवं पित्रादिमरणनिमित्तकमुण्ड-
नेऽपि ज्ञेयम् ।

इति त्रिस्थलीसेतौ गयायां प्रथमदिनकृत्यम् ।

अथ द्वितीयदिनकृत्यं तत्र वायुपुराणे—

सर्वस्थानेषु चैवं स्यात्पिण्डदानं तु नारद ।

इति प्रेतपर्वतश्राद्धमुक्त्वा तद्धर्माणां वचनेनातिदेशात्सकलगयाधि-
करणकतीर्थश्राद्धप्रकृतिमूलं प्रेतपर्वतकृत्यं निरूप्य तत्र वायुपुराणे—

अपरेऽह्नि ह्युचिर्भूत्वा गच्छेत प्रेतपर्वतम् ।

ब्रह्मकुण्डे ततः स्नात्वा देवादींस्तर्पयेत्सुधीः ॥

अपरेऽह्नि गयाप्राप्त्युत्तरदिने । प्रेतपर्वतो गयावायव्यदिशि गयातो
गव्यूत्यधिकदूरस्थः । ब्रह्मकुण्डे प्रेतपर्वतमूल ईशानभागे । तत्र स्नानत-
र्पणतदुपलक्षितश्राद्धानि कार्याणि । ततः पर्वतमारुह्य—

कृत्वाऽऽह्वानं पितॄणां च प्रयतः प्रेतपर्वते ।

प्राचीनावीतिना मातृं वक्षिणाभिमुखः स्मरन् ॥

कव्यवाहोऽनलः सोमो यमश्चैवार्यमा तथा ।

अग्निष्वात्ता बर्हिषदः सोमपाः पितृदेवताः ॥

आगच्छन्तु महामागा युष्मामी रक्षितास्त्वह ।

मदीयाः पितरो ये च कुले जाताः सनामयः ॥

तेषां पिण्डप्रदानार्थमागतोऽस्मि गयामिमाम् ।

ते सर्वे नृप्तिमायान्तु गयाश्राद्धेन शाश्वतीम् ॥

आचम्योक्त्वाऽथ पञ्चाङ्गं प्राणानायम्य यत्नतः ।

पुनरावृत्तिरहितब्रह्मलोकाप्तिहेतवे ॥

एवं संकल्प्य विधिवच्छ्राद्धं कुर्याद्यथाक्रमम् ।

पितृनावाह्य चाम्यर्च्य मन्त्रैः पिण्डप्रदो भवेत् ॥

तीर्थे प्रेतशिलादौ च चरुणा सघृतेन च ।

प्रक्षाल्य सर्वं तत्स्थानं पञ्चगव्यैः पृथक्पृथक् ॥

स्वैर्मन्त्ररथे संपूज्य पदे च पददेवताम् ।
 यावत्तिला मनुष्यैस्तु गृहीताः पितृकर्मणि ॥
 गच्छन्ति भीता असुराः सिंहत्रस्ता यथा मृगाः ।
 दत्त्वा श्राद्धं सपिण्डानां तेषां दक्षिणमागतः ॥
 कुशैरास्तीर्य तेषां तु सकृद्वत्त्वा तिलोदकम् ।
 गृहीत्वाऽञ्जलिना तेभ्यः पितृतीर्थेन यत्नतः ॥
 सक्तुना मुष्टिमात्रेण दद्यादक्षय्यपिण्डकम् ।
 तिलाज्यदधिमध्वादि पिण्डद्रव्येषु योजयेत् ॥
 ततः पिता पितामहश्चेत्यादिरक्षय्यपिण्डमन्त्रः ।
 संबन्धिनस्तिलाञ्जिश्च कुशेष्वावाहयेत्ततः ॥

ततोऽस्मत्कुल इत्यादिमन्त्राः ।

एतांस्तु सर्वमन्त्रांश्च स्त्रीलिङ्गान्तान्समुह्य च ॥
 पिण्डान्दद्याद्यथापूर्वं पितृनावाह्य पूर्ववत् ।
 पिण्डपात्रे तिलान्दत्त्वा पूरयित्वा शुभोदकैः ॥
 मन्त्रेणानेन पिण्डांस्तान्प्रदक्षिणकरं यथा ।
 परिषिञ्चेन्निधा सर्वान्प्रणिपत्य क्षमापयेत् ।

तथा—पितृन्विसृज्य चाऽऽचम्य साक्षिणः आवयेत्पुरान् ।
 ततः ' साक्षिणः सन्तु मे देवाः ' इत्यादिमन्त्राः ॥
 रुद्रस्थानेषु चैवं स्यात्पिण्डदानं तु नारद ।
 प्रेतपर्वतमारभ्य कुर्यात्तीर्थेषु च क्रमात् ॥
 तिलमिश्रांस्ततः सक्तुमिक्षिपेत्प्रेतपर्वते ।
 ये केचित्प्रेतरूपेण वर्तन्ते पितरो मम ॥
 ते सर्वे तृप्तिमायान्तु सक्तुमिस्तिलमिश्रितैः ।
 आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं यत्किञ्चित्सचराचरम् ।
 मया दत्तेन तोयेन तृप्तिमायातु सर्वशः ॥
 प्रेतत्वाच्च विमुक्ताः स्युः पितरस्तस्य नारद ।
 प्रेतत्वं तस्य माहात्म्यादस्य चापि न विद्यते ॥

पञ्चाङ्गमिति । तिथ्यादिष्वञ्चकमुक्त्वेत्यर्थः । प्रणवसप्तव्याहृतिगाय-
 त्रीतच्छिरःप्रणवरूपपञ्चाङ्गसहितं प्राणायामं कृत्वेत्यर्थ इति कश्चित् ।
 तन्न । प्रणवादिविशिष्टस्यैव प्राणायामस्वरूपत्वात्पञ्चाङ्गमित्यस्य वैय-

ध्यापातादुक्त्वेत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । स्वैर्मन्त्रैरिति । पित्रादिमन्त्रैः । प्रसङ्गात्पदश्राद्धे विशेषमाह—पदे चेति । तथा च विष्णुपदादिश्राद्धे पददेवतां विष्णवादिकां नाम्ना, चकारात्पित्रादीश्च तत्तन्मन्त्रेणार्चयेदित्यर्थः । एतांस्त्विति । एतानस्मात्कुल इत्यादीन्मित्राणि सख्य इत्यन्तानावाहनमन्त्रान्पिण्डदानमन्त्रांश्च स्त्रीलिङ्गतयोहितावाहनमन्त्रैः पूर्ववदावाह्योहितमन्त्रैरेव पूर्ववत्पुण्डरीकाक्षीपुण्ड्र्याऽपि पिण्डा देया इत्यर्थः । अन्यत्सर्वं प्रयोगक्रमकथनेनैव स्पष्टं भविष्यतीति नेह व्याख्यायते ।

अथ तृतीये दिने पञ्चतीर्थीकृत्यं वायवीये—

आदौ तु पञ्चतीर्थेषु चोत्तरे मानसे विधिः ।
 आचम्य कुशहस्तेन शिरस्यमुक्ष्य वारिणा ॥
 उत्तरं मानसं गच्छेन्मन्त्रेण स्नानमाचरेत् ॥
 उत्तरे मानसे स्नानं करोम्यात्मविशुद्धये ॥
 सूर्यलोकादिसंसिद्धिसिद्धये पितृमुक्तये ।
 स्नात्वाऽथ तर्पणं कुर्याद्देवादीनां यथाविधि ॥
 आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः ।
 तृप्यन्तु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः ॥
 श्राद्धं सपिण्डकं कुर्यात्स्वसृजोक्तविधानतः ।
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥
 माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही ।
 मातामहस्तत्पिता च प्रमातामहकादयः ॥
 तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यक्षय्य उपतिष्ठताम् ।
 ॐ नमो मानवे भर्त्रे सोममौमङ्गरूपिणे ॥
 जीवमार्गवशनैश्चरराहुकेतुस्वरूपिणे ।
 सूर्यं नत्वाऽर्चयित्वा च सूर्यलोकं नयेत्पितॄन् ॥
 मानसं हि सरो ह्यत्र तस्मादुत्तरमानसम् ।
 उत्तरान्मानसान्मौनीं व्रजेद्दक्षिणमानसम् ॥
 उदीचीतीर्थमित्युक्तं तत्रोदीच्यां विमुक्तिदम् ।
 उदीच्यां मुण्डपृष्ठस्य देवर्षिपितृसेवितम् ॥
 मध्ये कनकतलं तीर्थं पितॄणां मुक्तिदायकम् ।
 स्नातः कनकवद्भाति नरो याति पवित्रताम् ॥

अतः कनकलं लोके ख्यातं तीर्थमनुत्तमम् ।
 तस्य दक्षिणभागे तु तीर्थं दक्षिणमानसम् ॥
 दक्षिणे मानसे चैव तीर्थत्रयमुदाहृतम् ।
 स्नात्वैतेषु विधानेन कुर्याच्छ्राद्धं पृथक्पृथक् ॥
 दक्षिणे मानसे स्नानं करोम्यात्मविशुद्धये ।
 सूर्यलोकादिसंसिद्धिसिद्धये पितृमुक्तये ॥
 नमामि सूर्यं तृप्त्यर्थं पितॄणां तारणाय च ।
 पुत्रपौत्रधनैश्वर्यं आयुरारोग्यवृद्धये ॥
 ब्रह्महत्यादिपापौघघातनाय विमुक्तये ।
 दिवाकर करोमीह स्नानं दक्षिणमानसे ॥
 अनेन स्नानपूजादि कुर्याच्छ्राद्धं सपिण्डकम् ।
 कृत्वा नत्वाऽथ मौनार्कमिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

कश्यपाल इति श्लोकत्रयं प्रेतपर्वतवत् ।

फलगुतीर्थं ततो गच्छेत्सर्वतीर्थोत्तमोत्तमम् ॥
 मुक्तिर्भवति कर्तॄणां पितॄणां श्राद्धतस्तथा ।
 ब्रह्मणा प्रार्थितो विष्णुः फलगुको ह्यमवत्पुरा ॥
 दक्षिणामिहुतं नूनं तद्वचः फलगुतीर्थकम् ।
 यस्मिन्फलति फलगुर्गोः कामधेनुर्जलं मही ॥
 गृष्टिरन्तर्गतं यस्मात्फलगुतीर्थं न निष्फलम् ।
 तीर्थानि यानि सर्वाणि भवनेष्वसिलेषु च ॥
 तानि स्नातुं समायान्ति फलगुतीर्थे सुरैः सह ।
 गङ्गा पादोदकं विष्णोः फलगु ह्यादिगदाधरः ॥
 स्वयं हि द्रवरूपेण तस्माद्गङ्गाधिकं फलम् ।
 अश्वमेधसहस्राणां सहस्रं यः समाचरेत् ॥
 नासी तत्फलमाप्नोति फलगुतीर्थे यदाप्नुयात् ।

इयं च स्तुतिर्न फलम् ।

फलगुतीर्थे विष्णुजले करोमि स्नानमाहृतः ।
 पितॄणां विष्णुलोकाय मुक्तिमुक्तिप्रसिद्धये ॥

आग्नेये तु पितृब्रह्मलोकातिः फलं तदुक्तम्—

फलगुतीर्थे तीर्थराजे करोमि स्नानमाहृतः ।
 पितॄणां ब्रह्मलोकाप्त्यायात्मनो मुक्तिमुक्तये । इति ॥

फल्गुतीर्थे नरः स्नात्वा तर्पणं आन्द्रमाचरेत् ॥
 सपिण्डकं च सूत्रोक्तं नमेदथ पितामहम् ।
 नमः शिवाय देवाय ईशानपुरुषाय च ॥
 अघोरवामदेवाय सद्योजाताय शंभवे ।
 नत्वा पितामहं देवं मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥
 फल्गुतीर्थे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा देवं गदाधरम् ।
 आत्मानं पितृभिः सार्धं स नयेद्वैष्णवं पदम् ॥
 अमृतैः पञ्चभिः स्नानं वद्यपुष्पाद्यलंकृतिम् ।
 न कुर्याद्यो गदापाणेस्तस्य आन्द्रमपार्थक्यम् ॥
 ओं नमो वासुदेवाय नमः संकर्षणाय च ।
 प्रद्युम्नायानिरुद्धाय श्रीधराय च विष्णवे ॥
 पञ्चतीर्थ्यां नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकं नयेत्पितृन् ।
 मुण्डपृष्ठान्नगाधस्तात्फल्गुतीर्थमनुत्तमम् ॥
 अत्र आन्द्रादिना सर्वे पितरो मोक्षमाप्नुयुः ।

आदाविति । पञ्चतीर्थेषु पञ्चतीर्थकर्मण्यादावुत्तरमानसे विधिः ।
 आचम्येति । उत्तरमानसं गत्वा कुशपाणिस्तदुदकेनाऽऽचम्य शिरश्चा-
 भ्युक्ष्योत्तरे मानस इति मन्त्रेण स्नात्वा देवादितर्पणानन्तरमात्रहोतिम-
 न्त्रेणैकाग्रालिं दृष्ट्वा सपिण्डकं आन्द्रं कृत्वा पिता पितामहश्चेत्यादिना
 श्लोकद्वयेनाक्षय्यपिण्डो देयः प्रतशिलावदिति संपिण्डितार्थः । उत्तरे
 मानस इति । अत्र च नियताङ्गमन्त्रलिङ्गबद्धा(ला)दात्मशुद्ध्यादिव्रतं
 समुचितमेव फलं नतु योगसिद्धिन्यायेन प्रत्येकम् । स्नानमन्त्रश्च
 नियतस्नानमन्त्रानन्तरं पठनीय आगन्तूनामन्ते निवेश इति
 न्यायात् । एवमञ्जलिमन्त्रेऽपि प्रकृततर्पणानन्तर्यम् । अत्र आन्द्रेऽ-
 क्षय्यपितृतृप्तिः फलम् । पुष्करेण्वक्ष्यं आन्द्रमित्युपक्रम्यैवमेव
 गयाशीर्षवटे फल्गुतीर्थे उत्तरमानसे मतङ्गवाण्यां विष्णुपदे चेति
 विष्णुस्मृतेः । ॐ नम इति सूर्यनतावर्चने च मन्त्रः । उदीचीतीर्थ-
 मिति । तत्र दक्षिणमानसे त्रिधा विभक्त उत्तरमाग उदीचीतीर्थं मध्य-
 मागः कनखलं दक्षिणमागो दक्षिणमानसमिति दक्षिणमानससमाख्याते
 सरसि तीर्थत्रयम् । तत्र प्रत्येकं स्नाने आन्द्रे च पितृविमुक्तिर्भवतीत्यर्थः ।
 दक्षिणे मानस इत्यादिश्लोकत्रयेण स्नानदक्षिणार्कपूजानत्यादि यथालिङ्गं
 कार्यम् । कश्चित्तु दक्षिणे मानस इति श्लोकः स्नानमन्त्रः, नमामि

अतः कनखलं लोके रघातं तीर्थमनुत्तमम् ।
 तस्य दक्षिणभागे तु तीर्थं दक्षिणमानसम् ॥
 दक्षिणे मानसे चैव तीर्थत्रयमुदाहृतम् ।
 स्नात्वैतेषु विधानेन कुर्याच्छ्राद्धं पृथक्पृथक् ॥
 दक्षिणे मानसे स्नानं करोम्यात्मविशुद्धये ।
 सूर्यलोकादिसंसिद्धिसिद्धये पितृमुक्तये ॥
 नमामि सूर्यं तृप्त्यर्थं पितॄणां तारणाय च ।
 पुत्रपीत्रधनैश्वर्यं आयुरारोग्यवृद्धये ॥
 ब्रह्महत्यादिपापौघघातनाय विमुक्तये ।
 दिवाकर करोमीह स्नानं दक्षिणमानसे ॥
 अनेन स्नानपूजादि कुर्याच्छ्राद्धं सपिण्डकम् ।
 कृत्वा नत्वाऽथ मौनार्कमिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

कव्यबाल इति श्लोकत्रयं प्रेतपर्यंतवत् ।

फल्गुतीर्थं ततो गच्छेत्सर्वतीर्थोत्तमोत्तमम् ॥
 मुक्तिर्भवति कर्तॄणां पितॄणां श्राद्धतस्तथा ।
 ब्रह्मणा प्रार्थितो विष्णुः फल्गुको ह्यमवत्पुरा ॥
 दक्षिणाग्निहुतं नूनं तद्वचः फल्गुतीर्थकम् ।
 यस्मिन्फलति फल्गुर्गौः कामधेनुर्जलं मही ॥
 गृष्टिरन्तर्गतं यस्मात्फल्गुतीर्थं न निष्फलम् ।
 तीर्थानि यानि सर्वाणि भवनेष्वखिलेषु च ॥
 तानि स्नातुं समायान्ति फल्गुतीर्थं सुरैः सह ।
 गङ्गा पादोदकं विष्णोः फल्गु ह्यादिगदाधरः ॥
 स्वयं हि द्रवरूपेण तस्माद्गङ्गाधिकं फलम् ।
 अश्वमेधसहस्राणां सहस्रं यः समाचरेत् ॥
 नासौ तत्फलमाप्नोति फल्गुतीर्थे यदाप्नुयात् ।

इयं च स्तुतिर्न फलम् ।

फल्गुतीर्थे विष्णुजले करोमि स्नानमाहृतः ।
 पितॄणां विष्णुलोकाय मुक्तिमुक्तिप्रसिद्धये ॥

आग्नेये तु पितृब्रह्मलोकाप्तिः फलं तदुक्तम्—

फल्गुतीर्थे तीर्थराजे करोमि स्नानमाहृतः ।
 पितॄणां ब्रह्मलोकाप्त्यायात्मनो मुक्तिमुक्तये । इति ॥

फल्गुतीर्थं नरः स्नात्वा तर्पणं श्राद्धमाचरेत् ॥
 सपिण्डकं च सूत्रोक्तं नमेदथ पितामहम् ।
 नमः शिवाय देवाय ईशानपुरुषाय च ॥
 अघोरवामदेवाय सद्योजाताय शंभवे ।
 नत्वा पितामहं देवं मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥
 फल्गुतीर्थं नरः स्नात्वा दृष्ट्वा देवं गदाधरम् ।
 आत्मानं पितृभिः सार्धं स नयेद्वैष्णवं पदम् ॥
 असृतैः पञ्चभिः स्नानं वस्त्रपुष्पाद्यलंकृतिम् ।
 न कुर्याद्यो गदापाणेस्तस्य श्राद्धमपार्थकम् ॥
 ओं नमो वासुदेवाय नमः संकर्षणाय च ।
 प्रद्युम्नायानिरुद्धाय श्रीधराय च विष्णवे ॥
 पञ्चतीर्थ्यां नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकं नयेत्पितॄन् ।
 मुण्डपृष्ठान्नगाधस्तात्फल्गुतीर्थमनुत्तमम् ॥
 अत्र श्राद्धादिना सर्वे पितरो मोक्षमाप्नुयुः ।

आवाविति । पञ्चतीर्थेषु पञ्चतीर्थीकर्मण्यादावुत्तरमानसे विधिः ।
 आचम्येति । उत्तरमानसं गत्वा कुशपाणिस्तदुदकेनाऽऽचम्य शिरश्चा-
 न्युक्ष्योत्तरे मानस इति मन्त्रेण स्नात्वा देवादितर्पणानन्तरमावहेतिम-
 न्त्रेणैकाञ्जलिं दत्त्वा सपिण्डकं श्राद्धं कृत्वा पिता पितामहश्चेत्यादिना
 श्लोकद्वयेनाक्षयपिण्डो देयः प्रेतशिलावदिति संपिण्डितार्थः । उत्तरे
 मानस इति । अत्र च नियताङ्गमन्त्रलिङ्गबदा(ला)दात्मशुद्ध्यादिव्रतं
 समुच्चितमेव फलं नतु योगसिद्धिन्यायेन प्रत्येकम् । स्नानमन्त्रश्च
 नियतस्नानमन्त्रानन्तरं पठनीय आगन्तूनामन्ते निवेश इति
 न्यायात् । एवमञ्जलिमन्त्रेऽपि प्रकृततर्पणानन्तरम् । अत्र श्राद्धेऽ-
 क्षयपितृतृप्तिः फलम् । पुष्करेण्वक्षयं श्राद्धमित्युपक्रम्यैवमेव
 गयाशीर्षवटे फल्गुतीर्थं उत्तरमानसे मतङ्गवाप्यां विष्णुपदे चेति
 विष्णुस्मृतेः । ॐ नम इति सूर्यनतावर्चने च मन्त्रः । उदीचीतीर्थ-
 मिति । तत्र दक्षिणमानसे त्रिधा विभक्त उत्तरमाग उदीचीतीर्थं मध्य-
 मागः कनखलं दक्षिणमागो दक्षिणमानसमिति दक्षिणमानससमाख्याते
 सरसि तीर्थत्रयम् । तत्र प्रत्येकं स्नाने श्राद्धे च पितृविमुक्तिर्भवतीत्यर्थः ।
 दक्षिणे मानस इत्यादिश्लोकत्रयेण स्नानदक्षिणार्कपूजानत्यादि यथालिङ्गं
 कार्यम् । कश्चित्तु दक्षिणे मानस इति श्लोकः स्नानमन्त्रः, नमामि

सूर्यमिति तु दक्षिणार्कनत्यादी, ब्रह्महत्यादीत्यादि त्वधिकमित्याह ।
 एतस्यार्कस्य मौनेन पूजनीयत्वान्मौनार्क इति नाम । कव्यबाल इति
 मन्त्रस्तत्रैव पठनीयः । ततः फल्गुतीर्थं गच्छेत् । मुक्तिरिति । आन्द्र-
 कर्तृदेवतयोर्मुक्तिः फलमित्यर्थः । ब्रह्मणेति । विष्णुः फल्गुनदीरूपोऽ-
 मवत् । दक्षिणाग्नौ यद्ब्रह्मणा हुतं ततः फल्गुतीर्थं जातम् । तद्द्रव
 इति पाठे तस्य हुतस्य द्रवो रस इत्यर्थः । यस्मिन्फल्गुतीर्थे फल्गुनदी
 गौर्जलं च कामधेनुर्मही च गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौरिदं त्रयमन्तर्गतं मन-
 श्विन्तितं फलं यस्मात्फलत्पतः फल्गुतीर्थं न निष्फलमित्यर्थः । शेषं
 स्पष्टम् । तत्र फल्गुतीर्थं इति मन्त्रेण ज्ञात्वा देवर्षिपितृन्संतर्प्य सपि-
 ण्डकं स्वसूत्रोक्तविधिना आन्द्रं कार्यम् । नमेदयेति । ततो मधुसूत्र-
 दक्षिणकूलस्थं पितामहं नमः शिवायेतिमन्त्रेण नमेत्पूजयेच्च । फल्गुतीर्थं
 इति । अत्र तर्पणादिव्यवहितमपि पूर्वकृतमेव स्नानमनूद्यते गदाधरदर्शन-
 विधानाय न त्वपूर्वं विधीयते, अपूर्वान्तरकल्पनापत्तेः । एतेन पुनः
 फल्गुतीर्थे स्नानमित्युक्तिः प्रत्युक्ता । ततः पञ्चामृतादिपूजा कार्या ।
 तत्र पूजानमस्कारयोर्नमो वायुदेवायेत्यादिमन्त्रः । अकरणे आन्द्रानर्थ-
 क्यानिष्टोक्त्या यथाशक्ति गदाधरपूजाया आवश्यकतोक्ता । पञ्चतीर्थ्या-
 मिति । अत्र च पूर्वोक्तस्थैवोत्तरमानसोदीचीकनखलदक्षिणमानसफल्गु-
 रूपपञ्चतीर्थीस्नानस्य फलसंबन्धार्थं पुनरनुवादः ‘संनिधौ त्वविभागेन
 फलार्थेन पुनः श्रुतिः’ [जै० २ । ३ । १३ । २६] इति न्यायात् ।
 न तु स्नानान्तरविधानम् । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्ब्रह्म इतिवदसंनि-
 ध्यभावेन ‘फलं चाकर्मसंनिधौ’ [जै० २ । ३ । १२ । २५] इति
 न्यायाप्रवृत्तेः । फलान्तरार्थत्वेन पूर्वश्रुतस्यापि संयोगपृथक्त्वन्यायेन
 ब्रह्महत्यानिरासार्थाश्वमेधवत्फलान्तरार्थत्वश्रवणाविरोधाच्च । अत एवा-
 ग्निपुराणे पुनःस्नानानुवादोऽपि न कृतः । एतेन पञ्चसु तीर्थेषु पुनः
 स्नानं कार्यमिति वदन्तः प्रत्युक्ताः । पञ्चतीर्थ्यां फल्गुतीर्थं पञ्चममुक्तं
 तस्य स्थलमाह—मुण्डपृष्ठादिति । अत्रानुष्ठानप्रयोगो वक्ष्यते ।

अथ पञ्चतीर्थ्यादिनोत्तरदिनकृत्यं तत्र वायुपुराणे—

प्रथमेऽह्नि विधिः प्रोक्तो द्वितीये दिवसे व्रजेत् ।

धर्मारण्यं तत्र धर्मो यस्माद्यागमकारयत् ॥

मतङ्गधाप्यां ज्ञात्वा तु तर्पणं आन्द्रमाचरेत् ।

गत्वा नत्वा मतङ्गेशमिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

प्रमाणं देवताः सन्तु लोकपालाश्च साक्षिणः ।

मयाऽऽगत्य मतङ्गेऽस्मिन्पितृणां निष्कृतिः कृता ॥

पूर्ववद्ब्रह्मतीर्थं च कूपे आन्धादि कारयेत् ।

तत्कूपयूपयोर्मध्ये कुर्वन्तु त्रायते पितॄन् ॥

धर्मं धर्मेश्वरं नत्वा महाघोधितरुं नमेत् ।

चलद्दलाय वृक्षाय सर्वदा चलविष्णवे ॥

बोधितत्वाय यज्ञाय अश्वत्थाय नमो नमः ।

एकादशोऽसि रुद्राणां वसूनामष्टमस्तथा ॥

नारायणोऽसि देवानां नृक्षराजोऽसि पिप्पल । इति ।

प्रथमेऽङ्गीति । पञ्चतीर्थ्यादिकृत्यदिनसमुदाये प्रथमेऽङ्गि विधिरुक्त-
स्तत्रैव द्वितीयदिवसे धर्मारण्यं व्रजेदित्यर्थः । अग्निपुराणस्था अपि
' प्रथमे दिवसे तीर्थं गत्वा ह्युत्तरमानसे ' इति ' धर्मारण्यं द्वितीयेऽङ्गि '
इत्यादयः प्रथमादिशब्दा एवमेव व्याख्याः । धर्मारण्य एव मतङ्गवापी ।
तत्र स्नाने सर्वपापविमुक्तिः फलं ' पुष्करे स्नातमात्रः सर्वपापेभ्यः पूतो
भवति ' इत्युपक्रम्य ' एवमेव फल्गुतीर्थं उत्तरमानसे मतङ्गवाप्याम् '
इति विष्णुस्मृतेः । पूर्ववदिति । मतङ्गवापीवद्ब्रह्मतीर्थसंज्ञके कूपे ।
आन्धादाविति । आदिपदात्तर्पणादि । तत्कूपेति । ब्रह्मकूपयूपयोर्मध्येऽ-
परं आन्ध्रं कार्यम् । ततो धर्मधर्मेश्वरौ नम्यौ । महाघोधितरुमश्वत्थम् ।
अथ यद्यपि नतिमात्रमुक्तं तथाऽपि तद्वधस्ताच्छ्रान्धमपि कार्यं ' महा-
घोधितरुं गत्वा पिण्डदः स्वर्गलोकमाप्नुयति ' इत्यग्निपुराणवचनात् ।
चलद्दलायेति मन्त्रावश्वत्थनमने । कश्चित्त्विमौ न पठितौ तदा त्वमन्त्रि-
कैव नतिः । अनुष्ठानप्रयोगं तु वक्ष्यामः ।

अथैतदग्निमदिनकृत्यं वायवीये—

तृतीये ब्रह्मसरसि स्नात्वा आन्ध्रं समाचरेत् ।

स्नानं करोमि तीर्थेऽस्मिन्नृणत्रयविमुक्तये ॥

आन्धाय पिण्डदानाय तर्पणायाऽऽत्मशुद्धये ।

तत्कूपयूपयोर्मध्ये कुर्वन्तारयते पितॄन् ॥

स्नानं कृत्वोच्छ्रितौ यूपौ ब्रह्मणो यूप इत्युत ।

कृत्वा ब्रह्मसरः आन्ध्रं ब्रह्मलोकं नयेत्पितॄन् ॥

गोप्रचारसमीपस्था आर्षा ब्रह्मप्रकल्पिताः ।

तेषां सेचनमात्रेण पितरो भोक्ष्यामिणः ॥

आम्रं ब्रह्मसरोद्भूतं सर्वदेवमयं तरुम् ।

विष्णुरूपं प्रसिञ्चामि पितॄणां च विमुक्तये ॥

आम्राश्च सिक्ताः पितरश्च तृप्ता एका क्रिया व्यर्थकरी प्रसिञ्चा ।

आम्रस्य मूलेऽसलिलं च देयं नोपेक्षणीयं विशुद्धैर्मनुष्यैः ॥

यूपं प्रदक्षिणं कृत्वा वाजपेयफलं लभेत् ।

ब्रह्माणं च नमस्कृत्य पितॄन्ब्रह्मपुरं नयेत् ॥

ॐ नमो ब्रह्मणेऽजाय जगज्जन्मादिरूपिणे ।

भक्तानां च पितॄणां च तारणाय नमो नमः ॥

ततो यमबलिं क्षिप्त्वा मन्त्रेणानेन यत्नतः ।

यमराजभ्रमराजौ निश्चलार्थं व्यवस्थितौ ॥

ताभ्यां बलिं प्रदास्यामि पितॄणां मुक्तिहेतवे ।

ततः श्वानबलिं दद्यान्मन्त्रेणानेन नारद ॥

वैवस्वतकुलोद्भूतां द्वौ श्यामशबलौ शुनौ ।

ताभ्यां बलिं प्रदास्यामि रक्षेतां पथि मां सदा ॥

ततः काकबलिं क्षिप्त्वा पुनः स्नानं समाचरेत् ।

ऐन्द्रवारुणवायव्या याम्या वै नैऋतास्तथा ॥

वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूम्या पिण्डं मयाऽर्पितम् । इति ॥

तृतीय इति । पञ्चतीर्थादिनमादायेति पूर्ववच्छास्येयम् । तदिति । स्नानमिति मन्त्रेण स्नात्वा कूपयूपयोर्मध्ये तच्छ्राद्धं कुर्वन्पितॄन्तारयत इत्यर्थः । उच्छिद्यत इति ब्रह्मणेति शेषः । ब्रह्मणोच्छिद्यतो यूपो ब्रह्मयूप इत्युत प्रसिद्ध इत्यर्थः । कृत्वेति । ब्रह्मसरसि श्राद्धस्यैव ब्रह्मलोकनयनं फलान्तरमुच्यते तच्च योगसिद्ध्यन्यायेन पूर्वोक्तपितृतरणफलेन सह विकल्पते । एतेनैतयोः फलयोः समुच्चय एवैकत्रैवाऽऽप्तानादिति निरस्तम् । ततो गोप्रचारतीर्थसमीपस्थं यं कंचिदाम्रं पितृमोक्षोद्देशेनाऽऽम्रमित्यादि-मन्त्रेण शिष्टाचाराकुशयुक्तेन ब्रह्मसरःसमानीतानुच्छिद्यशुद्धोदकेन प्रसिञ्चेत् । अत्र यद्यप्याम्रा इति बहुवचनं श्रुतं तथाऽप्युद्देशगतत्वाद्ग्रहवद्विवक्षितम् । अत एव मन्त्र आम्रमित्येकवचनमन्यथा तद्विरोधः स्यात् । तेन यस्य कस्यचिदाम्रस्य सेकः कार्यः । ॐ नम इति ब्रह्मनमस्कारे मन्त्रः । ततो यमराजेतिमन्त्रेण यमबलिः । वैवस्वतेतिमन्त्रेण श्वबलिः । ऐन्द्रेतिमन्त्रेण काकबलिस्ततः स्नानम् । तच्चोपस्थितत्वा-

च्छिष्टाचाराच्च ब्रह्मसरस्येव । इदं च स्नानं बलिदाननिमित्तकाशु-
चित्वपरिहारार्थत्वाच्चण्डालादिस्पर्शनिमित्तकस्नानाद्गतर्पणादिरहितमेव
कार्यम् ।

अथ तदुत्तरदिनकृत्यं वायवीये—

फलगुतीर्थे चतुर्थेऽहि स्नानादिकमथाऽऽचरेत् ।
गयाशिरस्यथ आन्द्रपदे कुर्यात्सपिण्डकम् ॥
साक्षाद्गयाशिरस्तत्र फलगुतीर्थाभयं कृतम् ।
क्रौञ्चपादात्फलगुतीर्थं यावत्साक्षाद्गयाशिरः ॥
गयाशिरनगाग्र्योश्च साक्षात्फलगुतीर्थकम् ।
मुखं गयासुरस्यैतत्तस्माच्छ्राद्धमिहाक्षयम् ॥
आद्यो गदाधरो देवो व्यक्ताव्यक्तात्मना स्थितः ।
विष्णुवादिपदरूपेण पितॄणां मुक्तिहेतवे ॥
तत्र विष्णुपदं दिव्यं दर्शनात्पापनाशनम् ।
स्पर्शनात्पूजनाच्चैव पितॄणां मोक्षकारणम् ॥
आर्द्धं सपिण्डकं कृत्वा कुलसाहस्रमात्मनः ।
विष्णुलोकं समुद्धृत्य नयेद्विष्णुपदं नरः
आर्द्धं कृत्वा रुद्रपदे नयेत्कुलशतं नरः ॥
सहाऽऽत्मना शिवपुरं तथा ब्रह्मपदे नरः ।
ब्रह्मलोकं कुलशतं समुद्धृत्य नयेत्पितॄन् ॥
दक्षिणाग्निपदे आर्द्धी वाजपेयफलं लभेत् ।
गार्हपत्यपदे आर्द्धी राजसूयफलं लभेत् ॥
आर्द्धं कृत्वाऽऽहवनीये वाजपेयफलं लभेत् ।
आर्द्धं कृत्वा सभ्यपदे ज्योतिष्टोमफलं लभेत् ॥
आवसथ्यपदे आर्द्धी सोमलोकमवाप्नुयात् ।
आर्द्धं कृत्वा शक्रपदे चेन्द्रलोकं नयेत्पितॄन् ॥
आर्द्धी सूर्यपदे पञ्चपापिनोऽर्कपुरं नयेत् ।
कार्तिकेयपदे आर्द्धी शिवलोकं नयेत्पितॄन् ॥
आर्द्धं कृत्वाऽगस्त्यपदे ब्रह्मलोकं नयेत्पितॄन् ।
कश्यपस्य पदे आर्द्धी पितॄन्ब्रह्मपदं नयेत् ॥
अन्येषां च पदे आर्द्धी पितॄन्ब्रह्मपुरं नयेत् ।
सर्वेषां काश्यपं श्रेष्ठं विष्णो रुद्रस्य वै पदम् ॥

ब्रह्माणश्च पदं वाऽपि श्रेष्ठं तत्र प्रकीर्तितम् ।
प्रारम्भे च समाप्तौ च तेषामन्यतमं स्मृतम् ॥
श्रेयस्करं मयेत्तत्र श्रान्दं कर्तुंश्च नारद ।

तथा—गयाशिरसि यः पिण्डं येषां नाम्ना तु निर्वपेत् ॥
नरकस्था दिवं यान्ति स्वर्गस्था मोक्षमाप्नुयुः ।
गयाशिरसि यः पिण्डं क्षमीपत्रप्रमाणतः ॥
कन्दमूलफलाद्यैर्वा दद्यात्स्वर्गं नयेत्पितॄन् ।
पदानि यत्र दृश्यन्ते विष्णवादीनां तदग्रतः ॥
श्रान्दं कृत्वा तेषु पिण्डांस्तेषां लोकान्नयेन्नरः ।
सर्वत्र मुण्डपृष्ठाद्भिः पदेरेभिः सुलक्षितः ॥
प्रयान्ति पितरः सर्वे ब्रह्मलोकमनामयम् ॥ इति ।

चतुर्थेऽह्नीति । पञ्चतीर्थीदिनाञ्चतुर्थे । अस्मिंश्च फल्गुस्नाने ‘फल्गु-
तीर्थे पुण्यजले करोमि स्नानमावृतः’ इति मन्त्रपाठादिः पञ्चतीर्थी-
प्रकरणोक्तः स्नानविधिः केनचिदुपन्यस्तस्तदयुक्तम् । प्रकरणेन पञ्चती-
र्थ्यन्तर्गतफल्गुतीर्थस्नान एव निवेशात् । राजसूयबहिर्भूतब्राह्मणादिक-
र्तृकावेष्टौ राजसूयान्तर्गतावेष्टिधर्मातिदेशकनामलिङ्गवदत्र धर्मातिदेश-
कामावाञ्च । फल्गुतीर्थस्नानत्वरूपसमानधर्मेणातिदेशे यावज्जीवं गया-
वासिनां प्रात्यहिकतत्रत्यस्नानेऽपि प्रसङ्गात् । तस्मात्पदश्रान्दाद्यधिकार-
सिध्यपेक्षितशुचितासंपादकमिदं स्नानं प्रात्यहिकनित्यस्नानविधिनेव
कार्यं तच्च पञ्चतीर्थ्यन्तर्गतफल्गुतीर्थस्नानविधिनेति सिद्धम् । गयाशिर-
सीति । अथ स्नानानन्तरं गयाशिरसि यानि पदानि तत्र श्रान्दं
कुर्यात् । पद इत्येकवचनं पदत्वामिप्रायेण । साक्षादिति । फल्गुतीर्थी-
श्रयं तत्समीपस्थं गयाशिरस्तत्साक्षादतिप्रशस्तं कृतं ब्रह्मादिभिरित्यर्थः ।
क्रौशमितत्वेऽप्यस्यायं प्रदेशोऽतिप्रशस्त इति भावः । तस्य प्रमाणमाह—
क्रौञ्चपादादिति । क्रौञ्चपादो मुण्डपृष्ठादिः । क्रौञ्चरूपेण हि मुनिर्मुण्डपृष्ठे
तपोऽकरोत् । ‘तस्य पादाङ्कितो यस्मात्क्रौञ्चपादस्ततः स्मृतः’ इति वायवी-
योक्तेः । ततश्च पश्चिमदिश्यवधिभूतं क्रौञ्चपादमारभ्य प्राग्दिशि फल्गु-
तीर्थं यावत्तत्पर्यन्तं प्रशस्तं गयाशिर इत्यर्थः । गयाशिरेति । अनन्तरोक्त-
गयाशिरस्थमेतशिठास्थनगाद्रेश्च मध्ये साक्षात्फल्गुतीर्थं प्रशस्तम् ।
फल्गुतीर्थमिति मध्यशब्दाध्याहारेण योज्यम् । प्रशस्तत्वे हेतुः—मुख-

मिति । प्रशस्तत्वोक्तेः फलमाह—तस्मादिति । व्यक्ताध्यक्तेति । प्रति-
मास्वरूपी व्यक्तः पदरूपेण चाव्यक्त इत्यर्थः । आन्द्रमिति । विष्णुपदे
आन्द्रं कृत्वा कुलसहस्रं समुद्धृत्य विष्णुलोकं नयेदिति संबन्धः । सह-
स्रमेव साहस्रम् । तथा ब्रह्मपद इति । आन्द्रं कृत्वेत्यनुपह्नः । पञ्चपापि-
न इति । पञ्चमहापातकिनः । अन्येषामिति कौञ्चगणेश्वरादीनाम् । अत
एवोक्तं वायवीय एव—

विष्णोः पदं रुद्रपदं ब्रह्मणः पदमुत्तमम् ।

कश्यपस्य पदं दिव्यं द्वौ हस्तौ यत्र निर्गतौ ॥

एञ्चाशीनां पदान्यत्र इन्द्रागस्त्यपदे परे ।

रवेश्व(श्च) कार्तिकेयस्य क्रौञ्चमातङ्गकस्य च ।

मुखलिङ्गानि सर्वाणि पदानीति निबोधत ॥ इति ।

अग्निपुराणे—

आयसथ्यस्य चन्द्रस्य सूर्यस्य च गणस्य च ।

अगस्तेः कार्तिकेयस्य आञ्जी तारयते कुलम् । इति ॥

अत्र पद इत्यनुवर्तते । अन्यत्र तु सम्पादसथ्यपदे न गण्येते गण्यन्ते
च सोमक्रौञ्चगणेशपदानीत्येवं चतुर्वशोक्तानि । तदुक्तम्—

ईशानविष्णुकमलासनकार्तिकेय—

बह्नित्रयार्करजनीशगणेश्वराणाम् ॥

क्रौञ्चामरेन्द्रकलशोद्भवकश्यपानां

पादान्नमामि सततं पितृमुक्तिहेतून् । इति ॥

सर्वेषामिति । श्रेष्ठं ततश्चैतदन्यतमदादौ भवतीत्यर्थः । प्रारम्भे चेति ।
अत्र वायवीयपर्यालोचनया चतुर्णामाद्यन्तआन्द्रे विकल्प एव । गारुडे
तु रुद्रपदमुपक्रम्य आन्द्रमुक्तम्—

फल्गुतीर्थे चतुर्थेऽङ्घ्रि स्नात्वा देवादितर्पणम् ।

कृत्वा आन्द्रं गयाशीर्षे कुर्याद्रुद्रपदादिह ॥ इति ।

अग्निपुराणेऽप्ययमेव क्रमः । अन्येषां तु पदानां यथापाठमेव क्रमः ।
अथ वाऽग्निवायुगरुडपुराणेषु मिश्रमिश्रक्रमोक्तेरनियम एव । अत-
एवाग्निपुराण उक्तम्—

क्रमतोऽक्रमतो वाऽपि गयायात्रा महाफला इति ।

- श्रेयस्करमिति । श्रेयो मुक्तिः 'श्रेयो निःश्रेयसामृतम्' इति कोशात् ।
ततश्च तत्र पदेषु आन्द्रं कर्तुंश्चकारात्पित्रादेः कर्माभूतस्य च मोक्षदमि-

त्यर्थः । अत्र पदेषु प्रथमेऽह्नि सक्तुपिण्डाः । द्वितीये तिलगुडपिण्डाः । तृतीये पायसपिण्डाः । चतुर्थे दुग्धेन तर्पणम् । पञ्चमे दीपदानमिति पञ्च दिनानि कृत्यम् । अनवकाशे तु द्वित्रिष्वेकस्मिन्वाऽह्नि कृत्यपञ्चकं कार्यमिति दाक्षिणात्याचारः । गयाशिरसीति । अत्र कश्चिदेताभ्यां वचनाभ्यां गयाशिरःश्राद्धमोक्षस्वर्गफलार्थत्वबोधनाद्यत्र कापि गयाशिरे गदाधरावासप्रदेशे फलद्वयोद्देशेन पदपिण्डदानातिरिक्तं पिण्डदानद्वयं कार्यमित्याह तन्न । गयाशिरःश्राद्धस्य पदश्राद्धेनैव समानदेशकालकर्तृकेण प्रसङ्गान्निर्वाहात्, व्याप्यतीर्थश्राद्धेन व्यापकतीर्थश्राद्धसिद्धेः प्रघट्टक उक्तत्वाच्च । न च पदगयाशिरःश्राद्धयोः पृथक्फलश्रवणादेकप्रयोगेण चानेकफलजनने योगसिद्धिन्यायविरोधात्पृथगनुष्ठानमिति वाच्यम् । गयाशिरःकोडीकृत एव पदादौ सफलश्राद्धविधानात्तदुपायविरोधामावात् । माघक्रौडकृतस्थसप्तमीस्नानवदपरपक्षक्रौडीकृतत्रयोदश्यादिश्राद्धवच्च । प्रपञ्चितं चैतत्प्रयागमुण्डनप्रकरण एवेति नेह तन्यते । किंच गयाशिरसि यः पिण्डं पदे कुर्यादित्युपक्रम्य मध्ये पदश्राद्धान्यमिधाय गयाशिरसि यः पिण्डमित्याद्युपसंहृतम् । अत उपक्रमोपसंहाराभ्यामपि न पदश्राद्धातिरिक्तं गयाशिरःश्राद्धमनुष्ठेयम् । अन्ये तु पदश्राद्धातिरिक्तं गयाशिरःश्राद्धं नास्त्येष तेन न मन्त्रं न वा प्रसङ्गः फलान्तरश्रवणं तु पदश्राद्ध एव फलविकल्पार्थमित्याहुः ।

अथैतदुत्तरदिनकृत्यं वापवीये—

पञ्चमेऽह्नि गदालोले कृत्वा स्नानादि पूर्ववत् ।

श्राद्धं सपिण्डकं कुर्यात्ततोऽक्षयवटे नरः ॥

तत्र श्राद्धादिकं कृत्वा पितृन्ब्रह्मपुरं नयेत् ।

ब्रह्मप्रकल्पितान्विप्रान्भोजयेत्पूजयेदथ ॥

कृतश्राद्धोऽक्षयवटे ह्यग्नेनैव प्रयत्नतः ।

हृत्वा नत्वा च संपूज्य वटेशं च समाहितः ॥

पितृन्पूजयेद्ब्रह्मपुरमक्षयं च सनातनम् ।

गयायां धर्मपुष्टे च सरासि ब्रह्मणस्तथा ॥

गयाशीर्षे वटे चैव पितृणां दत्तमक्षयम् ।

तथा—नपेपितृन्नुद्रपदं नत्वा तं प्रपितामहम् ॥ इति ।

पञ्चमेऽह्नीति । पञ्चतीर्थीदिनात्पञ्चमे । फल्गुप्रवाह एव गदालोलतीर्थं वर्तते । तत्स्वरूपं च तत्रैव—

हेत्यासुरस्य शीर्षं तु गदया यद्विधा कृतम् ।

यतः प्रक्षालिता तीर्थं गदालोलं ततः स्मृतम् ॥ इति ।

हेतिनामकस्यासुरस्य शिरो भित्त्वा यत्र गदा प्रक्षालिता गदाधरेण तद्गदालोलं तीर्थमित्यर्थः । तत्र स्नाने मन्त्रः—

गदालोले महातीर्थे गदाप्रक्षालने वरे ।

स्नानं करोमि शुद्धचर्यमक्षयाय स्वराप्तये ॥ इति ।

अथ च प्राकृतसकलमन्त्रान्ते पठनीय आगन्तूनामन्ते निवेश इति न्यायात् । आदिशब्दात्तर्पणसंग्रहः । पूर्ववदिति । सकलगयाश्राद्धप्रकृतिभूतप्रेतपर्वतवच्छ्राद्धं कुर्यादित्युत्तरत्रान्वयः । ततोऽक्षयवटे नरः श्राद्धं कुर्यादित्यनुषज्यते । तत्र आद्धादिकमिति पूर्वविहितश्राद्धस्यैवानुवादः फलकीर्तनार्थः । ब्रह्मप्रकल्पितब्राह्मणभोजनं चेदं तानाहवनीयस्थाने कृत्वा श्राद्धमध्य एव न तु मित्रम् । अत एवाग्निपुराणे—

ये युष्मान्पूजयिष्यन्ति गयायामगता नराः ।

हृष्यकवैर्धनैः श्राद्धैस्तेषां कुलशतं व्रजेत् ॥

नरकात्स्वर्गलोकाय स्वर्गलोकात्परां गतिम् ।

इति ब्रह्मणा वरप्रदाने श्राद्धपूजनीयत्वस्योक्तिरेषा । ततश्च श्राद्धे यावन्तोऽपेक्षिताः शक्याश्च तावत्स्वेव बहुवचनं नेयं न तु कपिश्रलन्यायेन त्रित्वपरम् । उत्तरास्त्रिव वाक्यशेषस्य श्राद्धीयब्राह्मणसंख्याविधायकवचनस्यात्र तदपवादकत्वात् । यदप्यक्षयवटप्रकरणे 'एकस्मिन्मोजिते विप्रे कोटिर्मवति भोजिता' इति वचनं तदप्यस्यैवाक्षयवटश्राद्धीयब्रह्मप्रकल्पितविप्रसंतानजविप्रभोजनस्य स्तुत्यर्थमनुवादकम्, एकं वृणीते द्वौ वृणीत इतिवत् । न तु स्वतन्त्रैकविप्रभोजनफलबोधकं विधिविभक्त्यभावात् । यं यं क्रतुमधीते तेन तेन हास्येष्टं भवतीतिवद्वदश्राद्धप्रकरणाद्यप्यारार्थ्यनिश्चयाद्वात्रिसत्रन्यायानवतारात् । तेन यत्केनचिदुक्तं वदश्राद्धानन्तरं ब्रह्मप्रकल्पितब्राह्मणत्रयं पितृब्रह्मलोकनयनफलार्थं तदनन्तरं चैकब्राह्मणभोजनमप्यार्थवादिकफलार्थं कार्यमिति तत्परिभाषनीयमेव । अत्र च वदश्राद्धे गयास्थब्राह्मणनियमस्तुलाभे, तदलाभे ब्राह्मणान्तरमपि भोज्यम् । वदश्राद्धातिरिक्तश्राद्धे त्वनियम इति पूर्वमेवोक्तम् । कृतश्राद्ध इति । एतस्य पितृन्नयेदित्यग्रेऽन्वयः । अत्र च श्राद्धमुद्दिश्यान्नस्याऽऽवश्यकता विधीयते तेन गयाश्राद्धान्तराणि यथालाभमामादिनाऽपि

कार्याणि वटश्राद्धं तु पाकेनैव कार्यमित्यर्थः । वृद्धेति । ततो वटेशं वृद्धा—
 एकार्णवे वटस्याग्रे यः शेते योगनिद्रया ।
 बालरूपधरस्तस्मै नमस्ते योगशायिने ॥

इतिमन्त्रेण नत्वा चोपचारैः पूजयेदित्यर्थः । वटेशं चेति । चकारा-
 दक्षयवटपितामहयोर्ग्रहणं तन्नतावग्रे मन्त्रोक्तेः । ततश्च

संसारवृक्षशस्त्रायाशेषपापक्षयाय च ।
 अक्षयवृक्षदात्रे च नमोऽक्षयवटाय वै ।

इतिमन्त्रेण वटं नत्वा पूजयेत् । ततः—

कलौ माहेश्वरा लोका येन तस्माद्गदाधरः ।
 लिङ्गरूपोऽमघत्तं च चन्द्रे श्रीप्रपितामहम् ॥

इतिमन्त्रेण प्रपितामहं नत्वा पूजयेदित्यर्थः । गयायामिति । अत्र
 वटप्रकरणे सत्यपि प्रसङ्गाद्गयादिश्राद्धेऽपि फलोक्तिर्वृष्टान्ततया । एवं
 सप्त दिनानि गयाकार्यं नियतम् । वक्ष्यमाणतीर्थानि तु सार्धमासवासे
 मासवासे वा तदन्तरा यथायोगं कार्याणि । तत्रापि वटश्राद्धं गयाती-
 र्थानि कृत्वाऽन्ते कार्यम् । तत्र च तदग्निकर्मपुत्रकूप्यते तदाशुत्कर्षन्या-
 यात् । अनूयाजोत्कर्ष इवेति शिष्टाः । यद्यपि वाय्वग्निपुराणाद्यालोच-
 नया दिनकृत्ये तीर्थान्तरकृत्ये च क्रमविसंवादो दृश्यते तथाऽपि वायु-
 पुराण एव भूयस्त्वेनोभयश्रुतीतिन्यायेन गयाकृत्योत्पत्त्यवगमात्तदनुसा-
 रेणैव क्रमः । यद्वा [वा] युपुराणान्तरस्थक्रमप्रतिपादकात्ततःशब्दा-
 द्यानर्थक्यपरिहाराय क्रमविकल्प एव । वस्तुतस्तु क्रमतो वाऽपि गया-
 यात्रा महाफलेत्यग्निपुराणात्क्रमान्यत्वेऽपि न दोषः । अज्ञातक्रमपुरुषा-
 धिकारिकं चेदं वचनं ज्ञेयम् । सर्वथाऽपि तु प्रेतशिलाकार्यं प्रथममेव
 तत्र तथानियमस्य पूर्वमुक्तत्वात् ।

इति नारायणमठविरचिते त्रिस्थलीसेतौ गयाप्रकरणे
 नियतसप्तदिनकृत्यम् ।

अथानियतदिनकर्तव्यानि गयास्थनानातीर्थान्यनेकपुराणालोचनयो-
 च्यन्ते । तत्र वायुपुराणे तावत्—

उपोषितोऽथ गायत्रीतीर्थे महानदीस्थिते ।

गायत्र्याः पुरतः स्नात्वा प्रातःसंभ्यां समाचरेत् ॥

श्राद्धं सपिण्डकं कृत्वा नयेद्वाह्यणतां कुलम् ।
 तीर्थं समुद्यते स्नात्वा सावित्र्याः पुरतो नरः ॥
 संध्यामुपास्य मध्याह्ने नयेत्कुलशतं दिवम् ।
 प्राचीसरस्वतीस्नातः सरस्वत्यास्ततोऽग्रतः ॥
 संध्यामुपास्य सायाह्ने नयेत्सर्वज्ञतां कुलम् ।
 बहुजन्मकृतात्संध्यालोपान्मुक्तस्त्रिसंध्यकृत् ॥
 विशालायां लेलिहाने तीर्थं च मरताश्रमे ।
 पादाङ्किते मुण्डपृष्ठे गदाधरसमीपतः ॥
 तीर्थं आकाशगङ्गायां गिरिकर्णमुखेषु च ।
 श्राद्धदः पिण्डदो ब्रह्मलोकं कुलशतं नयेत् ॥
 स्नातो गोदो वैतरण्यां त्रिःसप्तकुलमुद्धरेत् ।
 देवनद्यां गोप्रचारे श्राद्धदः स्वर्नयेत्पितृन् ॥
 पुष्करिण्यां घृतकुल्यां मधुकुल्यां तथैव च ।
 पुष्करिण्यां गदालोले तीर्थं चामरके तथा ॥
 कोटितीर्थे रुक्मकुण्डे पिण्डदः स्वर्नयेत्पितृन् ।
 मार्कण्डेयेशकोटीशौ नत्वा स्यात्पितृतारकः ॥

उपोषित इति । प्राग्दिने कृतोपवासोऽथ प्रातर्गयाग्राममध्यस्थगायत्री-
 संमुखप्राग्देशे महानदीस्थे गायत्रीतीर्थे स्नानसंध्यावन्दनश्राद्धानि कुर्या-
 दित्यर्थः । स्नानाद्विप्रसमुदायस्यात्र कुलब्राह्मणतासंपादनं फलम् ।
 फलाकाङ्क्षायां स्नानसंध्ययोरपिशब्दोपस्थितत्वेन लाघवात्तस्यैवान्व-
 यान्नतु स्वर्गः कल्पनागौरवात् । एवमुत्तरयोरपि । प्राचीसरस्वतीस्नात
 इत्येकं पदम् । बहुजन्मेति । तीर्थत्रये संध्यात्रयमात्रे फलान्तरमिदम् ।
 विशालापामिति । विशालादितीर्थसप्तकमध्येऽन्यतरस्मिन्श्राद्धपिण्ड-
 दानाभ्यां पितृब्रह्मलोकनयनं भवतीत्यर्थः । स्नात इति । स्नात्वा गोदो
 गादाता । त्रिःसप्तकुलमेकविंशतिकुलम् । गोदे वैतरण्यामिति पाठे गोदे
 तीर्थे । अत्र

या सा वैतरणी नाम नदी त्रैलोक्यविश्रुता ।

साऽवतीर्णा महामागा पितॄणां तारणाय ये ॥

इतिमन्त्रेण वैतरण्यास्तरणमपि कार्यमाचारात् । देवनद्यामिति । नव
 तीर्थानि । शीर्षं स्पष्टम् । अथ पाण्डुशिलादि तत्र वायवीये—सुवर्ण-
 पारिजातकयने सपार्श्वतीकः शंकरोऽप्युतं वर्षाणि रेमे । ततः

रीचिस्तद्वनं फलपुष्पाद्यर्थं प्रविष्टः स च महेशेन शतो यस्मात्त्वं मम
सुखविघातं कृतवांस्तस्माद्वने दुःखी भवेति । ततो मरीचिना स्तुतस्तुष्टः
शंकरो मम शापमुक्तिं कुर्विति तेन प्रार्थितो गयायां ते शापान्तो भविते-
त्युक्तो गयां गत्वा शिलायां दुश्चरं तपस्तेपे । तेन तपसा स पाण्डुर-
वर्णोऽमूत् । ततो ब्रह्मविष्णवादिभिरागत्योक्तं वरं वृणीष्वेति । ततो मरी-
चिराह—

हरशापाद्विमुक्तोऽहं शिला भवतु पावनी ।

पितृमुक्तिकरी च स्यात्तथेत्युक्त्वा दिवं ययुः ॥

पाण्डुशिलेति सा प्रोक्ता आर्द्धं तत्राक्षयं भवेत् ।

तथा—युधिष्ठिरस्तथा कर्तुं पितृकार्यं तु तां ययौ ॥

आर्द्धकाले पाण्डुनोक्तं मज्जस्ते देहि पिण्डकम् ।

हस्तं त्यक्त्वा शिलायां ये पिण्डदानं चकार सः ॥

शिलायां पिण्डदानेन प्रहृष्टो व्यासनन्दनः ।

वरं ददौ स पुत्राय राज्यं कुरु महीतले ॥

अकण्ठकं तु संपूर्णमेकच्छत्रं तु पुत्रक ।

स्वर्गं व्रज शरीरेण नरकस्थान्दिव्यं [न] य ॥

इत्युक्त्वा प्रयया पाण्डुः शाश्वतं पदमव्ययम् । इति ।

तथा चान्यस्यापि तत्र आर्द्धादिदमेव फलमिति तात्पर्यम् । इयं च
पाण्डुशिला पितामहसमीपस्थे चम्पकवनेऽस्ति ।

तथा—घृतकुल्या मधुकुल्या देविका च महानदी ।

शिलायां संगतास्तत्र मधुस्रवाः प्रकीर्तिताः ॥

अयुतं ह्यश्वमेधानां स्नानकृत्स्नमते नरः ।

तर्पयित्वा पितृणां च आर्द्धं कृत्वा सपिण्डकम् ॥

सहस्रकुलमुद्धृत्य नवेद्विष्णुपदं नरः ।

उद्भिज्जाः स्वेदजा वा ये ह्यण्डजा ये जरायुजाः ॥

मधुस्रवां समासाद्य मृता विष्णुपुरं ययुः ।

घृतकुल्येति । एताश्चतस्रोऽपि मुण्डपृष्ठादक्षिणतः शिलासंगता मधु-
स्रवापद्वाच्या भवन्तीत्यर्थः । ययुर्याप्तीत्यर्थः ।

तथा—दशाश्वमेधिके हंसतीर्थे आर्द्धी दिवं व्रजेत् । ,

दशाश्वमेधहंसी च नत्वा शिवपुरं व्रजेत् ॥

पितामहादक्षिणतो महानद्यां दशाश्वमेधः ।

मातङ्गस्य पदे आञ्जी नयेद्वह्मालयं पितॄन् ॥
निर्मथ्याग्निं शमीगर्भे विधिर्विष्ण्वादिभिः सह ।
मथोकुण्डं हि तत्तीर्थं पितॄणां सुक्तिदायकम् ॥
तर्पणात्पिण्डदानाच्च स्नानकृन्मुक्तिमाप्नुयात् ।

मथोकुण्डमुच्यन्तपर्वतनिकटे ॥

पितॄन्स्वर्गे नयेन्नत्वा रामेशाङ्गारकेश्वरौ ।
गयाकूपे पिण्डदानादश्वमेधफलं लभेत् ॥

गयाकूपे पतितादीनामपि पित्रादीनां मरणवर्षोत्तरवत्सरादौ आञ्जं
कार्पम् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

क्रियते पतितानां तु गते संवत्सरे क्वचित् ।
देशधर्मप्रमाणत्वादगयाकूपे स्वबन्धुभिः ॥
मार्तण्डपादरूपे वा आञ्जं हरिहरं स्मरन् । इति ।

स्मरन्निति तृतीयाबहुवचनार्थे प्रथमैकवचनम् । अत्र पतितशब्देन
सर्वे दुर्मरणमृताः पातकिनश्च गृह्यन्ते । तदुक्तं तत्रैव—

शृङ्गिदंष्ट्रिनिखिव्यालविषवाह्निस्त्रिपा जलैः ।
सुदूरात्परिहर्तव्यः कुर्वन्क्रीडां मृतस्तु यः ॥
नागानां विप्रियं कुर्वन्हुतश्चाप्यथ विद्युता ।
निगृहीतः स्वयं राज्ञा चौर्यदोषेण कुत्रचित् ॥
परदारान्मन्तश्च द्वेषात्तत्पतिमिहताः ।
अस्मभानैस्तु संकीर्णैश्चण्डालाद्यैश्च विग्रहम् ॥
कृत्वा तैर्निहताः शश्वच्चण्डालादीन्समाश्रिताः ।
शराग्निविषदाश्चैव पापण्डाः क्रूरबुद्धयः ॥
क्रोधात्प्राप्यं विषं वाह्निं शस्त्रमुद्धन्धनं जलम् ।
गिरिवृक्षप्रपातं च ये कुर्वन्ति नराधमाः ॥
कुशिल्पजीविनो ये च सूनालंकारकारिणः ।
मुखेमगास्तु ये केचित्क्लीबप्राया नपुंसकाः ॥
ब्रह्मदण्डहता ये तु ये चापि ब्राह्मणेर्हताः ।
महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्तिताः ॥ इति ।

शरो नालिकेरजलकर्षकृतः पानकविशेषोऽवान्तरविपरूपस्तद्वाता

रीचिस्तद्वनं फलपुष्पाद्यर्थं प्रविष्टः स च महेशेन शतो यस्मात्त्वं मम
सुखविघातं कृतवांस्तस्माद्वने दुःखी भवेति । ततो मरीचिना स्तुतस्तुष्टः
शंकरो मम शापमुक्तिं कुर्विति तेन प्रार्थितो गयायां ते शापान्तो भविते-
त्युक्तो गयां गत्वा शिलायां दुश्चरं तपस्तेपे । तेन तपसा स पाण्डुर-
वर्णोऽभूत् । ततो ब्रह्मविष्णवादिमिरागत्योक्तं वरं वृणीष्वेति । ततो मरी-
चिराह—

हरशापाद्विमुक्तोऽहं शिला भवतु पावनी ।

पितृमुक्तिकरी च स्यात्तथेत्युक्त्वा दिवं ययुः ॥

पाण्डुशिलेति सा प्रोक्ता आर्द्धं तत्राक्षयं भवेत् ।

तथा—युधिष्ठिरस्तथा कर्तुं पितृकार्यं तु तां ययौ ॥

आर्द्धकाले पाण्डुनोक्तं मञ्जुस्ते देहि पिण्डकम् ।

हस्तं त्यक्त्वा शिलायां वै पिण्डदानं चकार सः ॥

शिलायां पिण्डदानेन प्रहृष्टो व्यासनन्दनः ।

वरं ददौ स पुत्राय राज्यं कुरु महीतले ॥

अकण्टकं तु संपूर्णमेकच्छत्रं तु पुत्रक ।

स्वर्गं व्रज शरीरेण नरकस्थान्दिवं [न] य ॥

इत्युक्त्वा प्रयया पाण्डुः शाश्वतं पदमव्ययम् । इति ।

तथा चान्यस्यापि तत्र आर्द्धादिदमेव फलमिति तात्पर्यम् । इयं च
पाण्डुशिला पितामहसमीपस्थे चम्पकवनेऽस्ति ।

तथा—वृतकुल्या मधुकुल्या वेविका च महानदी ।

शिलायां संगतास्तत्र मधुघ्नवाः प्रकीर्तिताः ॥

अयुतं ह्यश्वमेधानां क्षानकृत्स्नमते नरः ।

तर्पयित्वा पितृणां च आर्द्धं कृत्वा सपिण्डकम् ॥

सहस्रकुलमुद्धृत्य नयेद्विष्णुपदं नरः ।

उद्भिजाः स्वेदजा वा ये ह्यण्डजा ये जरायुजाः ॥

मधुघ्नां समासाद्य मृता विष्णुपुरं ययुः ।

वृतकुल्येति । एताश्चतस्रोऽपि मुण्डघृष्टादक्षिणतः शिलासंगता मधु-
घ्नवापदवाच्या भवन्तीत्यर्थः । ययुर्यान्तीत्यर्थः ।

तथा—दशाश्वमेधिके हंसतीर्थे आर्द्धी दिवं व्रजेत् ।

दशाश्वमेधहंसौ च नत्वा शिवपुरं व्रजेत् ॥

पितामहादक्षिणतो महानद्यां दशाश्वमेधः ।

मातङ्गस्य पदे आञ्ज्नी नयेद्ब्रह्मालयं पितृन् ॥

निर्मथ्याग्निं शमीगर्भे विधिर्विष्णवादिभिः सह ।

मथोकुण्डं हि तत्तीर्थं पितॄणां मुक्तिदायकम् ॥

तर्पणात्पिण्डदानाच्च स्नानकृन्मुक्तिमाप्नुयात् ।

मथोकुण्डमुद्यन्तपर्वतनिकटे ॥

पितृन्स्वर्गे नयेन्नत्वा रामेशाङ्गारकेश्वरौ ।

गयाकूपे पिण्डदानादश्वमेधफलं लभेत् ॥

गयाकूपे पतितादीनामपि पित्रादीनां मरणवर्षोत्तरवत्सरादौ आञ्जं
कार्यम् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

क्रियते पतितानां तु गते संवत्सरे क्वचित् ।

देशधर्मप्रमाणत्वाद्गयाकूपे स्वयन्धुभिः ॥

मार्तण्डपादकूपे वा आञ्जं हरिहरं स्मरन् । इति ।

स्मरन्निति तृतीयाबहुवचनार्थे प्रथमैकवचनम् । अत्र पतितशब्देन
सर्वे दुर्मरणमृताः पातकिनश्च गृह्यन्ते । तदुक्तं तत्रैव—

शरदः । सूना वधस्थानं शूलादि तत्रालंकरकारिणस्तदधिकृतास्त्रैवर्णिकाः
सन्त इत्यर्थः । ब्रह्मदण्डहता ब्राह्मणशापहताः । अन्यत्स्पष्टम् ।

तथा—मस्मकूपे मस्मनाऽथ स्नात्वा तारयते पितॄन् ।
धौतपादथ निःक्षीरासंगमे स्नानकृन्नरः ॥
आन्द्ही रामपुष्करिण्यां ब्रह्मलोकं नयेत्पितॄन् ।
सुपुत्रायां महाकाल्यां त्रिःसप्तकुलमुद्धरेत् ॥

सुपुत्रा गयाग्राममध्ये ।

स्नातो नत्वा वसिष्ठेशं तस्य तीर्थेऽश्वमेधमाहुः ।

गृध्रघटोत्तरे वसिष्ठेश्वरस्तत्तीर्थे ।

इहिं चक्रेऽश्वमेधारयां वसिष्ठो मुनिसत्तमः ॥
इष्टितो निर्गतः शंभुर्वरं वृणु वसिष्ठक ।
प्राहेति तं वसिष्ठोऽपि शिवं तृष्टोऽसि मे यदि ॥
वस्तुभ्यं सर्वदैवात्र तथेत्युक्त्वा शिवः स्थितः ।
पिण्डदो धेनुकारण्ये कामधेनुपदेषु च ॥
स्नातो नत्वा कामधेनुं ब्रह्मलोकं नयेत्पितॄन् ।
कर्दमाले गयानामी मुण्डपुष्टसमीपतः ॥
स्नात्वा आन्द्ही नयेत्स्वर्गं पितॄन्नत्वा च चण्डिकाम् ।
फल्लूचण्डीश्मशानारयसंगमेशान्समर्च्य च ॥

पितॄन्स्वर्गं नयेदित्यनुपद्गः ।

गयागजो गयादित्यो गाय [त्री] च गदाधरः ॥
गया गयाशिरश्चैव षड्गया मुक्तिदायिकाः ।
एते षट् पूजापिण्डदानाभ्यां गयायां मुक्तिदायका इत्यर्थः ॥
गयायां तु वृषोत्सर्गात्रिःसप्तकुलमुद्धरेत् ।
यत्र तत्र स्थिता देवा ऋषयो विजितेन्द्रियाः ॥
आद्यं गदाधरं ध्यायन् आन्द्वापिण्डादिना ततः ।
कुलानां शतमुद्धृत्य ब्रह्मलोकं नयेत्पितॄन् ॥

यतो यत्र तत्र देवादयः स्थितास्तत इति संबन्धः ।

ततो दध्योदनेनैव दत्त्वा नैवेद्यमुत्तमम् ॥

जनार्दनाय देवाय संपूज्य च यथाविधि ।

दद्यादक्षप्यपिण्डांस्तु तच्छेषेणैव जीयताम् ॥

तच्छेषेण दध्योदनशेषेण ।

तथा—जनार्दनो मस्मकृटे तस्य हस्ते तु पिण्डदः ॥
मन्त्रेण चाऽऽत्मनोऽन्येषां सव्येनापि तिलैर्विना ।
जीवतां दधिसंमिश्रः सर्वे ते विष्णुलोकगाः ॥
आत्मानं पितृभिः सार्धं विष्णुलोकं नयेन्नरः ।

मन्त्रश्च—

एष पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्दन ।
गयाश्राद्धं त्वया देयं मह्यं देव मृते मयि ॥
यस्तु पिण्डो मया दत्तस्त्वामुद्दिश्य जनार्दन ।
देहि देव गयाशीर्षे तस्मै तस्मै मृते तु तम् ॥
जनार्दन नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृरूपिणे ।
पितृपात्र नमस्तुभ्यं नमस्ते मुक्तिहेतवे ॥
नमस्ते पुण्डरीकाक्ष ऋणत्रयविमोचन ।
लक्ष्मीकान्त नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृमोक्षद ॥ इति ।
गयायां पितृरूपेण स्वयमेव जनार्दनः ।
तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं मुच्यते च ऋणत्रयात् ॥
वामजानु च संपात्य नत्वा भीमो जनार्दनम् ।
श्राद्धं सपिण्डकं कृत्वा भ्रातृभिर्विष्णुलोकमाक् ।

भ्रातृभिर्दुग्धिठिरादिभिः सहेति सहार्थे तृतीया । अत्र वक्तव्यं प्रागे-
वोक्तम्—

तथा—रामे वनगते शैलमालभ्य मरतः स्थितः ।
पित्रे पिण्डादिकं दत्त्वा रामेशं स्थाप्य तत्र च ॥
तत्र स्नात्वाऽथ रामेशं रामं सीतासमान्वितम् ।
तत्र श्राद्धं सपिण्डं च कृत्वा विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
पितृभिः सह धर्मात्मा कुलानां च शतैः सह ।

महानदीपरपारस्थमरताश्रमसंनिधाने महानद्यां स्नात्वा रामेशराम-
सीता दृष्ट्वा रामपदे सपिण्डं श्राद्धं कार्यमित्यर्थः ।

शिलादक्षिणहस्ते च स्थापितः कुण्डपर्वतः ॥
तत्र श्राद्धादिना सर्वाङ्घ्रितृन्त्रक्षपुरं नयेत् ।
कुण्डेनाथ तपस्तप्तं सीतादेर्वक्षिणे गिरी ।

तथा—मतङ्गस्य पदे पुण्ये पिण्डदः स्वर्नयेत्पितॄन् ॥
 वामहस्ते शिलायाश्च ह्युद्यन्तो निहितो गिरिः ।
 आनीतो ह्युदयाद्रेः स अगस्त्येन महात्मना ॥
 स्थापितः पिण्डदस्तत्र पितॄन्ब्रह्मपुरं नयेत् ।
 कुण्डमुद्यन्तके तत्र स्वात्मना तपसे कृतम् ॥
 ब्रह्मा तत्र च सावित्रीकुमाराभ्यां स्थितस्त्वह ।
 हाहाहूहूपभृतयो गीतनादं प्रचक्रिरे ॥
 अगस्त्यो मगवान्यत्र तपश्चोश्रं चचार ह ।
 ब्रह्मणस्तु वराहमे माहात्म्यं भुवि दुर्लभम् ॥
 लोपामुद्रां तथा मायां पितॄणां परमां गतिम् ।
 माहात्म्यादिकं वरत्रयं लेभ इत्यर्थः ॥

स्नातस्तत्र च मध्याह्ने सावित्रीं समुपास्य च ।
 कोटिजन्म भवेद्विप्रो धनाढ्यो वेदपारगः ॥

तत्रोद्यन्तकुण्डे मध्याह्ने स्नात्वा सावित्रीनामिकां मध्याह्नसंध्यां
 कुर्यादित्यर्थः ।

अत्रागस्त्यपदे स्नात्वा पिण्डदो ब्रह्मलोकगः ।
 पितृभिः सह धर्मात्मा पूज्यमानो दिवौकसेः ॥
 तथा—ब्रह्मयोनिं प्रविश्याथ निर्गच्छेद्यस्तु मानवः ।
 परं ब्रह्म स यातीह विमुक्तो योनिसंकटात् ।
 नत्वा गयाकुमारं च ब्राह्मण्यं लभते नरः ॥
 सोमकुण्डाभिषेकाद्यैः सोमलोकं नयेत्पितॄन् ।
 अभिषेकः स्नानम् । आदिपदात्तर्पणश्चाञ्चपिण्डदानानि ।
 बलिः काकशिलायां च काकेभ्यः क्षणमोक्षदः ॥
 क्षणमोक्षदः सद्योमोक्षदः ।

स्वर्गद्वारेष्वरं नत्वा स्वर्गाद्ब्रह्मपुरं व्रजेत् ।
 प्रथमं स्वर्गं प्राप्य ततो ब्रह्मपुरं व्रजेदित्यर्थः ॥
 पिण्डदो व्योमगङ्गायां निर्मलत्वं नयेत्पितॄन् ।
 शिलाया दक्षिणे हस्ते मस्मकूटमधारयत् ॥
 धर्मोऽजस्तत्र च हस्तत्र स[त्र]मकारयत् ।
 यतोऽसौ मस्मकूटाद्विभेसस्रानात्तु नाकदः ॥ .
 तत्रत्यमस्मस्रानादित्यर्थः ।

वटो वटेश्वरस्तत्र स्थितश्च प्रपितामहः ।
 तदग्रे रुक्मिणीकुण्डं तस्याग्रे कपिला नदी ॥
 कपिलेशो नदीतीरे अमासोमसमागमे ।
 कपिलायां नरः स्नात्वा कपिलेशं नमस्कृजेत् ॥

यजेत्पूजयेत् ।

आन्द्रदः स्वर्गमागी स्यान्महेशीकुण्ड एव च ।
 गौरी च मङ्गला तत्र सर्वसौभाग्यदायिनी ॥

तथा—शिलाया वामपादे तु प्रेतकूटो गिरिर्धृतः ।
 धर्मराजेन पादाग्रो गिरिः प्रेतशीलाश्रयः ॥
 पादेन दूरे निक्षिप्तः शिलायाः पापमावतः ।
 प्रेतभावस्वरूपेण करग्रहणकानने ॥
 पृथक्स्थिताश्च बहवो विघ्नकारिण एव च ।
 आन्द्रा[दि]करणं नृणां तीर्थं पितृविमुक्तिदम् ॥
 गतः शीलादिसंपर्कात्प्रेतकूटः पवित्रताम् ।
 प्रेतकुण्डं च तत्राऽऽस्ते देवास्तत्र पदैः स्थिताः ॥
 आन्द्रपिण्डादिकास्तत्र पितृन्ब्रह्मपुरं नयेत् ।
 शिला दक्षिणपादे तु गृध्रकूटो गिरिर्धृतः ॥
 धर्मराजेन तत्स्थैर्यकरणाय तु पावनः ।
 गृध्ररूपेण संसिद्धास्तपः कृत्वा महर्षयः ॥
 अतो गिरिर्गृध्रकूटस्तत्र गृध्रेश्वरः शिवः ।
 दृष्ट्वा गृध्रेश्वरं स्नात्वा याति शंभोः पुरं नरः ॥
 तत्र गृध्रवटं नत्वा प्राप्तकालो दिवं व्रजेत् ।
 तत्र गृध्रगुहायां च आन्द्रदः पितृलोकमाक् ॥
 ऋणमोक्षं पापमोक्षं शिवं दृष्ट्वा शिवं व्रजेत् ।
 आदिपादेन गिरिणा समाक्रान्तशिलोदरम् ॥
 तत्राऽऽस्ते गजरूपेण विघ्नेशो विघ्ननायकः ।
 तं दृष्ट्वा मुच्यते विघ्नेः पितृन्शिवपुरं नयेत् ॥
 गायत्रीं च गयादित्यं स्नातो दृष्ट्वा दिवं व्रजेत् ।
 ब्रह्माणं चाऽऽदिपादस्थं दृष्ट्वा स्यात्पितृतारकः ॥
 नामौ च पिण्डदो यस्तु पितृन्ब्रह्मपुरं नयेत् ।

नितम्बे मुण्डपृष्ठस्य अरविन्दवनं त्वमूत ॥
 मुण्डपृष्ठारविन्दाद्रीं दृष्ट्वा पापं विनाशयेत् ।
 क्रौञ्चरूपेण हि मुनिर्मुण्डपृष्ठे तपोऽकरोत् ॥
 तस्य पादाङ्कितो यस्मात्क्रौञ्चपादस्ततः स्मृतः ।
 स्नातो जलाशये तत्र नयेत्स्वर्गं कुलत्रयम् ॥

अथाग्निपुराणे गयातीर्थानि—

गायत्र्यां च महानद्यां स्नानं संध्यां समाचरेत् ।
 गायत्र्या अग्रतः प्रातः श्राद्धपिण्डमथाक्षयम् ॥
 मध्याह्ने चोद्यते स्नात्वा गीतवाद्यादिनाऽप्यथ ।
 सावित्रीपुरतः संध्यां पिण्डदानं च तत्पदे ॥
 अगस्त्यस्य पदे कुर्याद्योनिद्वारं प्रविश्य च ।
 निर्गतो न पुनर्योनिं प्रविशेन्मुच्यते भयात् ॥
 बलिः काकशिलायां च कुमारं तु नमेत्ततः ।
 स्वर्गद्वारे सोमकुण्डे वायुतीर्थं च पिण्डदः ॥
 भवेदाकाशगङ्गायां कपिलायां च पिण्डदः ।
 कपिलेशं शिवं नत्वा रुक्मकुण्डे च पिण्डदः ॥
 कोटितीर्थं च कोटां च गत्वा सोमपदेऽन्नदः ।
 गदालोले वामनके गोप्रतारेऽथ पिण्डदः ॥
 स्नात्वा नरो वैतरण्यामेकविंशकुलोद्धृतिः ।
 गोदः पिण्डप्रदाता स्यात्क्रौञ्चपादे च पिण्डदः ॥
 तृतीयायां विशालायां निर्वाणक्षय्यपिण्डदः ।
 ऋणमोक्षे पापमोक्षे भस्मकुण्डे च भस्मना ॥
 स्नानकृन्मुच्यते पापान्नमेद्देवं जनार्दनम् ।
 त्रयः पिण्डा भया दत्तास्तव हस्ते जनार्दन ॥
 परलोकगते मह्यमक्षय्यमुपातिष्ठताम् ।
 गयायां पितृरूपेण स्वयमेव जनार्दनः ॥
 तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं मुच्यते च ऋणत्रयात् ।
 मार्कण्डेयेश्वरं नत्वा नाम्ना सर्वेश्वरं नरः ।
 गृध्रकूटे धौतपादे कादम्बिन्यां च पिण्डदः ॥
 पुष्करिण्यां कर्दमाले रामतीर्थं च पिण्डदः ।

प्रमासेशं नमेत्प्रेतशिलायां पिण्डदो भवेत् ॥
 दिव्यन्तरिक्षभूमिष्ठाः पितरो बान्धवादयः ।
 प्रेतादिरूपमुक्ताः स्युः पिण्डैर्दत्तैर्मयाऽखिलाः ॥
 स्थानत्रये शिलायां च गयाशिरसि यावता ।
 प्रमासे प्रेतकुण्डे च पिण्डेता(ण्डस्ता)रयते कुलम् ॥
 वसिष्ठेशं नमस्कृत्य तत्कुण्डे पिण्डदो भवेत् ।
 गयानामो प्रसन्नायां गयाकोट्यां च पिण्डदः ॥
 गदाधराग्रतो मुण्डपृष्ठ्या देव्याश्च संनिधौ ।
 मुण्डपृष्ठां नमेदादिक्षेत्रपालादिसंयुताम् ॥
 पूजयित्वा मयं न स्याद्विपद्रोगादिनाशनम्
 ब्रह्माणं च नमस्कृत्य ब्रह्मलोकं नयेत्कुलम्
 सुमद्रां बलमद्रं च संपूज्य पुरुषोत्तमम् ।
 सर्वकामसमायुक्तः कुलमुद्धृत्य नाकमाक् ॥
 माधवं पूजयित्वा तु देवो वैमानिको भवेत् ।
 महालक्ष्मीं प्राप्य गौरीं मङ्गलां च सरस्वतीम् ॥
 पितृनुद्धृत्य स्वर्गस्थो मुक्तिभागोजसा सुधीः ।
 द्वादशादित्यमभ्यर्च्य वह्निं रेवन्नसिन्दुधम् ॥
 रोगादिमुक्तः स्वर्गीस्याच्छ्रीकपर्दिविनायकम् ।
 प्रपूज्य कार्तिकेयं च निर्विघ्नः सिद्धिमाप्नुयात् ।
 सोमनाथं च कालेशं रामेशं ब्रह्मकेश्वरम् ॥
 अष्ट लिङ्गानि गुह्यानि पूजयित्वाऽथ सर्वमाक्
 नारायणं वराहं च नरसिंहं नमेच्छिष्ये ।
 ब्रह्मविष्णुमहेशाख्यं त्रिपुराय महेश्वरम् ॥
 सीतां रामं च गरुडं वामनं संप्रपूज्य च ।
 सर्वकामानवाप्नोति ब्रह्मलोके नयेत्पितृन् ॥
 देवैः सार्धं च संपूज्य देवमादिगदाधरम् ।
 ऋणत्रयविनिर्मुक्तस्तारयेत्सकलं कुलम् ॥
 देवरूपा शिला पुण्या तस्माद्देवमयी शिला ।
 गयायां न हि तत्स्थानं यत्र तीर्थं न विद्यते ॥
 फलवीशं चैव चण्डीं च प्रणम्याङ्गारकेश्वरम् ।

मतङ्गस्य पदे आन्ही मरताश्रमके भवेत् ॥
 हंसतीर्थं कोटितीर्थं यत्र पिण्डाशिलान्नदः ।
 तत्र स्यादग्निधाराया मधुश्रवसि पिण्डदः ॥
 इन्द्रेण कपिलेशं च नमोद्वृद्धिविनायकम् ।
 पिण्डदो धेनुकारण्ये पदे च मोनमेच्च भाम् ॥
 सर्वाङ्घ्रितृस्तारयेच्च सरस्वत्यां च पिण्डदः ।
 संध्यामुपास्य सायाह्ने नमोल्लक्ष्मीं सरस्वतीम् ॥
 त्रिसंध्याकृद्भवेद्विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः ।
 गयां प्रदक्षिणीकृत्य विप्रान्संपूज्य तर्प्य च ॥
 अन्नदानादिकं सर्वं कृतं तत्राक्षयं भवेत् ॥

स्मृतिरत्नावल्याम्—

महानदी ब्रह्मसदो वटश्च प्रभासमुद्यन्तमथो गयाशिरः ।

सरस्वती धेनुका धर्मघृष्ठमेते कुरुक्षेत्रसमां गयायाम् ॥

तथा—दिवौकसां पुष्करिणी समासाद्य जितेन्द्रियः ।

न दुर्गतिमवाप्नोति वाजपेयं च बिन्दति ॥

वाजपेयं तत्फलं लक्षणया ।

अथ माघपदं गच्छेद्ब्रह्मचारी वृद्धवतः ।

तत्र माघपदे स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥

तत्र कोटिस्तु तीर्थानां विश्रुता भरतर्षभ ।

तत्राभिषेकं कुर्वीत तीर्थकोट्यां ब्रुधो नरः ॥

पुण्डरीकमवाप्नोति बिष्णुलोकं च गच्छति ।

अभिषेकः स्नानं पुण्डरीकं यागविशेषफलम् ॥

तथा—ब्रह्मणः सरसि राजेन्द्र ब्रह्मणा यूष उच्छ्रितः ।

यूषं प्रदक्षिणीकृत्य वाजपेयफलं लभेत् ॥

तथा—तत्र पुष्करिणी रम्या सुपुम्ना नाम नामतः ।

आन्ध्रं भवति चानन्तं तत्र दत्तं महोदये ॥

तथा—कनकेशं च केदारं नारसिंहं च वामनम् ।

रथमार्गं समम्पर्च्य पितृन्सर्वान्स तारयेत् ॥

तथेष्टान्तं प्रकृत्य—

योनिद्वारं च तत्रैव विश्रुतं भरतर्षभ ।

तत्र गत्वा विमुच्येत पुरुषो योनिसंकटात् ।

तथा तत्रैव पञ्चदिनान्येव गयाकृत्यमुक्तम्—

- वाप्यां स्नानं मतङ्गस्य धर्मपृष्ठे परेऽहनि ।

श्राद्धपिण्डौ ततः कार्यौ मध्याह्ने कूपयूपयोः ॥

ब्रह्मणः सरसि स्नात्वा कृत्वा यूपं प्रदक्षिणम् ।

तृतीयदिवसे कुर्याच्छ्राद्धं पिण्डावसेचनम् ॥

महानद्यामुपस्पृश्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।

अक्षयाह्नमते लोकान्कुलं चैव समुद्धरेत् ॥

गयाशिरसि तत्कुर्याच्छ्राद्धपिण्डौ चतुर्थके ।

पञ्चमे दिवसे गच्छेद्ददमक्षयसंज्ञकम् । इति ॥

अत्र पुराणान्तरे क्रमान्यत्वेऽपि भूयस्त्वन्यायेन वायवीय एवोत्पत्ते-
स्तदनुसार एव कार्यं इति प्रागेवोक्तम् । विशकलिततीर्थान्यपि यथाव-
काशं वायवीयोक्तक्रमेण कार्याणि । यद्वा यथेच्छ येन केनचित्क्रमेण
'क्रमतोऽक्रमतो वाऽपि गयायात्रा महाफला ' इत्याग्नेयोक्तेरित्यप्यु-
क्तमेव । एवं गयाकृत्ये निर्धूढे ततो निर्गमनकाले गदाधरपूजास्तुति-
प्रार्थनाः कार्याः 'स्तुत्वा संप्रार्थयेद्देवमादिदेवं गदाधरम् ' इत्यग्निपुरा-
णवचनात् । स्तुतिप्रार्थने प्रयोगे वक्ष्येते ।

इति श्रीमद्महेश्वरसूरिसूनुनारायणमहविरचिते त्रिस्थलीसेतौ
गयाप्रकरणे गयाकृत्यम् ।

इति गयाप्रकरणं समाप्तम् ।

समाप्तोऽयं त्रिस्थली सेतुः ।